

03
13 53

ВІСНИК ПРИКАРПАТСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

ВИПУСК XVI

ІСТОРІЯ

Івано-Франківськ
2009

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ПРИКАРПАТСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТЕФАНИКА

ВІСНИК ПРИКАРПАТСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

ІСТОРІЯ
Випуск 16

Видається з 1995 р.

НБ ПНУС

756922

756922 10m

ІВАНО-ФРАНКІВСЬК
2009

УДК 93/94
ББК 63
В53

Затверджено до друку

*Вченою радою Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника (протокол № 1 від 22 січня 2010 р.).*

Редакційна рада: д-р філол. наук, проф. В.В.ГРЕЦУК (*голова ради*); д-р філос. наук, проф. С.М.ВОЗНЯК; д-р філол. наук, проф. В.І.КОНОНЕНКО; д-р істор. наук, проф. М.В.КУГУТЯК; д-р юрид. наук, проф. В.В.ЛУЦЬ; д-р філол. наук, проф. В.Г.МАТВІЙШИН; д-р фіз.-мат. наук, проф. Б.К.ОСТАФІЙЧУК; д-р пед. наук, проф. Н.В.ЛИСЕНКО; д-р хім. наук, проф. Д.М.ФРЕЙК.

Редакційна колегія: д-р істор. наук, проф. М.В.КУГУТЯК (*голова редколегії*), д-р істор. наук, проф. В.В.ГРАБОВЕЦЬКИЙ, д-р істор. наук, проф. Л.О.ЗАШКІЛЬНЯК, д-р істор. наук, проф. О.Ю.КАРПЕНКО, д-р істор. наук, проф. П.С.ФЕДОРЧАК, д-р істор. наук, доцент О.С.ЖЕРНОКЛЕСВ, канд. істор. наук Л.В.ЩЕРБІН (*відповідальний секретар*).

Адреса редакційної колегії:

76025, м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57,
Інститут історії і політології

Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
Тел.: 59-61-03.

Вісник Прикарпатського університету. Історія. 2009. Вип. 16. 208 с.

У збірнику вміщено наукові статті, присвячені етносоціальним і національно-культурним процесам в Україні, а також актуальним проблемам історії зарубіжних країн, джерелознавства та історіографії, етнології, праці молодих науковців.

Newsletter Precarpathian University. History. 2009. Issue 16. 208 s.

This book contains scientific articles dealing with actual historical problems of ethno-social and national-cultural processes in Ukraine, history of foreign countries, historical sources studies, historiography, ethnology and the research results of the beginning scientists.

© Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2009

© Видавництво Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2009

ЕТНОСОЦІАЛЬНІ ТА НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ

УДК 94 (477.85/.87) "XIX-XX"
ББК 63.3 (4 Укр) 52

Володимир Кляпчук

МЕЖІ ПОШИРЕННЯ ТА СИСТЕМА РОЗСЕЛЕННЯ ГУЦУЛІВ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ XX СТОЛІТЬ

У статті наводиться коротка характеристика визначення меж Гуцульщини дослідниками цього краю та власне бачення цієї проблеми автором. Наводяться історія виникнення населених пунктів і присілків Гуцульщини, умови розміщення населення тощо.

Ключові слова: Гуцульщина, населені пункти, присілки, границя.

Упродовж усього періоду досліджень Гуцульщини виникали різні думки щодо її території. Найбільше це цікавило дослідників у XIX–XX ст. Більшість з них, поряд з вивченням цікавого для себе питання, намагалися паралельно визначити і її межі.

Це питання залишається актуальним і на сьогоднішній день, оскільки Українські Карпати відвідує дедалі більше іноземців і чітке визначення ареалів поширення етнографічних груп українського народу тягне за собою не зовсім коректні пояснення особливостей їх походження, антропологічних ознак, визначення специфіки й особливостей традиційних занять, господарства, освіти, культури, мистецтва та ін. Відвідувачі цього краю, та й місцеве населення, що також не впевнене в точності виділення меж свого етнографічного району, хотіли б знати напевне, де, хто і як належить до Гуцульщини.

Отже, метою дослідження є об'єктивне встановлення меж Гуцульщини, яке б опиралося на багатогранний комплекс різних ознак, особливостей, територіальної цілісності тощо. Для досягнення поставленої мети слід вирішити ряд завдань: проаналізувати системи й особливості раніше встановлених меж Гуцульщини; дослідити історичні, географічні, етнографічні, господарські чинники формування цілісної комплексної території Гуцульщини й аргументувати встановлення меж; на основі літературних та архівних матеріалів визначити систему заселення та розселення гуцулів.

Уперше визначення меж Гуцульщини наведено в працях І.Вагилевича [21, с.475–498] та В.Поля [20, с.99–235]. Проте їхні трактування базувалися на досить розрізних етнографічних матеріалах. Детальніше окреслили терени Гуцульщини С.Витвицький [22, с.1–134] і В.Завадський [23, с.408], розширивши її межі. Натомість Я.Головацький зменшує цю територію [2, с.49–94]. Відомий польський етнограф О.Кольберг [17] у визначенні території Гуцульщини посилався на С.Витвицького. Такої ж думки дотримувався Р.Кайндль [16, с.118–160, 237–347]. Розширив межі Гуцульщини В.Шухевич [13], поширивши її на території, зайняті іншими етнографічними групами. Окремі помилки є й у визначеннях меж Гуцульщини Я.Фальковського [15, с.7–67].

Досить точно межі етнографічної території визначив В.Гнатюк [1, с.19–23], висновки якого практично збігаються із сучасним уявленням про Гуцульщину Ю.Гоща [3, с.24–27] – верхів'я долин рік Бистриця Надвірнянська (до Надвірної), Прут (до Саджавки), Чорний і Білий Черемоші (до Вижниці), Путила (повністю), Біла та Чорна Тиси (повністю), Тиса (до Великого Бичкова), Рибниця (до Косова), Пістинька (до Пістиня), Сучава (до Бродини), Молдова (до Брязи), Рускова (до Рускова) та Бистриця Золота (до Кирлибаби).

При проведенні антропологічних досліджень Я.Мидлярський [18, с.412–416; 19, с.195–210] та Я.Чекановський [14, с.1–38] до складу Гуцульщини включали Коломийський, Косівський і Надвірнянський повіти.

У результаті проведених комплексних досліджень українських учених [12, с.162–171] територія, що заселена гуцулами, визначалася так: на заході межа з бойками проходила по ріці Лімниці та далі по закарпатській частині – верхів'ями річок Берестянка й Турбат, ріки Тересви та долиною ріки Малої Шопурки до її злиття з Тисою, а на півдні – до державного кордону. На півночі та північному сході від ріки Лімниці межа перетинає ріки Бистрицю Солотвинську та Бистрицю Надвірнянську, захоплює село Пасічну, далі йде на Делятин, Яблунів, Косів, Вижницю, Берегомет, Красноільськ до кордону з Румунією.

М.Домашевський найбільше розширив межі Гуцульщини, охопивши практично всю територію на південному сході до Коломиї, проте виключивши долину ріки Шопурка (разом з Кобилецькою та Косівською Полями й Великим Бичковом) [8]. В.Грабовецький вважає, що до Гуцульщини відносяться південні села Богородчанського повіту та населені пункти східніше від Берегомета [4, с.7].

М.Мандибура визначає кордон Гуцульщини таким чином: з північного заходу на південний схід – через Делятин, Яблунів, Пістинь, Косів, Кути, Вижницю, Берегомет, Банилів, Красноільськ; на півдні – по державному кордону України з Румунією від с. Стража (Румунія) до селища Великий Бичків, далі по вододілу між правими притоками Бистриці Солотвинської й лівими Бистриці Надвірнянської [7, с.5–6]. Своє бачення виділення меж Гуцульщини подала М.Лаврук [6, с.34–38]. За автором, що посилається на матеріали етнографа А.Данилюка, до Гуцульщини не входять такі населені пункти, як Пасічна, Надвірна, Делятин, Яблунів, Пістинь, Косів, Кути, Вижниця, Берегомет, тобто межа зміщена на південь від реальної. Так само до складу Гуцульщини не ввійшов і Великий Бичків – єдиний з населених пунктів Рахівщини.

На нашу думку, ураховуючи раніше наведені схеми визначення меж, територія української частини Гуцульщини мала б проходити по лінії: устя Шопурки – вододіл Шопурки та Малої Шопурки з Великим Плайцем і Тересвою до г. Темпа – вододіл Малої Шопурки та Турбату до г. Унгаряка – вододіл Турбату та Чорної Тиси до г. Братківська – вододіл Бистриці Надвірнянської з Турбатом і Брустурянкою – вододіл Бистриці Надвірнянської та Бистриці Солотвинської – Битків – Пнів – Надвірна – Красна – Середній Майдан – Саджавка – Печеніжин – Стопчатів – Уторопи – Пістинь – Косів – Кути – Вижниця – Берегомет – Лопушна – вододіл Серету та Малого Серету до Долішнього Шепоту – вододіл Серету та Фалкеу (до Руської). Така територія зумовлена історичними, фізико-географічними, етнографічними та лінгвістичними [5, с.1–92] особливостями, на підтвердження чого можна навести такі аргументи:

- Першою й визначальною рисою є антропологічна характеристика населення кінця XIX – початку XX ст., тобто в час, коли міграційні процеси ще не суттєво зачепили населення південно-східних окраїн Східної Галичини. Результати показали незначні відмінності в антропологічному складі населення гірських і передгірних територій Надвірнянського, Косівського та Коломийського повітів.

- Житлове будівництво визначалося практично однаковими технічними характеристиками, стилем забудови та системою розселення. Житлові й господарські сільські та господарські полонинські споруди не мали різких відмінностей. Навкруги виниклих у XIV–XV ст. населених пунктів формувалися своєрідні осередки з подібними господарськими особливостями.

- Церковне будівництво (хрестовидні в плані гуцульські церкви) були зосереджені як у гірських селах, так і в передгірних населених пунктах долин Пруту, Черемошу та Бистриці Надвірнянської. Виняток тут складають церковні споруди нижньої частини закарпатської Гуцульщини, на стиль будівництва яких вплинули архітектурні стилі Західної Європи.

- Основні галузі промисловості – лісове господарство та деревообробка – були ідентичними як у горах, так і в передгір'ях, звичайно, з певними особливостями, що

стосувалися трелювання й сплаву деревини. Видобування нафти, газу, солей, будівельних матеріалів та іншої сировини відбувалось однаково, якщо не враховувати особливостей орографії та літології порід.

- Транспортне забезпечення, яке розвивалося від передгір'їв до гір, було тісно пов'язане у використанні як транскарпатських переходів і переїздів, так і торговельних шляхів.

- Розвиток, поширення, специфіка ремесел і технологія та основні засоби виробництва були практично ідентичними, якщо не враховувати вузькоареальних особливостей окремих місцевостей, що не змінювало загальної характеристики ремісничої діяльності.

- Орнаментика та кольорова гама вишивок, кептарів, виробів з бісеру, кераміки тощо не має чіткої межі поширення, оскільки навіть у центрі Гуцульщини виділяються окремі ареали поширення тих чи інших своєрідних елементів.

- У намаганнях провести делімітацію кордонів Гуцульщини необхідно абстрагуватися від сучасної, навіть довосної уяви про побут і заняття, антропологію та господарство населення цієї території і використовувати якнайдавніші архівні документи й матеріали досліджень. Це викликано впливом на традиційне господарство гуцулів насамперед імміграції, унаслідок чого сюди проникли елементи інших культур, що впродовж багатьох десятиліть певною мірою змінювали господарство, побут і культуру місцевого населення.

- Однобічний географічний підхід до визначення меж Гуцульщини невірний, оскільки в нашому випадку переважає фактор дискретності басейнових систем, які відкриті в напрямку виходу з гір, проте для верхніх частин долин Тиси, Пруту та Черемошів притаманний фактор континуальності, тобто Гуцульщина розташована в чітко окреслених долинних системах.

- Практично ніхто з дослідників не звертав увагу на те, що різниця між основними аспектами традиційної культури населення галицької та закарпатської Гуцульщини більша, ніж такі ознаки присутні, скажімо, у гірських і передгірних населених пунктах долин Пруту чи Черемошу, тобто на одному макросхилі Українських Карпат. Це, власне, ґрунтується на антропологічних, лінгвістичних та інших особливостях, а не на поверхневому підході до розміщення й специфіки окремих галузей господарювання, побуту чи видозмін у стилі, орнаментіці та колористиці народних виробів тощо.

За сучасним адміністративним поділом територія Гуцульщини охоплює південні частини Надвірнянського та Косівського районів Івано-Франківської, Вижницького району Чернівецької, повністю – Верховинський район Івано-Франківської, Путильський район Чернівецької та Рахівський район Закарпатської областей.

Поселення гуцулів у 1772–1918 рр. належали до Австрійської (від 1866 р. – Австро-Угорської) імперії, а в її складі – до трьох адміністративних країв – Галичини, Буковини й Закарпаття. Після розпаду Австро-Угорщини Буковина була окупована Румунією (1918–1940), Галичину загарбала Польща (1919–1939), а Закарпаття – Чехословаччина (1919–1938) й Угорщина (1939–1944).

За адміністративним поділом 1782 р. галицька Гуцульщина входила до складу Станіславської округи (дистрикту). За поділом 1867 р. населені пункти галицької Гуцульщини ввійшли в три повіти – Коломийський, Косівський і Надвірнянський. Уся влада була передана старостам, які підпорядковувалися Галицькому намісництву.

Повіти в цей час були великими за площею, до їх складу входило багато міст, містечок, сіл і присілків [4, с.8; 11, с.124–150]. Так, до Надвірнянського повіту входили міста Надвірна (перша згадка – 1578) і Делятин (1370, місто з 1554), села: Битків (1390), Білі Ослави (1558), Білозорина (1783), Вороненка (1873), Ворохта (1820), Добротів (1460), Дора (1618), Заріччя (1610), Згари (1819), Зелена (1558), Климпуші (1925), Красна (1455), Ланчин (1400), Лоева (1556), Луг (1643), Лютова (1612), Максимець

(1820). Межиріччя (1650), Микуличин (1412), Міхудра (1644), Пасічна (1612), Пнів (1420), Поляниця (1820), Попівка (1572), Постоята (1848), Причіл (1819), Рафайлова (1820), Саджавка (1400), Стримба (1610), Татарів (1651, до 1673 – Белзесь), Черник (1848), Чорні Ослави (1558), Чорний Потік (1624), Шевелівка (1601), Яблуниця (Слобода, 1643), Ямна (1618), Яремче (1787); до Коломийського повіту – Бая-Березів (1638), Березів Горішний (1405), Іспас (Спас, 1433), Княздвір (XII), Люча (1412), Лючки (Боярська Слобода, 1632), Марківка (1684), Молодятин (1644), Нижній Березів (1470), Нижній Іспас (1649), Печеніжин (1443), Рунгури (1579), Середній Березів (1763), Слобідка (1643), Слобода Рунгурська (1703), Стопчатів (1416), Яблунів (Влодків, 1593), Текуча (1626).

Найбільшим за кількістю населених пунктів був Косівський повіт [4, с.8; 11, с.124–150], куди входили міста Косів (Риків, Старий Косів – 1318, м. Косів – 1564) і Кути (Старі Кути – 1427, м. Кути – 1710) та села: Акришори (1607), Бабин (1408), Бая Свірська (1666), Барвінків (1717), Бережниця (1825), Бистрець (1818), Біла Річка (1820), Білоберізка (1669), Брустури (1609), Буковець (1759), Буркут (1812), Вербовець (1685), Верхній Ясенів (1628), Вибранівка (1781), Вигода (1895), Волова (1880), Голови (1677), Голошина (1852), Город (1408), Грамотне (1822), Гринява (1702), Гуцулівка (1899), Дземброня (1815), Довгопілля (1500), Жаб'є (1424), Замагорів (1822), Зелена (1868), Ільці (1745), Кобаки (1450), Космач (1412), Кохан (1787), Красник (1859), Краснолілв (1649), Кривець (1825), Кривоброди (1890), Кривопілля (1829), Криворівня (1654), Микитинці (1375), Мозолівка (1877), Монастирське (1738), Москалівка (1600), Перехресне (1758), Пістинь (1416, м. Пістинь – 1750), Полянки (1701), Пробійнівка (Шикмани, 1788), Прокурава (1633), Рибне (1427), Рівне (1590), Рівня (1810), Річка (1692), Рожин Малий (1593), Рожин Великий (1593), Рожнів (1408), Розтоки (1500), Сеньківське (1932), Слупейка (1692), Сморна (1692), Снідавка (1855), Соколівка (1630), Соколовиця (1848), Стаїще (1928), Стебне (1740), Стопні (1825), Топільче (1814), Трач (1781), Тюдів (1593), Устеріки (1623), Уторопи (1367, м. Уторопи – 1524), Ферескуля (1736), Хімчин (1592), Хороцеве (1691), Черганівка (1644), Черетів (1889), Чорна Річка (1820), Шешори (1424), Шибене (1815), Шипіт (1820), Яблуниця (1717), Явірник (1815), Яворів (1692).

Буковинською Гуцульщиною протягом 1785–1787 рр. управляв військовий уряд. З 1 лютого 1787 р. Буковина за розпорядженням імператора Йосифа II була приєднана до Галичини як окрема округа (циркул) і до 1849 р. підпорядковувалася галицькому губернаторові, після чого їй надано автономію і вона стала окремим князівством зі своєю адміністрацією, яку було ліквідовано в 1851 р. У 1859–1861 рр. Буковина знову перебувала в складі Галичини як окремий округ. У 1867 р. її поділено на 11 повітів, які в 1868 р. названо повітовими староствами. За цим адміністративним поділом, який зберігся до початку ХХ ст., гуцульські населені пункти ввійшли до Вижницького повіту, що охоплював два судові округи із центрами в Путилові й Вижниці. Сюди входили місто Вижниця (перша згадка – 1450), села: Багна, Банилів (Руський Бапилів, 1445), Берегомет (1696), Бісків, Виженка (XVIII), Випчина, Галицівка, Греблина, Гробище, Дарії (XV), Дихтинець (1783), Довгопілля (1607), Долішний Шипіт (XVIII), Заріччя, Замогила, Катериндорф (1869), Киселиці (1774), Конятин (1774), Лопушна (XIX), Лустун, Малий Дихтинець, Мариничі (XVIII), Нижній Яловець, Околена (1886), Олександрдорф (1863), Паркулина, Підзахаричі (XVIII), Плай (1887), Плита, Плоска (1774), Площі, Поляківське, Путила (1501), Рижка (XIX), Рипень, Рівня (XIX), Розтоки (1501), Сарата, Селятин (1490), Сергії (1780), Стебні (XIX), Тораки (XIX), Усть-Путила (1774), Фальків, Фошки, Хорови (XIX), Шипіт (Шипот-Камерал, 1490), Шпетки (XIX), Яблуниця (XVIII) та Ями [4, с.8–9]. Від Катериндорфа пізніше відокремилися села Черешенька, Межиброди, Розтоки, Шипіт і Виженка.

Закарпатська частина Гуцульщини, яка перебувала під владою Угорщини, за адміністративним поділом XVIII–XIX ст. входила в Марамороську жупу із центром у Сигеті, до якої належали Рахів (1447), Білин (XVIII), Богдан (XVIII), Великий Бичків (XIV), Верхнє Водяне (Верхня Апша, XIV), Водиця (Апшиця), Говерла, Ділове (Трибушани, кін. XVI), Кваси (1648), Кобилецька Поляна (XV), Косівська Поляна (XVII), Костилівка (Берлебаш, XVIII), Лазіщина (кін. XVI), Луг (1439), Луги (XVII), Подерей, Розтоки (1651), Середнє Водяне (Середня Апша), Сітний, Тростинець, Устеріки (поч. XIX), Усть-Чорна (XVIII), Хмелів, Чорна Тиса (XVIII), Ясіня (1555) [4, с.9].

У другій половині XIX – на початку ХХ ст., як видно з вищенаведеної інформації про перші згадки населених пунктів, на галицькій Гуцульщині виникло ще понад 35 населених пунктів, зокрема, у верхів'ях рік Білий і Чорний Черемоші, Прут, Бистриця Надвірнянська та їх притоках. Наприкінці XVIII ст. в околицях Гриняви виокремлюються села (присілки) Шикмани, Біла Річка, Голошино, а також Грамотне та відома здравниця Буркут (1912). У цей самий час на території Жаб'я як окремі поселення виділяються Бачна, Чорна Гора, Буковець, Ільця Горішня, Ільця Долішня, Красний Луг, Криве Поле, Криве, Довге Поле. Аналогічна картина спостерігалася й у Зеленій Надвірнянського повіту, присілки якої із часом перетворилися в села Згари, Климпуші, Максимець, Причіл і Рафайлова (вперше згадується в документах 1819 р., а виділено в окреме село в 1934). На території села Зелена в долині Чорного Черемошу виникли поселення Буркут, Топільче та Явірник. Так само із села Голови відокремилася Чорна Річка, з Довгопілля – Кохан і Полянки, з Краснолілля – Вигода, з Яблунці – Пробійнівка, з Кобак – Слобідка, з Пістиня – Микитинці, з Пасічної – Букове та Постоята, з Яблунці (долина Пруту) – Вороненка й Поляниця.

Паралельно відбувалося й заселення високогірних лук і полонин. Так виникли поселення Бережниця (1895), Біла й Чорна Річки (1910), Голошино (1862), Дземброня, Криве Поле, Кривець, Мозолівка (1900), Сеньківське, Стопні (1932), Черник (1880), Явірник та інші [4, с.16–17].

Загалом на території Гуцульщини в досліджуваний період було відомо близько 220 населених пунктів – міст, містечок, сіл і присілків (табл. 1), більшість з яких засновано ще до початку досліджуваного періоду (165, або 75%). Ще 21 населений пункт (9,5%) засновано до Першої Світової війни. На жаль, на сьогоднішній день документально не підтверджено перші письмові згадки про 31 населений пункт (14,1%). За М. Домашевським [9; 10], усі вони існували ще за часів “Руси-України”, що, на нашу думку, є необґрунтованим і посилагтися на ці датування не варто.

Таблиця 1

Населені пункти та присілки на Гуцульщині в 1850–1939 рр. (складено автором)

Частина Гуцульщини	Загальна кількість	Перші письмові згадки			
		До 1850 р.	1850–1914	1919–1939	Точно не встановлено
Галицька Гуцульщина, у т. ч.:	140	125	12	3	0
Надвірнянський повіт	40	37	2	1	0
Коломийський повіт	18	18	0	0	0
Косівський повіт	82	70	10	2	0
Буковинська Гуцульщина	55	23	8	0	24
Закарпатська Гуцульщина	25	17	1	0	7
По Гуцульщині	220	165	21	3	31

Отже, ураховуючи вищевикладене, можна констатувати, що межі української частини Гуцульщини, що зумовлені історичними, фізико-географічними, етнографічними та лінгвістичними особливостями, проходять по лінії: устя Шопурки – вододіл Шопурки та Малої Шопурки з Великим Плайцем і Тересвою до г. Темпа – вододіл Малої Шопурки та Турбату до г. Унгарська – вододіл Турбату та Чорної Тиси до г. Братківська – вододіл Бистриці Надвірнянської з Турбатом і Брустурянкою – вододіл Бистриці Надвірнянської та Бистриці Солотвинської – Битків – Пнів – Надвірна – Красна – Середній Майдан – Саджавка – Печеніжин – Стопчатів – Уторопи – Пістинь – Косів – Кути – Вижниця – Берегомет – Лопушна – вододіл Серету та Малого Серету до Долішнього Шепоту – вододіл Серету та Фалкеу (до Руської).

Поселення гуцулів належали в 1772–1918 рр. до Австрійської (від 1866 р. – Австро-Угорської) імперії та трьох адміністративних країв – Галичини, Буковини й Закарпаття. За адміністративним поділом 1782 р. галицька Гуцульщина входила до складу Станіславської округи (дистрикту). За поділом 1867 р. населені пункти галицької Гуцульщини ввійшли в три повіти – Коломийський, Косівський і Надвірнянський. Уся адміністративно-політична влада була передана в управління старости, який підпорядковувався Галицькому намісництву у Львові. Протягом 1785–1787 рр. буковинською Гуцульщиною управляв військовий уряд. За розпорядженням імператора Йосифа II з 1 лютого 1787 р. Буковина була приєднана до Галичини як округа (циркул) і до 1849 р. підлягала галицькому губернаторові, після чого їй надано автономію – вона стала окремим князівством зі своєю адміністрацією, яку ліквідовано 1851 р. У 1859–1861 рр. Буковина знову перебувала в складі Галичини як окремий округ. У 1867 р. Буковину поділено на 11 повітів, які в 1868 р. названо повітовими староствами. За цим адміністративним поділом, який зберігся до початку ХХ ст., гуцульські населені пункти ввійшли до Вижницького повіту, що охоплював два судові округи із центрами в Путилові й Вижниці. Закарпатська частина Гуцульщини, яка перебувала під владою Угорщини, за адміністративним поділом ХVIII–ХІХ ст. входила в Марамороську жупу із центром у Сигеті. Після розпаду Австро-Угорщини Буковина була окупована Румунією (1918–1940), Галичину загарбала Польща (1919–1939), а Закарпаття – Чехословаччина (1919–1938) й Угорщина (1939–1944).

Загалом на території Гуцульщини відомо близько 220 населених пунктів і присілків, більшість з яких засновано ще до середини ХІХ ст. (75%); 21 населений пункт (9,5%) засновано до Першої світової війни.

1. Гнатюк В. Гуцули / В. Гнатюк // Подкарпатська Русь. – 1923. – № 1. – С. 19–23; № 2. – С. 43–50.
2. Головацький Я. Мандрівка по галицькій та угорській Русі: описана в Аркушах до приятеля у Л. / Я. Головацький; [післямова “Слово любові до рідного краю” М. Вальо і З. Матисякевича] // Жовтень. – 1976. – № 6. – С. 49–94.
3. Гошко Ю. Г. Етнографічна територія / Ю. Г. Гошко // Гуцульщина (Історико-етнографічне дослідження). – К.: Наукова думка, 1987. – С. 24–27.
4. Грабовецький В. В. Нариси історії Прикарпаття / В. В. Грабовецький. – Івано-Франківськ: Акорд, 1995. – Т. 8: Гуцульщина в другій половині ХІХ – поч. ХХ століть. – 222 с.
5. Кобилянський Б. Гуцульський говір і його відношення до говору Покуття / Б. Кобилянський. – К., 1928. – 92 с.
6. Лаврук М. Гуцули Українських Карпат: етногеографічне дослідження / М. Лаврук. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2005. – С. 34–38.
7. Мандибура М. Д. Полонинське господарство Гуцульщини другої половини ХІХ – 30-х років ХХ ст. / М. Д. Мандибура. – К.: Наукова думка, 1978. – С. 5–6.
8. Історія Гуцульщини / [за ред. М. Домашевського]. – Чикаго; Львів: Логос, 1995. – Т. I. – 500 с.
9. Історія Гуцульщини / [за ред. М. Домашевського]. – Чикаго: Basilian Press, 1985. – Т. II. – 508 с.
10. Історія Гуцульщини / [за ред. М. Домашевського]. – Чикаго: Basilian Press, 1986. – Т. III. – 442 с.
11. Сіреджук П. З хроніки заселення галицької Гуцульщини / П. Сіреджук // Історія Гуцульщини. – Львів: Логос, 1999. – Т. IV. – С. 124–150.
12. Українська етнографія [Наукові записки Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР]. – К., 1958. – Т. 4. – С. 162–171.

13. Шухевич В. Гуцульщина / В. Шухевич. – Верховина, 1997 [репр. вид. 1899 р.]. – Ч. 1–2. – 352 с.
14. Czekanowski J. Struktura antropologiczna Polski Południowo-Wschodniej / J. Czekanowski. – Lwów: Związek Polskich Towarzystw Naukowych we Lwowie, 1939. – 38 s.
15. Falkowski J. Zachodnie pogranicze Huzulsczyzny: Dolinami Prutu, Bystricy Nadwórnianskiej, Bystricy Solotwińskiej i Lomnicy / J. Falkowski // Prace etnograficzne. – Lwów, 1937. – Т. III. – 170 s.
16. Kaindl R. Beiträge zur Volkskunde des Ostkarpathengebietes / R. Kaindl. – Czernowitz, 1902. – S. 118–160, 237–247.
17. Kolberg O. Ruś karpacka: Dzieła wszystkie / O. Kolberg. – Wrocław; Poznań, 1970. – Т. 54. – Cz. I. – 335 s. + I-LXXII.
18. Mydlarski J. Etude anthropologique de la population des Karpathes Orientales: Przegląd Antropologiczny / J. Mydlarski // Kosmos. – 1938. – Т. XII. – S. 412–416.
19. Mydlarski J. Przyczynek do poznania struktury antropologicznej Polski i zagadnień doboru wojskowego / J. Mydlarski // Kosmos. – 1928. – Т. LIII. – S. 195–210.
20. Pol W. Obrazy z życia i natury / W. Pol. – Kraków, 1870. – S. 99–235.
21. Vahylevyč J. Huculové, obyvatelé východního pohorja karpatského / J. Vahylevyč // Časopis českého museum. – Praha, 1839. – Roč. 13. – S. 45–68.
22. Witwicki S. Rys historyczny o Huculach / S. Witwicki. – Lwów: Druk. M. F. Poremby, 1863. – 134 s.
23. Zawadzki W. Huculy: Szkis etnograficzny / W. Zawadzki // Kłosy. – Warszawa, 1872. – № 390. – S. 407–408.

In the article short description of determination of borders of Guzulshyna is pointed by the researchers of this edge and own vision of this problem of author. History of settlements of Guzulshyna, condition of settling apart of population, is pointed and other.

Key words: Guzulshyna, settlements, borders.

УДК 94 (477.83)
ББК 63.3 (4 Укр) 624

Любов Соловка

ГЕНОЦИД ЄВРЕЇВ КОЛОМИЙСЬКОГО ОКРУГУ ДИСТРИКТУ ГАЛИЧИНА (1941–1944 рр.)

У статті показано особливості геноциду євреїв на території Коломийського округу, який у період німецької окупації включав не тільки власне Коломиїщину, але й території Косівщини, Снятинщини та Городенківщини. У цьому регіоні Катастрофи зазнала єврейська громада, яка впродовж століть була невід’ємною частиною історії цього краю та зробила вагомий внесок в історію й культуру єврейства загалом

Ключові слова: Коломийський округ, єврейські громади, Голокост, депортація, акції.

На сьогоднішній день дослідження Голокосту євреїв України відбувається в рамках поглиблення вивчення його специфіки в окремих регіонах: на Київщині, Харківщині, Півдні України, Волині, у Криму, Буковині та ін.

Організоване й систематичне знищення євреїв Прикарпаття розпочалося одразу з переходом у зону німецької окупації. Як відомо, 1 серпня 1941 року на територіях сучасних Львівської, Івано-Франківської та Тернопільської (без північних районів) областей було створено дистрикт Галичина, який у рамках політики “розшматування” України, яку проводило нацистське керівництво Рейху, включено до складу Польського генерал-губернаторства. На території власне Станіславської області було створено Станіславський, Коломийський, Калуський і Городенківський округи. Згідно зі змінами до адміністративно-територіального поділу, проведеними німецькою адміністрацією 4 квітня 1942 р., Городенківський і Калуський округи були ліквідовані. Повіти, які входили до складу Городенківського округу, були поділені: Тлумацький відійшов до Станіславського, а Городенківський – до Коломийського округів.

Таким чином, до складу Коломийського округу дистрикту Галичина ввійшли Косівський, Снятинський, Коломийський, а з квітня 1942 р. і Городенківський повіти. У цьому регіоні станом на 1 січня 1939 р. проживало 44,6 тис. євреїв, а на початку радян-

сько-німецької війни їх кількість, ураховуючи біженців, становила вже більше 50 тисяч. В історичному плані це був регіон традиційного розселення євреїв ще з XVI–XVII ст. Тому досить багатою є історія єврейської громади краю:

– саме тут, на Покутті й Гуцульщині, з XVIII ст. “здобуває прихильників релігійно-містичний рух – хасидизм” [23, с.146], який і зародився в горах біля Косова й Кут, де його засновник раббі Ізраїль Баал Шем Тов (Бешт) “пізнав чи не головні істини” [25, с.234]; звідси бере коріння династія рабинів, яка так і називається *Косівська хасидська династія* (активна в Брукліні, де має свою синагогу, і на півночі Ізраїлю в м. Цфат) [25, с.233];

– єврейство краю, зважаючи на торговельну, ремісничу та підприємницьку активність, протягом двох останніх століть відіграло помітну роль в економічному та культурному житті міст і містечок (станом на 1 січня 1939 р. відсоток євреїв-городян в окрузі становив 36%);

– край був ареною національних рухів (українського, єврейського), тому його етнополітичне й етнокультурне значення важко переоцінити; перший осередок сіоністського руху, очолюваний Ізраелем Фаденхрехтом, був заснований у Коломиї ще на зорі розвитку самого сіоністського руху в 1880 р. і видавав часопис “Ізраель” гебрайською мовою, а на 1-му сіоністському конгресі в Базелі в 1897 р. Коломию репрезентували два депутати – Соломон Зінгер і Розенгехт (для порівняння: Львів – лише один); у політичному середовищі Коломиї міжвоєнного періоду діяли відомі діячі партії “Мізрахі” – Ф.Ротштрайх, І.Горовіц, М.Штерн і посол до польського сейму В.Фарбштайн; тривалий час бургомістром Коломиї був Йосиф Функенштейн; у 1930 р. рабином Коломиї обрано Йосифа Лау [23, с.149] (династія рабинів Лау нині є досить відомою в Ізраїлі);

– це край міжетнічної толерантності, а почасти й співпраці, про що свідчить, зокрема, діяльність відомого видавництва Якуба Орендштейна “Галицька накладня”, яке випускало українську класику та політичну літературу.

Тому в статті ставимо завдання показати особливості геноциду євреїв у регіоні, що його зазнала єврейська громада, яка впродовж століть була невід’ємною частиною історії цього краю та внесла вагомий вклад в історію й культуру єврейства загалом.

Голокост євреїв Коломиїщини був предметом окремих розвідок Б.Арсена [19], О.Круглова [21; 30; 31], І.Монолатія [23–25], О.Мельничука [22], М.Титинюка [27], польської дослідниці В.Крупської [32]; торкалися цього питання у своїх монографіях Я.Хонігсман [28], Я.Рабинович [26] та ін. Але, на нашу думку, проблема Голокосту на території Коломиїського округу потребує більш глибокого вивчення й детальнішого висвітлення.

Саме місто Коломия стало центром Коломиїського округу, залишаючись й окремою адміністративною одиницею на чолі з міським комісаріатом. За даними перепису 1931 р., у Коломиї проживало 14137 євреїв (41,8% від загальної кількості населення міста), за статистичними даними на 01.01.1939 р. – 15100 (42,5%) [20, с.181, 189]. Наприкінці 1940 р. у містечку налічувалося 17100 [19, с.135], напередодні 22 червня 1941 р. – 19500 [32, с.27]. Імовірно, що кількість єврейського населення міста зросла за рахунок біженців із Заходу та новоприбулих радянських працівників із СРСР. Більше тисячі євреїв евакуювались, утекли або були призвані в армію.

Коломия була окупована угорськими військами 1 липня 1941 р., які контролювали місто протягом місяця. У липні 1941 р. у місто прибуло ще біля чотирьох тисяч євреїв, депортованих з Угорщини [19, с.136, 146; 32, с.27].

Уже в перший день окупації міста, 1 липня 1941 р., двадцятьох найбільш авторитетних членів єврейської громади Коломиї примусили вручну демонтувати пам’ятник Леніну. Вони загинули на місці. За одними даними, це була антисемітська акція місцевого населення [19, с.134], за іншими, – наказ віддано угорською адміністрацією, а сама акція проходила під контролем української поліції [32, с.27]. До приходу німецьких

нацистів у краї мала місце ще одна трагічна антисемітська акція: 3 липня 1941 р. близько 200 євреїв загинули в с. Незвисько (59 з них – місцеві, решта – з навколишніх сіл Лука, Герасимів, Жабокруки, Живачів, Уніж, Петрів, Підвербці та ін.) [30, с.112–113, 189, 220, 253, 258, 323; 21, с.10; 31, с.72].

З 29 липня 1941 р. євреї повинні були носити спеціальні розпізнавальні знаки – пов’язки із зіркою Давида й виконувати різноманітні принизливі примусові роботи: очищення міста, парку, каналізації, ремонт доріг та ін. [7, арк.1–287; 8, арк.1–11]. 1 серпня 1941 р. у Коломиї створено юденрат, який очолив М.Горовіц – колишній старший поручик польської армії. Почав також діяти Єврейський комітет допомоги (Jüdisches Hilfskomitee), до якого входило майже 100 осіб, і при ньому – єврейська лікарня [6, арк.82–82 зв.; 92–92 зв.]. 19 серпня 1941 р. на євреїв міста накладено контрибуцію: вони зобов’язані були здати все золото, срібло, коштовності, шкіряні, хутряні й зимові речі тощо [2, арк.36–38].

Масове знищення євреїв почалося 12 жовтня 1941 р.: близько трьох тисяч осіб зігнали до в’язниці, розмістили в камерах по 80–100 чоловік і протримали там без їжі й води три доби [32, с.28]. Після цього знесилених повели на розстріл на околицю Шепарівського лісу. 80 євреїв були розстріляні ще напередодні, після того, як вони викопали яму розмірами 10x10 м (саме такі квадратного розміру заглибини простежувалися, починаючи з узлісся Шепарівського лісу, справа від головного шосе, ще в 1960-х роках) [17, с.61]. Перед стратою рабин встиг прочитати молитву “Шма Ізраель”. Зауважимо, що 12 жовтня 1941 р. – у день єврейського нового року *Рош-га-шана* – відбувся й наймасовіший розстріл євреїв Станіслава.

6 листопада 1941 р. під час акції, “присвяченої” річниці Жовтневої революції, на єврейському цвинтарі в Коломиї розстріляно групу єврейської інтелігенції – декілька сот осіб. 24 січня 1942 р. на цьому ж місці загинуло ще 400 адвокатів, учителів, лікарів, підприємців-євреїв [19, с.146; 32, с.28].

15 листопада 1941 р. 500 осіб – в основному літніх людей, хворих – убивці розстріляли в Шепарівському лісі. А 23 грудня 1941 р., тут таки ж, знищено велику групу євреїв, які мали закордонні паспорти – 1200 осіб в основному біженців з Угорщини, а також з Німеччини [32, с.28].

Із середини листопада 1941 р. до 26 березня 1942 р. тривало переселення євреїв Коломиї в гето [19, с.140]. Воно складалося з трьох дільниць, розташованих у різних районах міста. Кожна з них була оточена парканом, а вікна, які виходили на “арійський” бік, забиті дошками. Гето №1 займало східну частину центру міста й було обмежене вулицями Валова, Коперника, Легіонів, Пілсудського, східною й північною частинами ринку. Умови проживання в гето зимою-весною 1942 р. були дуже важкі. Юденратом була організована їдальня для особливо потребуючих і дітей-сиріт [32, с.29], але продуктів катастрофічно не вистачало й щоденно багато євреїв помирало від голоду й хвороб.

З 3 березня 1942 р. нацисти приступили до організації гето №2, яке розмістилося поруч із гето №1 і прилягало до Чорного потоку. Його межами були вулиці Совінського (Мокра), Легіонів, Замкова й св. Мартина. Гето №3, яке знаходилося у Кутському передмісті, охоплювало райони Торговиці, Млинівку, вулиці Ломану, лівий бік вул. Словацького, Декерта, Старогончарну й Новий Світ [16, с.1].

У всіх трьох дільницях гето знаходилося приблизно 18–20 тисяч євреїв [19, с.147; 32, с.28–29]. За даними В.Крупської, у гето навіть вдалось організувати навчання дітей [32, с.29]. З 1 червня 1942 р. у ньому діяла організація Jüdische Soziale Hilfs, у якій працювало 26 осіб, та аптека, що функціонувала при ній [6, арк.52–52 зв.].

1 квітня 1942 р., у день, коли греко-католики святкували Пасху, окупанти підпалили гето №2 разом з його мешканцями. Це була “розплата” за невиконання наказу гестапо стосовно видачі протягом 24-х годин одного єврея – колишнього радянського

активіста, який нібито переховувався в гето. Після того, як відведений нацистами час минув, а ніхто так і не був виданий почалась “акція”, у результаті якої розстріляно 250 осіб: більше ста – переважно діти й літні люди – згоріли в районі вул. Новий Світ і Старий Світ, а основну частину – за різними даними від 2-х [30, с.160] до 5-ти тисяч [19, с.147; 32, с.29] – зігнали у двір в’язниці, а через два дні – 3 квітня 1942 р. відправили в табір смерті Белжець. Це була перша “партія” євреїв з Коломиї, що загинули в цій фабриці смерті [19, с.147; 32, с.29].

У червні 1942 р. у Коломийському гето перебувало майже 11 тисяч місцевих і близько 5 тисяч євреїв з округу.

7 вересня 1942 р. євреям було наказано з’явитися о 5.30 на збірний пункт біржі праці нібито для “реєстрації”. У призначений час зібралося 5300 осіб, ще 600 євреїв зігнали з оточеного гето, але тільки одну тисячу з них відділили як необхідну робочу силу. Решту завантажили по 100 і більше осіб у вагони, які забили цвяхами, заплombували й відправили в Белжець. У цей день, згідно зі звітами німецьких каральних органів, було “переселено” 4769 євреїв, а ще 300 євреїв – “заразних, ослаблених і непридатних до транспортування” – розстріляли на місці; 200 чол. померло у вагонах, частина євреїв уночі, протиснувшись через віддушини, втекла. 15 з утікачів були вбиті [18, с.326–328].

Частину спеціалістів-євреїв з Коломиї в жовтні 1942 р. переселили в “юлаг” Станіслава [28, с.204], а гето №2 і №3 у листопаді 1942 р. закрили. Тих, хто вцілів, перевели в гето №1 (в основному в приміщення лікарні й головної синагоги). У частково спаленому ще у квітні 1942 р. гето №1 у середині грудня 1942 р. залишалось 1,5–2 тис. євреїв [32, с.30]. У грудні 1942 р. і січні 1943 р. розстріли проходили на єврейському цвинтарі Коломиї. Основну частину останніх в’язнів гето знищили 20 січня 1943 р., зігнавши їх перед цим у будинки на вул. Валовій. У ніч з 31 січня на 1 лютого була проведена т. зв. “ліквідаційна акція” – розстріляна остання тисяча коломийських євреїв. 1 лютого 1943 р. Коломия була оголошена “юденфрай”. Станом на 1 березня 1943 р., за німецькими статистичними даними, у Коломиї залишилися живими семеро євреїв, а в окрузі – 15 [3, арк.43]. Усіх їх, крім лікарів, які покінчили життя самогубством, розстріляли в березні 1943 р. на цвинтарі.

Сучасник тих подій В.Кобринський так писав про Шепарівський ліс, де здійснювалися акції знищення: “Жахливі речі відбувалися в цьому лісі – плач та лемент чули не лише селяни, але й мешканці Коломиї” [24, с.93]. Із середини жовтня 1941 р. Шепарівський ліс став місцем масового розстрілу не тільки євреїв міста Коломиї, але й Коломийського округу:

– 16–17 жовтня 1941 р. тут загинуло 1918 євреїв з Косова й 114 – із с. Вербовець [11, арк.2];

– у лютому 1942 року колону з 500 осіб примусили йти до місця розстрілу з піднятими вгору руками; тих, хто опускав руки, розстрілювали на місці (ймовірно, це були євреї з Обертину, оскільки є дані, що саме в цей час нібито за комуністичну діяльність розстріляно в Коломиї обертинських євреїв);

– 23 лютого 1942 р. тут розстріляно 40 євреїв із с. Кобаки [10, арк.27];

– 29 березня 1942 р. на цьому ж місці знищено 55–60 євреїв із с. Раківчик [12, арк.19 зв. – 20 зв.];

– 8 і 11 квітня 1942 р. у Коломию “переселили” 250 євреїв із Пістиня й 900 – із Заболотова.

Згідно з розпорядженням Коломийського окружного староства від 11 квітня 1942 р. “Про концентрацію євреїв округу” основними місцями їх локалізації визначено міста Коломию, Снятин і Городенку. До Коломиї наказано було переселити євреїв з Косівського, Коломийського повітів, а також із Заболотова Снятинського й Обертину Городенківського повітів. Після 24 квітня 1942 р. євреям було заборонено проживати в

інших містах і містечках округу. Виняток зробили лише для тих, хто працював на військових заводах у Кутах, Косові, Заболотіві й Печеніжині [1, арк.1]. За наказом органів влади Коломийського округу від 17 червня 1942 р. у Коломийське гето до 1 липня 1942 р. повинні були переселитися всі, хто не мав свідоцтв, що видавалися біржею праці, у т. ч. і члени сімей працюючих, яким до цього часу ще дозволялося проживання у вищеназваних населених пунктах [4, арк.22].

3 квітня 1942 р. у Коломийське гето почали прибувати євреї з різних населених пунктів округу:

– 56 осіб із с. Хом’яківка, 13 – із с. Малий Гвоздець, 45 – із с. Джурків;

– 500 – із Печеніжина, 14 – із с. Прикмище, 16 – із с. Сороки;

– 24 квітня 1942 р. у Коломию (за різними даними) “переселили” від 700 до 1200 осіб з Гвіздця, 1120 – з Обертину, із сіл Жуків, Лука, Якубівка та ін. [13, арк.33, 49–50], 1000 чол. – з Косова;

– у травні 1942 р. – 1060 євреїв з Яблунова, 23 – із с. Росохач;

– у травні-червні – більше двох тисяч чол. з Городенки й Городенківського повіту [32, с.29].

Усього в травні-червні 1942 р. у Коломийському гето було зосереджено близько 5 тис. євреїв округу. Згодом, на початку й у кінці червня 1942 р. (зокрема, тільки 27–28 червня 1942 р. – 2 тис. [32, с.29; 28, с.198]), їх чекало нове “переселення” – у табір масового знищення Белжець.

Згідно з розпорядженнями Коломийського окружного староства від 14 і 17 серпня 1942 р. і командування поліції й СД від 10 вересня 1942 р. після 30 вересня 1942 р. євреям округу фактично було заборонено перебування в інших населених пунктах (окрім Коломиї). Розпочалась акція переселення в Коломию євреїв з Городенки, Снятина, Косова, Заболотова [4, арк.19; 5, арк.23; 9, арк.116].

5–8 вересня 1942 р. у Коломию пригнали євреїв з Косова (500–600 осіб), Пістиня (більше 300), Обертину (400), Гвіздця (1200), Рожнева (355 [10, арк.25]) та ін.; 9 вересня 1942 р. – 1500 євреїв з Кут і 400 схоплених і повернутих румунами євреїв з Косова (пішим маршем по 50 і 35 км). Але вже 7 і 10 вересня їх разом з коломийськими євреями вивезли в табір смерті Белжець.

1500 євреїв з Городенки (включаючи пригнаних сюди чотири сотні євреїв з Обертину) та 1582 євреї із Снятина й навколишніх сіл і містечок повіту, у т. ч. 500 євреїв із Заболотова, 7 вересня 1942 р. теж були відправлені в Белжець. Їх шлях також пролягав через Коломию, оскільки є дані про те, що в цей час у Коломию прибули по десять “завантажених” вагонів з Городенки й Снятина. Ще тридцять вагонів були “завантажені” в Коломиї. До них потрапили зігнані на збірний пункт більше 4-х тисяч осіб (250 спеціалістів відокремили, 100 чол. було вбито під час проведення акції). Загальна кількість євреїв, відправлених 10 вересня 1942 р. у “поїзді смерті” з 50-ти вагонів, складала 8205 осіб. Дев’ять, позначених буквою “Л”, вагонів (1000–1500 чол.) були “розвантажені” на приміській зі Львовом ст. Клепарів, оскільки їх “пасажирів” відібрали для робіт у таборі примусової праці. Кінцевим пунктом призначення для інших став табір смерті Белжець. Спека, перевтома після виснажливого пішого маршу до Коломиї, голод, перевантаження вагонів, у яких їхало по 180–200 осіб, трупний сморід призвели до того, що близько двох тисяч осіб померло ще дорогою [18, с.328–329]. Загальна ж кількість вивезених у табір смерті Белжець 7 і 10 вересня 1942 р. складала 12974 чол. З них майже 5 тис. – коломийські євреї, решта – з округу. Були сміливці, які намагалися втекти дорогою: зафіксовані навіть спроби виламати стіни й стелю вагонів [18, с.326–329].

У вересні 1942 р. 34 євреї із с. Виноград і 335 із с. Рожнів були розстріляні в Шепарівському лісі. У жовтні 1942 р. у Коломию вивезли 700 євреїв з Печеніжина. 11–

12 жовтня 1942 р. у Белжець відправили “останню партію” з Коломиї – 4 тисячі євреїв, у т. ч. і всіх дітей із сиротинців.

Таким чином, узагальнюючи наведені вище цифри, можемо констатувати, що серед євреїв, які загинули в Шепарівському лісі, і між вивезених через Коломию в Белжець, були мешканці:

- Городенки й Городенківського району – 3750 осіб;
- Гвіздця й сіл Гвіздецького району – за різними даними від 700 до 2400 осіб;
- Заболотова – 1800 чол.;
- Печеніжина – 1200 чол.;
- Коршівського району – близько 240 осіб (у т. ч. із сіл Камінна, Фатівці, Хлібичин, Черемхів та ін.) [12, арк.1];
- Косова й Косівського району – 3–3,5 тис. євреїв (у т. ч. із с. Вербоєць – 114. Старий Косів – 85–96 [11, арк.67; 14, арк.25], Кобаки – 16, Пістинь – більше 500 та ін.), Кут і Кутського району – 1,5–2 тисячі чол. (у т. ч. із села Рожнів – 335 осіб);
- Обертину й Обертинського району – 1620 (с. Липа, Лука, Якубівка та ін.);
- Снятина й Снятинського району – 1582 (с. Балинці – 12, Видинів – 44, Завалля – 31, Ільїнці – 25, Кулачки – 8, Микулинці – 53, Орелець – 14);
- Яблунова – 1060 осіб та, імовірно, із сіл і містечок району (з Космача – 230 осіб).

Дані з наведеної нижче таблиці відображають картину Голокосту в інших містах і містечках округу.

Місця скорботи Коломийського округу

	К-сть євреїв на 01.01.1939	% від заг. к-сті	К-сть знищених на місці	К-сть загиблих у сусідн. насел. пунктах	К-сть вивезених у Коломию й Белжець	Примітки
Гвіздець	1550	54,4	750		700 – 2400	Через Гвіздець пройшли мешканці навколишніх сіл кол. району та, імовірно, біженці, у т. ч. угорські
с. Старий Гвіздець				300		
Городенка	3750	28,7	650		3750	Серед тих, що пройшли через Городенку (7–7,5 тис.), більше тисячі склали угорські євреї, решта – мешканці населених пунктів Городенківського повіту, у якому станом на 01.01.1939 р. і проживало 7530 євреїв
ліс (між селами Семаківці та Михальче)				2600		Місце загибелі городенківських євреїв
Жаб'є	490	6	700–1300 (“Флесівка”)			Тут загинули євреї з Жаб'є та із сіл колишнього Жаб'ївського району
Заболотів	2300	33,8	1000–1200 (гора Хомів)		1800 (900 у Коломию, 900 – у Белжець)	Серед загиблих – більше 400 біженців

Продовж. табл.

Косів	3040	35,8	2088–2700 (Замкова гора)		3,5–4000 (більше 2 тис. загинули в Шепарівському лісі, решта – вив. у Белжець)	Серед загиблих на Замковій горі було 149 угорських біженців. Загалом через Косів пройшли практично всі мешканці повіту (крім Кут), у якому до 1939 р. проживало 8125 євреїв
Кут	2520	44,6	1058		1,5–2 тис.	У Кутах загинули й депортовані сюди в кінці липня євреї із Закарпаття
Назвисько	80		Більше 200			У Назвиську загинули, крім місцевих євреїв, також мешканці сіл Лука, Герасимів, Жабокруки, Живачів та ін.
Печеніжин	1400	19,4	120		1200	
Снятин	3500	30,7		3–5 тисяч (Потічанський ліс)	Більше 1,5 тис.	У 1941 р. кількість єврейського населення Снятина зросла до 5 тис., включаючи біженців з Польщі й Угорщини. Крім біженців, через Снятинське гето пройшло 1,4 тис. євреїв з населених пунктів кол. Снятинського повіту (крім Заболотова)
Яблунів	1000	46,7	120		Більше 1000	
Усього			11,7–14,5 тис. чол.			

У червні 1943 року німці оголосили Коломийський округ “вільним від євреїв” [29, с.96].

Після звільнення Коломиї 29 березня 1944 р. зі схованок вийшло тільки 32 євреї. Їх переховували монахині-урсулянки та мешканці навколишніх сіл. Семеро з них удостоєні звання Праведників Миру: Г.Гайдейчук, З.Крушельницький, О.Онуфрійчук, Ф.Сливинська, Т.Слив'як і сім'я Оршанських. За переховування євреїв були розстріляні Д.Клепан, Дембська, Долинська й сім'я Бернацьких [15, арк.37–40; 19, с.149–150].

У вогні Катастрофи загинув рабин Снятина Сімсон Ефраїм (син Нафталі Мешулама Файвіша Ефраїма) разом з родиною, головний рабин Косова – цадік Хаїм Хагер у листопаді 1942 р. депортований у Белжець; серед загиблих у Коломийському гето – публіцист, редактор, автор художніх і музичних творів, активіст юденрату Фріш Авраам (загинув у 1943 р.), піаністка, випускниця Львівської консерваторії Дебора Бухвайц та ін. [24, с.92].

Проаналізовані нами джерела й проведені на основі них підрахунки свідчать, що через Коломию пройшло 37–40 тисяч євреїв. З них близько 12,5–16 тис. – це євреї – мешканці цього міста, 19–20 тисяч жителів Коломийського округу та 4 тисячі угорських євреїв. 3,5–4 тисячі жертв загинуло на єврейському цвинтарі Коломиї (тут також ховали вбитих у місті під час проведення акцій), більше 9300 осіб розстріляли в Шепарівському лісі й більше 23300 були вивезені в Белжець.

У статті ми зупинилися на висвітленні специфіки втілення в життя нацистами “остаточного вирішення єврейського питання” загалом у Коломийському окрузі та дещо детальніше висвітлили етапи його втілення в місці масового знищення євреїв округу – Коломиї. Поза цим містом на території округу в загальному підсумку загинуло

більше 14 тис. осіб. Тому надалі не менш важливо в дослідженнях зупинитися на детальному відтворенні картини Голокосту в інших містах і містечках округу.

1. Державний архів Івано-Франківської області, ф. 636, оп. 1, спр. 12–49 арк.
2. Там само. – Ф. Р-37, оп. 1, спр. 1. – 93 арк.
3. Там само. – Ф. Р-37, оп. 1, спр. 13. – 43 арк.
4. Там само. – Ф. Р-39, оп. 1, спр. 54. – 22 арк.
5. Там само. – Ф. Р-41, оп. 1, спр. 18. – 312 арк.
6. Там само. – Ф. Р-57, оп. 1, спр. 104. – 147 арк.
7. Там само. – Ф. Р-60, оп. 1, спр. 1. – 287 арк.
8. Там само. – Ф. Р-60, оп. 1, спр. 2. – 11 арк.
9. Там само. – Ф. Р-60, оп. 1, спр. 8. – 224 арк.
10. Там само. – Ф. Р-98, оп. 1, спр. 16. – 162 арк.
11. Там само. – Ф. Р-98, оп. 1, спр. 19. – 70 арк.
12. Там само. – Ф. Р-98, оп. 1, спр. 20. – 83 арк.
13. Там само. – Ф. Р-98, оп. 1, спр. 24. – 167 арк.
14. Там само. – Ф. Р-1336, оп. 1, спр. 1г. – 138 арк.
15. Там само. – Ф. Р-2014, оп. 1, спр. 148. – 140 арк.
16. Відділ фондів музею історії м. Коломиї. – Др.-11679. – 1 арк.
17. Вісник Івано-Франківської обласної ради та Івано-Франківської обласної державної адміністрації. – 2000. – № 29–30 (жовтень–листопад). Некрополі Прикарпаття. – 210 с.
18. Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 гг. / [сост. А. Круглов]. – К., 2002. – 486 с.
19. Арсен Б. С. Моя гірка правда. Я і Холокост на Прикарпатті / Арсен Б. С. – Надвірна, 2004. – 366 с.
20. Копчак С. І. Етнічна структура й міграції населення українського Прикарпаття : статистико-демографічне дослідження / Копчак С. І., Мойсеєнко В. І., Романюк М. Д. – Львів : Світ, 1996. – 282 с.
21. Круглов А. И. Хроника Холокоста в Украине / Круглов А. И. : “Ткума”, Центральный украинский фонд истории Холокоста. – Днепропетровск : Центр “Ткума” ; Запорожье : Премьер, 2004. – 208 с. – (Серия “Украинская библиотека Холокоста”).
22. Мельничук О. Трагедія Шепарівського лісу / О. Мельничук // Прикарпатська правда. 1994. – 14 вересня.
23. Монолатій І. С. Забутий світ – коломийські євреї / І. С. Монолатій // Хроніка-2000. – 1998. – № 21–22. – С. 145–152.
24. Монолатій І. Катастрофа коломийського єврейства (за матеріалами радянських періодичних видань часів “відлиги”. 1960-ті рр.) / І. Монолатій // Катастрофа європейського єврейства під час Другої світової війни. Рефлексії на межі століть : матеріали конф. 29–31 серпня 1999 р. / Інститут юдаїки, Національна бібліотека імені В. І. Вернадського. – К. : Дух і Літера, 2000. – С. 89–94.
25. Монолатій І. Косів / І. Монолатій // Незалежний культурологічний часопис “Г”: Гебрейський усе-світ Галичини. – 2007. – № 48. – С. 230–234.
26. Рабинович Я. Й. На зламі віків: до 1000-річчя проживання євреїв в Україні / Рабинович Я. Й. – К., 1998. – 360 с.
27. Титинюк М. Трагедія Шепарівського лісу / М. Титинюк // Червоний прапор. – 1967. – 22, 24–25, 31 березня, 5 квітня.
28. Хонигсман Я. Катастрофа єврейства Західної України. Євреї Восточної Галиції, Західної Волині, Буковини і Закарпаття в 1933–1945 роках / Яков Хонигсман. – Львів, 1998. – 352 с.
29. Енциклопедія Коломиї. – Коломия : Вік, 2006. – Зшиток 4: літери Г, Г. – С. 95–97, 202–203.
30. Круглов А. И. Катастрофа українського єврейства 1941–1944 гг. : енцикл. справочник / Александр Иосифович Круглов. – Харьков: Каравелла, 2001. – 376 с.
31. Круглов А. И. Энциклопедия Холокоста : еврейская энциклопедия Украины / Александр Иосифович Круглов ; [ред. И. М. Левитас]. – К., 2000. – 224 с.
32. Krupska B. Gdzie szum Prutu... / B. Krupska // Biuletyn informacyjny oddziału miłośników Kolomyi “Pokucie”. – 1998. – № 2 (26). – S. 27–31.

The article deals with the feature of genocide of Jews on a territory of Kolomyja region. In the period of German occupation the region included not only Kolomyja area, but also the territories of Kosov, Snyatyn and Horodenka. Throughout the centuries a Jewish community of the region was an integral part of its history and has brought the important contribution to the history and culture of Jewry as a whole. But during the Second World War it has suffered the Catastrophe.

Key words: Kolomyjsky district, the Jewish communities, the Holocaust, deportation, actions.

УДК 94 (477.87)
ББК 63.3 (4 Укр) 628

Сергій Адамович

РОЛЬ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ УКРАЇНИ В ПРОЦЕСІ СТАНОВЛЕННЯ ПОЛІТИЧНОГО РУСИНСТВА НА ЗАКАРПАТТІ

У статті досліджується вплив компартійно-державної номенклатури на формування політичного русинства на Закарпатті. Автор у публікації стверджує, що комуністи фактично спровокували появу русинського руху задля збереження політичного впливу в регіоні.

Ключові слова: політичне русинство, сепаратизм, націонал-демократичні організації, автономія, вільна економічна зона, комуністи, регіон.

Дезінтеграційні процеси в СРСР у кінці 80-х рр. ХХ ст. і національне відродження в УРСР на Закарпатті знайшли відображення в національно-духовному відродженні й розгортанні політичного русинства. У регіоні зусиллями представників русинської етнографічної групи й компартійно-державної верхівки було започатковано рух, що спрямовувався на прищеплення русинам окремої від українців ідентичності й використання етнічної окремішності задля обґрунтування вимог автономного статусу Закарпаття в Українській державі.

Спроби неупередженого об’єктивного аналізу явища політичного русинства в українській історіографії здійснили С.Віднянський [21], О.Гаврош [23], М.Зан [35; 36], О.Майборода [41], М.Панчук [52].

Уже в численних публікаціях у національно-демократичній пресі на початку 90-х рр. ХХ ст. побутувала думка, що поширення русинства в краї було викликано спробою зберегти на Закарпатті диктатуру колоніальних структур і перетворити його в московсько-партноменклатурну резервацію. Так, В.Довгей звинуватив у відновленні русинської течії Комітет Державної Безпеки СРСР, завдяки якому в 1989–1990 рр. в Ужгороді були започатковані “русинські семінари” за участю тільки довірених людей КДБ та обласної партноменклатури [30, с.3].

Дослідник Ю.Балега, опираючись на випадки з власного життя, висунув звинувачення ідейному лідерові русинства П.Магочі в підтримці з боку органів держбезпеки ще в донеребудовчий період [15, с.62]. П.Магочі звинувачували й у тому, що він співпрацював з розвідкою комуністичної Чехословаччини [54, с.62].

На думку Ю.Балеги, роздмухуючи політичне русинство й українофобію, обком Компартії і КДБ не засвічувалися – робили це через підставних осіб [16, с.23]. “Я не можу ні спростувати, ні підтвердити, що Общество русинів задумувалось в КГБ, але допускаю, що в товаристві могли бути вкраплені потрібні агенти”, – зізнався пізніше в інтерв’ю один з активних членів Товариства карпатських русинів В.Фединишенець [23, с.307].

О.Гаврош вважає, що питання автономії Закарпаття й політичного русинства ініціювала обласна компартійно-радянська влада задля збереження владних позицій. Він зазначає, що товариство “приймало на себе весь удар критики і водночас проводило мотивацію, чому Закарпаттю потрібен “особливий статус” [23, с.305–308]. Дослідник етнополітичних процесів у регіоні М.Зан, оцінюючи активізацію русинства в 1989–1991 рр., також вважає, що не було справжньої “активності мас”, а народ тільки сприйняв ту лінію, яку вміло застосовувала партійно-номенклатурна еліта в протистоянні з новою демократичною, націонал-патріотичною силою [35, с.161].

Представник закарпатських українців у діаспорі В.Маркусь серед причин політичної нестабільності в Закарпатській області, окрім впливу компартійних сил і КДБ, виокремив вплив русофільської православної церкви й ренцидизму українства серед греко-католиків регіону, а також відсутність унаслідок російської влади “здорової провідної верстви” [44, с.110–111].

Дослідник О.Малець вважає, що рушіями провокацій русинського сепаратизму стали російськомовні переселенці, які з'явилися в регіоні за роки радянської влади, і нащадки інтелігентів-русофілів, які прагнули після Другої світової війни приєднати Закарпаття до СРСР у складі РФСР [43, с.15–17].

Однак, незважаючи на окремі спроби наукового дослідження політичного русинства, в історіографії ще не проведено детального аналізу ролі Компартії України в процесі виникнення русинського руху. У зв'язку із цим вивчення окреслених питань і є предметом дослідження статті.

Відзначимо, що ситуація на Закарпатті в умовах перебудови, на відміну від галицьких областей, залишалася під контролем Компартії України. Зокрема, комуністи після весняних виборів 1990 р. отримали в краї 4 мандати з 5 народних депутатів СРСР, 9 з 11 народних депутатів УРСР, 99 із 120 депутатів облради, близько 70% міських і районних і 40% – сільських і селищних рад [2, арк.13].

Не настільки катастрофічною, як у Галичині, була ситуація й в обласній організації Компартії України. У 1987 р. з лав партії вийшли 2 особи, у 1988 р. – 8, у 1989 р. – 76, за 8 місяців 1990 р. – 615 [6, арк.2]. Натомість за 1990 р. і першу половину 1991 р. ряди партії покинули 6400 осіб. З них добровільно вийшли з партії 4 тис. За цей самий час 1 тис. осіб було прийнято в члени партії [9, арк.23]. Ці цифри є яскравим свідченням того, що Компартія залишалася в регіоні найвпливовішим політичним гравцем і могла заблокувати прийняття будь-якого політичного рішення.

В області відбувалося відродження релігійного життя. Станом на початок 1990 р. майже 70 груп громадян зареєстрували релігійні громади, у користування яких було передано 70 культових споруд. На той час діяло 660 зареєстрованих релігійних формувань більш як 10 конфесій [4, арк.13–14]. Однак, як і всюди в Західній Україні, у зв'язку з релігійним ренесансом між православними й греко-католиками загострилися відносини.

У більшості міст і районів були створені структури Руху, у ряді районів – організації Української республіканської партії й Демократичної партії України, ішла консолідація націонал-демократичних сил. Рух й УРП здійснювали масові заходи, які супроводжувалися закликами до деполітизації державних закладів, правоохоронних органів, закладів освіти, культури. Націонал-демократи виступали єдиним фронтом проти нового Союзного договору, за розпуск Верховної Ради УРСР і скликання так званого Національного конгресу, намагалися зірвати призов у Радянську армію, ініціювали розгляд міжконфесійних проблем і труднощів в економіці області [6, арк.26].

Натомість 9 лютого 1990 р. пленум Закарпатського обкому КПУ обрав першим секретарем М.Волощука, який зробив своїм гаслом локальний сепаратизм. На думку О.Гавроша, таку позицію останнього визначили як особисті стосунки, так і вплив Галичини, де комуністи позбулися впливу [23, с.305].

Свідченням впливу на розвиток русинства стало призначення в травні 1990 р. активних у майбутньому захисників русинства – секретарем обкому І.Миговича, а завідувачем ідеологічного відділу – М.Макару. Перший до обрання працював завідувачем сектора ідеологічного відділу ЦК КПРС, другий спеціалізувався на “інтернаціональному вихованні трудящих” [23, с.307–308].

Задля збереження контролю над ситуацією ще в 1989 р. в Ужгороді для місцевої партноменклатури негласно організується серія “русинських” семінарів для вишколу ідеологів русинського сепаратизму [31, с.V]. А вже восени 1989 р. в Ужгородському училищі культури відбулися перші збори майбутніх членів русинського товариства [24, с.312].

17 лютого 1990 р. в Ужгороді пройшов установчий з'їзд русинів, який проголосив утворення “Товариства карпатських русинів” (згодом Общество подкарпатских

русинів (ОПР)). Головою товариства став архітектор М.Томчаній, заступниками – Б.Сливка й М.Михальова [35, с.146].

У першому документі товариства – “Зверненні до населення Закарпатської області” вказувалося на окремішність русинського народу, який не є частиною жодного східнослов'янського етносу. Одночасно в статуті організації проголошувалися тільки різні види культурно-освітньої праці: збір русинського фольклору та багатств русинської мови, дослідження русинської історії [28, с.4].

Для керівництва подіями, які розгорталися навколо проблем русинства, було утворено штаб на чолі з одним із керівників облради. У цей штаб входили як представники місцевої влади, так і викладачі Ужгородського університету. Активну участь у розробці суті та змісту можливих аспектів закарпатської автономії здійснював філіал одного з київських інститутів [18, с.17].

Ідеологи русинства, які користувалися підтримкою обласної влади, розгорнули свою пропаганду на сторінках обласних газет “Новини Закарпаття” і “Молодь Закарпаття” [15, с.88–89]. Заступник редактора обкомівської газети “Закарпатська правда” І.Попович за сумісництвом став і редактором українофобської газети “Отчий храм” (“Подкарпатська Русь”) – рупора сепаратизму, що видавалася в обласному будинку політосвіти [16, с.29].

Частина закарпатців стикнулася із ситуацією, яку яскраво описав житель с. Велика Бака Берегівського району І.Бабинець: “У свої 37 років я дізнався, що я не українець. Не від свого діда, якому буде 90 років, не від бабці, не від батька-матері, не від своїх стрийків, які у 1939 р. захищали Карпатську Україну, а від секретаря обкому КПУ Федиковича” [33, с.2].

Партійні засоби масової інформації, як влучно відзначив В.Довгей, “не могли приховати прагнення партноменклатури зупинити розвиток національної самосвідомості закарпатських українців, роздмухувати напруження і ворожнечу між Закарпаттям та Галичиною” [29, с.2]. Галичан на сторінках преси звинувачували навіть у тому, що вони відмовилися поставляти в край цигарки, горілку, кондитерські вироби, натомість масово скуповували в закарпатських магазинах різноманітні товари [37, с.2].

Секретар Ужгородського міськкому КПУ І.Мітровцій в інтерв'ю газеті “Правда” від 8 жовтня 1990 р. відзначив, що агітатори з Львівщини, Івано-Франківщини та інших сусідніх областей намагалися виступати в ролі ідейних провідників, щоб Закарпаття “стало під прапори тих, хто головною метою оголосив відокремлення України від СРСР”. Проте він зауважив, що “...у кожного своя голова на плечах. І в Закарпатті, як говорять, свої кольори” [25, с.2].

Комуністи залякували жителів краю, що українські націонал-демократичні організації виступають за сепарування західноукраїнських земель. Так, на пленумі обкому Компартії України 12 травня 1990 р. М.Волощук зазначав, що “активісти Руху і УГС виношують ідеї створення так званої Галицької республіки. Ці ідеї вони намагаються правдами і неправдами нав'язати населенню Закарпаття” [3, арк.13].

Відповідно й у постанові пленуму обкому Компартії України “Про політичну ситуацію в області і задачі обласної партійної організації з її стабілізації” значилося, що “емісари самодіяльних організацій Львівської та Івано-Франківської областей... здійснюють спроби “розбудити Закарпаття”, нав'язати сепаратистські лозунги, сумнівні шляхи рішення проблем” [3, арк.55].

31 липня 1991 р. “Закарпатська правда” опублікувала заяву “До суверенної України – чесним шляхом”, яку підписали голова облради, обкому, представники профспілок, комсомолу та ряду громадських організацій. У ній було розцінено дії десанту націонал-демократичних організацій із Львівської області в краї з нагоди святкування річниці Декларації про державний суверенітет України як “аморальні і провокаційні”. У заяві націонал-демократичні організації звинуватили, що вони “сприяють посиленню

в нашому краї сепаратистських настроїв, що проявляється у вимогах якогось особливого статусу Закарпаття в складі України” [14, арк.142].

Версія про спроби КПУ перекласти вину за розпалювання політичного русинства на новітні українські політичні організації підтверджується ще й тим, що заява була розіслана в обкоми партії для ведення пропагандистсько-агітаційної роботи [14, арк.142].

Політичне русинство мало також своїх прихильників у колах старої карпато-русинської еміграції США й Канади та її духівництва, які в силу політичної інерції не могли сприйняти незалежності України й визначити місце Закарпаття в українському державотворенні [56, с.72]. Але в 1991 р. зарубіжні русинські організації давали достатньо низьку оцінку стану русинського руху в Україні. Так, П.Р.Магочій на I Світовому конгресі русинів у Межилаборцях (Словаччина) зазначав: “Але що це русинство на радянському Закарпатті? Чи це рух. Чи це метушня кількох осіб?.. Ми знаємо, що є багато балаканини” [40, с.10].

Русинські структури також пішли на активне й відверте зближення з шовіністично налаштованими елементами з Товариства угорської культури Закарпаття. В інтерв'ю угорській газеті “Пешті гірлап” від 14 квітня 1990 р. лідер товариства П.Фодо, аналізуючи русинські антиукраїнські настрої, відзначив: “Я не кажу, що радію з цього (це було б і не гарно), але ми це використовуємо” [28, с.4]. З'явилися навіть заяви лідерів угорських інституцій з вимогою “надання права корінному населенню повернути в документах свою одвічну національність” [30, с.3].

За спостереженнями впливового журналіста М.Бабидоровича, дезінтеграційні спаляхи на Закарпатті виникали після чергового повернення компартійного лідера М.Волощука з Москви, якому доводилося часто бувати там у зв'язку зі спробами національно-демократичних організацій зупинити будівництво Пістрялівської радіолокаційної станції [23, с.307].

Більше того, обласна еліта в умовах послаблення важелів впливу з боку республіканського центру виборювала дедалі ширші елементи самоврядування. З 1989 р. керівництво області ставило питання про створення зони спільного підприємництва (праобразу СЕЗ і ВЕЗ). Уже на початку 1989 р. пропозиції із цього приводу були направлені в Раду Міністрів УРСР, але відповіді не було отримано.

У середині 1989 р. облвиконкомом був укладений договір з науково-дослідним економічним інститутом Держпрому СРСР про розробку “Положення” й техніко-економічного обґрунтування створення зони спільного підприємництва “Чоп-Ужгород” зі спеціалізацією митна обробка вантажів і складська переробка, а також доробка до експортних вимог продукції й товарів. Станом на червень 1990 р. перший етап роботи вже було передано облвиконкому [1, арк.58]. 19 червня 1990 р. було прийнято протокольне рішення “Про переведення Закарпатської області на засади господарсько-економічної самостійності і самоврядування” [35, с.147].

28 липня 1990 р. Закарпатський обком Компартії надіслав на адресу ЦК КПРС, ЦК Компартії України, Ради Міністрів СРСР і Ради Міністрів УРСР критичні зауваження з вимогами переглянути Раді Міністрів УРСР існуючу практику доведення держзамовлень до підприємств, установлювати їх у такому обсязі, щоб не менше 30–40% продукції залишалось на місцях. Комунисти також вимагали передати області ряд підприємств союзного та республіканського підпорядкування [5, арк.5].

Після прийняття Верховною Радою (ВР) УРСР Декларації незалежності УРСР активізується русинська агітація. 29 вересня 1990 р. на засіданні правління Товариства прийнято програмовий документ “Декларація Товариства карпатських русинів про повернення Закарпатській області статусу автономної республіки”.

Зміст декларації зводився до того, що голосливо заперечувалися правильність і законність законодавчих актів ВР СРСР і УРСР 1945–1946 рр. про возз'єднання Закар-

патської України з Радянською Україною і єдино законним та чинним визнавалося рішення від 8 жовтня 1938 р. про утворення автономної Підкарпатської Русі в складі Чехословаччини [48, с.7].

У свою чергу під час проведення 2-го етапу XXII обласної партійної конференції 2 лютого 1991 р. закарпатські комунисти вирішили, що “при переході на ринкову економіку в умовах області перевагу слід віддати створенню зони спільного підприємництва”, яка в перспективі мала б перетворитися у вільну економічну зону [8, арк. 42].

З вуст обласного керівництва звучали заяви на межі расизму про те, що високі посади в краї повинні належати виключно закарпатцям [39, с.8]. Номенклатура поширювала чутки про заснування нового адміністративного утворення в складі Закарпатської, Львівської та Івано-Франківської областей із центром у Львові [49, с.2].

З ініціативи М.Волощука була створена комісія для вивчення правомірності поставлених питань про русинство й автономістські настрої. До складу утвореної структури, попри заперечення партфункціонера в нейтральності партійної організації, не було включено жодного представника українських національних організацій [17, с.2]. Ця комісія в складі 4 докторів і 2 кандидатів наук на чолі з відомим істориком І.Гранчаком виробила висновки: “Термін “русин” – це давня назва українського населення всіх областей України. У зв'язку з тим, що певна частина населення краю внаслідок політики тоталітарного режиму не дійшла ще до української національної свідомості, вживання назви “русин” правомірне для позначення локальної самосвідомості, яку дехто помилково сприймає за національну. Термін “русин” – ідентичний терміну “українець” [55, с.17].

Не зважаючи на таку формальну відстороненість обласного керівництва Компартії України від проблеми русинства, є свідчення безпосереднього відношення комуністів до активізації політичної складової цього руху. Так, М.Волощук на засіданні Політбюро ЦК Компартії України 19 жовтня 1990 р. на доказ успіхів комуністів краю в боротьбі з націонал-демократичними організаціями зазначив: “А русинів ми створили, спеціальне товариство в протівовес всім організаціям, щоб досягнення Закарпаття, традиції минулого, без політичної окраски абсолютно це товариство”. Ми свідомо зазначили про приналежність КПРС до русинського руху, а не зокрема Компартії України, оскільки у виступі М.Волощук наголосив про свої попередні консультації із ЦК КПРС [12, арк.150].

Свідченням зв'язків ОПР з КДБ стало власне визнання заступника голови товариства П.Гольмана, що він зумів навесні 1991 р. передати листа з вимогами русинів відродити автономію в складі УРСР особисто п. Дзасохову, який був членом Політбюро й секретарем ЦК КПРС, а також курував зовнішню розвідку, КДБ і МЗС.

П.Гольман стверджує, що за результатами цього звернення М.Томчаній отримав заперечення керівництва ВР СРСР, що на друге півріччя 1991 р. у план роботи всесоюзного парламенту включено питання відміни указів Президії ВР СРСР і УРСР про утворення Закарпатської області. Саме тому русини мали б готувати суспільство області до утворення автономної республіки в складі УРСР [24, с.320–321].

Русинський діяч І.Поп також визнає, що на початку 1991 р. у Москві відбувалися перемовини між представниками “Товариства подкарпатських русинів” і головою Ради Національностей ВР СРСР, які не завершилися через путч у серпні 1991 р. і розпад СРСР [53, с.64].

Існують навіть думки, що русинські процеси інспірував якоюсь мірою й М.Горбачов, який нібито в секретних переговорах разом із канцлером Німеччини Г.Колем обговорювали можливість збереження СРСР і перерозподілу України, де Закарпаття наче планувалося передати Угорщині [59].

О.Мишанич стверджує, що у вересні 1990 р. у м. Женева було проведено секретну нараду радянських і німецьких експертів, яка обговорювала геополітичні проб-

леми Середньої Європи. За зразком Мюнхенської змови 1938 р. було вирішено провести новий поділ Європи, ігноруючи при цьому міжнародне право, і одним із пунктів угод було: “СРСР не буде забороняти відірвання Закарпатської України на випадок дестабілізуючої діяльності українських націоналістів та її включення до Угорської республіки” [50, с.9].

Проте для більшості комуністів області залишалася незрозумілою позиція партійного керівництва Закарпаття щодо русинства. Так, учитель Поводавидковської середньої школи Мукачівського району І. Качур на 2 етапі ХХІІ конференції Закарпатської обласної партійної організації 2 лютого 1991 р. відверто запитав: “Чесно кажучи, де в їх концепціях істина, а де карпатські русини блукають, я зрозуміти не можу і сам. Можливо хто-небудь з присутніх делегатів знає? Тоді допоможіть, висловіть свою думку” [7, арк.51].

Натомість М. Волощук на партконференції зазначив, що “ми рішуче відмежуємося від сепаратизму, від поспішних декларацій і відкидаємо спроби окремих політичних опонентів приписати нам співучасть в їх розробці” [7, арк.19]. Але одночасно політик вважав, що проблема автономії краю “заслужовує вивчення і того, щоб навколо неї велися компетентні, наукові, врівноважені дискусії” [7, арк.19].

Як підсумок, на партконференції були прийняті “Основні напрямки діяльності обласної партійної організації по виконанню рішень ХХVІІІ з’їзду КПРС і ХХVІІІ з’їзду Компартії України”, де було задекларовано “всіляку допомогу національно-культурним товариствам”. Одночасно комуністи зазначили, що економічний, соціальний розвиток регіону можливий “тільки при територіальній неділимості Закарпаття як невід’ємної частини вільної суверенної Радянської України в складі оновленого Союзу” [7, арк.134].

Отже, комуністи офіційно заперечували будь-яку причетність до сепаратистських заяв русинів, заявляли про територіальну неподільність Закарпаття як невід’ємної частини України, але не відмовилися від проведення діалогу щодо автономного статусу краю. Протистояння між Товариством карпатських русинів і українськими націонал-демократичними організаціями комуністи розглядали не як природні відмінності в поглядах з принципових питань, а як розбіжності, в основі яких були особисті амбіції [3, арк.8].

Комуністам під час всесоюзного референдуму 1991 р. вдалося забезпечити в більшості населених пунктів області підтримку оновленого Союзу РСР. Однак Компартія вже не могла ефективно протидіяти акціям українських націонал-демократів в Ужгороді, Хусті, Міжгір’ї, Сваляві й Перечині [10, арк.21–22].

Проведені в лютому 1991 р. соціологічні дослідження засвідчили падіння рейтингу комуністів. Так, найнижчий рейтинг підтримки комуністів фіксувався в Хустському (3,2%), Берегівському (3,7%) районах і в Ужгороді (8,3%). До того ж в обласному центрі половина членів КПРС не підтримували Компартію й майже половина опитаних не відповіли на запитання [11, арк.7].

У цих умовах продовжувалося розгортання політичного русинства. Так, 3 липня 1991 р. правління ОПР прийняло меморандум до Ради Безпеки ЄС, у якому зазначалося: “Кричущий факт порушення прав людини в центрі Європи члени ОПР розцінюють як етногеноцид, який продовжує знаходити підтримку в офіційних урядових колах України [57, с.2].

Проте згідно із запискою ідеологічного відділу ЦК Компартії України “Про протидію сепаратистським тенденціям в республіці” від 29 березня 1991 р. “русинський рух” масової підтримки в області не мав [13, арк.28]. 71% опитаних соціологічною лабораторією обкому Компартії України респондентів напередодні Всесоюзного референдуму навесні 1991 р. заявили, що хотіли б бачити Закарпаття в складі України або

як об’єкта Союзу, або України як окремої держави. І тільки близько 10% бажали бачити край самостійною державою [45, с.74–75].

Невдалий серпневий державний переворот 1991 р. змусив обласну владу активніше поширювати ідеї закарпатської автономії. 16 вересня 1991 р. політичні русини проводять прес-конференцію, а 17 вересня ініціюють мітинги в Ужгороді та Мукачевому з вимогами автономії [23, с.309].

З іншого боку, до сесії облради була надіслана заява демократичних сил Хустщини, у якій вказувалося на недоцільність питання автономії області, а в даній політичній ситуації його провокаційність. Натомість сесія Мукачівської міськради 27 серпня 1991 р. і сесія Мукачівської райради 29 серпня 1991 р. вирішили просити Закарпатську облраду прийняти рішення про проголошення області “Закарпатським автономним краєм України” та із цього приводу провести обласний референдум. А вже 14 вересня 1991 р. Мукачівською райрадою було прийнято рішення пропонувати облradі проголосити область “Подкарпатським автономним краєм з правами автономної республіки” [35, с.155].

Позачергова сесія обласної ради, яка розпочала роботу 27 вересня 1991 р., увінчалася прийняттям рішення, у якому засуджувався державний переворот і підтримувалася державна незалежність України. Утім одночасно із цими заявами була підготовлена відозва до Президії Верховної Ради України щодо включення в порядок денний сесії питання “Про створення в Закарпатській області зони вільного підприємництва” [35, с.154].

Група націонал-демократів розпочинає голодування під стінами облради з вимогою відставки М. Волощука та зняття з порядку денного питання про автономію. До них прислухаються й деякі депутати облради. У ніч з 28 на 29 вересня 1991 р. міліція пробує розігнати наметове містечко й б’є голодуючих. Громадська думка схиляється в бік підтримки пікетувальників, а студенти місцевого університету оголошують страйк.

1 жовтня 1991 р. найбільш одіозні обласні керівники подали у відставку (М. Волощук, Ю. Воробець), а наступного дня сесія перервала свою роботу, і голодування було припинено [23, с.310]. На вимогу учасників голодування влада пообіцяла звернутися до Верховної Ради України з пропозицією переобрати облраду на багатопартійній основі, відклала розгляд питання про статус Закарпаття [39, с.8].

Дебати про саморозпуск Ради тривали довго. На сесії було обговорено проект Декларації про проголошення Закарпаття автономним краєм України. Його було внесено до розгляду на пропозицію Мукачівської міської, Мукачівської районної, Берегівської районної рад [51, с.187]. На сесії також були зачитані телеграми з Великого Бичкова, Ільниці, Іршави, Сваляви, Тячева, у яких закликали повернути національність “русин” і підтримувалося запровадження автономії. Натомість В. Зілгалов заявив, що представники Рахівського товариства “Гуцульщина” готові провести свій референдум щодо відокремлення від Закарпаття, їх підтримує й Воловецький район [35, с.157].

31 жовтня 1991 р. Закарпатська облрада вирішила провести в області місцевий референдум щодо питання надання області статусу автономної території. У тексті бюлетеня значилося: “Чи бажаєте Ви, щоб Закарпаття отримало статус автономної території як суб’єкта в складі незалежної України і не входило в будь-які інші адміністративно-територіальні утворення?” [49, с.2].

У цих умовах представники “Демократичної платформи” в облradі прийняли звернення до голови Верховної Ради України, у якому вказувалося на протиставлення загальноукраїнського й обласного референдумів, маніпуляцію населенням області, закладенні міни міжнародного протистояння депутатами промосковської, проугорської та прочеської орієнтації [36, с.131–132].

У відповідь на такі дії Президія ВР України в постанові від 6 листопада 1991 р. звернула увагу Закарпатської обласної ради на порушення Конституції України й Зако-

ну Української РСР “Про всеукраїнський та місцевий референдуми” і скасувала рішення про проведення референдуму. Крім того, комісіям ВР України з питань державного суверенітету, міжреспубліканських і міжнаціональних відносин, з питань діяльності Рад народних депутатів, розвитку місцевого самоврядування, у питаннях законодавства і законності було доручено провести в облраді роз’яснювальну роботу із цієї проблеми [22, с.85].

П.Годьмаш заявляє, що після проголошення референдуму облрада прийняла рішення про саморозпуск. Але 20 листопада 1991 р. Л.Кравчук на зустрічі з активом області запропонував продовжити виконання своїх повноважень і на позачерговій сесії прийняти рішення про внесення змін до тексту бюлетеня – замінити слово “автономія” на “особлива самоврядна територія”.

На сесії Л.Кравчук запропонував уже таке формулювання – “особлива самоврядна адміністративна територія”, яке, на думку русинів, зводило нанівець сам референдум. Прихильники автономії вважали, що розпущена облрада незаконно внесла зміни до тексту бюлетеня, і жителі області голосували за розагітований попередній варіант [24, с.332–334].

1 грудня 1991 р. 78% виборців на обласному референдумі сказали “так” самоврядній адміністративній території. Такий результат значною мірою був викликаний активною пропагандою в обласних ЗМІ, а також привабливими гаслами референдуму [30, с.3].

Переконлива перемога прихильників незалежності на Всеукраїнському грудневому референдумі 1991 р. не зупинила автономістських прагнень частини політичних еліт у регіоні. Політичне русинство в краї підживлювалося за рахунок падіння виробництва й економічної нестабільності, а також унаслідок конфесійних протиріч (в області на початку 90-х рр. діяло 1210 релігійних громад 20 різних напрямів і течій) [26, с.2].

У ході непродуманих економічних реформ промислове виробництво в області до 1995 р. скоротилося більше ніж у три рази. Різко впало виробництво зерна, м’яса, молока, інших продуктів харчування [45, с.142]. На початок 2001 р. чисельність людей працездатного віку в області зменшилася до 746 тис. чол., а постійне місце для роботи в еквіваленті зайнятого повного робочого дня мали лише 386 тис. осіб [58, с.78].

Результати грудневого референдуму 1991 р. стали основним мотивом домагання обласним керівництвом внесення змін і доповнень до Конституції України. Була створена робоча комісія облвиконкому під керівництвом голови обласної ради й виконкому М.Крайла, а згодом “тимчасова творча група” (під керівництвом С.Устича) для підготовки проекту закону “Про статус спеціальної самоврядної адміністративної території Закарпаття” [35, с.160].

22 червня 1992 р. на сесії Закарпатської обласної ради було прийнято постанову “Про реалізацію права громадян на вільний вибір та відновлення національності” [21, с.55]. Однак на кінець 1993 р. про себе, як русини, заявили 55 чоловік, на кінець 1994 р. – 96 [52, с.323].

ОПР за підтримки влади здійснювала активні виступи за прискорення реалізації наслідків референдуму про спеціальну самоврядну територію, вільну економічну зону на Закарпатті. У березні 1992 р. була проведена установча конференція Підкарпатської республіканської партії, і русинський рух набув політичної форми з такою метою: “1. Утворити незалежну нейтральну Республіку Підкарпатську Русь по типу Швейцарії... 2. Дістати повну політичну та економічну незалежність... 10. Щоб наш русинський народ був визнаний рівноправним народом серед інших народів...” [41, с.10].

Більше того, у середині травня 1993 р. на прес-конференції в м. Братислава було презентовано “тимчасовий провізоричний уряд”, його помпезно називали “тіньовим

урядом Підкарпатської Русі як окремого суб’єкта Співдружності Незалежних держав” [44, с.116].

Відзначимо, що 11 червня 1993 р. оргбюро закарпатського відділення Союзу комуністів України беззастережно підтримало сепаратистські домагання ОПР під висікою “спеціальної самоврядної адміністративної території як суб’єкта в складі незалежної України” й наголосило на необхідності відновлення СРСР [16, с.39].

Напередодні виборів 1994 р. у регіоні було створено з колишньої номенклатури та червоних директорів “Закарпатське народне об’єднання”. Крім лівоцентристських тенденцій, організація виступала за створення вільної економічної зони на території всього Закарпаття, спекулювала результатами плебісциту 1 грудня 1991 р. [38, с.166]. Тобто колишня партноменклатура прагнула використати русинські гасла в популістських цілях.

Позиція комуністів краю щодо подальшого розгортання русинства була висвітлена в публікаціях М.Макари й І.Миговича. У 1994 р. вони запропонували визнати, що русини “є галузками єдиного слов’янського народу”, а процес кристалізації української національної свідомості в Закарпатті розтягнувся й перебуває в стані, далекому до завершення [42, с.119]. Автори зійшлися на думці про потребу вироблення для русинів статусу як субетносу українського народу, а також запропонували втілити в життя результати закарпатського референдуму [42, с.126–127].

Пізніше, у 1998 р., І.Мигович, уже як народний депутат, виступив із закликом до братів-росіян: “...піднісьте свій голос на захист тих, хто під Карпатами в тисячолітніх муках зберіг історичну пам’ять...”, але одночасно радив політичним діячам інших країн не втручатися у внутрішні справи русинів Закарпаття. Політик визначив причиною активізації русинського руху небезпеку етнокультурної асиміляції, територіально-економічної експансії та агресивного менталітету галичан. Одночасно він закликав українців не сумніватися в тому, що русини – “патріоти нашої спільної Вітчизни” [47, с.4].

І.Мигович, традиційно для комуністів, окрему увагу приділяв “давній про-русській політичній орієнтації”. На його погляд, у русинів “існувала надія на Схід, який однобічно ототожнювався з колись могутньою і багато обіцяючою Росією” [46, с.696].

У той самий час політичне русинство з другої половини 90-х рр. втрачає прихильність із боку обласної влади, тільки в окремих моментах воно ілюструється як вагомий фактор специфіки області в контексті домагання вільної економічної зони.

Президентом України 9 грудня 1998 р. був підписаний Указ “Про спеціальну економічну зону “Закарпаття”, а 24 грудня 1998 р. був прийнятий Закон України “Про спеціальний режим інвестиційної діяльності в Закарпатській області” [19, с.201]. У зв’язку із цим зникла необхідність маніпулювання русинством задля здобуття для краю статусу вільної економічної зони.

Одночасно згідно з результатами опитування жителів області Інститутом соціології НАН України в 1995 р. автономний розвиток краю в Українській державі підтримувало лише 13,1%. За автономну розбудову регіону в складі іншої країни висловилося 5,5%, а за самостійне державне утворення – 4,9% [27, с.4].

Маргіналізація радикальних русинських організацій супроводжувалася переведенням акцентів у сферу культурного розвитку. Їх діяльність зосередилася в напрямках книговидавництва, унормування русинської мови, вивчення історії та фольклору.

Певний спалах русинського руху відбувся тільки у зв’язку з всеукраїнським переписом населення в грудні 2001 р. Однак лише 10100 осіб у результаті перепису населення записали себе не українцями, а русинами.

Постпомаранчева зневіра українського суспільства й зростання агресивних дій із боку сусідніх країн створили ґрунт для відродження автономістських і сепаратистських рухів у регіоні. Одночасно відбулося зближення обласної організації КПУ з русинським

рухом. Зокрема, в утворений комуністами в червні 2005 р. “Лівий фронт Закарпаття” увійшли відомі русинські діячі М.Алмашій, М.Шарга, а одним з пунктів програмової Декларації організації значилося “реалізація результатів регіонального референдуму 1991 р., збереження існуючого адміністративно-територіального поділу області” [45, с.290–292].

У листопаді 2005 р. у секторі реєстрації законопроектів Верховної Ради України був зареєстрований підготовлений депутатами – комуністами І.Миговичем, Г.Крючковим, М.Шульгою проект постанови “Про русинів в Україні”. У ньому передбачалося при визначенні соціально-демографічного складу населення виділяти русинів в окрему національну групу громадян України. Натомість Кабінет Міністрів України, місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування мали б розробити й здійснити систему заходів, спрямованих на задоволення етнокультурних і соціальних потреб русинів як одного з корінних народів України [45, с.293].

Закарпатська обласна рада на сесії 7 березня 2007 р. ухвалила рішення визнати русинів корінною національністю Закарпаття. А вже наприкінці 2007 р. “Сойм Підкарпатських Русинів” під керівництвом о. Д.Сидора розповсюдив декларацію, у якій вимагав створення “самоврядної адміністративно-національної території під міжнародним контролем” [32, с.48].

СБУ у зв’язку з активізацією русинських організацій офіційно попередила о. Д.Сидора, що його публічні заяви ставлять під сумнів належність Закарпатської області до України, і за такі дії передбачена відповідальність згідно з Кримінальним кодексом України [20, с.2]. Незважаючи на це, обком КПУ зазначив, що попри розбіжності з русинськими очільниками щодо умов, порядку й наслідків возз’єднання Закарпаття з Радянською Україною, головні вимоги русинських об’єднань комуністи вважають справедливими й закономірними [60].

7 червня 2008 р. у м. Мукачеве відбувся I європейський конгрес підкарпатських русинів. Учасники конгресу прийняли “Меморандум”, у якому звернулися до ЄС, Чеської Республіки та Російської Федерації з проханням визнати автономію краю з конституційною назвою “Подкарпатская Русь”, а також виступити гарантами відновлення статусу суверенного народу з перспективами вступу в ЄС. А вже 25 жовтня 2008 р. на II європейському конгресі підкарпатських русинів у м. Мукачеве відбулося проголошення відновлення русинської державності, згідно з яким Закарпаття – спеціальна самокерована територія й суб’єкт міжнародного права в складі України. Було також обрано “державну виконавчу владу” в складі 50 осіб” [34, с.3].

Більшість політичних партій України засудили сепаратистські заклики на I і II конгресах русинів, тоді як репрезентанти КПУ відсутністю власних заяв продемонстрували мовчазну підтримку дій русинських сепаратистів.

Підсумовуючи, відзначимо, що активізація русинства на початку 90-х рр. ХХ ст. відбулася за сприяння партійно-державного апарату Закарпатської області. Партноменклатурні кола сподівалися використати русинство як протидію діяльності українських національно-демократичних організацій і таким чином зберегти свій вплив у краї. Відіграли свою роль і загальносоюзні владні органи, які на протигагу державницьким тенденціям розпалювали регіональні сепаратистські рухи в Україні.

Стабілізація соціально-економічного становища наприкінці 90-х рр., добросусідські відносини України з країнами-сусідами й утвердження централізованої вертикалі влади на місцях привели до поступового зниження впливу радикальних русинських лідерів, і діяльність русинських організацій набула більшою мірою етнографічного забарвлення. Але з 2005 р. унаслідок ослаблення центральних органів влади й зацікавленості зовнішньополітичних чинників у дезінтеграції України відбувся черговий спалах активності русинських організацій. Русинські лідери трактують досягнення свободи слова як безкарність і активно виступають із сепаратистськими заявами, які вже

традиційно підтримують представники КПУ. Перспективи подальших досліджень політичного русинства вбачаємо у вивченні діяльності русинських організацій, їх стосунків з органами влади, організаціями національних меншин краю та зовнішніми чинниками.

1. Державний архів Закарпатської області (далі – ДАЗО). – Ф. 1, оп. 34, спр. 3. – 114 арк.
2. ДАЗО. – Ф. 1, оп.34, спр.7. – 78 арк.
3. ДАЗО. – Ф. 1, оп. 34, спр. 9. – 60 арк.
4. ДАЗО. – Ф. 1, оп. 34, спр. 22. – 34 арк.
5. ДАЗО. – Ф. 1, оп. 34, спр. 27. – 56 арк.
6. ДАЗО. – Ф. 1, оп. 34, спр. 28. – 58 арк.
7. ДАЗО. – Ф. 1, оп. 36, спр. 1. – 144 арк.
8. ДАЗО. – Ф. 1, оп. 36, спр. 3. – 70 арк.
9. ДАЗО. – Ф. 1, оп. 36, спр. 4. – 133 арк.
10. ДАЗО. – Ф. 1, оп. 36, спр. 9. – 61 арк.
11. ДАЗО. – Ф. 1, оп. 36, спр. 29. – 34 арк.
12. Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1, оп. 11, спр. 2198. – 178 арк.
13. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 32, спр. 2969. – 58 арк.
14. Державний архів Івано-Франківської області. – Ф. П-1, оп. 1, спр. 5639. – 165 арк.
15. Балега Ю. Відповідь професору Магочі: З приводу політичного шоу. Ужгород – Медзилаборце – Коцур і не тільки / Ю. Балега // Дзвін. – 1993. – № 1. – С. 88–96.
16. Балега Ю. Політичне русинство і будівництво Української держави / Ю. Балега. – Ужгород: Гранда, 2003. – 196 с.
17. Бель В. “На коліна нас вже не поставити” / В. Бель // За вільну Україну. – Львів, 1991. – 15 лютого. – С. 2.
18. Болдижар М. Назва краю та її вплив на визначення державно-правового статусу / М. Болдижар / Руснацький світ : наук.-попул. збірник. – Ужгород : Вид-во В. Падяка, 2001. – Т.2. – С. 54–57.
19. Вегеш М. М. Етнополітична реальність Закарпаття (1991 – 2001 рр.) / М. М. Вегеш, М. П. Зан // Політологічний вісник : зб. наук. праць. – К. : Т-во “Знання України”, 2003. – Вип. 14. – С. 182–204.
20. Вечерние вести. – 2008. – 4 марта. – С. 2.
21. Віднянський С. Прояв “закарпатського сепаратизму”? / С. Віднянський // Політика і час. – 1993. – № 12. – С. 51–56.
22. Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 4. – 28 січня. – С. 85.
23. Гаврош О. Автономія Закарпаття: народний самовияв чи номенклатурний путч? Хроніка подій з десятирічної відстані / О. Гаврош // “Г”. Незалежний культурологічний часопис. – 2002. – Ч. 23. – С. 304–311.
24. Готьмаш П. Подкарпатская Русь и Украина / П. Готьмаш, С. Готьмаш. – Ужгород : ВАТ “Патент”, 2003. – 388 с.
25. Головенко А. Карпаты – горы крутые / А. Головенко, Г. Ястребцов // Правда. – 1990. – 8 октября. – С. 2.
26. Горват М. Закарпатський Вавилон або державна ідея в парт-релігійному виконанні / М. Горват // Голос України. – 1993. – 3 квітня. – С. 2.
27. Горват М. Закарпаття: люди і думки / М. Горват // Голос України. – 1995. – 27 червня. – С. 4.
28. Грегор О. Розділяй і владарюй або Русинська карта у шовіністичному покері Москви / О. Грегор // Галичина. – 1990. – 25 листопада. – С. 4.
29. Довгей В. Від Бескидів до Катині / В. Довгей // За вільну Україну. – 1991. – 2 лютого. – С. 2.
30. Довгей В. “Неорусинство”? Ні, тіньовий реваншизм / В. Довгей // За вільну Україну. – 1992. – 20 березня. – С. 3.
31. Довгей В. Передмова до другого видання книги проф. Петра Стерча “Карпато-Українська держава” / В. Довгей // Карпато-Українська держава. До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 рр. – Львів : За вільну Україну, 1994. – С. V–XXIV.
32. Жила О. Нащадки Русі / О. Жила // Новинар. – 2008. – № 4. – С. 48–51.
33. За вільну Україну. – 1991. – 27 березня. – С. 2.
34. Закарпатські русини вирішили створити... окрему державу // Високий замок. – 2008. – 27 жовтня. – С. 3.
35. Зан М. Етнополітична ситуація на Закарпатті 1989–1991 років (воля народу чи протистояння еліт?) / М. Зан // Carpatica-Carpatika. – 2002. – Вип.16. – С. 140–166.
36. Зан М. Формування української політичної нації і проблема русинства на Закарпатті / М. Зан // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – Львів : Ін-т народознавства НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича НАН, Національний ун-т “Львівська політехніка”, 2002. – Вип. 12. – С. 129–134.

37. Ілько І. Вояж галицьких емісарів, або замальовки з натури про діяння закарпатноменклатури з переднім словом епілогом / І. Ілько // За вільну Україну. – 1991. – 19 березня. – С. 2.
38. Каричак Я. Політичне та соціально-економічне становище на Закарпатті. Проблеми політичного русинства / Я. Каричак // Визвольний шлях. – 1996. – Кн. 2. – С. 162–167.
39. Літературна Україна. – 1991. – 17 жовтня. – С. 8.
40. Магочій П. Р. “Я русин был, есмь и буду...”: виступи на Світових конгресах русинів / П. Р. Магочій. – Ужгород : Вид-во В. Падяка, 2005. – 68 с.
41. Майборода О. “Політичне русинство”: закарпатська версія периферійного націоналізму / О. Майборода. – К., 1999. – 25 с.
42. Макара М. П. Карпатські русини в контексті сучасного етнополітичного життя / М. П. Макара, І. І. Мигович // Український історичний журнал. – 1994. – № 1. – С. 117–128.
43. Малець О. О. Етнополітичні та етнокультурні процеси на Закарпатті 40–80-х рр. ХХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.05 / О. О. Малець. – Львів, 2003. – 20 с.
44. Маркусь В. “Пудкарпатська рипубліка” на політичній шахівниці / В. Маркусь // Віче. – 1993. – № 12. – С. 110–119.
45. Мигович І. Закарпаття: на зламі епох : статті, виступи, інтерв'ю / І. Мигович. – Ужгород : Вид-во В. Падяка, 2008. – 384 с.
46. Мигович І. Закарпатський “синдром” / І. Мигович // Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького ; редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) [та ін.]. – К. : Довіра, Генеза, 1996. – С. 695–697.
47. Мигович І. Через історичні завали (Слово за русинів) / І. Мигович // Голос України. – 1998. – 2 грудня. – С. 4.
48. Мишанич О. То хто ж вони? До ідейних витоків новітнього “карпаторусинства” / О. Мишанич // Літературна Україна. – 1991. – 17 січня. – С. 7.
49. Мишанич О. Обережно – автономія / О. Мишанич // Літературна Україна. – 1991. – 21 листопада. – С. 2.
50. Мишанич О. Політичне русинство – українська проблема : доповідь на III Конгресі Міжнародної асоціації українців (Харків, 26–30 серпня 1996 р.) / О. Мишанич. – К. : Обереги, 1996. – 31 с.
51. Олашин А. В. Історія Закарпаття / А. В. Олашин. – Мукачеве, 1992. – 210 с.
52. Панчук М. Політичне русинство / М. Панчук // Демони миру та боги війни. Соціальні конфлікти посткомуністичної доби. – К. : Політична думка, 1997. – С. 319–333.
53. Поп І. Енциклопедія Подкарпатської Русі. / І. Поп. – Ужгород : ПП “Повч Р. М.”, 2006. – 412 с.
54. Радевич-Винницький Я. Чи ошасливить Україну федералізація / Я. Радевич-Винницький // Розбудова держави. – 1993. – № 6. – С. 60–64.
55. Руснацький світ : наук.-попул. зб. – Ужгород : Вид-во В. Падяка, 2001. – Т. 2. – С. 17.
56. Телешун С. О. Державний устрій України: проблеми політики теорії і практики / С. О. Телешун – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2000. – 344 с.
57. Терахонич В. Міняти стиль діяльності, активізувати роботу / В. Терахонич // Подкарпатська Русь. Народна двотыжнева новинка Общества подкарпатських русинув. – 1992. – № 1. – 8 майя. – С. 2.
58. Химинець В. Ресурсно-рекреаційний потенціал і перспективи розвитку Закарпаття / В. Химинець, В. Химинець // Руснацький світ : наук.-попул. зб. – Ужгород : Вид-во В. Падяка, 2001. – Т. 2. – С. 71–79.
59. <http://rfe.radiosvoboda.org/article/2008/3/FDAF83B3-4E28-BC99-026EA3593C26.html>. Сайт відвідано 29.07.2008 р.
60. <http://ua-reporter.com/novosti/25996/>. Сайт відвідано 14.06.2008 р.

The influence of the Communist party and state nomenclature on the formation of the political ruthenstvo in Zaccarpattya is investigated in the article. The author proves that in fact the communists had provoked the appearing of the ruthenian movement to preserve the political power in the region.

Key words: political ruthenstvo, separatism, national-democratic organizations, autonomy, free economic zone, communists, region.

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

УДК 371.214.114:94 (4)

ББК 63.3 (2) 4

Мирослав Волощук

НЕВІДОМІ СТОРІНКИ БІОГРАФІЇ ВОЛОДИСЛАВА КОРМИЛЬЧИЧА (1214–1232 рр.)*

Стаття присвячена досі не обговорюванім в історичній літературі перипетіям перебування Володислава Кормільчича в межах Угорського королівства впродовж 1214–1232 рр. На основі залучення до процесу дослідження кількох угорських дипломів автором спростовується поширена в історіографії думка про смерть колишнього галицького боярина в ув'язненні. Матеріальні статки, якими той володів у с. Пагран, дозволяють припустити про доволі високий соціальний статус Володислава, наближеність до короля та представників вищої знаті.

Ключові слова: Угорське королівство, Арпади, Ендре II, Галицька земля, Володислав Кормільчич, село Пагран, Романовичі.

Історичний розвиток Галицької землі від початку ХІІІ ст. був тісно пов'язаний із зовнішньополітичними планами на Русі угорської династії Арпадів. Домінування впливів короля Ендре II (Andreas, **Андрѣи** 1205–1235 рр.), яке стало наслідком підтримки з боку місцевої знаті та ряду дипломатичних переговорів із волинськими й чернігівськими князями, утілювалося в життя через періодичну передачу повноважень у східнослов'янських територіях лояльним щодо угрів боярам. Однією з таких осіб при королівській військовій підтримці восени 1213 р. став Володислав Кормільчич (Ladislav Ruthenus, до 1188 – б. 1232 рр.), невідомі сторінки біографії якого і є предметом вивчення статті.

Період перебування в якості угорського намісника, що тривав менше року, ознаменувався серйозною поразкою від об'єднаних сил Романовичів і краківсько-сандомирського князя Лешека Білого (Lesthko Albus, 1194–1227 рр., з перервами), неприйняттям факту правління боярина іншими володарями Русі. Останній аспект став підставою для появи в літописній спадщині цитати буцімто “**Володислав вокнажисл**”, а відтак – особливо негативного ставлення до персони самого боярина та його нащадків у науковій літературі ХІХ – початку ХХІ ст. [26, s.100–102]**.

Особлива напруга, яка склалася в Галичині в ході подій кінця 1213 – першої половини 1214 рр., і загроза втрати настільки бажаних володінь не могли не тривожити Арпадів. Тому перманентне союзництво з Лешком Білим, яке тривало ще від 1204/05 рр., для самого Ендре, у контексті подальшого посилення впливів на Волині й у Галичині, почало виглядати найбільш привабливим. Обидва монархи, зберігаючи тут сталі династичні інтереси, одночасно або почергово володіли сюзеренними правами стосовно Романовичів, їхніх вотчинних земель і частково території Подністров'я. Краківсько-сандомирський правитель періодично брав участь у дипломатичних переговорах за участю угорців (червень 1206 р.), підтримував війська короля в поході проти Ігоревичів (серпень-вересень 1210 р.) тощо. Обидва монархи були носіями католицької церковної традиції, намагаючись матеріалізувати в землях “східного обряду” релігійні задуми сучасного їм папи Інокентія III (Innocentius PP. III, 1196–1216 рр.). Поряд з тим Ендре II усвідомлював свою ієрархічну та мілітарну першість у стосунках з польським князем, цьому присвячено багато праць [29, с.89–91; 47; 48, s.341–351; 57, s.197–210; 58, s.1–35; 59, s.1–84; 60, s.30–51].

* Матеріал для написання статті було зібрано завдяки всесторонній підтримці Словацької Академічної Інформаційної Агенції м. Братислава (Slovenska Akademična Informačna Agentura, Bratislava, Sk) та Міжнародного стипендіального фонду Videgradfund (Bratislava, Slovak Republic).

** Див. статтю в попередньому номері “Вісника Прикарпатського університету. Історія”.

Не випадково на фоні організованого королем улітку 1214 р. походу проти Лешека, той, задля уникнення військових зіткнень, “**посла (до Ендре. – М.В.) посла своє Лѣсътъича и Пакослава воеводу рекын не є лѣпо боярину княжити в Галичи, но поими дщерь мою за сна своего Коломана и посади и в Галичи**” [2, стб.730–731]. Швидше за все, що подібна домовленість була узгоджена й із представниками руської знаті, можливо, навіть з опозиційно налаштованими щодо Володислава галицькими боярами, які все ж симпатизували Арпадам. Принаймні цитата Я.Длугоша про те, що “...*primores Russorum* (курсив наш. – М.В.) *aditi sunt, et rex eorum Andreas suppliciter a Ruthenis exoratur, ut filium suum Colomannum illis in dominum preficeret*”, є додатковим тому підтвердженням. Польський історик, наводячи відомості про майбутнє зайняття Галича королівськими військами, додавав: “*Qui dum (Andreas. – М.В.) in Halicziam pervenisset, a primis Ruthenorum ducibus et boyaris (курсив наш. – М.В.) iusto honore exceptus est et castri Halicziensis illi tradita possessio*” [4, с.199].

Ураховуючи джерела, які використовував автор “Історії Польщі” при відображенні подій початку XIII ст. у Галичині [32, с.1–54; 55], ми переконані в достатньому рівні об’єктивності наведеної інформації. Проте навіть за умов різнопланового висвітлення досліджуваної проблеми в нарративній центральноєвропейській спадщині невстановленими залишаються хронологічні аспекти угро-польських домовленостей 1214 р. Невідомо також, яке місце в переговорах відводилося бояринові Володиславу.

На нашу думку, зустріч Пакослава з Ендре II відбулася під час походу угорських військ до Польщі й відповідно підготовки Лешека Білого до оборони. Посольство краківського воеводи до короля було, свого роду, превентивним дипломатичним заходом, покликаним, за сприятливих обставин, уникнути бойових дій. Це припущення насамперед базується на послідовності розташування відповідних записів у літописі. Те, що “**король ... снаса съ Лестьком во Зъпиши**”, розташованому на шляху до передгірського Бардейова та прикордонних з Угорщиною володінь краківського князя, додатково підтверджує вказану гіпотезу.

Для Кормильчича польсько-угорські перемовини виявилися знаковими, оскільки король “**посла дщерь его (Саломею/Соломію Лешека Білого. – М.В.) за сна си (Кальмана. – М.В.) и пославъ и ѿ Володислава**” [2, стб.730]. Проте на фоні укладення цієї угоди досі не зрозумілим залишається ряд питань:

- 1) не з’ясовано є динаміка діяльності Ендре та Лешека в літні й осінні місяці 1214 р.;
- 2) важко в’яснити рівень матеріальної та психологічної готовності самого боярина до подібного роду перетворень у межах відведених йому восени 1213 р. володінь;
- 3) переосмислення вимагає також повідомлення літопису про нібито ув’язнення Володислава.

Ретельно проаналізувавши літописні дані, ми прийшли до думки, що зустрічі Ендре з Пакославом і з краківським князем відбувалися послідовно впродовж літніх місяців (крайній термін – початок вересня) 1214 р. Молодший, 6-річний син Ендре II на той момент перебував поза табором свого батька, який знаходився в межах Спішського комітату (очевидно, у центральній комітатській фортеці, тепер – м. Спішське Подградье, Словаччина), натомість донька Лешека, що не виключено, знаходилася поряд з князем. Принаймні “Житіє” Соломії свідчить, що молода княжна після домовленостей з угорським монархом одразу ж була відправлена до Угорщини [20, с.771]*. Відтак на

* Оцінка цієї події істориками неоднозначна. Зокрема, Г.Каньо, Г.Лябуда та К.Голли схильні вважати, що Соломія була присутня під час укладення угоди в Спіші [49, с.165; 50, с.9, 13–14; 52, old.256]. Натомість К.Яшінські переконаний, що доньку Лешека відправили до Угорщини в 1218 р. [51, с.40–41]. Тим не менше базовою в цьому контексті може бути згадка Я.Длугоша про те, що донька Лешека Білого була коронована разом із Кальманом [4, с.199, 353].

підставі вивчення папських булл та угорських дипломів від 1214–1216 рр. зрозуміло, що “**король посади сна своего в Галичи**” у другій половині 1214 р. (вже 1214 роком датовано першу епістолу короля до папи Інокентія III “...vt filium nostrum Colomanum ...in regem praeficeremus” [12, s.164]), швидше за все – восени.

Тобто між літом-осінню 1214 р. Арпади провели важливі переговори не тільки з польським князем, а відтак – і з верховним понтифіком, але, не виключено, прийняли посольство від *Galiciae Principes et populus*. Імена делегації джерело не повідомляє, однак зрозуміло, що вказані особи толерували угорський протекторат, а самі *Principes*, представляючи, без сумніву, боярський стан, були підтримані населенням столиці (можливо, усїєї землі). Наскільки тасмно ці переговори відбувалися від Володислава Кормильчича, сказати важко, як і взагалі, на наш погляд, не ясно, чи не був боярин, на фоні останніх військових невдач, причетний до пропозиції передати Галич Кальманові.

Останні дві проблеми, окреслені нами вище, варто розглядати лише в контексті джерелознавчого аналізу дипломів від 1218 та 1232 рр., на сторінках яких згадується персона *Ladislaus Ruthenus*, а також Іпатіївського літопису як головного нарративного документа досліджуваного періоду. Важливо з’ясувати, чи дійсно в актах, адресованих естергомським архієпископам Іоанну (*Iohannes*, 1205–1223 рр.) і Роберту (*Robertus*, 1226–1239 рр.), іде мова про колишнього галицького боярина.

Хоч згадувана в джерелі персона в історичній літературі оцінюється неоднозначно й дослідники дотепер продовжують висувати найрізноманітніші версії з приводу ідентифікації вказаного чоловіка [21, с.81–82; 27, с.34; 28, с.144, 150; 30, с.76; 31, с.362; 33, с.21; 34, с.92; 41, с.62; 45; 46, с.30; 55, с.234; 56, с.26], ми, на основі аналізу існуючого історичного й генеалогічного матеріалу [22, с.35–49; 23; 25; 37, с.26; 38; 40, с.283] і відомих документів, приходимо до думки, що під *Ladislao Rutheno* слід розуміти виключно Володислава Кормильчича. По-перше, у нарративних пам’ятках серед представників східнослов’янської знаті початку XIII ст., крім нього, не згадується жоден інший князь чи боярин з аналогічним іменем як такий, що міг би перебувати з Ендре II в тісних взаємовідносинах. А по-друге, пожалування одних і тих самих виноградників людині, яка з XI ст. мала за прямий обов’язок коронувати всіх наступних представників династії Арпадів, яким був архієпископ Естергому [6, с.467] і згаданому *Ladislai Rutheni*, свідчить, що останній повинен був займати в межах королівства дуже помітне місце.

Судячи зі змісту акта від 1232 р., колись, на наш погляд, на рубежі 20–30-х рр. XIII ст., частину володінь Пагран *ex indignatione* (“...propter quandam nostram indignationam a iam dicta ecclesia abstuleramus”, інші причини не вказані. – М.В.) Ендре II відібрав в архієпископа Роберта [8, с.281]. Земля та *omnes serui* були передані *Ladislao Rutheno*, який і користувався вказаною власністю до самої смерті, що наступила біля 1231 або 1232 рр. [8, с.180, 281]. Поясненням подібного кроку монарха в ставленні до “святійшого отця”, вважаємо, могли бути невдачі в справі поширення католицизму в Галичині впродовж 1215–1216, 1219–1221 та в другій половині 20-х рр. XIII ст.* або ж поява проблем у стосунках з духовенством, які перманентно тривали з 1218 р. до початку 30-х рр. XIII ст., будучи напряму залежними від стосунків Арпадів із папством [42, с.99–100]. Важливим у цьому сенсі залишається той факт, що Ендре II розпорядився віддати *villam Pagran* саме *Ladislao Rutheno*, а не будь-якому іншому представникові знаті. У цьому випадку ми переконані, що такою персоною міг бути виключно відомий з Іпатіївського літопису Володислав Кормильчич.

Відповідно до вищевказаних міркувань виникає потреба переглянути повідомлення літопису про те, що у (вересні-жовтні ?) 1214 р. король “**пославъ и ѿ**

* Про незадоволення результатом діяльності Іоанна з боку Арпадів та Інокентія III вказував, зокрема, М.Чубатий [36, с.20–21].

Володислава . в Галичи заточи и в томъ заточень оумре” [2, стб.731]. З огляду на наявність у розпорядженні істориків дипломів від 1218 та 1232 рр., відсутність сумнівів щодо їхньої достовірності [53], наведена вище цитата виглядає доволі туманно та сумнівно, на що історики вже звертали свою увагу [60, s.59–60].

На наш погляд, жодного військового походу (в класичному розумінні) задля зміщення боярина не відбулося, натомість мала місце звичайна зміна володінь королівського васала, оскільки це відбувалося в інших землях Арпадів, зокрема, у Хорватії, Далмації, Славонії, Трансільванії тощо. Те, що літописець факт від'їзду Кормильчича до Угорщини стилістично орнаментував розповіддю про його арешт, пояснюється, як ми переконані, кількома причинами. По-перше, автором цього фрагмента літопису, вочевидь, був виходець із Волині – послідовник політики династії Романовичів, як правило, завжди негативно налаштований до супротивників в особі проугорськи налаштованих галицьких бояр (можливо, боярин В'ячеслав Товстий, наближений до князя Данила в 1213–1214 рр.). Звідси – свідомо сфабрикована розповідь про одного з найбільших ворогів дітей покійного Романа Мстиславовича. По-друге, не виключається, що цитата про смерть Володислава в ув'язненні, у формі пізнішої вставки, появилася після укладення першого літописного списку при дворі князя Володимира Васильковича (70–80-ті рр. XIII ст.). В останніх коментованих виданнях так званого Галицько-Волинського літопису та його джерелознавчих дослідженнях аналіз генези цього фрагмента відсутній [1, с.183; 43; 44, s.149–163].

Інформація, наведена в дипломі короля Ендре II, датованому 1218 р. і адресованому Іоанну архієпископу Естергому (Iohanni, dei gracia Strigoniensi Archiepiscopo), переконує, що Володислав володів виноградниками Пагран уже деякий час (точно скільки, невідомо): “...Strigoniensi archiepiscopo, vineas Pagran perpetuo contulimus possidendas, quas etiam prius Ladislao Rutheno donaveramus” [12, s.257]. На жаль, відсутність конкретного повідомлення про час появи королівського васала (sic!) у комітаті Нітра не дає можливості в'яснити, чим займався й де перебував Кормильчич між осінню 1214 та 1217/1218 роками. Точка зору І.Гарайди, М.Мілоша, Ф.Улічного та Дж.Харді про те, що вказаний фігурант отримав villam Pagran до 1214 р. [28, с.144; 35, с.132; 55, s.234; 56, s.26], не підтверджена документально. Ремарка Г.Стрипського щодо датування першої згадки de Ladislao Rutheno в 1213 р. (з посиланням на видання документів естергомських архієпископів за редакцією Фердинанда Кнауза) [33, с.31] помилкова. Популістською виглядає точка зору А.Бонкало про контроль Володиславом указаних територій між 1215–1220 рр. [39, s.11]. Р.Марсіна, не приводячи жодних аргументів, указував на отримання королівським васалом володіння Пагран до 1218 р. [8, s.179].

Поділяючи, у цілому, думку словацького археографа, ми ж схильні вважати, що досліджуваній нами персоні vineas Pagran були подаровані ще до кінця серпня 1217 р., однак не раніше травня 1209 р. [8, s.118]. Про це, зокрема, опосередковано свідчить послідовність розташування опублікованих Г.Фесром угорських дипломів від кінця 1217 – початку 1218 рр. Відомо, що впродовж серпня 1217 – січня 1218 рр. Ендре II брав участь у V Хрестовому поході, таким чином перебуваючи з військами в Сирії й Палестині. Після його повернення на початку 1218 р. ad Hungariam королівська канцелярія видала ряд актів, з яких досліджуваній нами диплом Г.Феср подав під №2 (нумерація наша. – М.В.) [12, s.257–258]. Наступний документ №3 (булла папи Гонорія III (Honorius PP, 1216–1227 рр.), адресована єпископу м. Веспрем) датований детальніше: “Datum Laterani, quinto nonas Martii, pontificatus nostri anno secundo”, тобто 2 березня 1218 р. [12, s.259]. Отже, згадка про передачу Ladislao Rutheno vineas Pagran, на наш

* Станом на 23 серпня 1217 р., за даними Фоми Сплітського, король на чолі 10-тисячного війська та численного супроводу з простолюдинів прибув до Спліта з метою відправитися на Близький Схід задля участі в черговому Хрестовому поході [3, с.257].

погляд, цілком може стосуватися періоду, що передував серпню 1217 р., однак установити це точно наразі не видається реальним через брак відповідних документів.

Проте на підставі вищенаведених аргументів із впевненістю можна сказати, що літописна цитата про “заточеньє”, а тим більше про смерть Володислава “в томъ заточень” відверто сфабрикована.

Судячи з факту, що в Угорщині впродовж кінця XII – першої третини XIII ст. іноземний нобілітет отримував земельні володіння не надто часто*, очевидно, галицький боярин становив для Арпадів особливий інтерес, своєю попередньою діяльністю впродовж 1205–1214 рр. заслужив відповідне ставлення до себе з боку правлячого монарха, можливо, володіючи наданими йому землями декілька років.

Соціальний, майновий статус Володислава в межах Угорщини й характер стосунків з Ендре впродовж 1217/18–1232 рр. досі не були предметом вивчення навіть на рівні окремої наукової статті, оскільки домінуючою в історіографії була думка про смерть галицького боярина в ув'язненні. Натомість актовий матеріал правлячої династії доволі чітко дає відповіді на поставлені питання.

Територіальні володіння, якими протягом указанного періоду управляв колишній представник східнослов'янської знаті, у контексті відображення їхньої майнової приналежності в XI–XIII ст., вивчення локальної топоніміки, місця та ролі в системі економічних зв'язків Арпадів дають можливість, певним чином, позиціонувати персону Володислава в ієрархічній системі королівства. Середньовічне predium Pagran/Pogran, розташоване в сучасній Словаччині (тепер – с. Пограніце, локалізоване в північно-східному напрямі на відстані 4,5 км від м. Нітра (див. карту №1. – М.В.) та ідентифіковане Р.Марсіною [8, s.179]), є предметом особливої уваги з огляду на періодичне фігурування в королівських дипломах, буллах римських пап тощо.

Карта 1. Село Пагран

Різноплановий за характером актовий матеріал, опублікований за період з кінця XVIII до XX ст. С.Катоною, Г.Фесром, Ф.Кнаузом, Г.Вензелем, А.Поттхазтом, І.Сент-

* У 1222 та 1231 рр. “Золоті булли” Ендре II дану практику закріпили юридично. Зокрема, додаток №11 від 1231 р. наголошував: “Іноземній знаті, яка прибуває у країну, звичайно, якщо вона не хоче стати її жителями, не надаються посади, тому що вона виносить з країни багатство”, додаток №19 констатував: “а) особам іноземного походження не можна дарувати володіння; б) якщо ж [володіння] подарували або віддали, слід дозволити жителям країни, щоб вони [його] відкупили або повернули назад” [5, old.277; 19, s.38]. Україномовний переклад здійснено автором цієї роботи [25, с.229].

петері, Р.Марсіною [8, s.53–54, 64–65, 118, 180, 281; 9, s.255–256], засвідчує шестикратне згадування села Пагран в офіційному діловодстві Арпадів. Перша звітка про існування цього населеного пункту датується 1075 р., констатує його приналежність “ad ...sancti Benedicti monasterium hereditates”, заснованого королем Гейзою I (Geza, 1074–1077 pp.). Згідно з лаконічним описанням, у межах поселення проживало 25 родин сервів. Тут існувало 16 виноградників*, околиці включали ліси, луки та шість ділянок орної землі, які належали абатові монастиря [8, s.55]. Диплом, виданий королем Кальманом I Книжником 1 серпня 1113 р., свідчить, що “Villa Pogran est terminus puteus Cik[er et locus nomine Scumedi”, таким чином, локалізуючи поселення в топонімічному сенсі [8, s.67].

У кількох випадках (у тому числі в 1218 та 1232 pp.) на сторінках актів село Пагран асоціюється виключно з наявністю виноградників, а відповідно, виготовленням вина, яке в середньовічній Угорщині було джерелом серйозних надходжень до скарбниці. Повідомлення про важливість вирощування *vineas* масово зустрічаються в угорських джерелах. Той факт, що станом на 1232 р. “In villa, que vocatur Pagran ...numero vinearum viginti quinque fuerant” [8, s.281], свідчить про доволі високий відсоток виготовлення винної продукції в рамках одного населеного пункту. Наприклад, Веспремське архієпископство в 1082 р. як пожалування отримало від короля Ласло I (Ladislaus, 1077–1096 pp.) чималу кількість виноградників (понад 120 одиниць), хоч окремо взяте село, де вирощувалася рослина, рідко нараховувало більше 12–15 одиниць [10, s.448–458].

Подібна тенденція мала місце й упродовж XII–XIII ст., про що засвідчує відповідний дипломатичний матеріал [10, s.69, 89, 151, 186, 327; 12, s.140, 303, 326–327, 449; 13, s.208–211, 222, 464; 14, s.195–307; 15, s.116, 149, 161, 171, 367]. Таким чином, можна констатувати, що *predium* Pagran у динаміці вирощування виноградників було доволі успішним у королівстві. Однак одночасно зрозуміло, що сільські угіддя між 1217/18–1232 pp., швидше за все, не належали одному власникові.

Станом на 1218 р. Володислав Кормильчич у своєму розпорядженні вже мав *vineas* Pagran, частину яких Ендре тоді ж передав у користування “in Christo patri nostro Iohanni, dei gracia Strigoniensi archiepiscopo”. З вищенаведеної цитати, на жаль, невідомо чи подібне пожалування відбулося у збиток Ladislao Ruteno, однак точно ясно, що до 1231/32 pp. останній контролював виготовлення вина з *numero vinearum viginti quinque* [8, s.180, 282]. Подібна кількість була значною, з огляду на згадані вище кількісні показники наявності виноградників в інших представників світської та духовної знаті Угорщини. Зображення виноградного грона на сучасному гербі с. Пограніце відображає традицію місцевого виноробства.

Отже, певна матеріальна заможність колишнього галицького боярина станом на 1217/18–1231/32 pp., на наш погляд, не підлягає сумніву, хоча встановити щорічні прибутки з продажу вина, за браком джерел, нереально, як і неможливо в'ясувати, чи володів Ladislaus Ruthenus якимись іншими земельними угіддями в межах королівства.

Васально-сюзеренні стосунки Володислава й Ендре II, закріплені до кінця 1217 р. поземельними відносинами, передбачали конкретні зміни в соціальному статусі представника східнослов'янської знаті вже як підданого Арпадів. Ця проблема, як ми вважаємо, може бути частково вирішена завдяки ретельному джерелознавчому аналізу диплома від 1232 р., на сторінках якого перераховуються сім’ї “omnes serui predicti Ladislai”. У вказаному акті фігурують “prefatos populos ...quorum nomina sunt Johannes, Zeba, Menguet, Moch, Zumul, Halalus, Weta, Juan, Chama. Penta et duo fratres eius. Wucud, Moncha, Duda, Fab, Kecha, Dika, Zentus et Bada cum filio” [8, s.282]. На нашу думку, у

документі мова йшла про 20–21 родину, що в загально-демографічному сенсі, очевидно, становило близько 100–120 персон*. Особливості догляду за виноградом і виробництво вина передбачали використання праці не лише сервів, але й вініторіїв. Диплом від 1251 р. згадує про “vinitorem Mancha nominatum, de villa Pagran nomine” [11, s.256], однак не відомо, чи вказана персона мешкала в селі до 1232 р.

Категорія особисто залежних людей, відома в середньовіччі під поняттям “*servus/seruus*”, на сторінках угорського актового матеріалу зустрічається доволі часто, неодноразово будучи предметом дослідження угорських учених [61, old.198–200, 209–212]. Однак досі не відбулося вивчення кількості осіб цього прошарку в контексті приналежності до окремо взятого власника (в межах одного населеного пункту) або ж структури (монастиря чи церкви) впродовж XII–XIII ст. У результаті виконаних підрахунків ми прийшли до висновків, що кількість сервів у середньодемографічному зрізі вищезазначеного візця була незначною. Наведені приклади засвідчують саме таку тенденцію.

Зокрема, диплом від 1137 р., автором якого була Magdalena, eiusdem Martini Coniux, констатував передачу монастиреві св. Петра “pro animae meae, dominique mei Martini remedio” різнопланової власності, зокрема, “duo serui... sine vxoribus, tres vero debitores” [11, s.93]. Комес Фулькумар “pro remedio animarum suarum” у 1168 р. Переписав церкві Beati Mauricii de Bel “vnum seruuum nomine Seged” [7, №37]. Поряд із 22-ма вільними селянами in uilla Ilbew у власності дьорського каноніка Опуса під 1210 р. також згадується 5 сервів [7, №60]. Акт короля Ендре II від 1217 р. констатував, що “terre de Gyrok incipit de villa Sceureg, qui sunt serui regis” (без переліку імен) [12, s.202]. Диплом цього ж монарха від 1221 р., підтверджуючи попереднє надання terras ab Abbatia montis Pannoniae, in Ölbö, Szölös, Éch Gamas, серед іншої власності перераховував: “seruum nomine Lazou cum vxore, et quatuor filiabus... item duos seruos, videlicet Micou, Veneir... item seruuum nomine Ceplet, cum filiis... seruis... Vesec et filio eius” [7, №96; 13, s.478–479; 16, s.298–299]. Акт від 1225 р. вершника (рицаря) Івана (Ego Iwan miles domini Regis et domini Archiepiscopi Colocensis) згадує в його власності 3-х сервів [7, №126]. Документ абата Лотарда з монастиря S.Iacobi de Lében від 1229 р. підтверджував перехід серва Buz in libertatem [13, s.486]. У тому ж році Ladislaus, Iudicis Curiae видав диплом, що стосувався персони серва Берджаміна – людини Варашинської капітули [18, s.220]. Акт комеса Шопрону Чака від 1237 р., адресований monasterio de monte S. Mariae, передбачав передачу монастиреві vnum seruuum nomine Crasthey [14, s.99].

Капітула м. Загреб у 1252 р. один з актів адресувала omnibus praesens scriptum inspecturis, у якому йшла мова про серва “nomine Ianus, cum duobus filiis et vna filia sua”, що був власністю Thome, filio Iohannis de prouincia Zotnár [15, s.169]. Веспремська капітула в 1270 та 1277 pp. видала два дипломи, адресовані omnibus, praesentes litteras inspecturis, у яких перераховувалися серви покійного комеса Готарда, у тому числі ті, яким він подарував волю: “Muzgud et filium eius Nicolaum, ...Pentek nomine, cum quibusdam filiis Aegydiu et Cseke, ...Mateum et Mauritium, Fratrem eiusdem...” [16, s.74; 17, s.417–418] і т. д. У тому ж році Moys Palatinus зі своїм найближчим оточенням “ob remedium animarum nostrarum... monasterio B. V. de Abraham” постановили передати рухоме й нерухоме майно, серед якого були “seruos et ancillas, quorum nomina sunt haec (загалом 42 особи, ураховуючи жінок і дітей. – М.В.)” [16, s.86]. Той самий палатин у 1272 р. Monasterio Ord. Cisterciensium передав “seruitores et Ancillas, quorum nomina sunt haec (загалом 33 особи, ураховуючи жінок і дітей. – М.В.)” [16, s.262]. Підтвердження

* Від кінця XI ст. до 1232 р. кількість родин сервів майже не змінилась (25 одиниць у 1075 р. та 21 – у 1232 р. відповідно). Кількість виноградників зростає від 16 до 25 одиниць [8, s.55, 281].

* Цікаво, що станом на 31 грудня 2004 р. с. Пограніце нараховувало 1069 жителів (див.: www.pogranice.sk). У контексті аналізу динаміки зміни демографічної ситуації на селі вищенаведена кількість мешканців середньовічного поселення нам видається цілком реальною.

пожалувань за 1270 і 1272 рр. гарантувалося дипломом короля Іштвана V (Stephanus, 1270–1272 pp.) [17, s.111].

Виняток у вищенаведеному звіті становить, наприклад, перелік сервів-злочинців (62 імені) de villa Vduard, що належали церкві св. Бенедикта supra Grana refractarii, зафіксований дипломом Ендре II від 1228 р. [13, s.143–144].

Таким чином, на підставі вищезазначених даних можна припустити, що кількість сервів стосовно окремо взятого представника світської чи духовної ієрархії королівства не була чітко регламентована, зберігаючи тенденцію плинності. Відмінні за посадами персони володіли різною кількістю залежного населення, часто передаючи його у власність монастирів і церков, а також даруючи свободу. Однак актовий матеріал Арпадів подає лише зафіксовані історією казуси, у цілому віддзеркалюючи тільки загальні тенденції внутрішньоієрархічних перетворень, не до кінця будучи репрезентативним.

У цілому, перелік omnes serui predictj Ladislai de villa Pagran, які в 1232 р. змінили власника, відображає, на нашу думку, важливість подібного реєстру як для короля, так і, очевидно, для естергомського архієпископа Роберта, під протекторат якого переходили селянські родини. Приналежність 20–21 родини сервів (тобто близько 100–120 персон) Володиславові впродовж 15 років засвідчує про доволі високий суспільний статус власника (на рівні володіння лише вказаним населеним пунктом). Нам, однак, також невідомо, чи в межах Угорщини колишній боярин окрім с. Пагран мав якісь інші predia.

Вищенаведена статистика numero seruorum і наявність економічно прибуткових виноградників у контексті порівняння статусу Ladislai Rutheni з іншими підлеглими Арпадів, на наш погляд, в ієрархічній драбині королівства дозволяє розташувати Володислава поряд із королівськими баронами, нижчими представниками курії. Без сумніву, у минулому представник східнослов'янської знаті після 1214 р. не перетворився для Ендре II персоною non grata, проте рівень впливу на зовнішньополітичні та династичні відносини монарха з князями Волині, Галичини та Чернігівської землі, за браком документів, є невідомим.

Отже, у системі взаємовідносин галицької знаті з угорським королем початку XIII ст. постать Володислава Кормильчича (Ladislao Rutheno) є знаковою. Появившись у політичному житті землі близько 1198/99 рр. і беручи в ньому активну участь до 1214 р., боярин і його родичі (з джерел відомі лише брати) доклали чимало зусиль задля формування в Галичині значної групи прихильників Арпадів, чого не спостерігалось до кінця XII ст. Водночас представник місцевої знаті залишався на сталих ворожих позиціях до волинських Романовичів та їхніх послідовників. Тим не менше, актовий і нарративний матеріал доволі спокійно відображає окремі факти з біографії боярина. Одіозність досліджуваної персони, спричинена не зовсім адекватними оцінками його діяльності саме істориками XIX – початку XXI ст., на наш погляд, є надуманою, документально необгрунтованою, суб'єктивно ворожою.

Обставини протиборства з князівськими династіями Русі, “вокняження” та особливо галицького правління Володислава Кормильчича, які спричинили глибоку й водночас часто нічим не аргументовану критику вчених, у літературі досі відображені в спотвореному вигляді. На нашу думку, серед більшості істориків має місце глибинне нерозуміння суті процесів, які супроводжували еволюцію русько-угорських міждинастичних відносин указанного періоду на загальноєвропейському фоні, допускаються серйозні помилки в хронології подій тощо. Неврахування й невведення в науковий обіг давно відомих актів королівської канцелярії, папських булл чи нарративів учергове демонструвало негативи правління “боярської олігархії”, “заколотників”, “бунтівників” та ін.

Станом на початок XIII ст. серед галицької знаті сформувалося уявлення про необов'язковість обіймання посади місцевого князя кимсь з інших володарів східнослов'янського світу. Постать угорського монарха-протектора на вакантний престол боярами розглядалася цілком реально, була підготовлена роками тісних обопільних контактів, періодичним перебуванням своїх родичів, дітей в Угорщині, а також певними генеалогічними правами Ендре II зокрема. Можливо, що й сам Володислав упродовж кінця 80–90-х рр. XII ст. знаходився при одному з резиденційних дворів Арпадів.

Прихильність Кормильчича до Ендре, динаміка контактів, зафіксована документально, створили серйозний прецедент усунення Романовичів від влади в столичному центрі в перші ж роки після смерті Романа Мстиславовича навіть попри домовленості в Сяноку в серпні 1205 р.

1. Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар / [за ред. М. Ф. Котляра]. – К. : Наукова думка, 2002. – 396 с.
2. Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – М. : Языки славянской культуры, 2001. – Т. 2. – Изд. 2. – 938 с.
3. Фома Сплитский. История архиепископов Салоны и Сплита / Фома Сплитский ; пер., комментарий О. А. Акимовой. – М. : Индрик, 1997.
4. Щавелева Н. И. Древняя Русь в “Польской истории” Яна Длугоша (книги I–VI) : текст, перевод, комментарии / Щавелева Н. И. – М. : Памятники исторической мысли, 2004. – 495 с.
5. Az Aranybulla 1231. évi megújítása (Részletek) // Magyar történelmi szöveggyűjtemény 1000–1526 / Szer. I. Bertényi. – Budapest : Osiris kiadó, 2000. – O. 274–278.
6. Chronici Hungarici compositio saeculi XIV / Praefatus est textum recensuit anno tationibus instruxit A. Domanowski // Scriptorum rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum : in 2 v. / Edendo operi praefuit E.Szentpétery. – Budapestini : Academia Litter. Hungarica atque Societate Histor. Hungarica in partem impensarum venientibus Typographiae Reg. Universitatis Litter. Hung. Sumptibus, 1937. – Vol. 1. – S. 219–505.
7. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus / Ed. G. Wenzel. – Pest : Magyar Tudományos Akadémia, 1860. – V. 1 : 1001–1235. – 405 s.
8. Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae / Ed. R. Marsina. – Bratislava : Sumptibus Akademiae Scientiarum Slovaciae, 1971. – T. 1 (inde ab anno DCCCXV usque ad anno MCCXXXV). – 504 s.
9. Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae / Ed. R. Marsina. – Bratislava : Sumptibus consilii sationalis Bratislaviensis capitalis reipublicae Socialisticae Slovacae, 1987. – T. 2 (inde ab anno MCCXXXV usque ad anno MCCLX). – 672 s.
10. Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis / Studio et opera G. Fejer. – Budae : Typis Typogr. Regiae Universitatis Ungaricae, 1829. – T. 1. – V. 1. – 496 s.
11. Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis / Studio et opera G. Fejer. – Budae : Typis Typogr. Regiae Universitatis Ungaricae, 1829. – T. 2. – 464 s.
12. Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis / Studio et opera G. Fejer. – Budae : Typis Typogr. Regiae Universitatis Ungaricae, 1829. – T. 3. – V. 1. – 480 s.
13. Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis / Studio et opera G. Fejer. – Budae : Typis Typogr. Regiae Universitatis Ungaricae, 1829. – T. 3. – V. 2. – 495 s.
14. Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis / Studio et opera G. Fejer. – Budae : Typis Typogr. Regiae Universitatis Ungaricae, 1829. – T. 4. – V. 1. – 480 s.
15. Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis / Studio et opera G. Fejer. – Budae : Typis Typogr. Regiae Universitatis Ungaricae, 1829. – T. 4. – V. 2. – 528 s.
16. Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis / Studio et opera G. Fejer. – Budae : Typis Typogr. Regiae Universitatis Ungaricae, 1829. – T. 5. – V. 1. – 328 s.
17. Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis / Studio et opera G. Fejer. – Budae : Typis Typogr. Regiae Universitatis Ungaricae, 1829. – T. 5. – V. 2. – 608 s.
18. Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis / Studio et opera G. Fejer. – Budae : Typis Typogr. Regiae Universitatis Ungaricae, 1831. – T. 7. – V. 1. – 368 s.
19. The Laws of the medieval kingdom of Hungary : in 2 t. / [ed. J. M. Bak, Gy. Bónis, J. R. Sweeney]. – Idyllwild : Charles Schlacks, jr., publisher, 1999. – T. 1 : 1000–1301. – 328 s.
20. Vita sanctae Salomeae reginae Haliciensis / Ed. W. Ketrzyński // Monumenta Poloniae historica. – Warszawa : PWN, 1961. – T. 4. – S. 770–796.
21. Беликова Т. В. Княжеская власть в Галиче времен Ярослава Осмомысла / Беликова Т. В. // Вестник ЛГУ. – 1985. – Сер. 2. – Вып. 3. – С. 81–82.
22. Войтович Л. Друга галицька династія: загадки і проблеми досліджень / Войтович Л. // Пам'ять століть. – 2002. – № 5. – С. 35–49.

23. Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст. : склад, суспільна і політична роль) / Войтович Л.; Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2000. – 649 с.
24. Войтович Л. В. Княжа доба на Русі: портрети еліти / Войтович Л. В. – Біла Церква : Видавель Олександр Пшонківський, 2006. – 782 с.
25. Волошук М. М. Військово-політичні стосунки Угорського королівства з Галицьким та Галицько-Волинським князівством (кінець XII–XIII ст.) : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.02 “Всесвітня історія” / Волошук М. М. – Чернівці : Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, 2005. – 231 с.
26. Волошук М. М. “Вокняж’їне” галицьке Володислава Кормильчича (1210–1214 рр., з перервами): міфи і реальність / Волошук М. М. // Acta Posoniensia. – Bratislava : Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave, katedra Všeobecných dejín, 2009. – V. 10 : K životnému jubileu Zuzany Ševčíkovej. – S. 99–113.
27. Гаджега В. Додатки к истории русинов и руських церквей в Ужанской жупѣ. Студіѣ исторично-архивнѣ / Гаджега В. – Ужгород : Книгопечатня Юлія Фелдешія, 1924 – 149 с.
28. Гарайда И. Галицька политика угорських королів Бейлы III-го и Андрія II-го / Гарайда И. // Зоря. – 1943. – № 1–4. – С. 119–176.
29. Головка А. Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. / Головка А. Б. – К. : Наукова думка, 1988. – 134 с.
30. Даниш М. Словаччина та Галич (на перехресті середньовічних торговельних шляхів) / Даниш М. // Галич і Галицька земля у державотворчих процесах України : матеріали Міжнар. ювілейної наук. конф. – Івано-Франківськ ; Галич : Плай, 1998. – С. 69–75.
31. Майоров А. В. Галицко-Волинская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община / Майоров А. В. ; [под ред. И. Я. Фроянова]. – С. Пб. : Университетская книга, 2001. – 640 с.
32. Перфецький Е. Перемишльський літописний кодекс першої редакції в складі хроніки Яна Длугоша / Перфецький Е. // Записки НТШ / [за ред. І. Крип'якевича]. – Львів : Накладом НТШ, 1927. – Т. 147. – С. 1–54.
33. Стрипській Н. Я. Гдѣ документи старшей истории Подкарпатской Руси? О межевыхъ названіяхъ / Стрипській Н. Я. – Ужгород : Типографія “Школьной Помощи”, 1924. – 66 с.
34. Фонт М. Венгры на Русі в XI–XIII вв. / Фонт М. // А се сго сребро : зб. праць на пошану члена-кореспондента НАН України М. Ф. Котляра з нагоди його 70-річчя. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2002. – С. 89–98.
35. Харди Ї. Наследники Кијева измежу краљевске круне и татарског јарма: студила о државно-правном положају Галиче и Галичко-Волинске кнежевине до 1264. године / Харди Ї. – Нови Сад : МБМ плас, 2002. – 239 с.
36. Чубатий М. Західна Україна і Рим у XIII ст. у своїх змаганнях до церковної унії / Чубатий М. // Записки НТШ. – Львів, 1917. – Т. 123–124. – С. 1–108.
37. Bartnicki M. Polityka zagraniczna księcia Daniela halickiego w latach 1217 – 1264 / Bartnicki M. – Lublin : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2005. – 251 s.
38. Baumgarten N. Généalogies et mariages occidentaux des Ruricides Russes. Du Xe au XIIIe siècle / Baumgarten N. – Roma : Pont. Institutum orientalium Studiorum, 1928. – 94 p.
39. Bonkaló A. The Rusyns / Bonkaló A. ; translated by E. Bonkalo. – N.-Y. : Columbia University, 1990. – 160 p.
40. Dąbrowski D. Genealogia Mścisławowiczów. Pierwsze pokolenia (do początku XIV wieku) / Dąbrowski D. – Kraków : Avalon, 2008. – 816 s.
41. Daniš M. Karpatský region. Slovensko a Halič / Daniš M. // Slovensko a Európsky Juhovýchod. Medzikultúrne vzťahy a kontexty (Zborník k životnému jubileu T. Štefanovičovej) / Ed. A. Avenarius, Z. Ševčíková. – Bratislava : Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave, 1999. – S. 53–62.
42. Esztergomi érsekék 1001–2003 / Szer. M. Beke. – Budapest : Szent István Társulatas Apostoli Szenetszék Könyvkiadó, 2003. – 480 l.
43. Fonalka M. A Halicsi-Volhíniai évkönyv művelődéstörténeti vonatkozásai / Fonalka M. – Debrecen : Debreceni Egyetem Kossuth egyetemi Kiadója, 2001. – 159 l.
44. Font M. “Gesta Danielis regis” / Font M. // “Magyaroknak eleiről”. Ünnepi tanulmányok a batvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére / Szerk. Piti Ferenc. – Szeged, 2000. – Old. 149–163.
45. Font M. Oroszország, Ukrajna, Rusz / Font M. – Budapest : Ballasi kiadó ; Pecs : University press, 1998. – 218 l.
46. Grzesik R. Książę węgierski żonaty z córką Mścisława halickiego. Przyczynę do problemu czasu i miejsca powstania kroniki węgiersko-polskiej / Grzesik R. // Kwartalnik Historyczny. – 1995. – Roczniak CII. – Zeszyt 3–4. – S. 23–35.
47. Grzesik R. Polska Piastów i Węgrzy Arpadów we wzajemnej opinii (do 1320 roku) / Grzesik R. – Warszawa : Instytut slawistyki polskiej Akademii nauk, 2003. – 262 s.
48. Grzesik R. Polsko-węgierska granica na Spiszu – dzieje historiograficznych zmagają / Grzesik R. // Terra Scepusiensis. Stav badania o dejinách Spiša / Vedecka redakcia R. Gładkiewicz a M. Homza. – Levoča ; Wrocław : Kláštorisko n.o., 2003. – S. 341–351.
49. Historia dyplomacji polskiej (połowa X w. – 1572) / [pod red. M. Biskupa] // Historia dyplomacji polskiej (połowa X–XX ww.) : w 4 t. / [pod red. G. Labudy]. – Warszawa : PWN, 1980. – T. 1. – 875 s.
50. Hollý K. Kňazná Salomea a uhorsko-pol'ské vzťahy v rokoch 1214–1241 / Hollý K. // Historycký časopis. – 2005. – R. 53. – Č. 1. – S. 3–28.
51. Jasiński K. Rodowód Piastów małopolskich i kujawskich / Jasiński K. // Biblioteka Genealogiczna / [pod red. M. Górnegó]. – Poznań ; Wrocław : Wydawnictwo Historyczne, 2001. – T. 3. – 248 s.
52. Kanyó G. Kálmán herceg / Kanyó G. // Katholicus Szemle / Szer. Á. Mihályfi. – Budapest : Az Atheneum R. Társulat Könyvnyomdája, 1895. – Old. 250–267, 414–445.
53. Karácsonyi J. A hamis, hibáskeltő és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig / Karácsonyi J. – Budapest : A Iör-alapítványból kiadja a magyar tud. Akadémia, 1902. – 143 l.
54. Labuda G. Zaginiona kronika z pierwszej połowy XIII wieku w rocznikach Królestwa Polskiego Jana Długosza. Próba rekonstrukcji / Labuda G. – Poznań : Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 1983. – 308 s.
55. Miloš M. Cudzie etniká na stredovekom Slovensku / Miloš M. – Martin : Matica slovenska, 2006. – 519 s.
56. Uličný F. Podiel Rusov, Rusínov na doosídľovaní Slovenska v stredoveku / Uličný F. // Slavica Slovaca. – 1993. – R. 28. – Č. 1–2. – S. 21–29.
57. Wędzki A. Uwagi nad problemem kształtowania się granicy polsko-węgierskiej na Spiszu w średniowieczu na marginesie najnowszych prac Jana Beňko / Wędzki A. // Slavia Antiqua. – 1973. – T. 20. – S. 197–210.
58. Wielkiewicz-Wawrzyńczyk A. Ze studiów nad polityką polską na Rusi na przelomie XII–XIII w. / Wielkiewicz-Wawrzyńczyk A. // Ateneum Wileński. Czasopismo naukowe, poświęcone badaniom przeszłości ziem Wielkiego X. Litewskiwo / [red. B. Wołanowski, St. Zajączkowski]. – Wilno : Wydano z zasiłku Fundusze kultury narodowej przy prez. R.M., 1937. – R. 12. – S. 1–35.
59. Włodarski B. Polityka Ruska Leszka Bialego / Włodarski B. // Archiwum Towarzystwa Naukowego we Lwówie. – 1925. – Dział II. – T. 3. – Zeszyt 3. – S. 1–84.
60. Włodarski B. Polska i Rus (1194–1340) / Włodarski B. – Warszawa : PWN, 1966. – 326 s.
61. Zsoldos A. Az Árpádok és allatvalóik (Magyarország története 1301-ig) / Zsoldos A. – Debrecen : Csokonai kiadó, 1997. – 281 l.

The article is devoted to the unknown in a historiography theme about the stay of Volodislav Kormilchich in Hungary within 1214–1232. Thanks two diplomas author refuted the popular meaning about the death of former galithian bojar in the Hungarian prison. The private property, which Volodislav had into the Pagan village, allows to assume, that he belonged to the Hungarian nobilities of a middle range

Key words: Hungarian kingdom, Arpads, Endre II, Galithian Principality, Volodislav Kormilchich, village Pagan, Romanoviches.

УДК 321.1 (477.8)
ББК 66.5

Іван Монолатій

“VIRIBUS UNITIS”*

ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ АВСТРО-УГОРЩИНИ: ВИМУШЕНІ ІНІЦІАТИВИ Й НАПІВДЕКЛАРАЦІЇ

У статті проаналізовано ініціативи державної влади Австрійської імперії щодо реорганізації Австрійської імперії в дуалістичну монархію – Австро-Угорщину. Установлено, що характерною рисою законів 60-х років XIX ст. стало широке декларування демократичних прав привілейованих націй (німців і угорців) і поневоленних народів. Обґрунтовано думку, що Австрія, не зважаючи на недосконалий адміністративно-територіальний устрій, з одного боку, стала сучасною й ліберальною державою, а з іншого, – рівень розпаду імперії загострився відповідно через угоду 1867 р., за якою Угорщина стала кратною-сателітом Австрії. З'ясовано сутність і фактори конституційних реформ і державної етнічної політики в 1848–1870 рр.

Ключові слова: політична система, політичні інститути, парламентаризм, права й свободи громадян, Австро-Угорщина, ініціативи, конкуренція, модернізація.

* “Спільними зусиллями”. – Ред.

Конкурентний формат міжетнічної взаємодії на західноукраїнських землях у 1867–1914 рр. відображав усвідомлення цілей членами окремих макросоціальних груп, а завдяки артикуляції “ми”-інтересів назовні забезпечувався пошук нових прибічників конкретними політичними акторами. Ключовий момент у процесі становлення останніх – здобуття ними права на формування груп за інтересами. З одного боку, у їхній діяльності відобразилися ідейно-концептуальні підходи щодо розв’язання соціальних проблем. з іншого, – відбувалася політична соціалізація етнофорів у досліджуваному хронотопі. Це означає проблему як таку, що актуалізує з’ясування її причин і форм прояву.

Корпус праць, у яких українські та зарубіжні вчені пропонують відповідь на визначену в назві статті проблему, сформований істориками й правниками. Прикладом таких досліджень є праці О.Добржанського [5], М.Никифорука [8] та Г.-П.Гайє [17]. Віддаючи належне вченим, які доволі детально аналізують становлення політичних інститутів Габсбурзької монархії, зауважимо, що поза їхньою увагою залишилися державно-політичні ініціативи реформування Австрійської імперії у сфері етнополітики, визначення функціональної ролі етнофорів як можливих конфліктних груп. Стосовно ж вивчення цієї проблеми етнополітологами в її поліпредметному баченні (конфлікти й компроміси між рівно- та різностатусними етнонаціональними спільнотами) доводиться визнати, що в досліджуваному хронотопі ця проблема ними фактично не досліджується.

Мета розвідки – з’ясувати причини інституціоналізації й основи політичної системи Австро-Угорщини, форми, у яких вони виявилися, спроби усталення етнополітичної свідомості поневоленних народів імперії, застосовані етнофорами методи артикуляції макросоціальних інтересів у час їх тривання.

Наукова новизна дослідження визначається трьома аспектами. По-перше, з’ясування причин і форм прояву окремих типів інтеракціонізму “своїх” у політичній сфері останніх європейських імперій класичного типу. По-друге, обґрунтуванням слушності виділення окремого типу суб’єктів політичних процесів – органів державної законодавчої й виконавчої влади Австрійської імперії та дуалістичної Австро-Угорської монархії. По-третє, з’ясуванням впливу політичних ініціатив правлячого режиму на формування міжетнічної взаємодії, конфронтацію “своїх” і “чужих”.

Оскільки законодавство держав Модерної доби визначало “правила гри” суб’єктів міжетнічної взаємодії, спроби легітимного захисту ними своїх групових інтересів тощо [1, с.218–219; 4, с.305–306], то захист прав етнічних меншин поставав не тільки значимим елементом правового поля Австро-Угорщини, а й засобом кореляції етнополітичної поведінки “чужих” [15, р.95–96]. Адже, по-перше, Австро-Угорщина постала перед імперативом формування поліетнічної політичної спільноти. І, по-друге, необхідність об’єднання громадян незалежно від їхньої етнічності в реалізації спільного проекту майбутнього окреслила завдання формування подвійної етнонаціональної свідомості етнічних меншин. Проблема політичної ідентифікації етнофорів, завдання їх мобілізації з метою захисту групових інтересів, урахування численні міжетнічні протиріччя, були актуальними під час формування нової владної структури після утворення Австро-Угорської дуалістичної монархії, яка “ніколи не знала ні масових депортацій, ні етнічного геноциду, ні етнічних “чисток”... Жодна з держав, що успадкували повністю або частково її територію, не забезпечила національним меншинам той ступінь свободи розвитку..., яким користувалися пригноблені народи” [6, с.67].

Свідченням цього вважають символічну ознаку Австро-Угорщини – державний герб [11, с.68–69]. На ньому обидві голови орла дивилися в різні боки, символізуючи відносну самостійність і мирне співіснування існуючих територій. Вочевидь одна голова орла – це правовий устрій і конституційна влада, сформовані панівною імперською машиною. Вони разом з юридичним процесом завжди просякнуті суперечностями й піддавалися кризам. Мир і порядок, які імперія проголошувала своїми найбільшими

цінностями, повною мірою ніколи так і не будуть досягнуті. Тим не менше, вони повсякчасно висувалися як орієнтири державного устрою. Процес формування імперії в його правовому аспекті характеризувався перманентною кризою, яка вважалася своєрідною платою за власний рахунок. Інша голова орла – це плюралістична множина акторів у процесі політизації, креативних суб’єктивностей, які перебували в постійному русі й утворювали різноманітні співвідношення в просторовому масштабі. Адже, як показала історія, модернізована в середині XIX ст. політична система імперії відкривала певні можливості для ведення легальної боротьби за розширення національних прав, ставила їх у пряму залежність від того, як окрема нація зуміє захистити себе й забезпечити свої права. У результаті, як пише І.Деак, “поступово адміністративна машина ставала “національною”, тоді як провінційні бюрократичні апарати адаптувалися до місцевих етнічно-політичних сил, часто цілком незалежно від національного походження самих чиновників” [7, с.97].

Важливі реорганізації органів австрійської влади відбулися в 50–60-х роках XIX ст. Саме тоді створено систему політичних та адміністративних установ, видано низку законодавчих актів, які в головних рисах збереглися аж до розпаду імперії в 1918 р. [17, с.30–31]. У цей період були закладені основи гарантування особистих свобод і прав громадян імперії, започатковано оригінальні й прогресивні на той час форми співжиття народів, відкрито легальний шлях для розвитку національних еліт, національних ідеологій і свідомості [13, с.30, 32].

Та, як зауважувала лондонська “Таймс” у серпні 1897 р., “дуалістична монархія – парадокс, який не пояснює жодна політична теорія, прийнята серед людей. Більше (того. – І.М.) ми вивчаємо екстраординарні ускладнення й протиріччя, за яких збільшується різноманіття державної адміністрації, і бачимо, що якась винахідлива особа одного дня підвела підсумки філософії Гегеля: “Нікого і нічого не немає, але все існує” (насправді, висловлюючись мовою Гегеля, створення імперії є *благом у собі, але не для себе* [11, с.53]). У власне державних справах можливо й існує якась домінуюча ідея або й верховна сила, довкола якої й об’єднуються інші речі. Можна побачити, що є і чого немає. Однак у дуалістичній монархії – усе невпевнене, усе вагається і кожне (із цілого), як правило, нескінченне, переповнене винятками. І все ж ця (політична) система невідповідна й крихка, яка невідомо якою буде завтра” [17, с.13].

Політична система Австрії, а потім й Австро-Угорщини формувалася еволюційним шляхом упродовж кількох століть. У XIX – на початку XX ст. Габсбурзька монархія зіткнулася з безліччю проблем, пов’язаних із становленням національної свідомості поневоленних народів, їх стремлінням до культурної й адміністративної автономії чи ж власної державності [19, с.1304–1310]. До того ж австрійська монархія не була чи то німецькою, чи то угорською, чи, зрештою, слов’янською – вона була власне австрійською, наднаціональною й ворожою будь-якому націоналізму. Це й становило головну проблему Габсбургів та їх держави в добу націоналізмів [2, с.224; 10, с.28–29]. Нерівномірність розвитку народів імперії ставила Габсбургів перед дилемою: приводити своїх різномовних підданих до “спільного знаменника” шляхом послідовної й жорсткої централізаторської політики, яка, врешті, мала б перетворити їх усіх у лояльних і рівних між собою австрійців, чи діяти за принципом “поділяй і владарюй”, опираючись на розвинутіші й організовані народи, за рахунок лояльності та привілейованого становища яких династія могла б забезпечити стабільність імперії. Тим самим і контролювати національні почуття тих своїх підданих, які не потрапили в число “привілейованих” [12, с.235–237].

Наприкінці 40-х років XIX ст. Австрійська імперія вступила в затишну пору потрясінь, у біполярний світ розривів і замирень 1848–1867 рр., основним змістом яких було виживання монархії й династії. У 1848–1849 рр. стабільність політичної системи Австрійської імперії залежала від реальних конституційних перетворень. Ними стали

положення Конституції 1849 р., яка вперше озвучила питання конституційної участі особи в державному управлінні й можливості пошуку компромісів з народами імперії [8, с.108, 109]. Однак тут крилася проблема рівноправності народів у мовно-етнічному розумінні, визнання історичних королівств і коронних країв та одночасна монополна участь нації-держави в централізованому управлінні тими ж краями й народами. Події загальноєвропейської революції 1848–1849 рр. довели: імперія такого типу вже не в стані дати раду із станово-політичними процесами, які все частіше ототожнювалися з патримоніальною юриспруденцією [17, s.15–17].

25 квітня 1848 р. було опубліковано імператорську конституцію, яка проголосила Австрію конституційною монархією (*Österreichischer Kaiserstaat*, досл. “Австрійська імператорська держава”) і утверджувала австрійський парламент – рейхстаг. Передбачалася його двопалатна структура – Палата панів (*Herrenhaus*) і Палата депутатів (*Abgeordnetenhaus*). До першої палати входили принци імператорського двору, голови визначних дворянських родів, архієпископи і єпископи князівського рангу, особи, довічно призначувані імператором та обрані великими землевласниками. Друга палата формувалася шляхом двоступеневих виборів за квотою 1 від 50 тис. осіб населення. Однак революційна хвиля у травні 1848 р. скоригувала порядок виборів: перші державні вибори оголошувалися установчими й однопалатними, а вибори до Палати панів скасовувалися [17, s.15].

Упродовж півроку – із червня 1848 р. до березня 1849 р. – у країні діяли Конституційні Збори, які ввійшли в історію як “кромержицький парламент” (від назви моравського містечка Кромержиж, де в листопаді зібралися депутати парламенту після їхнього виїзду з Відня) [9, с.5–25]. Його головним досягненням стало прийняття 7 вересня 1848 р. акта про звільнення селян від феодалних повинностей. Наслідком засідання парламенту мав бути проект федералізації імперії, запропонований лідером чеської фракції Ф.Палацьким [3, с.9]. Згідно з ним, габсбурзькі володіння повинні були поділити на сім рівноправних земель за національно-географічним принципом: австро-німецьку, чеську (або чехо-слов’янську), польсько-русинську, угорську, румунську, південнослов’янську й італійську. Кожній з них Ф.Палацький пропонував надати широкі повноваження, залишаючи у віданні центрального уряду тільки питання міжнародної політики, армії, фінансів, зовнішньої торгівлі, транспорту й зв’язку. Проте цей проект прямо суперечив централізаторським планам віденського уряду [10, с.76–77].

Кромержицький проект передбачав, що Австрія повинна стати неподільною спадковою конституційною монархією. Представницький орган – рейхстаг, що обирався на три роки, утворювали Палата земель (*Länderkammer*) і Палата депутатів або народна (*Volkammer*). Перша з них формувалася крайовими сеймами по шість депутатів від кожної землі й окружними сеймами по одному депутатові від кожної округи країв, що мали два й більше округи. Друга – обиралася в ході прямих виборів. Виборчим правом наділялися особи, старші 28 років, які мали австрійське громадянство й проживали в Австрії не менше року.

Ідею рівності всіх народів монархії закріпили в статті 21 проекту конституції: “Усі народи імперії володіють рівними правами... Право використання своєї мови в системі освіти, державного управління і громадського життя гарантоване державою” [12, с.263]. Документ суттєво обмежував повноваження імператора, передавав більшість питань внутрішньої політики у відання парламенту й відповідального перед ним уряду. Зауважимо, що в цей час, по-перше, представники різних народів монархії вперше в історії отримали досвід парламентської роботи й вільного обговорення важливих політичних проблем, по-друге, зміцнилася австрійська державно-правова свідомість учасників роботи парламенту – німців, чехів, поляків, словенців, русинів – до

* В австрійському конституційному праві поняття парламенту визначалося як державні збори (*Reichstag*) або державна рада (*Reichsrat*). – Авт.

спільного державно-політичного організму, по-третє, офіційне визнання набув принцип рівності народів і, по-четверте, культурна й обмежена адміністративна автономія окремих народів протиставлялася угорському, німецькому, італійському та польському націоналізмам, метою яких було створення відповідних національних держав. Однак кромержицька конституція так і залишилася проектом, оскільки вже 4 березня 1849 р. парламент розпустили, а народи імперії отримали новий Основний Закон [9, с.43–45].

“Октройована” (дарована) конституція відрізнялася від попередньої майже повним відновленням влади імператора, якому відтепер належала й законодавча влада. Вона здійснювалася разом із двопалатним рейхстагом. Депутатів верхньої палати (*Oberhaus*) на п’ять років обирали земельні сейми. Нижня палата (*Unterhaus*) формувалася з прямих виборів за квотою один депутат від 100 тис. чол. населення. При імператорі існував дорадчий орган – імперська рада (рейхсрат) (*Reichsrat*), рішення якого, однак, потребували схвалення парламентом. Принциповим було введення нової форми правління – конституційної монархії, централізації державного управління (через модель унітарної держави, поділеної на провінції з досить обмеженою автономією), а також т. зв. плюралізму національностей. Так, у конституції містилося положення, що всі народи, які проживають у державі, є рівноправними, і кожен народ має невід’ємне право на захист і розвиток своєї національності й мови [8, с.116; 17, s.24]. Проте вже наступного року імператор і його оточення спробували ліквідувати поступки, зроблені під час революції. Згідно з указом від 31 грудня 1851 р., Конституція 1849 р. оголошувалася такою, що втратила силу й скасовувалася. Відтоді імператор заявив про намір правити країною самостійно, хоча й з допомогою міністрів і рейхсрату. Про конституцію більше не згадували. З демократичних прав 1849 р. уряд залишив принцип рівності кожного з громадян перед законом, свободу всіх офіційно визнаних віросповідань. Однак гласність суду, свобода преси, суди присяжних скасовувалися [5, с.89].

Помилка 1851 р. (скасування конституції “в ім’я єдності імперії і монархічного принципу”) мала катастрофічні наслідки для держави Габсбургів. Угорський історик А.Фейто зауважує: “Цілком імовірно, що коли б монархія вчасно стала на конституційний шлях за англійським чи американським зразком, патріотизм усюди на її території міг би прийняти таку ж ліберальну й демократичну форму, як, приміром, у Швейцарії – також багатонаціональній державі... Подвійний гніт, абсолютистський і національний, породив націоналістичну ідеологію, яка ідентифікувала людину... за її етнічною приналежністю, її корінням і прагнула до реорганізації імперії не на універсальній конституційній, а на етнічній основі” [12, с.268].

Після поразки й придушення революції правляча верхівка Австрійської держави на чолі з новим імператором Францом-Йосифом I* шукала вихід із кризового становища. А оскільки ситуація погіршувалася зовнішньополітичними поразками та втратою престижу на міжнародній арені [14, s.220], то невпевненість владних структур зумовила непослідовність внутрішньополітичного курсу, суперечливість законодавства, спроби врівноважити централістські й автономістські тенденції шляхом складних державно-правових комбінацій [13, s.472].

Упродовж кількох десятиліть XIX ст. питання про політичний лад у монархії залишалося відкритим. Воно було прикладом своєрідного хитання між двома парами полюсів, одна з яких позначала характер політичного режиму Габсбурзької монархії, інша – особливості адміністративного устрою. З одного боку, це були абсолютизм і протидіючий йому конституційний парламентський устрій, а з іншого, – централізм і

* Франц-Йосиф I (1830–1916) – правитель Австрійської (з 1867 р. – Австро-Угорської) імперії, представник династії Габсбургів. Обійняв престол після зречення внаслідок революційних подій 1848 р. імператора Франца Фердинанда та свого батька Франца Карла. Обрав гаслом правління латинський вислів “Viribus unitis” (“Спільними зусиллями”). – Авт.

його антипод, федеративна і/або навіть конфедеративна модель. Щоправда, до початку 1860-х рр. неоабсолютистський централізм цілковито збанкрутував як форма правління, а федеративна (чи конфедеративна) модель в політичному сенсі, влаштована як парламентська монархія, так ніколи й не була реалізована в Габсбурзькій державі (хоча наприкінці існування монархії її принципи поволі почали входити в життя країни). І лише поєднання неоабсолютистського федералізму й парламентського централізму – по суті адміністративного й політичного чинників – певною мірою вивело країну з нової кризи [10, с.91–95].

Повернення Австрії до конституції й парламентаризму започаткував т. зв. Лаксенбурзький маніфест від 22 серпня 1859 р. У ньому імператор обіцяв установити парламентський контроль над державними витратами й розширити права органів самоврядування. Услід за цим, у березні 1860 р., був виданий патент про заснування т. зв. Посиленого рейхсрату (verstärkter Reichsrat) – старої імперської ради, доповненої 38 представниками провінцій, призначеними на розсуд уряду. На відкритті рейхсрату (який, по суті, не мав права законодавчої ініціативи) 31 травня 1860 р. Франц-Йосиф I наголосив, що завданням Посиленого рейхсрату є вирішення найважливіших питань загального законодавства та врегулювання державного бюджету. Певним кроком у цьому напрямі став Жовтневий диплом (Oktoberdiplom) від 20 жовтня 1860 р. Імператор заявив про свою готовність ділити надалі законодавчу владу з представницькими зборами, обраними його підданими, а саме: з рейхсратом – у питаннях, що стосувалися всієї монархії; з провінційними сеймами – у питаннях, що стосувалися земель (областей) [13, с.198; 17, с.45–47].

Попри те, що цей закон знову розширював права провінційних станових зборів, він був далекий від реального парламентаризму, оскільки опосередковано закріплював старі інститути влади. Право видавати, змінювати й скасовувати закони залишалося за імператором, але тільки за співучасті рейхсрату та місцевих сеймів (ландтагів). Автономні права коронних країв відновлювалися. Указувалося на широкі повноваження ландтагів і розмежування їхньої компетенції з рейхсратом. Центральні міністерства – внутрішніх справ, юстиції, віросповідань та освіти ліквідовувалися, а замість них створювалося державне міністерство, яке мало координувати стосунки між краями. Саме цей диплом міг стати першим кроком на шляху перетворення Австрії в союз самостійних адміністративних, а можливо, і національних одиниць [5, с.92]. Жовтневий диплом, так і не набувши чинності, повторив долю конституцій 1848–1849 рр.

Фактичне повернення до централізму під контролем парламентських асамблей відбулося в лютому 1861 р., коли було підписано Лютневий патент (Februarpatent) від 26 лютого 1861 р., який став першим реальним досвідом парламентаризму в історії Габсбурзької монархії. Однак цей документ суттєво змінював напрямок адміністративних реформ, посилюючи значення рейхсрату й центральних міністерств, які й не припиняли своєї діяльності, та обмежуючи права ландтагів. Останні перетворювалися виключно в органи місцевого самоврядування [13, с.195, 222; 17, с.72–78]. Лютневий патент передбачав створення двопалатного парламенту – рейхсрату, члени якого обиралися на підставі досить високого майнового цензу. Відтепер уряд не ніс відповідальності перед рейхсратом, імператор зберігав досить широкі повноваження, зокрема, у сфері Збройних сил і зовнішньої політики. Документ увів формулу “королівства і землі, представлені у рейхсраті”, яка з 1867 р. стала офіційною назвою австрійської частини Австро-Угорської імперії. Уперше вона використана в патенті при визначенні складу т. зв. вузького рейхсрату, на відміну від “широкого”, у якому обговорювалися справи всієї імперії. У випадку “вузького” рейхсрату, який мав скликатися тільки в особливих випадках, Лютневий патент перетворював у постійну установу, до якої переходила більша частина функцій провінційних сеймів [8, с.118–119]. Нова державна рада складалася з двох палат: Палати панів (Herrenhaus) і Палати депутатів

(Abgeordnetenhaus). Повноваження нового парламенту були більшими: він отримав право законодавчої ініціативи й контролю за державним бюджетом. У країні було введено парламентське представництво. Нова державна рада (gesammter Reichsrat) вперше зібралася лише на другу сесію 17 червня 1863 р. [17, с.111–115]. Після того, як у 1867 р. Австрійська імперія перетворилася в дуалістичну монархію, державна рада стала представницьким органом Ціслейтанії, до якої входили й Галичина та Буковина.

Отже, саме із цього часу Австрія, не зважаючи на недосконалий адміністративно-територіальний устрій, з одного боку, стала сучасною й ліберальною державою, а з іншого, – рівень розпаду імперії загострився відповідно через угоду 1867 р., за якою Угорщина стала країною-сателітом Австрії [7, с.124]. Відтак чеські націоналісти висунули вимоги автономії Богемії, польська шляхта посилила свій контроль над Галичиною, а імперія, яка перебувала в стані модернізації, стала дедалі формальнішою навіть у межах Ціслейтанії. Очевидно, поштовхом до модернізації старого імперського організму стали центробіжні сили, які почали загрожувати територіальній цілісності монархії. Це, передусім, вимоги національних автономій, збереження історичних прав і подальший розвиток країв [10, с.123; 12, с.286–287].

Завершеного вигляду політична система імперії набула в результаті змін, проведених у середині 60-х років XIX ст. У 1867 р. було прийнято нові державні основні закони, які регламентували відносини між Австрією й Угорщиною в дуалістичній державі. Відтепер вона стала називатися Австро-Угорщиною. Основу конституційних законів реорганізованої держави склали диплом від 20 жовтня 1860 р., патент від 26 лютого 1861 р., шість основних державних законів від 21 грудня 1867 р., а також “Прагматична санкція” від 6 грудня 1724 р. про престолонаслідування й неподільність імперії. Структура управління і правові норми, сформовані в 1860-х роках, проіснували до розпаду імперії [5, с.94; 8, с.146; 17, с.33, 44].

Епіцентром змін у політичній системі монархії судилося стати дуалістичному компромісу (Ausgleich), який перетворив Австрійську імперію в Австро-Угорщину й надав Дунайській монархії форми, яку вона в загальних рисах і в цілому зберегла до кінця свого існування. Відповідно, після 1867 р. Угорщина фактично стала другим центром у державі. Як писав угорський історик Л.Контлер, “хоча компроміс, підготовлений государем і політичними елітами двох найсильніших націй габсбурзької монархії на шкоду решті народів, був реалістичним для свого часу кроком, система, яку він створив, завалилася відразу після Першої світової війни через причини, які передбачала більшість його (компромісу. – *І.М.*) критиків: у рамках дуалізму не вдалося ані віднайти задоволеного вирішення всіх конституційних проблем, ані дати раду із центробіжними силами, які породило невирішене національне питання” [12, с.304].

Сутність компромісу була відображена в 69-ти статтях “Закону XII”, який схвалив угорський парламент 20 березня 1867 р. Габсбурзька монархія ставала двоєдиною (дуалістичною) державою, точніше, союзом двох держав, кожна з яких володіла широкими правами у сфері внутрішніх справ, мала власний парламент і відповідальний перед ним уряд [9, с.46–52]. Однак, як зауважував А.Дж.П.Тейлор, “формально під “Австрійською імперією” розуміли всю державу; а Австро-Угорщина, якщо скористатися британською аналогією, була не “Англо-Шотландією”, але “Велико-Британо-Шотландією”. “Спільна монархія” – це угорський термін, винайдений, аби уникнути ненависних слів “імперія” і “райх”” [10, с.128, прим.2]. Насправді, за Р.Каном, “ціла історія Габсбурзької монархії засвідчує виразний конфлікт між тим, що можна назвати місцевою аристократією в історико-політичних утвореннях, тобто Габсбурзьких землях, зі своїми незалежними культурно-політичними традиціями, з одного боку, та високою придворною знаттю та адміністративного центру імперії у Відні – з другого” [7, с.96–97].

Відтак “спільна монархія” обмежувалась імператором і його двором та міністрами закордонних і військових справ. Спільні справи вирішувалися на нарадах т. зв. делегацій – уповноважених, обраних парламентами обох частин монархії [2, с.224; 3, с.15]. Державна єдність забезпечувалась особами австрійського імператора й угорського короля, який був головнокомандувачем Збройних сил, визначав характер зовнішньої політики та здійснював контроль за діяльністю трьох міністерств, спільних для всієї монархії – військового, фінансового й іноземних справ. Імператор володів правом “попередньої санкції”, згідно з якою урядові законопроекти могли обговорюватися парламентами обох частин монархії тільки з його згоди. У виняткових випадках імператор і уряд могли управляти західною частиною країни (Угорщини це не стосувалося) і без парламенту, що згодом і трапилося під час політичних криз і в роки Першої світової війни [10, с.128]. Хоч, як зауважує Р.Кан, “... не існує адекватних доказів того, що Австро-Угорщина, попри неповну інтеграцію її народів і її далеко не досконалий адміністративний устрій, мала неминуче розпастися без тиску зовнішніх подій. Навпаки, є добрі підстави припускати, що відповідно до певного прагматичного закону історичної інертності владний комплекс, який існував так багато століть, міг би існувати і надалі протягом певного часу, якби не зіткнувся із силами зовнішнього тиску” [7, с.48].

Процес законодавчого облаштування нової держави – Австро-Угорщини – був завершений 21 грудня 1867 р. прийняттям зводу законів монархії, т. зв. Грудневої конституції (Dezemberverfassung). Згідно з нею, вищу владу в монархії уособлював імператор, особа якого оголошувалась священною й недоторканною (ст.35). Йому надавалися управлінська влада (через відповідальних міністрів), верховне головнокомандування Збройними силами, право оголошувати війну й укладати мир, право призначення й звільнення міністрів, призначення членів, президента та віце-президента Палати панів, право скликання та розпуску Палати депутатів і земельних сеймів (ландтагів), право санкціонування федеральних і земельних законів, право амністії [17, с.140–141]. Виконавча влада в Австрії здійснювалася Кабінетом Міністрів, який об’єднував дев’ять відомств: внутрішніх справ, культів та освіти, землеробства, торгівлі, залізниць, громадських робіт, юстиції, фінансів й оборони. Відомство очолював міністр-президент. Контроль за виконавчими органами депутати здійснювали шляхом подачі запитів (інтерпеляцій). Нижня палата мала право призначати комісії для розслідування правильності дій адміністративних органів. Груднева конституція встановлювала чіткий розподіл влади між рейхсратом і сеймами провінцій і дещо посилювала повноваження першого [21, с.1011–1016].

Характерною рисою законів 60-х років XIX ст. стало широке декларування демократичних прав. Згідно з Основним Законом 21 грудня 1867 р. про загальні права, проголошувалися рівність усіх громадян імперії перед законом, однакові можливості в зайнятті державних посад, свобода пересування, недоторканність приватної власності, таємниця листування, право подавати петиції й прохання, свобода слова та друку. Попередня цензура скасовувалася, а свобода віри й совісті проголошувалася за умови, що релігійні погляди не будуть завдавати шкоди державним обов’язкам громадян. Указувалося, що австрійські піддані мають право свободи вибору професії й здобуття фахової освіти.

Надзвичайно важливою стала ст.19 конституції про загальні права, у якій говорилося: “Усі народи держави рівноправні, і кожний народ має непорушне право зберігати і розвивати свою народність і мову. Держава визнає рівноправність усіх крайових мов у школі, державних установах і громадському житті. В краях, де проживає декілька народів, навчальні заклади повинні бути організовані так, щоб без застосування насилля до вивчення іншої крайової мови, кожний з цих народів отримав необхідні можливості для освіти своєю рідною мовою” [5, с.97]. Однак указана конституційна стаття про рівноправність народів та їх мов не отримала дальшого роз’яснення

в законодавстві й трактувалася по-різному залежно від політичної ситуації. Нації ж як такі не розглядалися як суб’єкти права, хоча передача права рішення в індивідуальних питаннях місцевим автономним органам влади на практиці визнавала нації саме такими. Результатом цього стала подальша етнізація австрійської політики, яку пізніше було перенесено в політичне життя держав-наступниць імперії Габсбургів [3, с.17; 21, с.1011, 1015].

До конституційного закону про загальні права було включено також ряд законодавчих актів, виданих раніше. Зокрема, закон від 27 жовтня 1862 р. про захист особистої свободи, у якому зазначалося, що ув’язнення особи може відбутися тільки відповідно до судового рішення. Громадянина могли затримати без дозволу судових властей не довше ніж на 48 годин. Згідно із законом про захист домового права, обшук будинку міг здійснюватися лише за судовим рішенням або письмовим дозволом судових властей протягом 24 годин після його надання. У законі про пресу, який було опубліковано ще 17 грудня 1862 р., надавалося право видавати газети та журнали фактично всім громадянам імперії. Визначався порядок заснування нових видань. Для цього в крайовий уряд потрібно було повідомити програму видання, прізвище відповідального редактора, місце друкування. Обумовлювалося, що кожен видавець зобов’язаний надсилати періодичне видання в органи безпеки краю не пізніше як за 24 години до виходу у світ. Влада мала право конфіскувати окремі статті або номери газет з політичних мотивів [17, с.142–144; 18, с.467, 475].

В Основному Законі про загальні права проголошено й свободу зборів та організації політичних і громадських об’єднань. Це положення регламентували закони про об’єднання й про збори від 15 листопада 1867 р. Вони значно спростили й полегшували процедуру створення об’єднань. Для відкриття товариства необхідно було подати до крайового правління статут товариства в п’яти примірниках. У ньому обов’язково вказувалися мета товариства, засоби існування, структура й органи управління, місцеперебування, спосіб вирішення спірних питань, умови розпуску. У випадку заборони крайовим урядом відкриття товариства засновники мали право апелювати протягом 60 днів до Міністерства внутрішніх справ. Політичним товариствам заборонялося встановлювати між собою тісні стосунки. Кожного року вони повинні були реєструвати список членів у крайовому управлінні. Для скликання громадських зборів (віч), мітингів потрібно було за три дні попередити крайові власті в письмовій формі, указавши мету, місце й час проведення заходу. Крайова управа давала письмовий дозвіл на проведення зборів. За порушення обох законів передбачався арешт до 6 тижнів або грошове стягнення [20, с.118; 22, с.111]. Окремий конституційний закон від 21 грудня 1867 р. стосувався судової влади. Вводилася незмінюваність суддів, проголошувалися їхня самостійність і незалежність. Важкі злочини, політичні справи, а також питання про пресу покладалися на розгляд судів присяжних. Судова влада відділялася від адміністративних органів [16, с.927, 932].

На основі Конституції 1867 р. було прийнято ряд законів, які стосувалися важливих сторін громадського життя. Закон від 25 травня 1868 р. передавав контроль над школами від церкви державним органам. В Австро-Угорщині вводилася обов’язкова восьмирічна освіта, щоправда, обласні сейми мали право дещо коригувати обов’язковий строк навчання. У тому ж році були врегульовані питання міжконфесійних стосунків, зокрема змішаних шлюбів, зміни віри тощо. Дозволялося створення міжконфесійних шкіл. Вводилася загальна військова повинність. Закон від 15 жовтня 1868 р. Уточнював існуючі порядки про пресу, розширюючи права видавців і посилюючи регламентацію функціонування цензури. 7 квітня 1870 р. видано закон, який дозволяв страйки, якщо вони були належним чином підготовлені й умотивовані [21, с.1032–1041].

Отже, висновуємо, що завдяки інтеграційній функції держава, що постає як результат сукупної волі етнонації, виконує особливу роль – виступає вирішальним

контрагентом етнополітичних процесів. У рамках новопосталих етнополітичних організмів її прерогативи та монополні права забезпечують державі центральну роль у формуванні її стосунків з окремими етнічними суб'єктами, а водночас дають можливість відігравати роль третьої сили у взаємодії останніх. З-поміж прерогатив – формування законодавства, право на застосування легітимного насильства, здійснення бюджетної політики тощо. У досліджуваній хронології Австро-Угорщина, за всіх недоліків її внутрішньої й зовнішньої політики, базових інститутів дуалістичної імперії, а отже, і політичної системи, протиріч і конфліктів, уявлялася державним утворенням, яке здатне розвиватися, удосконалюватися й, у цілому, досить ефективно захищати інтереси своїх громадян. У масовій історичній свідомості народів велетенського простору від Альп до Трансильванії й від Галичини до Далмації монархія Габсбургів, особливо в її останні роки існування, асоціювалася з більшим ступенем національної свободи, можливістю мирного врегулювання проблем у відносинах між народами дуалістичної монархії. У цих константах політична система Австро-Угорщини мислиться як час реалізації державою невідкладних заходів, які, урахувавши її системотворчу функцію, є вагомим компонентом архітектоники міжгрупового інтераціоналізму конкретного історичного етапу. Такі умови транзиту/трансформації дуалістичної імперії були своєрідним цейтнотом – відсутністю в етнічній еліті, яка монополізувала владу, резерву часу для довготривалої розробки принципів етнополітики та стратегії її втілення. Транзитивний стан уособлює політичну ситуацію, яка дозволяє вивчити стратегію й тактику держави за особливих обставин конкуренції етнонаціональних спільнот за здобуття дефіцитних ресурсів, реалізації центром (метрополією) комплексу заходів, які сприяли легітимації влади новопосталого титульного етносу, налагодження механізму функціонування етнополітичного організму. Можна припустити, що етнополітична діяльність Австро-Угорщини була втіленням у практику тих стратегій, які вироблені лідерами титульного етносу. Етноплюральна політика Дунайської монархії в 1867–1914 рр. сприяла гармонізації взаємин держав й етнічних меншин, гарантуванню їхніх прав, реалізації певної етнополітичної моделі. Її складники – легітимація влади, обмеження амплітуди ймовірних етнічних дій етнічних меншин рамками формалізованого правового поля, нейтралізація їх етносепаратизму й можливих претензій на здобуття влади в країні, гармонізація інтераціоналізму етнонаціональних спільнот і паралельного формування кількох політичних націй визначали пріоритети етнополітики Австро-Угорщини, об'єктивним фактором якої був значний відсоток етнічних меншин серед її громадян. Це й зумовило близькість її пріоритетів у царині етнонаціональної політики. До того ж визначальна стратегія Габсбургів в етнополітиці засвідчила курс етнічних лідерів досліджуваного хронологу на збереження багатокультурності. Власне в ньому вбачався гарант толерантного співіснування етнонаціональних спільнот і, очевидно, один з додаткових засобів легітимації влади й посилення держави загалом.

1. Бауман З. У пошуках центру, що тримає / Зигмунд Бауман // Глобальні модерності / [ред. Майк Фезерстоун, Скот Леш та Роланд Робертсон]; пер. з англ. – К. : Ніка-Центр, 2008. – С. 201–220.
2. Вандич П. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення / Пьотр Вандич; пер. з англ. – К. : Критика, 2004. – 463 с.
3. Вэнк С. Династическая империя или многонациональное государство: размышления о наследии империи Габсбургов в национальном вопросе / Соломон Вэнк // Австро-Венгрия: опыт многонационального государства : сб. ст. – М. : РАН, Ин-т славяноведения и балканистики, 1995. – С. 5–24.
4. Гобсбаум Е. Массовое традициестворение: Европа, 1870–1914 гг. / Ерик Гобсбаум // Винайдення традиції / [ред. Ерик Гобсбаум, Теренс Рейнджер]; пер. з англ. – К. : Ніка-Центр, 2005. – С. 303–352.
5. Добржанський О. Національний рух українців Буковини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / Олександр Добржанський. – Чернівці : Золоті литаври, 1999. – 574 с.
6. Исламов Т. Крах Австро-Венгрии и судьбы Средней Европы / Тофик Исламов // Россия и современный мир : сб. ст. – М., 1995. – С. 66–78.
7. Мотиль О. Підсумки імперій: занепад, розпад і відродження / Олександр Мотиль; пер. з англ. – К. : Критика, 2009. – 199 с.

8. Никифорак М. Буковина в державно-правовій системі Австрії (1774–1918 рр.) / Михайло Никифорак. – Чернівці : Рута, 2004. – 384 с.
9. Петрів Р. Австрійські, Австро-Угорські і Галицькі конституції (кінець ХVІІІ – ХІХ ст.) / Роман Петрів. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2005. – 84 с.
10. Тейлор А. Дж. П. Габсбурзька монархія 1809–1918. Історія Австрійської імперії та Австро-Угорщини / А. Дж. П. Тейлор; пер. з англ. – Львів : ВНТЛ-Класика, 2002. – 268 с.
11. Хардт М. Імперія / Майкл Хард, Антонио Негри; пер. з англ. – М. : Праксис, 2004. – 440 с.
12. Шимов Я. Австро-Венгерская империя / Ярослав Шимов. – М. : Изд-во “Эксмо”, 2003. – 608 с.
13. Bernatzik E. Die österreichischen Verfassungsgesetze / Erik Bernatzik. – Leipzig, 1906. – 520 s.
14. Bridge F. Österreich (-Ungarn) unter den Großmächten / Franz Bridge // Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Im Auftrag der Kommission für die Geschichte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie (1848–1918). – Band VI : Die Habsburgermonarchie im System der internationalen Beziehungen. – I. Teilband. – Wien : Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1989. – S. 196–373.
15. Canefe N. Sovereignty Without Nationalism? A Critical Assessment of Minority Rights Beyond the Sovereign Nation-State Model / Negris Canefe // The New World Order. Sovereignty, Human Rights, and the Self-Determination of Peoples / Mortimer Sellers (editor). – Washington : Berg, 1996. – P. 91–116
16. Dantscher v. Kollesberg Th. Politische Rechte / Theodor Dantscher von Kollesberg // Österreichisches Staatswörterbuch. Handbuch des gesamten österreichischen öffentlichen Rechtes, hrg. von Ernst Mischler und Josef Ulbrich. – Wien, 1907. – S. 927–932.
17. Hye H.-P. Das politische System in der Habsburgermonarchie. Konstitutionalismus, Parlamentarismus und politische Partizipation / Hans-Peter Hye. – Praha : Karolinum nakladatelstvi Univerzity Karlovy, 1998. – 260 s.
18. Kammerhofer L. Diplomatie und Pressepolitik 1848–1918 / Ludwig Kammerhofer // Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Im Auftrag der Kommission für die Geschichte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie (1848–1918). – Band VI : Die Habsburgermonarchie im System der internationalen Beziehungen. – I. Teilband. – Wien : Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1989. – S. 459–495.
19. Kann R. Zur Problematik der Nationalitätenfrage in der Habsburgermonarchie 1848–1918. Eine Zusammenfassung / Robert Kann // Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Im Auftrag der Kommission für die Geschichte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie (1848–1918) herausgegeben von Adam Wandruszka und Peter Urbanitsch. – Band III : Die Völker des Reiches. – 2. Teilband. – Wien : Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1980. – S. 1304–1338.
20. Mayrhofer E. Handbuch für den politischen Verwaltungsdienst / Erik Mayrhofer. – Wien, 1894. – 154 s.
21. Stourzh G. Die Gleichberechtigung des Völkern als Verfassungsprinzip 1848–1918 / Gerhard Stourzh // Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Im Auftrag der Kommission für die Geschichte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie (1848–1918). – Band III : Die Völker des Reiches. – 2. Teilband. – Wien : Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1980. – S. 975–1206.
22. Urbanitsch P. Vereine und politische Mobilisierung in Cisleithanien / Peter Urbanitsch // Anuarul Institutului de Istorie Cluj. – 1994. – Bd. 33. – S. 107–124.

In the article initiatives of state power of the Austrian empire are analyzed in relation to reorganization of the Austrian empire in a dualistic monarchy – Austria-Hungary. It is set that the personal touch of laws of 1860-s years item was become by wide declaration of democratic rights for the privileged Nations (Germans and Hungarians) and enslaved Nations. Grounded idea, that Austria, in spite of imperfect administrative and territorial device, from one side, became the modern and liberal state, and from other – the level of disintegration of empire became sharp accordingly through an agreement 1867, after which Hungary became to state-satellite of Austria. Essence and factors of constitutional reforms and public ethnic policy is found out in 1848–1870 years.

Key words: *political system, political institutes, parliamentarism, rights and freedoms of citizens, Austria-Hungary, initiatives, competition, modernization.*

ДО ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ В ПОЛІЕТНІЧНОМУ СЕРЕДОВИЩІ ОКРАЇННОЇ БУКОВИНИ

У статті розглядаються фактори, що вплинули на формування такого особливого суспільного явища XIX ст., як буковинська толерантність. Аналізуються етнічні, конфесійні та соціально-економічні передумови, які визначили творення своєрідної моделі окраїнної спільноти, де вдалося уникнути гострого міжетнічного протистояння.

Ключові слова: Буковина, етнічна спільнота, конфесія, соціальна структура, колонізація, автохтонне населення, поліетнічне суспільство.

Зміна традиційної етноструктури суспільства, особливо в Європі, стала dokonаним фактом сучасності, наслідком глобалізації й ще одним викликом сучасній цивілізації. Цей процес відбувався непомітно, але одного разу пересічні громадяни раптом усвідомили, що поряд з ними живуть чужинці з іншою мовою, вірою, ментальністю, моральними й духовними цінностями. Що їх стає все більше й вони вже вимагають окремого “місця під сонцем”. Якщо ж, крім усього, вони стають конкурентами автохтонам, це викликає особливу напругу в суспільстві, яку іменують ксенофобією, расизмом, фашизмом і т. д. Шукаючи шляхи подолання цієї напруги, людство знову звертається до минулого історичного досвіду, щоб укотре переконатися, що найефективнішим є дух толерантності, який слід виховувати як у прийшлих народів, так і місцевого населення.

Сучасна Україна переживає всі означені суспільні процеси й мусить протистояти глобальним викликам, у тому числі й міграційним хвилям, які викидають з України значний надлишок активних робочих рук, однак у той самий час “прибивають” такі ж активні сили вже з інших, у першу чергу, східних регіонів континенту. Тому налагодження мирного співіснування в умовах полікультурності потребує значної уваги. Свій внесок у цю справу роблять громадські організації. Зокрема, з метою підвищення обізнаності українського суспільства щодо культурного діалогу в Україні та створення позитивного іміджу мультикультурної громади проведено соціальну кампанію 21 травня у Всесвітній день культурного розмаїття в ім'я діалогу та розвитку. Організатори звернули особливу увагу на необхідність формування позитивного ставлення українців до представників різних народів і суспільств, привертання уваги до позитивного внеску людей різних національностей у повсякденне життя. Соціальна кампанія також мала на меті позбавити українських громадян негативних стереотипів щодо культурного розмаїття, існуючого в них остраху, зневаги та нерозуміння й допомогти побачити, перш за все, позитивний бік явища. “Розвиток культурного розмаїття лише покращує якість нашого повсякдення, робить його цікавішим, змістовнішим та забарвленим у кольори, – стверджує Координатор проекту пані Луа Поттіс [1].

Кампанія стартувала під лозунгом “Колір шкіри не має значення!”, але насправді Україна впродовж усієї історичної минувшини була й залишається яскраво вираженою євроазійською контактною зоною, тому здобула дуже важливий для всієї людської цивілізації досвід мирного співіснування різних народів. Найцікавішою може стати модель міжетнічних взаємин, створена на Буковині в австрійський період. Ідеться про “буковинську толерантність”, яку тривалий час вважали своєрідним регіональним міфом, однак нині все частіше звертаються до нього, як до вже випробуваного механізму формування суспільного миру в краї, і політики, і науковці. Зокрема, цієї проблеми торкалися професори О.В.Добржанський [4] і А.М.Круглашов [5]. Однак вона ще не стала предметом спеціального наукового дослідження.

Європа вже не раз переживала значні потрясіння, викликані масовими міграціями, найпотужніша хвиля яких припала на кінець XVIII – першу половину XIX ст. Це

явище викликає особливу зацікавленість, адже воно являє собою невід’ємну частину суспільно-політичних, геополітичних і соціальних змін, які завершили XVIII ст. і водночас започаткували новий етап у розвитку європейського континенту під назвою “довге дев’ятнадцяте століття”.

Маленька Буковина опинилася в горнілі всіх означених процесів і в ній, як у краплі води, відобразилися всі зміни економічного, політичного й соціокультурного життя європейських країн і народів. Але ще більшу цікавість викликають ці зміни з огляду на порубіжний характер краю. Більше того, Буковина належить до тих країв, які в усі часи, починаючи з епохи Римської імперії, залишалися окраїнними в складі держав, до яких за певних історичних обставин вони входили. Тому тут виробився особливий тип поліетнічного суспільства, якому притаманна толерантність, сформувався той спосіб терпимого співжиття представників різних етносів і конфесій, який давав можливість виживати й об’єднуватися в єдине ціле, щоб зберегти себе як в умовах постійного переміщення цілих груп населення в пошуках кращих умов життя, так і в обставинах політичного чи військового протистояння сусідніх держав.

Можна з певністю стверджувати, що відмінність буковинців від мешканців інших поліетнічних прикордонних регіонів визначалася декількома факторами.

Домінуючим тут, на нашу думку, був етнічний чинник. Історично склалося так, що основа населення тут формувалася в період входження краю до складу Галицько-Волинського князівства, і північна частина його активно заселялася українцями. З початком молдавського періоду його історії південь став ареалом розселення молдаван. Таке “розмежування” залишалось й у період входження краю до Австрійської імперії. Разом з тим відразу слід зазначити, що виключно “чистих” етнічних повітів у краї не було. Переважно українськими були північні Кіцманський, Заставнівський, Вашковецький, Вижницький, Чернівецький повіти, де українці становили від 23% до 17%. Буковинські румуни мали перевагу в південних повітах: Гура-Гуморському, Кимполунзькому, Радівецькому, Сучавському – 60%–80% [8].

Кількасотлітнє співіснування двох народів неминуче привело до формування смуги змішаних, найчастіше українсько-румунських чи румунсько-українських громад, де співвідношення між цими групами було майже пропорційним і дещо коливалося від одного урядового перепису до наступного залежно від політичної кон’юнктури. Показовим є приклад села Чагор, де в 1890 р. українці становили 51,7%, румуни – 43,6%, у 1900 р. це співвідношення дещо змінилося на користь румунів, а в 1910 р. українці становили 31,5%, у той час як румуни – 61,7% [7, s.4; 8, s.58–61].

При цьому такі зміни відбувалися не за рахунок міграції цих народів, а виключно внаслідок змін етнічної самосвідомості або маніпуляцій довкола етнічної статистики. Л.А.Симігінович-Штауфе про особливості перебігу таких процесів у місцевостях компактного проживання українського й румунського населення писав: “Русин православної віри відвідував одну церкву зі своїми товаришами по вірі – румунами доти, доки він або, принаймні, його нащадок не забував про своє походження й мову та починав сприймати себе як румуна. У тих населених пунктах, де проживали переважно русини, відбувалася протилежна денационалізація. Чого не могла зробити спільна віра, те відбувалося через шлюби” [12, с.38]. Масових переселень українців у південні райони чи румунів у північні не спостерігалось, етнічні ареали, сформовані в попередні періоди, були доволі стійкими.

Одним із найважливіших, об’єднуючих два народи, був фактор зайнятості – і румуни, і українці в переважаючій своїй більшості були землеробами та скотарями. Більше того, на початку XX ст. вони мали майже однаково низьке представництво серед службовців краю – усього 0,9% українців і 1,3% румунів належали до цієї дуже впливової соціальної категорії. Приміром, німці тут були представлені часткою в 7,3%,

поляки – 6%, а євреї – 9,7%. Традиційно низьким був і прошарок робітництва – 7,5% у румунів і 10% – українців [11, s.223–227].

Важливо наголосити ще й на низькому рівні освіти серед двох автохтонних народів, який суттєво відрізнявся не тільки від загальноавстрійського, але й освіченості місцевих німців, євреїв і поляків. Так, у 1900 р. у 20-річному віці вмiли читати й писати: 80% німців та євреїв, 68% поляків, 54% румунів, 38% українців [10, s.86–87]. Неважко простежити, що українські та румунські діти частіше, ніж інші, залишалися поза освітою.

Таким чином, місцеві автохтони – українці та румуни – залишалися селянами з низьким рівнем урбанізації, а це передбачало не конкуренцію, а щоденну копітку й надзвичайно важку селянську працю.

Однозначно позитивний вплив на підтримання міжетнічного миру в краї мали євреї, які становили третю за чисельністю групу на Буковині. Хоча вони мешкали тут ще з молдавських часів, переважна більшість їх прибула вже після приєднання до Австрії: якщо в 1796 р. частка євреїв становила майже 2% від усього населення (в Чернівцях 17,4% від усього населення міста [3, спр.750, арк.86–87]), то в 1910 р. вона зросла вже до 13% [8, s.27].

Уже в той час більшість євреїв селилися в містах і селищах краю. І це зрозуміло, адже основним заняттям євреїв, які прибували з інших провінцій краю, Молдавського князівства, а в кінці XIX ст. ще й з Російської імперії, була комерційно-торговельна, промислово-реміснична, фінансово-лихварська діяльність. Із часом вона розширилася – євреї були зайняті в освіті, медицині, судово-адміністративній сфері, значну частку склали й серед представників вільних професій. Землеробів серед них було дуже мало.

Як правило, вони проживали розсіяно в усіх населених пунктах Буковини. Їхня чисельність у громадах залежала від величини села й перспективи його розвитку: у невеликих селах представництво євреїв було незначним, а найчисленніші єврейські общини знаходилися в повітових центрах. За результатами перепису 1910 р., євреїв зовсім не було тільки в 4 селах Буковини – двох німецьких і двох російських, заселених старообрядцями [8].

Цікаво, що євреї в Австрійській імперії не визнавалися окремою нацією. Вони розмовляли мовою, схожою на німецьку, тому їх навіть часто записували до німецької мовної групи. Якщо ж вони тривалий час мешкали в українських чи румунських громадах, то визнавали своєю розмовною мову цієї громади [15, s.26–27]. Значна частка євреїв, які прибували на Буковину з Галичини, розмовляли тільки польською мовою й були, за висловом дослідника Ярослава Грицака, “євреями за походженням і поляками за національністю” [2, с.75]. Саме мовна адаптація робила євреїв своєрідними буковинськими толерантами. Як правило, вони спілкувалися мовою громади, у якій проживали, одночасно оберігаючи й свої власні традиції. Це давало їм можливість мирно вживатися з місцевим населенням, незважаючи на свою конфесійну замкненість.

Не були вони конкурентами місцевим мешканцям, займаючи ті ніші зайнятості, які сільське населення традиційно оминало. Це зробило євреїв економічно найміцнішими на Буковині на початку XX ст.: самостійні власники становили 51,5%, службовці – 9,7%, робітники – 18,4%, поденники – 2,9%. Половину всіх орендарів краю теж становили євреї [11, s.226–227].

Зокрема, вони мали значний вплив серед ремісничого й промислового населення: 38,2% були самостійними власниками. Частка самостійних поляків і німців у цій галузі становила по 32,0%, українців – 28,8%, а румунів – 24,9%. Найміцніші позиції євреїв були в торгівлі й транспорті: 54,9% з них були самостійними власниками, 7,7% – службовцями. Беззастережну першість вони тримали серед державних чиновників, вільних професій – 70,3% самостійних і 23,0% службовці [11, s.226–227].

Таким чином, єврейське населення, сформувавши третю за чисельністю групу на Буковині, ніде не поселялося компактною масою, а, навпаки, розсіяно мешкало в усіх населених пунктах, підлаштовуючись під традиції місцевого населення або домінуючої етнічної групи. Будучи економічно найміцнішою етнічною групою, євреї традиційно були зацікавлені в безконфліктному співіснуванні з іншими етнічними групами, особливо місцевим населенням, на Буковині.

Крім того, Буковину населяли німці, поляки, угорці, росіяни (липовани), словаки, вірмени, чехи, більша частина яких прибула вже після приєднання краю до Австрії. Майже всі вони представляли міське населення – службовці, чиновники різного профілю, учителі, правники та медики. Але окремо слід сказати про особливу роль у краї місцевих німців, які мали відносно незначне чисельне, але сильне своїм соціальним становищем представництво. Так, німецькі колоністи відіграли особливу роль у розвитку сільського господарства краю. При сприянні уряду кожен колоніст отримував по 12 га орної землі, дім, реманент, насіння, худобу [9, s.25]. Тож при своїй працелюбності німці поступово перетворювали свої поселення в розвинені села, наочно показуючи місцевим жителям, як раціонально й більш ефективно обробляти землю, вирощувати худобу. Щоправда, це вдалося не завжди: значна частина місцевих селян була консервативною й дотримувалася дідівських способів ведення господарства.

Ще одну групу німецьких господарських поселенців представляли богемські німці. Вони добре знали справу виробництва скла, тому на місці нових поселень відразу виникали гуті з виробництва скла. Дещо пізніше хвиля богемських німців поповнилася й працівниками лісової промисловості, які повинні були зайнятися обробкою земель, зайнятих пралісом [3, спр.280].

Майже 100-річне сусідство німецьких поселень з місцевими жителями не пройшло безслідно. Так, у німецькому селі Борі в 1910 році з 558 мешканців було 27 румунів; Арбора – швабська колонія – набула майже румунського характеру: з 5960 мешканців німцями вважалися лише 1963 (з них 324 – євреї), а 4929 осіб розмовляли румунською мовою. У Гліті – колонії богемських німців – половина мешканців була представлена вже українцями й румунами. Тільки в деяких колоніях німецьке населення зберігало абсолютну більшість [8, s.62–99].

Утрата однонаціонального забарвлення німецьких поселень пояснюється змішаними шлюбами, а також тим, що колонії не завжди становили окремі адміністративні одиниці, а входили до більших суміжних населених пунктів, унаслідок чого німецьке населення ніби “розчинялося” серед місцевих жителів. Та, незважаючи на такі зміни, документи не зафіксували ніяких конфліктних моментів і ситуацій у місцях спільного проживання нащадків колишніх колоністів і представників корінного населення. Тим більше, що для перших, історія мешкання яких на Буковині сягнула вже за сторіччя, край став батьківщиною, і вони теж вважали себе буковинцями. Крім того, усіх об’єднувала спільна трудова діяльність – обробіток землі. Тим більше, що господарська колонізація за підтримки уряду майже припинилася в другій половині XIX ст., а отже, притоку німців-землеробів у період появи “земельного голоду” майже не спостерігаємо. Таким чином, німці Буковини вже в другому-третьому поколінні вважалися “своїми” і не викликали ворожнечі в місцевого населення.

Дещо в іншій ситуації перебували німецькі переселенці, які оселялися в містах, містечках, повітових центрах. Вони не складали частину планомірного заселення краю, а прибували сюди за власною волею й бажанням, у пошуках кращих заробітків, умов проживання. Саме вони становили ту частину німецького населення, яке було зайняте в торговельно-ремісничій і промисловій сферах. Третю групу німецького населення краю утворювали цивільні й військові службовці, урядовці, чиновники, яких прислали на Буковину для виконання службових завдань. Зрозуміло, це було переважно міське населення, яке й оселялося в повітових центрах і буковинській столиці.

Чисельність і питома вага німецького населення Буковини ніколи не були значними, а в 1910 р. питома вага їх навіть зменшилася. Однак вони представляли в краї державну націю й мали вирішальний вплив. Чернівецька газета “*Bukowiner Rundschau*” у зв’язку із цим писала: “Хоч німці й становлять незначну частину населення краю, німецька мова тут поширена як ні в одній з німецькомовних провінцій... Усе державне, крайове, міське управління, міське життя взагалі – німецькі” [6].

Така характеристика стосувалася, у першу чергу, становища німців у головному крайовому місті. Тут їхня питома вага коливалася від 18,5% в 1880 р. до 14,8% в 1910 р. Про економічний вплив у краї може свідчити й соціальна статистика: самостійні власники – 32,4%, службовці – 7,3%, робітники – 22,8%, поденники – 12,8% [11, s.226–227].

Помітне місце на етнічній карті краю посіли поляки. Як і німці, вони інтенсивно прибували сюди після приєднання Буковини до Австрії. Сприяли міграції польського населення в край факт включення Буковини на 65 років до Королівства Володимирії і Галичини (1786–1849 рр.), будівництво залізниці Львів – Чернівці в 1866 р. і Чернівці – Сучава в 1869 р., управління яким цілком перебувало в руках польської адміністрації в Станіславі. Адміністрація прагнула забезпечити ефективне обслуговування залізниць кваліфікованими управлінцями й досвідченим технічним персоналом із числа галицьких поляків. Крім того, поляки були зайняті в промисловості, ремеслах, торгівлі, фінансовій, судовій, освітній сферах. Зважаючи на це, польська етнічна група виявилася найбільш урбанізованою. У крайовому центрі – Чернівцях питома вага поляків зросла найбільше: до 17,4% у 1910 р. Вони займали тут стабільно третє місце за чисельністю після євреїв і українців. Серед поляків соціальна структура формувалася зі зміщенням на користь самостійних власників – 38,7%, службовці ж становили 6,0%, робітники – 26,2%, поденники – 9,5% [11, s.223–224].

Таким чином, у краї сформувалася особлива етнічна структура населення, основу якої складали два корінні народи із суцільно заселеними українськими північними та румунськими південними районами й смугою змішаних в етнічному плані громад. Більше того, це були майже пропорційні етнічні групи: у 1880 р. на Буковині українці становили 42%, румуни – 33%, а в 1910 р. – відповідно 38% і 34%. Усі інші етнічні групи були вже вкрапленням у цю відносно гармонійну біетнічну спільноту, скріплену “скобами” соціальної рівності.

Ще одним фактором буковинської толерантності слід визначити поліконфесійність: на Буковині були представлені всі європейські релігії. На середину XIX ст. у краї проживали православні й греко-католики, римо-католики й протестанти лютеранського та реформаційного спрямувань, іудеї й старообрядці, навіть по кілька представників старокатолицької, англіканської церков, менонітів, мусульман. У краї майже не існувало одноконфесійних громад. Кожен народ, який прибував на Буковину, приносив не тільки свої традиції та звичаї, але й свою релігію, яка свято оберігалася.

Кожна церква мала свою організацію, свій клір, свої храми. Мирне співіснування зумовлювалося тим, що в основному населення Буковини сповідувало християнство, яке до початку XIX ст. уже пережило внутрішні розколи й було представлене численними напрямками, що співіснували в злагоді в більшості європейських держав. Тут майже всі етнічні групи всередині були розділені між кількома конфесіями: українці та румуни належали до православної (більшість) і греко-католицької церков; німці – до римо-католицької та протестанських церков, вірмени теж поділялися на католиків і православних. Така багатоманітність релігійного життя зумовлювала пошуки мирного порозуміння в краї, а отже, тут не було зафіксовано серйозних міжцерковних конфліктів. Але домінуючою традиційно залишалася православна церква. У краї не тільки вдалося зберегти вплив православ’я, але й зміцнити його через заснування Буковинської митрополії, перетворити у вагомий фактор політичного впливу. Однак

приналежність місцевих українців і румунів до однієї конфесії найчастіше була запорукою міжетнічної злагоди.

Хоча задля справедливості слід зазначити, що якраз православна церква перетворилася в арену протистояння між українцями та румунами в кінці XIX – на початку XX ст., коли українське та румунське духовенство активно включилося в політичну боротьбу, у тому числі використовувало свій вплив на віруючих через проповіді. Це явище було названо сучасниками “буковинською війною”, яка характеризувалася активною полемікою, інформаційними нападами, ідеологічними суперечками, але повністю виключалися криваві сутички між ворогуючими сторонами.

Таким чином, можна говорити про декілька факторів, що визначили формування особливого суспільного миру, який сформувався на Буковині й характеризувався толерантністю місцевих мешканців.

По-перше, основу населення – дві третини – складали дві рівновеликі етнічні групи українців-русинів і румунів-волохів, які займали відповідно північну та південну частини краю, а отже, між ними не було територіальних суперечностей. Обидва автотони впродовж тривалого історичного періоду перебували на одному соціально-економічному рівні, тут були відсутні політичні преференції, що й заклало особливий суспільний мир у регіоні. Усі переселенці, що з’являлися тут з кінця XVIII ст., займали вільні ніші суспільного розподілу праці. Вони не витісняли місцеве населення зі звичних сфер зайнятості, а доповнювали їх. Отже, ґрунт для конфлікту економічних і соціальних інтересів був відсутнім.

По-друге, на відміну від інших порубіжних регіонів буковинське населення не страждало від тягарів історичних кривд, тут не було поділу народів на “гнобителів” і “пригноблених”. Навіть поява в краї австрійців, поляків і чехів, які представляли нову імперську владу, не порушила вже встановлених традиційних норм суспільних відносин і місцеве населення не відчувало себе жертвою окупаційного режиму.

По-третє, ще в молдавський період у краї заклався особливий конфесійний мир, зумовлений приналежністю місцевих румунів та українців до єдиної православної церкви. Він не був порушений появою тут у кінці XVIII ст. греко-католиків, римо-католиків, лютеранів і представників інших конфесій. Причина полягає не тільки в тому, що всі вони були відносно нечисленні, але й у тому, що в Європі міжконфесійні конфлікти завершилися й усі представники християнських церков уже виробили способи мирного співжиття.

Стійкість внутрішнього миру в краї можна вважати феноменальною: його не порушили політичні потрясіння кінця XIX – початку XX ст. Політизація всіх сфер життя не обминула Буковину, але вона не вийшла за межі політичного протистояння, не переросла у відкриті конфлікти, як це спостерігалось в інших регіонах. Впливи на ці процеси зовнішніх сил були надзвичайно потужними. Зокрема, найвідчутніший був тиск з боку сусідніх держав: Румунії, яка виношувала плани об’єднання всіх румунських земель і всерйоз розраховувала на підтримку буковинських румунів у цій справі, і Росії, яка зробила вагомий внесок у збереження русофільських настроїв у краї. Але й вони не зуміли перетворити Буковину на воєнний полігон. І те, що 3 листопада 1918 року відбулося Буковинське народне віче, а представники політичних еліт зуміли знайти компроміс у вирішенні надскладного питання щодо статусу краю, є яскравим цьому підтвердженням.

Таким чином, порубіжний характер Буковини зумовив формування тут особливого типу регіональної самосвідомості, в основі якої лежить закладене попередніми поколіннями почуття терпимості й толерантності. Міграційні хвилі й політичні режими не тільки не змінили, а, навпаки, зміцнили цю рису буковинського населення.

1. В Україні стартувала соціальна кампанія щодо культурного розмаїття // <http://tolerant.org.ua/category/articles-news/v-ukraini-startue-socialna-kampaniya-szodo-kulturnoho-rozmaitya.html>.
2. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації / Ярослав Грицак – К. : Генеза, 1996. – 360 с.
3. Державний архів Чернівецької області. – Ф. 1, оп. 1, спр. 280.
4. Добржанський О. Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст. / Олександр Добржанський. – Чернівці : Золоті литаври, 1999. – 574 с.
5. Круглашов А. М. Регіональна етнополітична стабільність: історична ретроспектива (на прикладі Чернівецької області) / Анатолій Круглашов // Політологічні та соціологічні студії : зб. наук. праць. – Чернівці : Рута, 2005. – Т. III. – С. 11–39.
6. Bukowiner Rundschau. – 1892. – 19 Mai.
7. Gemeindelexikon der Bukowina. Bearbeitet auf der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1900. – Wien, 1907. – S. 4.
8. Mitteilungen des statistischen Landesamtes des Herzogthums Bukowina. – Czernowitz, 1913. – H. XVII. – T. I. – S. 58–61.
9. Polek J. Die Anfänge der deutschen Besiedlung der Bukowina unter der Militärverwaltung (1774–1786) / Johan Polek. – Czernowitz, 1899. – S. 21.
10. Österreichische Statistik. – Wien, 1903. – Bd. 63. – H. 2. – S. 86–87.
11. Österreichische Statistik. Neue Folge. – Wien, 1916. – Bd. 3. – H. 10. – S. 223–224; 226–227.
12. Simiginowicz-Staufe L. Die Volkergruppen der Bukowina / Ludwig Simiginowicz-Staufe. – Czernowitz, 1884.
13. Special Orts-Repertorium der Bukowina. – Wien, 1885. – 30 s.
14. Special Orts-Repertorium der Bukowina. – Wien, 1894. – 48 s.
15. Worobkiewicz E. Die geographisch-statistischen Verhältnisse der Bukowina nebst einigen vergleichenden statistischen Tabellen / E. Worobkiewicz. – Lemberg, 1893. – S. 26–27.

The factors are viewed in the article, that had an influence on such special public phenomenon of the 20th century which is called Bukovynian tolerance. Analyzing ethnic, confessional and socio-economic backgrounds that determined the creation of original outskirts society, where one succeeded to avoid strong social conflicts.

Key words: Bukovyna, ethnic society, confession, social culture, colonization, indigenous population, polyethnic society.

УДК 94(477.83): (470+571)
ББК 63.3 (2) 5

Ірина Кучера

СХІДНА ГАЛИЧИНА В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ ТА ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ РОСІЇ НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Проаналізовано зовнішньополітичні заходи російських офіційних і громадських чинників щодо залучення Східної Галичини до сфери впливу Російської імперії.

Ключові слова: Східна Галичина, анексія, Росія, Перша світова війна, зовнішня політика.

Напередодні Першої світової війни визначальні установки російської зовнішньої політики впливали зі стратегічного становища Росії, її військового й економічного потенціалів, статусу великої держави, об'єктивного співвідношення сил у світі, а також менталітету й історичних традицій правлячих кіл. У цьому зв'язку особливу увагу привертають імперські геополітичні інтереси в Східній Галичині.

Незважаючи на появу останнім часом у вітчизняній [11; 19; 25; 28] і зарубіжній [18; 21; 26] історіографії ряду наукових розвідок про окремі аспекти етнополітичного руху галицьких українців на початку XX ст. у контексті впливу на них російського чинника та спроби концептуальних узагальнень, ця тема ще не вичерпана. Завданням розвідки стало висвітлення практичних дій урядових кіл і громадських організацій Росії, спрямованих на інкорпорацію Східної Галичини до складу Російської імперії.

Посилення уваги з боку політичної еліти Росії до становища українського населення Східної Галичини було наслідком загострення російсько-австрійських взаємин і поширення в середовищі імперського політикуму панславістичних настроїв, які лягли в основу масової пропаганди в російському суспільстві ідеї слов'янської єдності, що формувала ідеалізоване уявлення про єдність російського народу від Карпат до Камчатки й ідеально вписувалася в концепцію “виправлення кордонів” на заході Росії [18, с.7].

Інший не менш важливий чинник, який примусив бюрократію Росії уважно прислухатися до закликів націоналістів завершити історичне об'єднання російського народу й укріпити “імперію росіян”, – це національний рух усередині держави. Політика русифікації в межах Російської імперії й протидія проникненню “сепаратистських” тенденцій з-за кордону набували особливої актуальності в умовах підвищеного прагнення до культурної автономії чи політичної незалежності окремих частин імперії. З огляду на вказані причини, російські державні та громадські лідери надавали дуже важливого значення Східній Галичині, на території якої відбувалися активні процеси суспільно-політичного відродження серед поляків та українців, які активізували давню національну проблему Росії – польське питання й одночасно породжували нову – українську [18, с.41].

Відзначимо, що російське зовнішньополітичне відомство традиційно намагалось зберегти status quo в регіоні, не допустити впливу польських й українських партій на австро-російські взаємини, а також проникнення негативних настроїв на територію Російської імперії. У той самий час російська дипломатія дуже стримано ставилася до ідеї підтримки проросійських рухів у Східній Галичині, оскільки боялася бути звинуваченою австрійським урядом у втручання у внутрішні справи Австро-Угорської монархії.

Однак після першої російської революції ситуація істотно змінилася. У 1905–1907 рр. у Міністерстві закордонних справ Росії відбувається активний пошук нових підходів щодо вирішення проблем, пов'язаних із Східною Галичиною. Деякі високопоставлені діячі російської зовнішньої політики, включаючи міністра закордонних справ С.Д.Сазонова, виступали за більш виважений підхід до українського та польського національних рухів, відмовляючись розуміти їх як виключно антиросійські. При цьому С.Сазонов постійно підкреслював, що жорстка політика щодо поляків Королівства Польського у випадку майбутньої війни з Австро-Угорщиною може згубно позначитися на орієнтації польського й українського населення та повернути його на бік австрійців [15, с.75].

Одночасно частина російських дипломатів, особливо ті, які мали безпосереднє відношення до Східної Галичини, наприклад, посол у Відні М.М.Шебеко, керуючий консульством у Львові Верховцев та інші виступали за більш активну політику російського уряду щодо підтримання проросійських рухів на цій території. Зокрема, 14 червня 1913 р. у донесенні, адресованому Міністерству закордонних справ Росії, Верховцев рекомендував приділити більше уваги поширенню та фінансовій підтримці в Східній Галичині Російської православної церкви як об'єднуючого чинника всіх слов'янських земель; надати місцевим селянам можливість отримувати дешевий кредит; сприяти поширенню в регіоні російських періодичних видань шляхом зниження цін на такі газети, як: “Свет”, “Нива”, “Киевлянин” і “Новое время” [11, с.157–158].

Незважаючи на відсутність у російських державних діячів єдиних поглядів щодо політичного курсу в Східній Галичині напередодні Першої світової війни, ця територія цікавила їх у декількох відношеннях: як театр можливого військового конфлікту з Австро-Угорщиною й територія, яка може ввійти до складу Російської імперії під час мирного врегулювання; як джерело українського й польського національного руху, здатного дестабілізувати ситуацію в Наддніпрянській Україні та Королівстві Польському [21, с.40].

На вироблення більш активної позиції російського зовнішньополітичного відомства щодо Східної Галичини чималий вплив справила російська громадська думка. Питання про становище й історичну долю слов'янства викликало цікавість у всіх легально діючих у Росії сил до неославістського руху (неославізму). Прихильники нової інтерпретації ідеї слов'янської єдності висували положення про необхідність економічної й культурної співпраці слов'янських народів на демократичних засадах “свободи, рівності і братерства”.

Суспільно-політична ситуація в Східній Галичині була однією з улюблених тем дискусій у неославістських колах. Ліберальне крило неославістів, до якого в Росії належало московське Товариство слов'янської культури, відстоювало ліберальні засади проведення української політики в межах імперії. У 1910 р. представники української секції Товариства писали: “Те, що в закордонній Україні набуло повне визнання й право громадянства, нам доводиться не тільки відстоювати, але й доводити крок за кроком. Ми повинні ще переконати російське суспільство, що українці в історичному й етнографічному відношенні повністю самостійна нація, а українська мова це не говір, не наріччя, мова – яка має право на самостійне існування...” [18, с.41].

Проте, пропонуючи вирішення українського питання шляхом збереження національно-культурних прав українського народу, члени Товариства слов'янської культури, більшість якого склали кадети, переслідували конкретні внутрішньо- і зовнішньополітичні цілі. Насамперед лібералізація національної політики щодо слов'янських народів імперії мала сприяти відновленню престижу й довіри до Росії з боку південних і західних слов'ян. Окрім цього, проукраїнська позиція Товариства повинна була підсилити політичний вплив партії кадетів серед українських політичних сил Наддніпрянщини [23, с.140–141, 143].

Становище в Східній Галичині ставало предметом обговорення й петербурзького Товариства слов'янської взаємності. У вирішенні українського питання воно відстоювало консервативні позиції. Більшість його членів – помірковано праві й октябристи – відповідно до своїх поглядів на національне питання висловлювалися про загрозу українського національного руху для Російської імперії, отже, про необхідність культурної боротьби з ним. Не поділяли таких поглядів тільки деякі члени Товариства, зокрема, його голова О.Шахматов й О.Погодін. Але їхні українські симпатії мали швидше науковий та особистий характер і, загалом, не впливали на його політику [22, с.168–169].

Керівництво слов'янських організацій у Росії ставило перед собою завдання пробудити інтерес російського суспільства й, особливо, Державної думи та вищих урядових структур до Східної Галичини з тим, щоб зробити галицьке питання частиною російської політики. Упродовж першого десятиліття ХХ ст. у Росії масово видавалися праці з історії та культури Галичини, у яких цей край розглядався як “віками відірвана частина російського тіла”, а український національний рух – штучний витвір ворожого Заходу, насамперед Німеччини, який мав на меті знищити в галичанах любов до православ'я, самодержавства й Росії [4; 8; 10]. Вони широко пропагували боротьбу з українством “як хворобливим наростом на здоровому тілі російського народу” і вбачали в ньому “один із найважливіших моментів у загальному, уміло складеному плані німецького просування на схід і південь Європи” [6; 9; 13].

З огляду на це, привертають увагу дослідження голови Слов'янського комітету в Петербурзі графа В.О.Бобринського. Ілюструючи національну спорідненість населення Східної Галичини з росіянами, автор у своїх працях характеризував український національний рух як деструктивний, абсолютно нежиттєздатний, штучно створений австрійською владою з допомогою поляків [5]. Він неодноразово звертався до уряду Австро-Угорщини з пропозицією про визнання російської мови рівною українській, очевидно,

сподіваючись, що в майбутньому це можна буде використати як аргумент для обґрунтування приналежності краю до імперії.

Початок ХХ ст. ознаменувався в Східній Галичині активізацією москвофільського руху. Так, у 1900 р. галицькі москвофіли заснували у Львові політичне об'єднання “Русская народная партия”. Ініціаторами його утворення стала частина москвофілів на чолі з В.Дудикевичем і Д.Марковим, які відстоювали повну національну й культурну єдність галицьких українців з росіянами [27, с.1653].

Для підтримки діяльності москвофілів у Східній Галичині 15 грудня 1902 р. у Петербурзі було засноване “Галицько-російське благодійне товариство”. Згідно зі статутом, діяльність товариства обмежувалася наданням “різноманітної моральної та матеріальної підтримки “русским” галичанам та їх сім'ям, що тимчасово або постійно проживали в Петербурзі, а також сприянням в ознайомленні російської громадськості з Прикарпатською Руссю, її минулим і сучасністю” [28, с.105]. Російські урядові кола розглядали товариство як важливий засіб впливу на австрійські справи. Не дивно, що згодом куратором цієї організації стала донька царя Миколи II велика княжна Тетяна, а саме товариство почали називати, відповідно, “Тетянинським комітетом”.

1 червня 1909 р. Міністерством внутрішніх справ Росії був затверджений новий статут товариства, написаний В.Дудикевичем. Згідно із цим документом його мета й завдання полягали в тому, щоб “сприяти культурному єднанню руських галичан, буковинців і угорусів з російським народом у Росії і надавати всіляку матеріальну і моральну підтримку в їх прагненні до економічного процвітання” [28, с.105]. Головою організації було обрано графа В.Бобринського, який активно втілював у життя ідею допомоги й братання “Державної Русі” своїй забутій сестрі – “Під'яремній Русі” [12, с.387].

Основні напрями діяльності “Галицько-російського благодійного товариства” зводилися до пересилання російської літератури та налагодження стосунків з “русскими” народними читальнями в Східній Галичині. Лише для шкільної молоді цього краю впродовж 1910–1914 рр. було надіслано 6 тис. книг [28, с.106]. Відзначимо, що за роки діяльності товариства жодного разу не було відмовлено в наданні галичанам російських книг, журналів і газет, інколи члени товариства випикували газети за свої кошти [7, с.9].

Товариство під своєю опікою тримало й москвофільські школи (понад 20 бурс. – *І.К.*). Невідомий автор, колишній вихованець бурси Народного дому, залишив цікаві спогади про своє перебування в цьому навчальному закладі. Зокрема, він наголошував, що вся навчально-виховна робота вчительського складу бурси була спрямована на те, щоб у її вихованців збереглася тверда віра, “що вони є частиною великого російського народу...” [26, с.127].

Значну увагу члени “Галицько-російського благодійного товариства” приділяли галицьким православним громадам. У лютому 1909 р. під керівництвом архієпископа волинського Антонія розпочався збір пожертвувань на будівництво православного храму в с. Залуччя Снятинського повіту [11, с.55]. Певну роботу товариство проводило й серед москвофільськи налаштованої молоді. Основні її форми – це навчання окремих галичан у Росії за його кошти.

У передвоєнні роки галицькі москвофіли посилили проросійську агітацію, чому значно сприяла фінансова підтримка з-за кордону. Небезпека проникнення із Східної Галичини в Росію українського сепаратизму примусила Міністерство внутрішніх справ і Міністерство фінансів Росії прийняти рішення про регулярне виділення грошей на допомогу “прикарпатським руським”. Це відчували навіть рядові москвофіли, що вважали російську грошову допомогу як само собою зрозумілу. Зокрема, у 1904 р. москвофільська організація “Руська Рада” звернулася до повітових філій “Товариства ім. М.Качковського” за порадою: вносити чи не вносити прохання про грошову допо-

могу товариству до Крайового сейму. Поради надійшли практично від усіх філій. Одні рекомендували просити допомоги, інші ні, мовляв, і самі себе добре утримуємо. З-поміж інших виділяється порада, що надійшла з м. Золочів: “Внести на те місце прохання куди потрібно і отримати не 100–200 крон, а 2–3 тисячі, чим і перед світом похвалитися було б не соромно” [3, арк.8–8 зв.].

Погіршення двосторонніх відносин, особливо після окупації Боснії і Герцеговини австро-угорськими військами 1908 р., змусили консулів у Львові й Чернівцях значно активізувати діяльність із надання матеріальної допомоги західноукраїнським старорусинам. Головним ідеологом цієї підтримки виступив секретар консульства в Празі колезький асесор М.Казанський. У доповідній записці від 11 серпня 1913 р. секретар консульства писав: “Російська підтримка галицько-руської партії могла б втілитися: 1) у більш значному, ніж тепер, і планомірному асигнуванні коштів на пропаганду російської ідеї; 2) у запровадженні якомога більш строгого контролю над їхніми витратами; 3) у спрямуванні політики галицько-руської партії в бажаному для нас напрямку” [19, с.119–120]. Крім того, автор переконливо рекомендував приділити значно більше уваги всілякому заохоченню переходу греко-католиків у православну віру. На підтримку цієї акції тільки в 1914 р. обер-прокурор Святого Синоду імперії В.Саблер запросив 29 тис. руб. [11, с.104].

На початку 1913 р., за поліційними повідомленнями, граф В.Бобринський на прохання галицької делегації в складі Г.Малеца (львівська москвофільська фінансова установа), Л.Качмарника (“Лемковская каса” в Горлицях) і доктора Сав’юка (Санок) надав для фінансових москвофільських інституцій Східної Галичини 2 млн руб. [1, арк.2–3]. У тому ж 1913 р. часопис “Новое время” повідомляв, що Святий Синод виділив для “бідних голодуючих галичан” 5 тис. руб. [2, арк.50]. З російської грошової допомоги формувалися стипендіальні фонди для учнів москвофільських бурс і студентів [25, с.97], у яких за невелику платню діти отримували житло, харчування, а також елементи патріотичного виховання – уроки російської мови [26, с.126].

Фінансуванням галицьких москвофілів займалися й російські громадські організації, зокрема, “Санкт-Петербурзьке слов’янське благодійне товариство”, Особлива нарада зі слов’янського питання при “Русском собрании”. Для цього вони використовували урядові субсидії [14, с.163–167]. До того ж на потреби Російської народної партії в Східній Галичині Міністерство внутрішніх справ і Міністерство фінансів Росії щорічно виділяли 85 тис. рублів [18, с.47], що також засвідчує про стратегічну важливість цієї території для інтересів Російської імперії.

Багато урядовців, особливо з відомства Міністерства закордонних справ, розуміли, що фінансова підтримка політичних течій на території іншої держави могла потягнути за собою серйозні зовнішньополітичні ускладнення. Із цього приводу князь Л.П.Урусов писав, що “російський уряд не може офіційно підтримувати проросійські течії в Східній Галичині, підживлювати серед населення надію на відокремлення від Австро-Угорщини і приєднання до Росії”. Але він наголошував, що “розважлива й обережна матеріальна та духовна підтримка Російської народної партії бажана, тоді як пропаганда приєднання до Росії в найближчому майбутньому може при сьогоднішніх обставинах лише пошкодити російському національному рухові” [18, с.47]. У той самий час російський посол у Відні М.М.Гірсу загалом наполягав на тому, щоб російські політичні партії в Східній Галичині не афішували свої наміри до возз’єднання з Росією й у такий спосіб уникали переслідувань з боку австрійської влади. Саме тому формально ініціатива в організації підтримки російської партії в Східній Галичині й Буковині на початку ХХ ст. належала російським громадським організаціям національного спрямування.

Початок Балканських воєн (1912–1913 рр.) і далі заострення російсько-австрійських взаємин стали сигналом для ще більшої активності російських націона-

лістів щодо Східної Галичини. Керуючись такими мотивами, у 1913 р. В.Бобринський знову звернувся до уряду Росії з проханням збільшити розміри грошової допомоги галицьким москвофілам в Австро-Угорщині. Він пропонував знайти постійне джерело доходів і збільшити фінансування Російської народної партії в Східній Галичині до 200 тис. руб. на рік [18, с.122].

Але, незважаючи на те, що ні уряд, ні Міністерство закордонних справ Росії не схвалювали позицію російських націоналістів, проекти щодо збільшення грошової допомоги Російській народній партії в Східній Галичині не залишилися поза їхньою увагою. Улітку 1913 р. це питання являло собою серйозну зовнішньополітичну проблему. Тому його вирішення було передано С.Сазонову. У серпні 1913 р. він повідомив міністра фінансів про логічність збільшення суми для підтримки “руської народності” в Австро-Угорщині до 200 тис. руб. на рік й отримав згоду за умови контролю з боку фінансових інституцій [11, с.93].

Українські національні політики, спостерігаючи за подіями в Росії, проведенням антиавстрійських акцій російськими слов’янськими товариствами та значною матеріальною підтримкою москвофільських діячів на території Австро-Угорщини, дійшли висновку, що російський слов’янський рух за своєю ідеологією тотожний із зовнішньополітичним курсом російської урядової політики, спрямованої на посилення політичного й економічного впливу на Балканах і зміцнення ідей російської гегемонії серед слов’ян [16; 17].

Висловлювання російської політичної еліти щодо майбутнього Східної Галичини стали більш відкритими й радикальними напередодні нового світового конфлікту. Так, у червні 1914 р. російський посол у Відні заявив протест від імені своєї держави австро-угорському урядові з приводу проекту заснування українського державного університету у Львові, який мав бути створений у 1916 р. При цьому підкреслювалося, що подібний крок російський уряд буде розцінювати як ворожий випад проти себе, який зможе призвести до війни [24, с.54]. У листі до С.Д.Сазонова з Відня від 24 жовтня 1913 р. князь Н.Кудашев писав, що “вища українська школа в умілих руках австрійського уряду і тих же поляків буде ефективною зброєю політичної боротьби з Росією і усім російським” [11, с.162–164].

Початок війни дозволив російській владі оприлюднити територіальні претензії до Австро-Угорщини й розпочати широкомасштабне втілення ідеї приєднання Східної Галичини до Російської імперії. Варто зазначити, що Росія володіла вагомими перевагами в боротьбі за українські землі. Східна Галичина, Буковина й Закарпаття, що входили до складу Австро-Угорщини, історично тяжіли до основної маси українських етнічних територій, які склали частину володінь царської імперії. На цьому базувалася “легітимізм” загарбницьких вимог Росії.

Щоправда, низка сучасних російських дослідників Великої війни 1914–1918 рр. вважають, що Росія, вступаючи у війну, не мала чітко окреслених планів щодо територіальних захоплень. На їх думку, вони склалися в ході військових дій. У той самий час претензії на австро-угорську територію, висловлені великим князем Миколою Миколайовичем під час вступу російських військ у Східну Галичину, як зауважує російський історик Т.М.Ісламов, слід розглядати як пропагандистський жест, розрахований на публіку й зроблений після того, коли зупинити війну було вже неможливо. Цілковито можна погодитися з твердженням цього ж автора, що особистий інтерес, тверезий розрахунок і раціональний підхід були більш очевидні в діях Англії й Франції, які мали вагомими причини добиватися поразки Німеччини. Політику російського самодержавства в Першій світовій війні Т.М.Ісламов вважає імпульсивною, ірраціональною й до кінця не продуманою в тому, що стосується перспектив і наслідків війни [20, с.15].

Отже, на початку ХХ ст. Східна Галичина зайняла важливе місце в зовнішній політиці Росії й стала об'єктом постійного інтересу з боку російського суспільства. Не бажаючи загострювати відносини Росії з Австро-Угорщиною, російські урядові кола в досліджуваній період певним чином дистанціювалися від суспільно-політичної ситуації Східної Галичини, прагнули реалізувати свої інтереси в краї за допомогою громадських організацій. Будуючи свою політику щодо Східної Галичини, урядові кола імперії значним чином опиралися на зростаючий інтерес до Росії в тогочасному українському суспільстві краю, розвиток якого характеризували складні націотворчі й модернізаційні пошуки.

1. Центральний державний історичний архів України у м. Львові. – Ф. 146, оп. 4, спр. 2321, арк. 1–94.
2. Там само. – Ф. 146, оп. 4, спр. 2326, арк. 1–78.
3. Там само. – Ф. 182, оп. 1, спр. 113, арк. 1–20.
4. Белгородский А. Галиция – исконное достояние России / А. Белгородский. – М. : Изд. Сытина И. Д., 1914. – 46 с.
5. Бобринский В. Пражский съезд. Чехия и Прикарпатская Русь / В. Бобринский // Издание в пользу Галицко-Русского общества в Петербурге. – СПб. : Тип. т-ва “Свет”, 1909. – 127 с.
6. Будилевич А. О. О единстве русского народа / А. Будилевич. – П.б., 1907. – 43 с.
7. Галицко-Русское благотворительное общество в Санкт-Петербурге. – С. Пб. : Надежда, 1908. – 68 с.
8. Гумецкий И. Значение русского Прикарпатья для России. Прикарпатье, будущее второе Приамурье для России, в предыдущей ей борьбе с вероломной Западной Европой / И. Гумецкий. – С. Пб. : Тип. Комарова, 1904. – 112 с.
9. Казанский П. Русский язык в Австро-Венгрии / П. Казанский. – Одесса : Тип. “Техник”, 1912. – 79 с. – (Отд. отт. из VII Записок вып. Юридич. фак. Имп. Новоросс. Универ.).
10. Лагова Н. Галичина / Н. Лагова. – Петроград, 1915. – 123 с.
11. Москвофільство : документи і матеріали [вступна стаття, коментарі та добірка документів Сухого О.]. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2001. – 236 с.
12. Національні процеси в Україні : історія і сучасність. Документи і матеріали : довідник : у 2 ч. / [за ред. В. Ф. Панібудьласка]. – К. : Вища школа, 1997. – Ч. 1. – 583 с.
13. Флоринский Т. Зарубежная Русь и ее горькая правда / Т. Флоринский. – К. : Тип. Горбунова, 1900. – 28 с.
14. Лотоцький О. Сторінки історії / О. Лотоцький. – Варшава : Український науковий інститут, 1993. – Ч. 2. – 481 с.
15. Сазонов С. Д. Воспоминания / С. Д. Сазонов. – М. : Международные отношения, 1991. – 399 с.
16. Воюючий панславизм // Діло. – 1912. – 26 листоп.
17. Московське слов'янофільство // Діло. – 1913. – 4 квіт.
18. Бахтурина А. Политика Российской Империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны / А. Батурина ; [предис. В. В. Шелохаев] ; Ассоциация исследователей российского общества XX века. – М. : АИРО – XX, 2000. – 239 с.
19. Добржанський О. В. Російські консульства на західноукраїнських землях та українці Галичини і Буковини у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. / О. В. Добржанський // Проблеми історії України ХІХ – поч. ХХ ст. – 2003. – Вип. V. – С. 112–122.
20. Исламов Т. М. Австро-Венгрия в первой мировой войне: крах империи / Т. М. Исламов // Новая и новейшая история. – 2001. – № 5. – С. 14–46.
21. Клопова М. Внешняя политика России и проблемы Галиции накануне Первой мировой войны (к постановке вопроса) / М. Клопова // Вестник Московского университета. – Сер. 8. История. – 1999. – № 3. – С. 36–47.
22. Ковальчук Н. Олександр Погодін як ідеолог російського панславизму / Н. Ковальчук // Проблеми слов'янознавства. – 1999. – Вип. 50. – С. 166–173.
23. Ковальчук Н. Російські слов'янські товариства та українське питання на поч. ХХ ст. / Н. Ковальчук // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 1998. – № 33. – С. 139–145.
24. Лазарович М. Зародження українського стрілецького руху в Галичині : причини й наслідки / М. Лазарович // Розбудова держави. – 1996. – № 3. – С. 53–58.
25. Макаруч С. Москвофільство: витоки та еволюція (сер. ХІХ – 1914 р.) / С. Макаруч // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 1997. – Вип. 32. – С. 82–89.
26. Пашаева Н. Очерки истории русского движения в Галичине ХІХ–ХХ вв. / Н. Пашаева. – М., 2001. – 201 с.
27. Ріпецький С. Москвофільство / С. Ріпецький // Енциклопедія українознавства. – Львів, 1996. – Т. 5. – С. 1652–1653.

28. Сухий О. “Галицько-російське благодійне товариство” та головні напрями його діяльності / О. Сухий // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету ім. І. Франка : зб. наук. праць. – 1992. – Вип. 2. – С. 105–109.

Foreign policy and measures of Russian official and public factors in the attraction of Eastern Galicia to the sphere of influence of the Russian Empire is analyzed.

Key words: East Galichina, annexation, Russia, First world war, foreign policy.

УДК 94 (436)+329.14
ББК 63.3 (4А) 5

Олег Жерноклеєв

НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ В ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛЬСЬКОЇ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІЇ ГАЛИЧИНИ НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1912–1914 рр.)

У статті висвітлюється місце й роль національного питання в ідеології та практиці Польської партії соціал-демократичної в Галичині в 1912–1914 роках. Показано діяльність партії з підготовки до безпосередньої боротьби за відновлення польської державності в умовах назрівання світового воєнного конфлікту й, зокрема, створення воєнізованих формувань, ставлення до інших національних політичних сил, участь у консолідації польського політичного табору тощо.

Ключові слова: польська соціал-демократія, Галичина, Перша світова війна.

Позиції різних політичних сил Галичини щодо національного питання напередодні Першої світової війни помітно вплинули на перебіг подальших національно-визвольних змагань і процесів державотворення. Активним учасником цих подій стала Польська партія соціал-демократична Галичини й Сілезії (ППСД), котра до війни була однією із шести автономних національних секцій федеративної Соціал-демократичної робітничої партії Австрії (СДРПА). У силу приналежності до останньої польські еседеки формально підтримували постулати національно-територіальної автономії та перетворення Австро-Угорщини на союз автономних національних країв, при цьому фактично розглядали весь Галицький коронний край, включаючи й українські землі Східної Галичини, як польський терен з українською меншістю [15]. Натомість реально ППСД прагнула відновлення незалежної польської державності, що неодноразово й відверто декларувала.

У вітчизняній історіографії окремі важливі аспекти ставлення польських політичних сил до національного питання напередодні та в роки Першої світової війни знайшли відображення в працях Л.Зашкільняка, М.Крикуна, Л.Алексієвець та ін. [14; 16]. Політика ППСД у національному питанні детально висвітлювалася польською дослідницею В.Найдус [19; 20; 21]. Проте авторка по суті подала польську візію піднятих проблем, хоч і зробила це доволі виважено. Завданням цієї статті стало висвітлення практичної підготовки ППСД до боротьби за відродження польської державності на теренах краю в 1912–1914 рр.

Зростання ролі національного питання в суспільно-політичному житті Австро-Угорщини на початку ХХ ст. та ускладнення міжнародних взаємин позначилися глибокою організаційною кризою австрійської соціал-демократії, яку сучасники влучно називали “австрійською державою в мініатюрі”. Започаткована німецько-чеськими протиріччями, криза поступово охопила всі суб'єкти СДРПА та регіони, у яких вони діяли. На 1911–1912 рр. розколотими виявилися практично всі національні секції партії. Формально їх організаційний зв'язок з австро-німецькою секцією залишався без змін, на практиці ж австрійський “малий Інтернаціонал” був політично мертвим [18, s.168]. Після 1905 р. не відбувся жоден загальнопартійний з'їзд, завмерла діяльність загальної Екзекутиви, дедалі менше проводилося спільних політичних акцій.

Натомість намітилася тенденція до зближення секцій СДРПА з власними національними політичними таборами. Одним із найбільшочіших проявів дезінтеграційних процесів у СДРПА був розпад після парламентських виборів 1911 р. єдиної соціал-демократичної фракції в австрійському рейхсраті. Уже в кінці 1911 – на початку 1912 рр. із ряду конкретних питань депутати від австро-німецької та чеської соціал-демократій зайняли протилежні позиції й голосували разом зі своїми “буржуазними” партіями [12, с.166]. Австро-німецькі соціал-демократи взаємодіяли в парламенті з німецькими лібералами й клерикалами Нижньої Австрії, чеські – із Чеським клубом. Польські соціал-демократи з весни 1912 р. почали брати участь у засіданнях Польського кола [11], проти якого раніше виступали з різкою критикою.

Вибух війни на Балканах восени 1912 р. і реальна загроза виникнення європейського конфлікту за участю Австрії та Росії поставили всі політичні сили країни перед необхідністю конкретизації своїх позицій щодо можливої війни. За таких умов польська секція СДРПА яскраво виявила примат іредентичного спрямування у своїй ідеології й діяльності та його перевагу над соціально-класовими принципами. 16 жовтня Виконавчий комітет ППСД під головуванням Я.Енґліша ухвалив рішення, згідно з яким у ході антивоєнних мітингів партії слід було наголошувати в резолюціях, що в разі війни з Росією польський пролетаріат Австрії разом із робітниками Королівства Польського боротиметься проти царату за незалежність Польщі [6, с.71]. 30 жовтня І.Дашинський виступив із цього приводу з великою промовою в австрійському парламенті, текст якої був згодом опублікований і поширений у вигляді окремої брошури. Він заявив, що “Польща повинна – спираючись на Австрію та Німеччину... – стати незалежною державою, державою між Сходом і Заходом, між культурою східною і західною”, закликав німецькі й австрійські правлячі кола усвідомити, що польське питання для них – питання епохальної ваги й вимагає свого розв’язання [10, с.183]. Польський народ не провокуватиме війни, але, змушений до братовбивства, обернеться в невблаганній боротьбі проти російського царизму. Натякаючи на проросійську орієнтацію ендеків, Дашинський попереджав: якщо польська верхівка гальмуватиме вільний рух у гонитві за маревом царської ласки, польський працюючий люд сам вирішить свою долю, “повстане з мертвих з’єднаний і незалежний посеред дружини народів” [10, с.184].

ППСД не обмежувалася парламентськими й пресовими деклараціями, а в міру можливостей несла свої ідеї в маси. 4 грудня Виконком партії вирішив розіслати листи місцевим комітетам із дорученням ширити “антиросійські гасла” [7, с.49]. Багатотисячні робітничі маніфестації організовувалися партією не лише в Кракові та Львові, але й у менших населених пунктах. Так, 6 грудня 1912 р. у Цензьковіце Хшанувського повіту Західної Галичини відбулися збори робітників, на порядок денний яких було внесене питання “Балканська війна і соціал-демократія”. Доповідач, краківський студент Н.Ковальський, звернув увагу слухачів на різницю в становищі поляків під російською й австрійською владою, закликав зібраних, незважаючи на те, що війна сама по собі є злом, у разі, якщо буде спровокована російським царатом, виступити як один проти Росії як у лавах армійських, так і добровольців, і прийти на допомогу австрійському урядові. “Гаслом народу польського є об’єднання поляків під одним скіпетром”, – підкреслив доповідач. Збори ухвалили резолюцію: “На випадок війни Австрії з Росією польський робітник стане до боротьби з царатом” [1, арк.21–22].

Політика ППСД ішла фактично врозріз із позицією Інтернаціоналу, який спочатку в рішеннях Міжнародного соціалістичного бюро, а згодом у маніфесті Базельського надзвичайного конгресу в листопаді 1912 р. засудив війну й висунув перед соціал-демократією кожної країни завдання в разі війни “...підняти народ і тим самим прискорити падіння капіталістичного класового панування” [4, арк.73–74; 9, с.23]. Однак лідери СДРПА поставилися толерантно до позиції польської секції, ураховуючи,

з одного боку, важке становище польського народу в Російській імперії, з іншого, – проавстрійську орієнтацію ППСД на випадок війни [21, с.539–541].

На тлі погіршення міжнародної ситуації та назрівання світової війни чимраз більше посилювалося політико-ідеологічне зближення ППСД із Польською партією соціалістичною (зокрема ППС-фракцією), передусім на основі “австро-польської концепції”, притаманної обом політичним силам [17, с.271]. Обидві партії разом із людовцями, Народовим зв’язком робітничим і рядом інших організацій у листопаді 1912 р. у Відні утворили польську “Тимчасову комісію сконфедерованих незалежницьких партій”, яка оголосила себе на боці Австро-Угорщини в майбутній війні. Рішення про вступ до комісії було одногосно прийнято на засіданні Заряду ППСД 16 листопада. Повноважним представником партії в комісії визначено І.Дашинського, з 1913 р. його заступником був Ю.Гудец [21, с.541]. Після закінчення Балканських воєн, коли напруга в міжнародних відносинах дещо спала, на з’їзді делегатів “Комісії” наприкінці листопада – на початку грудня 1913 р., попри певні розбіжності, вирішено продовжити її існування з метою координації зусиль, спрямованих на досягнення незалежності, а з її назви знято прикметник “тимчасова”.

Галицько-польські соціал-демократи підтримали й ідею Ю.Пілсудського щодо активної підготовки до збройного виступу проти російського царизму в майбутній війні. 7 грудня 1912 р. Виконком ППСД прийняв рішення випустити відозву із закликом сприяти творенню польських воєнізованих підрозділів і збору коштів на Польський військовий скарб [21, с.541]. Рішення стало предметом дискусії на засіданні ширшого Заряду партії 15 грудня. Свою стурбованість можливою зміною характеру діяльності партії висловили Г.Діаманд і З.Марек. Дашинський мотивував необхідність участі в організації воєнізованих формувань потребою не втрачати ініціативу та не допустити розпорошення партійних сил по формаціях, що перебували би поза впливом партії. Його підтримав присутній на засіданні Ю.Пілсудський, котрий переконував у доцільності використання вже затвердженого владою статуту товариства “Strzelec”. У результаті ухвалено приступити до формування “Робітничих кіл Зв’язку стрілецького”, які мали залишатися самоврядними організаціями на базі того ж статуту, але під контролем ППСД [21, с.542]. Уже через два тижні після їх заснування особовий склад “стрілецьких робітничих кіл” сягав 1,5 тис. осіб, з них близько 700 – у Західній Галичині, 600 – у Східній і 200 – у Сілезії. Згідно з домовленістю з керівництвом стрілецького руху, політичну роботу серед робітників-стрільців продовжували партійні агітатори ППСД, а військових інструкторів забезпечував “Strzelec” [21, с.542–543].

З погляду методів роботи партії в масах значну цікавість викликає інструктивний лист Виконкому ППСД від 18 грудня 1912 р. із приводу заснування “стрілецьких робітничих кіл”. Усім місцевим партійним комітетам доручалося негайно скликати закриті збори з якомога більшою кількістю учасників і порядком денним “Позиція ППСД щодо загрози австро-російської війни”. Після реферату з питання порядку дня й ознайомлення присутніх із рішенням партії щодо організації стрілецьких дружин відразу слід було викласти листки паперу для запису всіх бажаючих вчитися володіти зброєю і вступати до “кіл” [7, с.50]. Інструкція закликала не застосовувати жодного тиску на товаришів, не стимулювати штучного ентузіазму, щоб не вступали під впливом піднесеного настрою, а потім не шкодували про свій крок, який мусить бути серйозним і виваженим. Добровольці мали бути фізично придатні, не застарі й не замолоді; переобтяжених родинними обов’язками рекомендувалося від вступу стримувати. Загалом слід було не робити із цієї справи галасу, а працювати “тихо й ефективно”. Наголошувалося, що творення “кіл” не означає зміни структури політичних чи фахових організацій партії, просто поруч із ними впроваджується нова організаційна форма, що залишається цілком у рамках ППСД [7, с.51].

Політика керівництва ППСД щодо війни була піддана різкій критиці на XIII з'їзді партії в Кракові (6–8 грудня 1913 р.) з боку лівої внутріпартійної опозиції. Її речник Болеслав Дробнер зажадав відкликання представників польської соціал-демократії з “Комісії сконфедерованих незалежницьких партій” (далі – КСНП), оскільки вона, за його визначенням, являла собою організацію буржуазну й ворожу класовим інтересам пролетаріату [5]. Під пропозицією Дробнера поставили свої підписи десять із 133 делегатів з'їзду. Тою чи іншою мірою його підтримали депутат парламенту З.Марек, делегат із Сянока Леванович та ін. Частина делегатів критично оцінювала діяльність соціал-демократичної фракції в парламенті за її надто помірковану, на їх думку, тактику, брак справжньої гостроти у виступах, невикористання таких методів, як обструкції тощо, і в результаті занедбання справи реформи соціального забезпечення робітників. Позицію партійного керівництва обстоювали в дебатах парламентські послли І.Дашинський, Ю.Гудец, Г.Діаманд [5; 2, арк.12, 13, 16]. Зрештою, ліві опозиційні елементи всередині ППСД виявилися порівняно нечисленними й не змогли схилити на свій бік шальки терезів на з'їзді. Дробнер після дискусії відкликав свої пропозиції, а з'їзд у цілому схвалив лінію партійного керівництва щодо майбутньої війни.

З'їзд підвів також ризику під кількарічними спробами ППСД підпорядкувати собі Єврейську соціал-демократичну партію Галичини. Відновлення розриву між двома партіями було неминучим. ППСД засідала в КСНП разом із Народовим зв'язком робітничим, який на польських землях у складі Російської імперії провадив антисемітську пропаганду, мав непорозуміння з Бундом – союзником ЄСДП. Дашинський у 1912–1913 рр. трактував цілу ЄСДП майже нарівні з українськими “сепаратистами” (“молодим” крилом галицько-української соціал-демократії), лиш тактику щодо неї вважав за доцільне застосовувати іншу. Якщо з українськими “молодими” слід було повністю розірвати стосунки, то з більш популярними серед галицького пролетаріату єврейськими соціал-демократами необхідно було детально розмежуватися, але уникати прямих сутичок [22, s.271].

Інструкція Виконкому ППСД, видана в 1912 р. для місцевих партійних осередків, мала на меті відгородити єврейських членів польської партії від впливів ЄСДП, припинити їх відтік до останньої, що, зрештою, уповні виконати не було реальним. На місцях, особливо там, де переважав або був численним єврейський пролетаріат (наприклад, у Коломиї, Станіславі), польські соціал-демократи змушені були всупереч директивам згори на рівні локальних структур взаємодіяти з єврейськими [22, s.272]. В інших місцях виникали конфлікти. Так, у Стрию, де практично не було організації ППСД, улітку 1913 р. завдяки ЄСДП соціал-демократи вперше перемогли на виборах керівництва місцевої робітничої каси хворих. Однак стараннями парламентського посла Є.Морачевського, який координував кампанію, правління каси захопили у свої руки польські соціал-демократи. Це вилилося в полеміку між партійними органами ППСД та ЄСДП газетами “Naprząd” і “Der Sozialdemokrat” та чергове загострення відносин між двома партіями [22, s.285].

XIII з'їзд ППСД прийняв до відома без дискусії заяву І.Дашинського в доповіді про те, що партія не визнає самостійності єврейської соціал-демократії на власному терені діяльності, оскільки, як було сказано, на польській землі правомочною є тільки польська політична партія й тому ППСД належить визнати єдиною політичною репрезентацією працюючого люду польських територій Галичини й Сілезії [13]. Формулювання фактично залишало простір для існування й діяльності в Східній Галичині Української соціал-демократичної партії.

Після з'їзду частина єврейських діячів (Д.Саламандер, Р.Бубер, Ю.Дробнер, М.Цеттербаум) повернулася з ЄСДП до ППСД. Характерно, що галицько-польська соціал-демократія припинила із цього часу свої спроби створення єврейської філії в

рамках власної партії та налагодження випуску єврейських періодичних видань [21, s.555].

Цьому сприяв і загальний застій у розвитку австрійського робітничого руху напередодні Першої світової війни, зумовлений економічною депресією, зростанням дорожнечі життя й безробіттям, скороченням страйкового руху та зростанням еміграції, воєнною загрозою й мобілізаційними заходами уряду. 25 травня 1912 р. припинився вихід львівського органу партії щоденної газети “Głos”, редакція пообіцяла, що передплатники отримуватимуть краківський “Naprząd”. Спад активності й послаблення організації впродовж 1913 р., попри значну чисельність партії (15 тис. членів), визнав і XIII з'їзд ППСД [5]. Зменшення кількості проведених партією масових політичних заходів у другому півріччі 1913 р. підтверджувала й офіційна поліцейська статистика [3, арк.2, 13, 32]. Округна конференція ППСД у Західній Галичині, що відбулася в Кракові 31 травня 1914 р., констатувала фактичну ліквідацію впродовж 1913 р. низки дрібніших місцевих організацій і загальне знеохочення робітників унаслідок зниження рівня їх доходів, повсюдного безробіття, величезних обсягів еміграції [8, s.91]. Соціал-демократичний рух у Галичині, зокрема й розвиток ППСД, вступив у період стагнації, що фактично, попри поживавлення окремих організацій, тривав до початку світової війни.

Таким чином, зростання національної самосвідомості та піднесення національних рухів народів Австро-Угорщини напередодні Першої світової війни сприяли посиленню ролі національного питання в ідеології та практиці польської соціал-демократії в Галичині. Політична активність ППСД, спрямована на підготовку до боротьби за відновлення польської державності, а також позиція партії щодо майбутньої війни, ставлення до інших національних партій виявили домінанту національної складової в програмі та діяльності польських есдеків за тих конкретних суспільних умов, що склалися. Остаточо всі крапки над “і” розставили події світової війни, а згодом і Листопадової революції 1918 р., коли діячі ППСД активно включилися в розбудову незалежної польської державності, у тому числі й на західноукраїнських землях. Цікавим аспектом подальших студій могли б стати форми та методи роботи місцевих партійних осередків, зокрема й із організації стрілецьких дружин, їх соціальний і віковий склад тощо.

1. Центральний державний історичний архів України, м. Львів. – Ф. 146, оп. 8, спр. 1302. – 22 арк.
2. Там само. – Спр. 1410. – 17 арк.
3. Там само. – Спр. 1418. – 40 арк.
4. Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника, відділ рукописів. – Ф. 44, спр. 10/V. – 78 арк.
5. Das Österreichische Staatsarchiv, Wien, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Ministerium des Innern, Präsidiale, 22/Galizien, Kt. 2115, Präs. 14166/22.12.1913.
6. Archiwum państwowe w Krakowie, IT 1626. – 391 s.
7. Ibid., IT 1793. – 925 s.
8. Ibid., IT 1794. – 618 s.
9. Ausserordentlicher Internationaler Sozialisten-kongress zu Basel am 24. und 25. November 1912. – Berlin : Vorwärts, 1912. – 56 s.
10. Daszyński I. Teksty / Daszyński I. [wybrał, opr. oraz wstępem popr. J. Myśliński]. – Warszawa : Czytelnik, 1986. – 372 s.
11. Діло. – 1912. – 1 квіт.
12. Цегельський Л. В зачарованім колесі австрійського парламентаризму / Л. Цегельський // Літературно-науковий вісник. – 1912. – Т. 58. – Кн. 4. – С. 166.
13. XIII Kongres PPSD Galicji i Śląska // Naprzód. – 1913. – 18 grud.
14. Алексієв Л. М. Новітня історія Польщі (1918–1939) / Алексієв Л. М. – К. ; Тернопіль : Астон, 2002. – 320 с.
15. Жерноклеєв О. С. Питання про автономію та поділ Галичини в ідеології польських соціал-демократів початку ХХ ст. / О. С. Жерноклеєв // Стосунки Сходу та Заходу України : суб'єкти, інтереси, цінності : зб. наук. пр. / наук. ред. І. Ф. Кононов. – Луганськ, 2007. – С. 340–347.

16. Зашкільняк Л. О. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів / Л. О. Зашкільняк, М. Г. Крикун. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2002. – 752 с.
17. История Второго Интернационала : в 2 т. / [отв. ред. Зубок Л. И. и др.]. – М. : Наука, 1966. – Т. 2. – 596 с.
18. Löw R. Der zerfall der “Kleinen Internationale” / Löw R. // Arbeiterbewegung in Österreich und Ungarn bis 1914. – Wien : Europaverlag, 1986. – 234 s.
19. Najdus W. Ignacy Daszyński 1866–1936 / Najdus W. – Warszawa : Czytelnik, 1988. – 564 s.
20. Najdus W. Kwestia narodowa w ujęciu Polskiej partii socjalno-demokratycznej Galicji i Śląska / Najdus W. – Warszawa, 1979. – 297 s.
21. Najdus W. Polska partia socjalno-demokratyczna Galicji i Śląska, 1890–1919 / Najdus W. – Warszawa : PWN, 1983. – 719 s.
22. Piasecki H. Sekcja żydowska PPSD i Żydowska Partia Socjalno-demokratyczna, 1892–1919/1920 / Piasecki H. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków ; Gdańsk ; Łódź : Zakład narodowy im. Ossolińskich, 1983. – 380 s.

The article deals with a place and role of the national question in ideology and practice of the Polish social-democratic party in Galicia in 1912–1914. The party line on a preparation for direct struggle for renewal of the Polish statehood, and in particular a creation of the militarized formations, the position concerning other national political forces, the participation in consolidation of the Polish political camp, etc. are shown.

Key words: the Polish social democracy, Galicia, the First World War.

УДК 94 (477) : (439.22)

ББК 63.3 (4 Укр)

Петро Костючок

ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЗАЦІЇ УКРАЇНЦІВ СХІДНОЇ СЛОВАЧЧИНИ В ЖОВТНІ 1938 Р.

На основі архівних даних автором висвітлено особливості включення українців Східної Словаччини в жовтні 1938 р. у політичну сферу та боротьбу за свої національно-політичні права. Головною політичною вимогою українського населення Східної Словаччини стало домагання присудження або передання територій їх компактного проживання до складу Підкарпатської Русі. Основними формами боротьби за свої національно-політичні права в жовтні 1938 р. були відповідні широкомасштабні акції: різного роду агітація, телеграми, легальні й нелегальні зібрання, громадський збір підписів на підтримку об'єднання Пряшівської Русі з Підкарпатською Руссю.

Вагоме значення в політизації населення Східної Словаччини відіграли греко-католицький клір і вчительство, яке зайняло консолідовану, чітко окреслену й дієву українську національну позицію.

Ключові слова: українці, політизація, Східна Словаччина, Підкарпатська Русь.

Для подолання історичних міфів сучасна соціогуманітарна наука повинна позбутися політичної заангажованості та суб'єктивної упередженості у вивченні складних питань спільного історичного минулого України та її сусідів. Особливою сторінкою в цьому ракурсі є українсько-словацька історична спадщина, у якій одним із дискусійних і не вирішених дотепер залишається питання громадсько-політичної життєдіяльності українців як автохтонного населення на теренах Східної Словаччини¹ в міжвоєнний час.

¹ Українське населення на території Східної Словаччини в міжвоєнний період компактно проживало в п'яти судових округах: Стара Любовня (Stará Lubovňa), Бардеїв (Bardejov), Строків (Stropkov), Міжлабірці (Medzilaborce), Гуменне (Humenné). До складу судових округів Стара Любовня, Бардеїв, Строків і Міжлабірці входили однойменні політичні округи. У той самий час урядуванню судового округу Гуменне підпорядковувалися два політичні округи Гуменне й Снина (Snina).

Значні українські вкраплення (етнічні анклавні) знаходилися в трьох судових округах: Гіральтовці (Giraltovce), Спішська Стара Вєсь (Spišská Stará Ves) і Сабінів (Sabinov). Окремими, здебільшого невеликими за чисельністю й дисперсного типу українські громади розташовувалися ще в дев'яти округах Словаччини: Пряшів (Prešov), Левоча (Levoča), Кежмарок (Kežmarok), Собранці (Sobrance), Спішська Нова Вєсь (Spišská Nová Ves), Вранів над Топлюю (Vranov nad Topľou), Великі Капушани (Veľké Kapušany), Кральовський Хльмець (Kráľovský Chlmec) і Михайлівці (Michalovce).

Загалом історіографія етнополітичного й етнокультурного розвитку українського населення Східної Словаччини в міжвоєнний період незначна. На жаль, більшість дослідників обходять політично незручну тему. Тому, природно, указаній проблематиці в історичній літературі приділено обмаль інформативного простору. На наше переконання, причиною такого стану речей є заполітизованість історичних оцінок щодо реального стану речей у Східній Словаччині не лише наприкінці 1930-х рр., а й загалом у передвоєнний і міжвоєнний періоди. Донедавна всі історичні події в регіоні подавалися виключно в контексті існування т. зв. “русинської” концепції. Цьому “сприяли” свого часу чехословацька етнополітична доктрина інтеграції Підкарпатської Русі та сьогодні відповідні контрверсійні пропагандистські праці в зазначеному руслі. Так, у кількох роботах канадський дослідник П.Р.Магочій апелює до наявності окремої східнослов'янської гілки – “русинів”, тому весь історичний перебіг громадсько-політичного життя в цьому регіоні подає виключно в зрізі існування “русинів” як окремого етнічного компонента Східної Словаччини [6; 7; 15; 16]. У той самий час у працях словацьких науковців Я.Ботіка й П.Шворца тема українського національного руху в Східній Словаччині майже не висвітлена. Так, у фундаментальній праці Я.Ботіка “Етнічна історія Словаччини” досліджуваний період узагалі випущений [14], а в роботах П.Шворца окремі сторінки історії Пряшівщини кінця 1930-х рр. подаються виключно в контексті політики автономістського уряду Підкарпатської Русі [22].

Лише останнім часом українські дослідники піддали гострій критиці такі підходи [9]. Заперечуючи русинську риторіку, світ побачили публікації І.Ваната й І.Любчика, у яких була зроблена спроба об'єктивно, на основі відповідної джерельної бази проаналізувати етнополітичні процеси в Східній Словаччині в 1930-х рр. [1; 5]. У контексті висвітлення вказаної тематики в працях зазначених дослідників побіжно йшлося й про наростання українського національно-визвольного руху в кінці 1938 р. і боротьбу проти політики словакізації українського населення. Досить неординарними з методологічного боку є публікації українських дослідників П.Чучки й П.Ференца, у яких зроблена спроба проаналізувати особливості формування, становлення й функціонування національної свідомості населення Українських Карпат, у т. ч. і пряшівських українців [12; 13]. Окреме місце в історіографії теми належить узагальнюючій колективній праці “Закарпаття в етнополітичному вимірі” та роботі М.Вегеша, у яких показано практичні кроки автономного уряду Підкарпатської Русі вирішити територіальні питання зі Словаччиною в кінці 1938 – на початку 1939 рр., опираючись на етнічний фактор [2; 4].

На кінець 1930-х рр. українське населення Східної Словаччини перебувало під впливом двох політичних течій: української й карпаторусинської. Унаслідок інтеграційної етнополітики Чехословаччини та тотальної словакізації краю, українство впродовж 1920 – початку 1930 рр. було більшою мірою інертним до етнополітичних процесів і національно-культурних потреб регіону.

Проблема приєднання земель, на яких проживали пряшівські українці, не була новою. Упродовж 1920–1930-х рр. Підкарпатська Русь постійно намагалася переглянути адміністративно-територіальний кордон зі Словаччиною [4, с.228, 235, 237, 253, 287]. У свою чергу, українці Пряшівщини неодноразово надсилали відповідні меморандуми, основним питанням в яких була вимога територіального об'єднання з Підкарпатською Руссю [17–20]. Проте такі дії не дали жодних практичних результатів.

Наростання українського національно-визвольного руху та конкретизація національної роботи в другій половині 1930-х рр. сприяли якісному зростанню національної свідомості українського населення. Виявом цього стали вимоги функціонування українських освітніх закладів і застосування української мови в державних інстанціях.

Окремою дієвою ланкою суспільної роботи в 1935–1937 рр. стала політична агітація, унаслідок якої відбулося наростання політичної боротьби за свої національні

права. Результатом цього стали звинувачення та судові переслідування з боку словацької влади місцевої української еліти (в основному священників) в антидержавній “руській пропаганді” [17, s.26; 18, s.2].

Державно-політичні зміни в Чехословацькій Республіці внаслідок Мюнхенської змови спровокували посилення децентралізації влади й автономістського руху в Словаччині та Підкарпатській Русі. Висунення вимог широкої автономії від празького уряду закінчилося її офіційним наданням Словаччині й Підкарпатській Русі.

Зазначені події вагомо сприяли включенню українців у боротьбу за свої національно-політичні права. У результаті цього, на хвилі національного пробудження та гострої внутрішньої етнополітичної конфліктності, у жовтні 1938 р. відбулася масова політизація українства. Керуючись принципом національного самовизначення, воно прагнуло вирішити свою подальшу політичну долю.

Головною політичною вимогою українського населення Східної Словаччини стало домагання приєднання або передання територій їх компактного проживання до складу Підкарпатської Русі.

Основною формою боротьби за свої національно-політичні права в жовтні 1938 р. були відповідні акції: широкомасштабна агітація, телеграми, легальні й нелегальні зібрання, громадський збір підписів на підтримку об'єднання Пряшівської Русі з Підкарпатською Руссю.

У перші дні руху за консолідацію етнічних земель одним із дієвих виявів українськості краю стали телеграми за приєднання до Підкарпатської Русі. Загалом телеграми від окремих жителів, ряду сільських громад, культурних організацій надсилалися на ім'я прем'єр-міністра Підкарпатської Русі А.Бродія, міністрів Е.Бачинського й А.Волошина, парламентарія Ю.Ревая, у яких вимагали негайного приєднання Пряшівщини до Підкарпатської Русі [1, с.29].

Так, 8 жовтня 1938 р. священник А.Азарі з Гаваїв Міжлабірської округи надіслав телеграму “сенаторові Бачинському” в Ужгород, у якій “вітає Підкарпатську Русь і ознайомлює його, що громади Гаваї і Маківці зголошуються до Підкарпатської Русі” [20, s.1].

9 жовтня подібні телеграми на ім'я інших міністрів Підкарпатської Русі були відправлені громадами Вишній Орлик зі Стропківської округи, Вишня Видрань і Видрань округи Міжлабірці. Так, у телеграмах із зазначених громад указувалося про їх бажання “приєднати область від Попраду до Спішу до Підкарпатської Русі” [20, s.2].

10 жовтня телеграми подібного змісту були відіслані громадами Вишня Єдлова, Нижня Єдлова, Нижній Орлик і Ладомірова з округи Стропків, Гуньківці й Кечківці з округи Гуменне [20, s.7, 12, 14]. 11 жовтня відповідні заклики за приєднання до Підкарпатської Русі були відправлені з громад Крайне, Чарне, Крайна Поляна Стропківського округу [20, s.14].

Таким чином, українське населення Східної Словаччини в цьому питанні солідаризувалося з політичним проводом Підкарпатської Русі, який також ставив до розгляду перед словацькою владою проблему ретельного й об'єктивного перегляду українсько-словацького кордону [3; 8; 10; 11].

Одним із виявів політизації населення Східної Словаччини стала широкомасштабна агітація. Упродовж другої половини жовтня 1938 р. агітаційні заходи акцентувалися навколо питання приєднання територій з компактним проживанням українського населення Словаччини до Підкарпатської Русі. Агітаторами в основному виступали вчителі й греко-католицькі священники. Так, 12–13 жовтня 1938 р. учитель М.Матіс з Міжлабірців з трьома іншими вчителями проводили в Стропківській округі “руську агітацію” [20, s.17].

На тлі ідеї консолідації українських земель відбулось інституційне посилення українського національно-визвольного руху в Східній Словаччині. Результатом його

стало створення окружних Руських Народних Комітетів, які мали представницькі повноваження й виступали від імені українського населення, вимагаючи приєднання до Підкарпатської Русі. За архівними матеріалами, такі комітети постали в Стропкові й Міжлабірцях. Так, 9 жовтня 1938 р. був створений Міжлабірський окружний руський народний комітет, метою якого було захищати права українського населення. У Міжлабірцях місцевий Руський Народний Комітет очолив В.Ройкович, який займав посаду голови суду в указаному місті, у Стропкові – Ю.Чамбур [20, s.17, 24].

З ініціативи комітету в Міжлабірцях було організоване багатолюдне віче, на якому присутні продемонстрували своє бажання об'єднатися з Підкарпатською Руссю. У свою чергу, Окружний Руський Народний Комітет у Стропкові “як заступник руського народу жадає негайного прилучення цілого округу до Підкарпатської Русі” [20, s.17].

Створення місцевих комітетів у Міжлабірцях і Стропкові спонукало до організації центральної інституції. У цих умовах 17 жовтня 1938 р. постав регіональний Руський Народний Комітет. Його очолив учитель В.Коленко з Міжлабірців. Комітет координував національно-політичною роботою серед українців Пряшівщини. Він висунув вимогу “приєднання цілої Пряшівської Русі до Підкарпатської Русі” [20, s.21]. Надалі цей Комітет репрезентував інтереси місцевих українців при уряді А.Волошина [3].

Одним із напрямів політизації населення стали громадсько-політичні віча. Так, 14 жовтня на Монастирі в Красному Броді в окрузі Снина відбулася маніфестація, яка постановила прилучити округи Снина, Міжлабірці, Стропків, Гуменне, Требишів, Собранці й Михайлівці до Підкарпатської Русі [20, s.37]. Під час маніфестації в Красному Броді організаторів акції було заарештовано [1, с.31].

Проте це не зупинило наростання політизації населення Пряшівщини, а навпаки – політична ситуація в регіоні лише загострилася. Місцеві українські проводи на 16 жовтня 1938 р. призначили всенародні збори у Вишньому Свиднику, які мали вирішити політичне майбуття українства регіону [20, s.18].

Підготовка до всенародного зібрання супроводжувалася політичною агітацією. Так, 15 жовтня 1938 р. окружний уряд у Міжлабірцях доносив, що “агітація в окрузі за приєднання до Підкарпатської Русі стає зо дня на день поважнішою”. “Учителі греко-католицьких народних шкіл, як і вчителі руської міщанської в Міжлабірцях, провадять не лише між населенням, але й між школярами велику агітацію, збурюють їх проти всього, що є словацьким, розсіюють ненависть в очі словацькому урядуванню і словацькому громадянству” [20, s.23]. В агітаційній роботі особливою активністю відзначалися Е.Кудей з Нягова, студент В.Сушко з Калинова, Й.Подгасцький, Г.Млинарчик, В.Рудий, Г.Андрейковичова, а також учителі М.Матіс, Ф.Гула, Ф.Кумічак, Й.Петрашовський, М.Рогаль, Е.Міхалов, В.Ройкович [20, s.23].

Такий перебіг подій дуже стурбував словацьку владу. Кризову ситуацію на сході Словаччини прагнув узяти під контроль уряд Й.Тісо. У зв'язку із цим 14 жовтня 1938 р. Країнський уряд у Братиславі розіслав повідомлення до урядів у Гіральтовцях, Бардейові й Міжлабірцях “у справі майбутнього згромадження українців у Вишньому Свиднику”. Місцевим урядам було рекомендовано про недопущення населення на вказану маніфестацію [20, s.18]. Таким чином, українському населенню взагалі заборонялися будь-які громадські зібрання [20, s.4].

Разом з тим центральними й місцевими властями було вжито ряд застережних заходів радикального змісту. Так, на терени політичного округу Міжлабірці з Кошиць для заспокоєння населення й підтримки правопорядку було перекинуто 265 військових і 40 прикордонників [20, s.32].

Словацька влада жорстко відреагувала на участь в українському політичному русі державних службовців. Осіб, які знаходилися на державній службі, брали участь у таємних зборах і вели агітаційну роботу, під різними приводами було звільнено. Так,

окружний уряд у Міжлабірцях 16 жовтня 1938 р. повідомляв, що звільнено вже дев'ятьох учителів і ще сімох мають звільнити [20, s.32]. У справу ведення вчителями антидержавної агітації втрутилося Міністерство шкільництва і народної освіти в Братиславі, яке підтримало звільнення 16 вчителів з політичного округу в Міжлабірцях [20, s.52]. Такі дії словацьких властей викликали “негативне збурення” у місцевого українського населення [20, s.52].

Проте, незважаючи на це, серед українців Східної Словаччини масово ширилися патріотичні агітаційні листівки. Так, в одній з них писалося: “Русини Пряшівської Русі! Хочемо волі – свободи! Хочемо приєднання з Підкарпатськими браттями, під керуванням наших керівників і міністрів, вільна і самостійна Підкарпатська Русь. Нехай живуть наші праві й рідні керівники-міністри: о. Августин Волошин і Юлій Ревай. Не вірте розвратникам, які воняють (говорять. – П.К.) Будапешт або Москва” [20, s.61].

Наростання етноконсолідаційного руху призвело до того, що окремі громади Східної Словаччини приймали офіційні рішення з вимогами щодо приєднання до Підкарпатської Русі. Так, у відозві від 23 жовтня 1938 р. громада Крайня Поляна Стропківського округу “рїшительно требует скорого присоединения к Подкарпатской Руси”. Під відозвою свої підписи поставили голова зборів Г.Настішин, секретар П.Ігнат і ще 22 особи [20, s.75].

Окремою організаційною формою боротьби за об'єднання з Підкарпатською Руссю стала проведена в кінці жовтня 1938 р. акція зі збирання підписів. Так, розпочавшись 23 жовтня 1938 р. у політичному окрузі Стара Любовня, указана акція 24 жовтня одразу ж була заборонена словацькими властями як протизаконна [20, s.62]. Акції подібного змісту мали місце й в інших політичних округах Східної Словаччини, зокрема в Гуменному [20, s.92] та Сабінові [20, s.94].

Особливою активністю в проведенні акції відзначилися українські громади Ярабини, Літманової й Калинова Старолубовнянської округи 81. Так, з приводу проведення відповідної акції 24 жовтня 1938 р. у Ярабині окремих уряд у Старій Любовні доносив, що місцевий греко-католицький священник Й.Сірко “закликав громадян аби після богослужіння прийшли до місцевої людової школи для підписання вказаного листка, який там сам поперед усіх підписав. Ішлося про підписання меморандуму, у якому жадалося присєднання Східної Словаччини до Підкарпатської Русі” [21, s.2]. Таку ж консолідовану українську позицію зайняв місцевий греко-католицький клір: священники Є.Дудинський з Рихманової, В.Левицький з Кам'янки округу Міжлабірці, П.Кернашевич зі Стакчина (єдиний православний отець, який підтримав акцію), А.Фірцак з Ублі, Ю.Парнахай з Вишньої Яблінки, В.Хайду з Нехвальової Полянки, Ш.Іванчо із Зубного округу Снина, Д.Судіч з Ладомирової й І.Качур з Вишнього Мірошова округу Стропків, Я.Міли з Кійова й Ш.Бескид з Орлова округу Сабінів [21, s.2–4].

Активну позицію зі збирання підписів за приєднання Східної Словаччини до Підкарпатської Русі зайняли місцеві вчителі. Вони, як і священники, провадили масштабну агітаційну кампанію (ідучи від хати до хати) та закликали українське населення підтримати їх вимоги щодо політично-територіальної злуки Пряшівщини з Карпатською Україною. Загалом, за даними Країнського уряду в Братиславі, серед учительства значущою агітаційною роботою відзначалися Й.Подгасцький, В.Коленко, Г.Млинарік, В.Рудий, Г.Ондрейковичова, М.Матіс, Т.Гула з Міжлабірців, Т.Кумічак із Сукова, Й.Петрашовський і Я.Адзіма з Красного Броду, Я.Руснак з Маківців, Е.Сухий з Брестова, Й.Дзуренда з Вишніх Чабінів, Ш.Макара з Волиці, І.Керлік з Нижньої Радвані Міжлабірської округи, Я.Гудік і О.Курей з Ярабини, Ш.Романяк і М.Дуранка з Кам'янки Старолубовнянської округи, Я.Ондо з Іновців і М.Віцо із Зубного Снинської округи, Я.Опп з Грабовчика, Е.Доманицький із Черниці, Ю.Самбора з Кечковців, Е.Бідлік з Нижнього Орлика, І.Пісо із Сухої, О.Капішовський з Нижньої Єдлової, Х.Келлеова з

Вишнього Свидника Стропківської округи, І.Шута з Ястраб'є, Т.Семан і А.Мелицький з Кійова, Д.Милий з Орлова Сабінівської округи [21, s.4–7].

Таким чином, греко-католицький клір і місцеве вчительство в питанні приєднання Східної Словаччини до Підкарпатської Русі зайняли консолідовану, чітко окреслену й дієву українську національну позицію.

У ситуації швидкого наростання політизації українства Пряшівщини та його основної вимоги словацькі власті почали формувати списки “русинських” діячів, які агітували за об'єднання з Підкарпатською Україною [20, s.81]. Так, 25 жовтня 1938 р. Країнський уряд у Братиславі до Президії міністерства шкільництва Словацької країни надіслав документ з поміткою “дуже таємно”, у якому була зібрана інформація про українську агітацію на Східній Словаччині щодо приєднання до Підкарпатської Русі. У документі містилася інформація про агітаційну роботу духовенства й учителів. У кінці вказаного документа зазначалося, що в цілому “для сповільнення тієї агітації... шкідливо було би відбирання у згаданих грецько-католицьких священників парафій... і згадані вчителі були б переведені на місця, де відповідну агітацію не могли би проводити” [21, s.7]. На жаль, подальша доля українського духовництва та вчительства у світлі вказаної рекомендації Країнського уряду невідома.

Проте ультранационалістична політика словацького уряду Й.Тісо впродовж листопада 1938 – лютого 1939 рр. нівелювала український національний рух на Східній Словаччині та мінімізувала його політичні вимоги. Так, на грудень 1938 р. вони концентрувалися вже навколо ідеї надання місцевим українцям широкої культурно-освітньої автономії. Такій швидкій зміні позицій “сприяли” політична неоднорідність українства (наявність двох антагоністичних ідей: проукраїнської й прорусинської), відсутність у його лоні відповідної політико-партійної структурованості, брак дієвої підтримки українства Пряшівщини з боку уряду Карпатської України загалом і в питанні вирішення етнотериторіальних протиріч зі Словаччиною зокрема. Так, у повідомленні окружної влади Снини від 21 лютого 1939 р. ішлося про те, що “східні округи Словаччини з руськими жителями прагнуть до меж Підкарпатської Русі, назовні не провадять жодної агітації в тому напрямі” [20, s.40]. Подібні настрої спостерігалися й в інших політичних округах Східної Словаччини [20, s.24, 25, 41].

1. Ванат І. Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини / І. Ванат. – Пряшів, 1985. – Кн. 2 : Вересень 1938 р. – лютий 1948 р. – 353 с.
2. Вегеш М. Августин Волошин і Карпатська Україна / М. Вегеш. – Львів, 2004. – 414 с.
3. Делегація Пряшівщини у прем'єра д-ра Волошина // Діло. – 1938. – 23 листоп.
4. Закарпаття в етнополітичному вимірі. – К. : ІПІЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 682 с.
5. Любчик І. Етнополітичні процеси на Лемківщині (90-ті рр. XIX – 30-ті рр. XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.05 “Етнологія” / І. Любчик ; Прикарпатський нац. ун-т ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ, 2008. – 20 с.
6. Магочій П. Р. Русинське питання / П. Р. Магочій. // Політична думка. – 1995. – № 2–3 (6). – С. 105–115.
7. Магочій П. Р. Формування національної свідомості. Підкарпатська Русь (1848–1948) / П. Р. Магочій. – Ужгород, 1994. – 296 с.
8. Негайно треба вирішити питання території Східної Словаччини // Діло. – 1938. – 12 жовт.
9. Панчук М. Політичне русинство в Україні / М. Панчук // Політична думка. – 1995. – № 2–3 (6). – С. 116–123
10. Словаччина відступить Закарпатській Україні три повіти // Діло. – 1938. – 21 жовт.
11. Українське населення Східної Словаччини хоче об'єднуватися з Карпатською Україною // Діло. – 1938. – 20 жовт.
12. Ференц П. Етнополітичні аспекти процесу становлення національної свідомості українців Закарпаття / П. Ференц // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія “Історія”. – 2005. – Вип. 15. – С. 3–4.
13. Чучка П. Національна свідомість українців Карпатського регіону та їх стремління до державності у XX столітті: етнолінгвістичний та культурно-історичний аспекти. – Режим доступу : www.ukrcenter.com/Library/read.asp?id=7781.

14. Botik J. Etnická historia Slovenska. K problematike etnicity, etnickej identity, multietnického Slovenska a zahraničných Slovákov / J. Botik. – Bratislava, 2007. – 229 s.
15. Magocsi P. R. Encyclopedia of Rusyn history and cultur / Paul R. Magocsi. Ivan Pop. – Toronto, 2002. – 520 p.
16. Magocsi P. R. Mapovanie národov bez štátu: východní Slovania v Karpatoch / P. R. Magocsi. – Режим доступу : <http://www.saske.sk/cas/2-99/magocas.html>.
17. Národný Archív Slovenskej Republiky, Škatuľa 20. Krajinský úrad v Bratislave. Prezidium /1920/ 1928–1938 /1939/, Karton 90. Ankieta o Rusínskej otázke.
18. Národný Archív Slovenskej Republiky, Škatuľa 20. Krajinský úrad v Bratislave. Prezidium /1920/ 1928–1938 /1939/, Karton 211. Žiadosť Ruskej národnej autonómnej strany o povolenie vyučovacieho jazyka ruského na školach v okrese Snina.
19. Národný Archív Slovenskej Republiky, Škatuľa 20. Krajinský úrad v Bratislave. Prezidium /1920/ 1928–1938 /1939/, Karton 232. Ukrajinské národnostné hnutie na Slovensku.
20. Národný Archív Slovenskej Republiky, Škatuľa 20. Krajinský úrad v Bratislave. Prezidium /1920/ 1928–1938 /1939/, Karton 237. Národnostné pomery na východnom Slovensku. Agitácia za pripojenie k Podkarpátskej Rusi.
21. Národný Archív Slovenskej Republiky, Škatuľa 20. Krajinský úrad v Bratislave. Prezidium /1920/ 1928–1938 /1939/, Karton 299. Marcové udalosti v Podkarpátskej Rusi. Národnostná štatistika obcí a okresov z roku 1938. Situačné správy s národnoste zmiešaných krajov.
22. Švorc P. Zakliata krajina. Podkarpátska Rus 1918–1946. / P. Švorc. – Prešov : Universum, 1996. – 125 s.

On the basis of the archival data the author outlined the peculiarities of joining the political sphere and the struggle for the national and political rights of the Eastern Slovakian Ukrainians in October 1938. The main political demand of the Eastern Slovakian Ukrainian population was to join or to transfer the territories of their compact residence to the Subcarpathian Rus. In October 1938 the main forms of the struggle for national and political rights were such wide-range actions: various agitation, telegrams, legal and illegal meetings, a public collection of signatures in support of the unification of Presov Rus with Subcarpathian Rus.

The Greek Catholic clergy and teachers who had taken consolidated, clearly defined and effectively Ukrainian national position were very played a very important role in the politicization of the population in Eastern Slovakia.

Key words: the Ukrainians, politicization, Eastern Slovakia, Subcarpathian Rus.

УДК 94(4) 1945 (И 39)
ББК 63.3 (УУР) 7

Іван Пендзей

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТА ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ В УГОРЩИНІ (1988–1990 рр.)^{*}

Проаналізовано рішення Всеугорської конференції УСРП (20–22 травня 1988 р.), розкрито їх обмежений і суперечливий характер, значення для розвитку реформ в Угорщині. У статті також з'ясовуються окремі аспекти опозиційного руху, формування багатопартійності в 1988–1990 рр.

Ключові слова: Всеугорська конференція УСРП, перебудова, гласність, плюралізм, опозиція, багатопартійна система.

Першим значним кроком на шляху оновлення соціально-економічної та політичної системи в Угорщині і, як згодом з'ясувалося, початком кінця “партійної держави”, кадарівської моделі соціалізму, яка склалася після революційних подій 1956 р., стала Всеугорська конференція Угорської соціалістичної робітничої партії (УСРП) 20–22 травня 1988 р. Сьогодні відомо – вона пройшла не так, як її замислив незмінний багаторічний керівник Угорської Народної Республіки (УНР) і правлячої компартії Янош Кадар (12 травня 1912 – 6 липня 1989 рр.). У червні 1988 р. під час особистої бесіди із завідувачим сектором Угорщини й Румунії Відділу ЦК КПРС Валерієм Леонідовичем Мусатовим Кадар просив передати М.С.Горбачову, що травнева партконференція УСРП відбулася не так, як він задумав, бо мала місце “змова і зрада партапарату” [17,

^{*} Продовження. Початок див. у вип. II, IV–V, VI, VII, VIII, IX, X–XI, XII–XIII, XIV.

с.135]. Одкровення Кадара може свідчити, що партконференція прийняла не зовсім ті (або ж і зовсім не ті) рішення, на які він сподівався.

Це розуміння – додатковий стимул для поглибленого аналізу рішень Всеугорської партконференції, діяльності новообраного керівництва УСРП, з'ясування масштабності змін, які нестримно розгорталися в країні.

Рішення травневої (1988 р.) конференції УСРП фактично поклали початок новому періодові реформ в Угорщині – “оновленню соціалізму”, який завершився парламентськими виборами, що відбулися в березні–квітні 1990 р. Поразка на цих перших демократичних виборах УСРП і перемога правоконсервативних партій означали не тільки втрату нею статусу правлячої партії (вперше після революції 1956 р.), але й зміну системи, формування суспільства західного типу.

Угорська перебудова, як і радикальні зміни, що відбувалися в деяких інших країнах “соціалістичної співдружності”, перш за все в народній Польщі, звичайно, мала власну об'єктивну основу – системну кризу “реального соціалізму”. На цей процес у другій половині 80-х рр. ХХ ст. наклалися сприятливі міжнародні обставини: започаткований М.С.Горбачовим курс гласності й перебудови в СРСР, налагодження діалогу “Схід–Захід”, пом'якшення міжнародної напруженості, нормалізація радянсько-американських відносин і, зрештою, завершення “холодної війни”, свідченням чого стала зустріч на Мальті М.С.Горбачова й президента США Дж.Буша-старшого в 1989 р.

Саме в період від травневої (1988 р.) конференції УСРП до березнево-квітневих 1990 р. перших демократичних усенародних виборів, тобто ще при правлінні соціалістичної партії, відбулися зміни, які започаткували поворот до парламентської системи й глибоких перетворень в економіці. Починалося все з ініціатив, які мали покращити соціалізм, а не ліквідувати його як систему. На вирішення цього завдання були спрямовані рішення Всеугорської конференції УСРП, на його реалізації зосередилося нове партійне керівництво, яке очолив К.Грос.

Через глибоку соціально-економічну кризу, значне відставання від країн Західної Європи, на які рівнялись угорські реформатори, аналізуючи стан економіки, рівень життя народу, усвідомлення необхідності подолання існуючого між ними розриву в розвитку, і була проведена розширена партійна нарада в травні 1988 р.

Всеугорська конференція УСРП висловила за модернізацію базису й надбудови системи політичних інститутів, взаємообумовлені економічні й політичні реформи, гласність і демократизацію партійного та громадського життя. Серцевиною радикальної реформи політичної системи проголошувалися правова держава, політичний плюралізм. Функції партії й уряду, партії та Державних Зборів, органів народного представництва, а також судів мали бути уточнені й розділені. Парламент, реалізуючи своє виняткове право прийняття законів, відіграє ключову роль в узгодженні суспільних інтересів, контролює дотримання законів і роботу уряду. Партія посилить політичний характер своєї діяльності, позбудеться практики перебрання на себе компетенції державних, господарських, громадських організацій; існуватиме як політичний рух, який формує систему поглядів лише з найбільш важливих, таких, що мають стратегічне й політичне значення, питань життя суспільства; розгорне демократизацію, гласність внутріпартійного життя і, зокрема, урахуватиме думку меншості. Це сприятиме виявленню точок збігу й розходження інтересів, досягненню суспільної злагоди, формуванню системи контролю. Слід негайно розширити поінформованість суспільства про роботу ЦК партії і його виконавчих органів, діяльність уряду. Необхідно внести зміни й доповнення до Конституції, урегулювати на основі відповідної законодавчої бази систему демократичних відносин між державою та громадянами, узгодження взаємних прав й обов'язків [16, с.113]. Оскільки в країні немає суспільної сили, не виключаючи саму УСРП, здатну здійснити оновлення політичної системи самотужки, то в умовах, що склалися, для подібних перетворень потрібні самоорганізація суспільства в

рамках політичного плюралізму, співробітництво всіх прогресивних, демократичних сил [20].

Партконференція відхилила ідею відновлення багатопартійності “як таку, що не враховує уроки історичного розвитку Угорщини” [16, с.112]. Опитування громадської думки, проведене напередодні партійної наради, засвідчило: велика частина комуністів вважала за можливе існування й діяльність інших політичних партій [13]. Конференція не прийняла також пропозицію платформ у партії [13]. У документах партійної наради підкреслювалося: УСРП планує будівництво соціалізму в рамках однопартійної системи. У той самий час не виключалася можливість іншого суспільно-політичного розвитку соціалістичного суспільства [20].

Партконференція висловила за безумовне виконання програми стабілізації економіки, розробленої урядом К.Гроса, створення умов для планово-регульованої соціалістичної ринкової економіки. Разом з ринковими заходами там, де необхідно, зазначалось у її рішеннях, треба використовувати державне регулювання. У багатокладній економіці провідна роль має належати державній, колективній і кооперативній власності, яка в умовах ринку повинна функціонувати ефективно. Передбачалося залучення для потреб економіки грошових заощаджень населення та іноземного капіталу. Партконференція підтримала ідею розробки й прийняття закону, що стимулював би перелив капіталу, спільні з іноземними фірмами форми підприємництва, залучення іноземних інвестицій, дозволяв би перетворити частину підприємств в акціонерні товариства, у тому числі з правом продажі акцій за кордон [16, с.113].

Задля прогресу й процвітання нації, досягнення корінного повороту конференція закликала до активного підключення до процесів оновлення соціалізму всіх творчих сил суспільства, налагодження з ними діалогу.

Вона орієнтувала на порівняно неспішне, поступове, скоординоване проведення реформи економіки й політичної структури, розраховане на 8–10 перехідних років, кінцевим підсумком якої мав бути “демократичний соціалізм”.

Партконференція прийняла рішення: ЦК УСРП утворити робочу комісію, яка б глибоко проаналізувала розвиток країни після 1956 р., 20-річний досвід економічної реформи, з'ясувала причини негативних явищ, урахувала б підсумки дискусії в партії й намітила перспективну програму будівництва соціалізму, підготувала б новий Статут і нову Програмну Заяву [16, с.113].

Конференція УСРП висловила критику на адресу її вищого керівництва.

Вона визнала відповідальність ЦК за помилки й прорахунки в соціально-економічному розвитку країни, провела необхідні кадрові й організаційні зміни. ЦК, до якого входило 108 членів, оновили більш ніж на третину. Причому в його склад було введено вдвоє більше робітників, ніж у попередній, ширше представлене молоде покоління комуністів. Суттєво оновлено Політбюро: кількість його членів скоротили з 13 до 11 чоловік, з попереднього складу залишилося п'ятеро. Серед членів оновленого Політбюро двоє сорокалітніх, двоє – молодших п'ятдесяти й тільки двом – за шістьдесят. У вище керівництво ввійшли й дві жінки [2]. У складі Політбюро – переконані прихильники реформ: Імре Пожгаї, якого західна преса називала “найрадикальнішим реформатором” в УСРП, сорокалітній економіст Міклош Немет, а також Режьо Ньєрш, відомий як один з авторів економічної реформи 1968 р. Повернення Р.Ньєрша на політичну сцену для багатьох було несподіванкою – воно свідчило, наскільки велике значення партія надавала новим підходам до проблем економіки [9]. Саме ці політики впродовж двох наступних років мали значний вплив на розвиток і характер перемін у країні.

Р.Ньєрш та І.Пожгаї невдовзі очолили реформістське крило в Політбюро, так звані “реформістські гуртки” в УСРП і виступали за прискорення перемін усередині партії й поза нею [14]. М.Немет зайняв у листопаді 1988 р. пост Голови Ради Міністрів і, як обіцяв, перетворив уряд в автономний політичний центр, підзвітний парламенту й

суспільству, а не партії та її генеральному секретареві. Р.Ньєрш і М.Немет – одностайні. Новий прем'єр назвав “батька” економічної реформи в Угорщині своїм “наставником” [12, с.21].

Я.Кадара (лідер УСРП з моменту її заснування в жовтні 1956 р.) партконференція звільнила від обов'язків Генерального секретаря ЦК УСРП і обрала головою партії, пост якого спеціально заснували, щоб без особливих морально-психологічних потрясінь, якомога безболісніше для його здоров'я (він на той час був важко хворим) усунути від державних справ і політики. Новий пост мав для Кадара в основному почесний характер, проте все ж зберігав за ним можливість певного впливу на внутріпартійні справи.

Партконференція не ставила під сумнів “історичні” заслуги Кадара перед Угорщиною: консолідація країни, суспільства після “контрреволюції” 1956 р., політика національної єдності, кооперація села, утілення в практику економічних, товарно-грошових форм управління в соціалістичному плановому господарюванні, багатомандатна парламентська виборча система й виборність директорів, рад трудящих на підприємствах тощо [2]. Фактично замовчувалося, що, перебуваючи тривалий час на вершині влади, він утратив інтерес до оновлення політики, політичну сміливість і “...сам став перешкодою на шляху оновлення й модернізації політики Угорщини” [17, с.141].

Генсеком пленум ЦК одноголосно обрав 58-річного К.Гроса, який, хоч і тимчасово, став суміщати обов'язки двох вищих посадових осіб у країні – Генерального секретаря ЦК УСРП і Голови Ради Міністрів УНР. Перетворення, які намітила парторганізація, проведені кадрові зміни практично означали “...зміну епох у житті УСРП – і оскільки мова йде про переміни в країні з однопартійною системою – то й у політичному й суспільному житті в цілому” [18].

Глибокі протиріччя, що розвивалися в суспільно-політичній і економічній системах Угорщини: посилення впливу ринкового механізму, розвиток різних форм власності; демократизація партійного й громадського життя, ослаблення керівної ролі партії, реально існуючі різні політичні організації, з одного боку, і намір УСРП проводити реформи в рамках однопартійної системи й соціалістичного політичного плюралізму, соціалістичної правової держави, з іншого, – свідчили про обмеженість рішень партконференції, незавершеність процесів, які вона аналізувала, а значить, і неминучість чергових поступок з боку правлячої партії відповідно до потреб суспільного розвитку. Рівно через рік після партконференції Генеральний секретар УСРП К.Грос в інтерв'ю газеті “Непсабадшаг” відмітив: “... партійна нарада не вирішила й не могла вирішити проблеми суспільства, не дала вичерпних відповідей на важливі питання політики й економіки, а також створила ілюзію того, що нове керівництво здатне справитися з проблемами одним махом” [8, с.1]. Двоякість і розмитість теоретичних формулювань свідчили, що партії не вдалося виробити цілісної та закінченої концепції “оновлення” – у неї не було ясного бачення перспектив виходу з кризи, вона тільки намітила в багатьох аспектах проблеми рух у правильному напрямку. З одного боку, продовжували лунати запевнення у відданості ідеалам соціалізму й марксизму-ленінізму, з іншого, – очевидними були зрушення у відмові від спадщини Кадара, сталінської моделі розвитку. Як у СРСР, так особливо в Угорщині, явним був відхід від догмату в теорії та практичній діяльності правлячої партії.

Значення й роль Всеугорської партконференції в справі ліквідації тяжкої спадщини минулого, режиму Кадара, у повороті країни від диктатури до демократії неможливо переоцінити. Вона стала поворотною подією в історії УСРП, модернізації форм і методів її діяльності; оновлення економічних, політичних і суспільних структур УНР, остаточної ліквідації залишків сталінської моделі, партійної держави в Угорщині.

Стратегічною метою партія проголосила створення політичного плюралізму, і відповідно до соціальної реальності, твердив К.Грос у вже згаданому інтерв'ю, розпочався процес створення багатопартійної системи [8, с.1]. Насправді – тільки багатопартійності. І цей “процес” почався раніше, але мав, так би мовити, “напівлегальний”, прихований, юридично невизнаний характер. Організації, які формували відмінні від правлячої партії політичні погляди, називались офіційною лексикою – “альтернативними”. Самі вони не раз заявляли, що не є партіями й навіть не в опозиції до влади. В альтернативні громадські утворення входили представники різних соціальних прошарків, професій і вікових груп, але в основному найбільш свідомої частини угорського суспільства – інтелігенції, яка мала відмінні від офіційної точки зору погляди на післявоєнну історію країни, причини виникнення соціально-економічної й політичної кризи, шляхи й методи її подолання.

У 1988 р. в Угорщині існувало понад 100 “неформальних” організацій [5, с.239] різного ідейного спрямування – від тих, хто підтримував обмежений реформізм таких партійних лідерів, як К.Грос, Я.Берец, Пуйя, до відвертих прихильників страченого в 1958 р. прем'єра Імре Надя й реставрації довоєнних порядків.

Серед союзів, клубів, груп, громадських об'єднань, погляди й наміри яких не виходили за межі соціалістичного вибору – Демократичний Союз працівників науки, клуб “Гласність”, Всеугорський Союз молодіжних організацій, куди, до речі, входив комсомол, товариство “Ясні вітри”, товариство циган області Пешт та ін. [9].

Ідеологічно з ними споріднені марксистська Ліва альтернатива, група, яка називала себе Партією угорських комуністів, Товариство Ференца Мюнніха, молодіжна Унія за демократичний соціалізм і ряд інших організацій і клубів. Засновниками одного з реформістських рухів стали член Політбюро ЦК УСРП, державний міністр Р.Ньерш, відомі письменники, політологи. Це – Новий березневий фронт (15 березня в Угорщині відмічають свято – початок революції 1848 р., яку очолив Л.Кошут). Під час Другої світової війни існував Березневий фронт (об'єднував комуністів-підпільників, прогресивну інтелігенцію) [3].

У 1988–1989 рр. утворилося 65 партій [10, с.620]. Протягом 1989 р. зареєстровано 62 політичні партії [6, с.232]. Серед політичних новоутворень виділявся Угорський демократичний форум (УДФ), заснований групою гуманітарної інтелігенції, у першу чергу із числа інтелектуалів, послідовників угорської популістсько-національної традиції, 27 вересня 1987 р. у селі Лакітелеке, що під Будапештом. Гостро критикуючи діяльність уряду, демфорумці на перших порах твердили, що їхня організація – це рух, який не прагне стати партією й навіть не вважає себе опозиційним. Разом з тим він сміливо відстоював ідею багатопартійності та інші не менш радикальні ідеї, видавав журнал “Довіра”. Перетворившись у впливову організацію (до кінця 1988 р. в її рядах нараховувалося 10 тис. членів) [1, с.80], не приховував намірів стати партією.

30 березня 1988 р. колишні студенти-юристи утворили партію – Союз молодих демократів (ФІДЕС). Вони висунули програму, у якій підкреслювалася необхідність створення економіки змішаного типу, дотримання прав людини, а також наявності політичного плюралізму й збереження національних цінностей. 13 листопада демократична Мережа вільних ініціатив була перетворена в Союз вільних демократів (СВД). Крім того, знову відродилися й реорганізувалися “історичні партії”: 18 листопада була заснована партія дрібних господарів, у січні 1989 р. організувалися соціал-демократи, а у квітні – християнські демократи [10, с.605].

Установчий з'їзд СВД пройшов у два етапи – 19 березня й 16 квітня 1989 р. У своїх програмних документах вільні демократи наполягали на зміні політичної системи, переведення всієї політики держави на інші основи, створення ринкової економіки, заснованої тільки на приватній власності. СВД, як партія свободи, солідарності, говорилося в інтерв'ю голови партії Я.Кіша, має намір захищати перш за все права особи й

представників національних меншин. Партія докладе всіх зусиль для того, щоб справді створити демократичну правову державу, а не диктатуру більшості. Вона вважає своїм обов'язком захищати тих, хто буде звільнений із державного сектора за політичні й партійні переконання незалежно від того, наскільки близько ці люди стоять до вільних демократів [11, с.102].

Аналогічних поглядів дотримувалася й Незалежна партія дрібних власників (НПДВ).

УСРП й альтернативні групи ще до Всеугорської конференції мирно співіснували, хоч мали різні погляди на проблеми, що вимагали негайного вирішення. Опозиція цілком відкрито виражала їх, її зустрічі, зібрання не заборонялися й не переслідувалися. Офіційне партійно-державне керівництво Угорщини терпимо ставилося до інакомислячих. Глибинне пояснення цього явища – лібералізм кадарівського режиму. Правда, УСРП не зразу, а впродовж тривалого часу визначила своє ставлення до існуючих неформальних, альтернативних груп й організацій, еволюціонувала від внутрішнього несприйняття, настороженості до діалогу з ними. Так, ще восени 1987 р. високопоставлений функціонер партії генеральний секретар Вітчизняного народного фронту Імре Пожгаї, проявивши ініціативу, узяв участь в одній із зустрічей опозиційної інтелігенції в Лакітелеке й спільно обговорював проблеми країни [22]. Саме на цій зустрічі було проголошено утворення УДФ. Цей корисний крок високого посадовця, зроблений назустріч опозиції, неузгоджений у партійній ієрархії, викликав неоднозначну реакцію в її середовищі. І.Пожгаї офіційно було оголошено догану.

Партконференція, яка змушена була констатувати неспроможність УСРП власними силами розв'язати назрілі завдання й у цьому зв'язку необхідність “самоорганізації суспільства”, тобто можливість і необхідність існування відмінних від традиційних організацій і структур, – неформальних об'єднань, залучення до подолання кризи всіх, хто всерйоз вболівав за долю країни, поставила партію перед необхідністю остаточно визначити своє ставлення до неформалів. Новообраний генсек К.Грос висловив готовність зустрітися з представниками будь-яких сил, які “відчувають відповідальність за вирішення завдань, що стоять перед країною, які роздумують над методами їх вирішення” [22].

Партійно-політична верхівка диференційовано підходила до альтернативних організацій. Це пояснювалося як дедалі зростаючими розбіжностями в самій партії та її керівництві щодо трактування шляхів зміни моделі соціалізму, так і неоднозначним характером цілей альтернативних структур. Ті з них, що не задовольнялися заходами косметичного ремонту кадарівської моделі соціалізму, які пропонували консервативні реформатори в УСРП – К.Грос і його прихильники, виношували ідеї її повної ліквідації й повернення до системи, яка існувала до Другої світової війни, викликали недовіру, непримиренно негативну реакцію партійних ортодоксів, які не могли змиритися з намірами поспішного зруйнування “однопартійного соціалізму”. Однозначно, К.Грос і його однопартійці відстоювали диференційований підхід у питанні налагодження діалогу партії й різного роду опозиційних організацій. “УСРП готова вести діалог з будь-якими “альтернативними” організаціями й об'єднаннями, які діють у рамках законності, визнають існуючий державний лад УНР і приналежність республіки до системи союзницьких міжнародних угод. Діалог із цими організаціями може й повинен бути постійним, – відмітив в інтерв'ю газеті “Непсабадшаг” секретар ЦК УСРП Дьордь Фейті. – З іншого боку, в УСРП немає причин і бажання вести переговори з деякими групами, які все більш відкрито виступають проти конституційного ладу УНР, участі країни в Організації Варшавського Договору, проти соціалістичних цінностей” [19]. Але навіть з тими силами, яким майбутнє угорського народу бачилося не на шляхах соціалізму, УСРП, твердив К.Грос, виступаючи 30 листопада 1988 р. у Будапештському Палаці спорту, “... із цим прошарком, який має багато відтінків, УСРП повинна не воювати, а

щоденно завойовувати його на бік своєї політики” [3]. Щоб остаточно визначити ставлення партії до неформальних утворень, УСРП змушена була розглянути питання взаємовідносин з ними на спеціальному пленумі ЦК.

Після партконференції процес утворення нових опозиційних груп, союзів, клубів, громадських об'єднань, у тому числі й таких, чії погляди й наміри виходили за межі соціалістичного вибору, набув масового та незворотного характеру, став явищем суспільно-політичного життя. Міцніли сподівання на реставрацію буржуазної системи в тих, хто після трагічних подій 1956 р. і наступних репресій залишився непримиреним противником “партійного соціалізму”, тоталітарної системи й за свої переконання та участь у боротьбі сидів у тюрмах або був обмежений владою в діяльності. Самоорганізовувався на місцях Союз вільних демократів, який вважав себе продовжувачем Імре Надя, відновлені “історичні” партії – Партія дрібних сільських господарів, Соціал-демократична партія та інші вимагали свого узаконення. На окремі з неформальних об'єднань й організацій особливо великі сподівання покладав Захід, справедливо вбачаючи в них зародки нових партій, спроможних скласти політичну конкуренцію правлячій партії.

Гласність, демократизація партійного, лібералізація суспільного життя сприяли духовному відродженню нації, зняттю табу на відкрите й відверте обговорення в мас-медіа негласно заборонених раніше тем: події 1956 р., Імре Надя і його час, “Празька весна” 1968 р. і позиція Кадара, румуно-угорська суперечка, що все більше розгоралася, у тому числі й про трагічну долю угорської національної меншини в Трансільванії, або про протиправні й протизаконні дії поліції, не реабілітовані жертви угорського сталінізму та не покарання винних. Рішучому осуду піддавався 30-річний період існування “партійної держави”, помилки й промахи кадарівського режиму, офіційні погляди на події 1956 р., роль І.Надя [15].

В умовах ослаблення “залізних об'ємів” органів політичного розшуку, поліції легалізувалися тривалий час заборонені численні самвидавничі видання. З нагоди виходу ювілейного, двадцять п'ятого номера одного з перших і найбільш популярних журналів “Бесельо” (“Оратор”), заснованого ще в 1981 р., який зазнавав постійних переслідувань з боку поліції (але, зауважимо, все ж таки виходив у світ і його завжди можна було дістати в підпільній “крамниці” Ласло Райка, сина страченого в 1949 р. міністра-комуніста), редакція журналу в грудні 1988 р. відкрито провела зустріч із читачами в будапештському театрі “Юрта”, відомому, у першу чергу, не театральними постановками, а зустрічами “неофіційних” політичних організацій.

Творці самвидаву й активні дописувачі, зокрема журналу “Бесельо”, письменники, літератори, як, наприклад, Іштван Ерші [21], сучасники й учасники подій 1956 р., які сиділи в тюрмі, а потім були обмежені владою в літературній діяльності або приречені на мовчання, тепер дістали можливість безбоязно й відкрито в офіційній пресі висловлювати раніше заборонені думки на “закриті” теми (численні табу в офіційних засобах масової інформації були відмінені в кінці 1988 р.), стали активними членами, засновниками й керівниками альтернативних організацій.

Формуванням плюралістичних політичних відносин розширювалися сфери зіставлення різних інтересів і поглядів, можливість висловлювання критичних думок, що розходилися з точкою зору керівників держави, партії. При Кадарі й в останні місяці режиму чинився тиск на всіх, хто думав інакше, ніж це було визначено з'їздами, пленумами, ЦК, Політбюро. Так, напередодні партконференції у квітні 1988 р. при підтримці Кадара з партії виключили видатних комуністів-реформаторів З.Біро, З.Кірая, М.Біхарі, Л.Лендел, які наполягали на активній політичній демократизації суспільства [7, с.62].

Загальні збори Союзу угорських журналістів у кінці січня 1989 р. висловилися за свободу друку, право самвидавничих журналів на існування, термінову реабілітацію

тих журналістів, які стали жертвами незаслуженої дискримінації, зокрема під час репресій після подій 1956 р. Збори звернулися до угорських журналістів із заявою, у якій містився заклик сприяти реалізації принципів демократичного соціалізму без вибухів і кривавих конфліктів; преса повинна висвітлювати різні точки зору й сприяти домовленості сторін [4].

На одній із зустрічей представників альтернативних груп, яку провів завідувач відділу преси УСРП Ласло Хорват у будинку Вітчизняного народного фронту в кінці січня 1989 р., представник УДФ, редактор журналу “Довіра” заявив: “Ми підтримуємо всі ініціативи, котрі служать інтересам демократії, звідки б вони не виходили. Ми не зацікавлені в тому, щоб критика на адресу партії створювала вакуум” [9].

(Далі буде)

1. Восточная Европа на историческом переломе. – М., 1991. – 258 с.
2. Герасимов В. Обновление / В. Герасимов // Правда. – 1988. – 25 мая.
3. Герасимов В. Перестройка в Венгрии / В. Герасимов // Правда. – 1988. – 12 декабря.
4. Гласность только одна // Венгерские новости. – 1989. – № 3. – С. 4.
5. Дорохин В. Венгрия (Венгерская народная республика) / В. Дорохин // Ежегодник Большой Советской Энциклопедии / [гл. ред. В. Г. Панов]. – М. : Сов. энцикл., 1989. – Вып. 33. – С. 237–239.
6. Дорохин В. Венгрия (Венгерская народная республика) / В. Дорохин // Ежегодник Большой Советской Энциклопедии / [гл. ред. В. Г. Панов]. – М. : Сов. энцикл., 1990. – Вып. 34. – С. 231–233.
7. Желицки Б. Й. Общій кризис “реального социализма” и демократические преобразования в Венгрии / Б. Й. Желицки // Вопросы истории. – 2000. – № 6. – С. 53–70.
8. Заявление Кароя Гросса. За один год венгерская политическая структура изменилась больше, чем за тридцать лет // Венгерские новости. – 1989. – № 7. – С. 1–2.
9. Карпычев А. Венгрия знакомая и незнакомая / А. Карпычев // Правда. – 1989. – 30 января.
10. Контлер Л. История Венгрии. Тысячелетие в центре Европы / Л. Контлер ; пер. с англ. – М. : Изд-во “Весь мир”, 2002. – 656 с.
11. Краснов Ю. Восточная Европа: новый спектр политических сил / Ю. Краснов // Коммунист. – 1991. – № 10. – С. 99–110.
12. Кузьмин А. Политический портрет. Миклош Немет / А. Кузьмин // Эхо планеты. – 1988. – № 39. – С. 18–21.
13. Лукьянов Ф. ВСРП. Съезд обновления / Ф. Лукьянов // Известия. – 1989. – 8 октября.
14. Мейкути А. Паступление реформаторов / А. Мейкути // Венгерские новости. – 1989. – № 7–8. – С. 1, 4.
15. Мурани Г. Юбилейный номер / Г. Мурани // Венгерские новости. – 1989. – № 3. – С. 9.
16. Мусатов В. Л. Всевенгерская конференция ВСРП / В. Л. Мусатов // Коммунист. – 1988. – № 16. – С. 111–114.
17. Мусатов В. Л. Янош Кадар: политический путь / В. Л. Мусатов // Новая и новейшая история. – 2008. – № 5. – С. 132–144.
18. Немеш Я. Смена эпох / Я. Немеш // Венгерские новости. – 1988. – № 7. – С. 3.
19. Руденко А. “Непсабадшаг” / А. Руденко // Правда. – 1988. – 28 декабря.
20. Сорчак Ш. О политическом плюрализме в Венгрии / Ш. Сорчак // Проблемы мира и социализма. – 1989. – № 4. – С. 45.
21. Фенакел Ю. Яд в стакане. История Иштвана Эрши / Ю. Фенакел // Венгерские новости. – 1989. – № 7–8. – С. 17.
22. Шрейбер Д. Венгеро-венгерский диалог / Д. Шрейбер // Венгерские новости. – 1988. – № 7. – С. 3.

The decision of All-Hungarian of the USWP Conference (20–22 May 1988), some aspects of the opposition movement, the formation of multiparty system in Hungary in the 1988–1989 were analysed.

Key words: All-Hungarian Conference of the USRP, reformation, publicity, opposition, multiparty system.

УДК 943. 7
ББК 63.3 (4 Чех)

Петро Федорчак, Тетяна Федорчак

“ОКСАМИТОВА” РЕВОЛЮЦІЯ В ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ: ПЕРЕДУМОВИ ТА ВПЛИВ НА ТРАНСФОРМАЦІЮ СУСПІЛЬНОГО ЛАДУ

У статті висвітлюються передумови “оксамитової” революції в Чехословаччині. Розкривається вплив демонтажу тоталітарної системи на державотворчі процеси в країні в 1990–1992 рр.

Ключові слова: “оксамитова” революція, Чехословаччина, трансформація, суспільний лад, тоталітаризм, плюралізм.

Передумови та вплив на зміни в Чехословаччині “оксамитової” революції в українській історіографії висвітлено недостатньо. Окремі аспекти цієї проблеми відображені в працях дослідників [1; 3; 4; 6; 7; 8; 13]. Виходячи із цього, у статті поставлено мету поглибити характеристику передумов “оксамитової” революції в Чехословаччині, розкрити нові підходи до формування виконавчих органів влади та проведення внутрішньої політики на початку 90-х років ХХ ст.

У кінці ХХ ст. прогресивні сили Чехословаччини спрямували громадськість на повалення тоталітаризму й докорінну перебудову політичної системи. Цьому посприяв опозиційний рух, який набув широкого розвитку в умовах режиму “нормалізації”, що настав після окупації Чехословаччини військами ОВД. Опозицію до існуючого ладу насамперед склали прогресивна інтелігенція, правозахисники та дисиденти. На початку 1977 р. було оприлюднено декларацію (“хартію”) за підписом 248 осіб, зокрема чеського драматурга В.Гавела, у якій піддано критиці існуючий політичний режим і вимагалось демократизувати суспільство, поважати права людини й свободи [13, с.613]. Згодом назву “Хартія-77” отримала частина правозахисників і політичних дисидентів. Вони виступали за виконання Конституції й прийнятих міжнародних угод про права людини [12, с.238]. На Заході чехословацьких “хартистів” уважали послідовниками “празької весни”.

Опір існуючому режимові чинили й інші громадські об’єднання. 15 жовтня 1988 р. було засновано неформальне об’єднання “Рух за громадянську свободу”, учасники якого вимагали від влади припинити політичні репресії й почати рівноправний діалог і переговори. У серпні 1989 р. у ЧССР нараховувалося вже 39 опозиційних об’єднань [12, с.240–243]. 20 жовтня 1989 р. “Чехословацька демократична ініціатива”, “Рух за громадянську свободу” і клуб “Відродження” заявили про необхідність сформувати в країні уряд національної довіри на основі вільних демократичних переговорів і вільних виборів [12, с.254]. У листопаді 1989 р. представники “Чехословацької демократичної ініціативи”, “Руху за громадянську свободу”, “Незалежного об’єднання за мир” і клубу “Відродження” заявили про намір домагатися перетворення сучасної авторитарної Чехословаччини в плюралістичну демократичну державу з процвітаючою ринковою економікою, справедливою соціальною політикою й гарантованими громадянськими свободами. 11 листопада 1989 р. “Чехословацька демократична ініціатива” подала в МВС ЧССР заяву про її реєстрацію як незалежної політичної партії, що сприяло створенню реальної багатопартійності в країні [12, с.257].

У ЧССР виникли неформальні молодіжні організації – незалежний студентський рух “Stuha”, “Незалежне об’єднання молодих”, “Незалежне об’єднання студентів” [12, с.257–258].

Незважаючи на різні підходи щодо досягнення мети, чехословацьку опозицію об’єднало прагнення подолати існуючий тоталітарний режим. Цьому сприяли також невтручання очоленого М.Горбачовим керівництва СРСР у внутрішні справи так званих соціалістичних країн, радикальні перетворення в Польщі, Угорщині та зміни в Німецькій Демократичній Республіці.

“Оксамитова” революція була започаткована 17 листопада 1989 р. студентською маніфестацією в Празі, у якій взяло участь 25 тис. осіб. Виражаючи незадоволення режимом, вони вимагали свободи, демократії, створення нового уряду та ліквідації монополії однієї партії на владу. У цей день кількість маніфестантів збільшилася до 50 тис. осіб. Власті жорстоко розправилися із студентами, проти яких були застосовані кийки та сльозоточивий газ. У сутичках з поліцією було поранено сотні людей. Обурені цією кривавою акцією, пражани приєдналися до студентів і вимагали покарати винуватців [4, с.132]. У відповідь на це свавілля представники чехословацької опозиції – “Чехословацької демократичної ініціативи”, “Руху за громадянську свободу”, клубу “Відродження” і ряду угорських демократичних організацій 17 листопада в “Заяві” закликали міжнародну громадськість висловити солідарність із чехословацькими студентами [12, с.264]. 17 листопада ввійшло в історію як перший день “оксамитової” революції.

Під впливом студентської маніфестації антиурядові виступи прокотилися по всій країні й перетворилися на масовий народний рух. Учасники маніфестацій виступили за розширення демократичних прав, політичний плюралізм і проведення в країні вільних виборів [4, с.132–133]. Всенародне піднесення відбувалося в країні мирно. Учасники багатотисячних маніфестацій у Празі та інших містах не мали зброї й не вдавалися до ексцесів. У зв’язку із цим чехословацька революція була названа “ніжною”, “оксамитовою” [9, с.26–28].

Студентська демонстрація посприяла дальшому згуртуванню опозиційного руху та посиленню його опору владі. 19 листопада представники “Хартії-77”, “Чехословацького Хельсінкського комітету”, “Руху за громадянську свободу” та інших незгодних з політикою КПЧ громадських об’єднань створили “Громадянський форум” (ГФ), метою якого була боротьба проти режиму “нормалізації”. В оголошеному “Зверненні” ГФ наполягав на відставці ряду членів президії ЦК КПЧ, які підтримали інтервенцію в ЧССР п’яти країн ОВД у серпні 1968 р. і винних у становленні режиму “нормалізації”. ГФ вирішив очолити стихійний рух протесту та провести переговори з представниками державної влади. У Словаччині було створено організацію “Громадськість проти насилля” (ГПН), яка заявила про свою готовність до початку громадського діалогу та необхідність домогтися реальної демократії. ГПН підтримала програму ГФ [12, с.273–277].

У Чехословаччині щоденно відбувалися мітинги та демонстрації, які спрямовувалися проти “режиму нормалізації”. 20 листопада на Вацлавській площі в Празі в мітингу взяло участь понад 100 тис. осіб, а 21 листопада – 200 тис. осіб. У Братиславі 22 листопада на 100-тисячній демонстрації прийнято заяву до глави уряду Словацької Соціалістичної Республіки (ССР), у якій вимагалось переоцінити події 1968–1969 рр., сформувати виборчу систему на демократичних принципах тощо. Подібні мітинги та демонстрації відбулися в інших містах. У ВНЗ країни виникли страйкові комітети. На багатолюдних мітингах виступали В.Гавел, А.Дубчек та інші видатні політичні діячі, які підтримували громадянську ініціативу [12, с.280–284].

Усвідомивши складність ситуації в країні, 24 листопада президія ЦК КПЧ подала у відставку в повному складі. На посаді генерального секретаря партії М.Якиша змінив К.Урбанек. 26 листопада почалися перші офіційні переговори делегацій уряду ЧСР і Національного фронту ЧССР, які очолив прем’єр-міністр Л.Адамец і ГФ на чолі з В.Гавелом. На переговорах В.Гавел вимагав відставки високих посадовців, які себе скомпрометували; створення парламентської комісії з розслідування подій 17 листопада; визволення політв’язнів і реалізації права на свободу друку й інформації. У цей день було проголошено програму ГФ “Чого ми хочемо?”, яка спрямовувалася на реформування чехословацького суспільства. У цьому документі, зокрема, зазначалося, що Чехословацька республіка повинна бути правовою, демократичною державою, уперше офіційно вимагалось ліквідувати керівну роль КПЧ і провести в країні вільні

вибори. Також наголошувалося на рішучості “зайняти гідне місце в Європі і світі”. В економічній галузі висловлювалася необхідність створення вільного ринку, забезпечення умов для рівноправного існування різних форм власності [12, с.294–296].

У наступних переговорах з представниками офіційних органів влади разом з делегаціями ГФ брали участь і представники ГПН. Вони висували вимоги щодо відставки та реформування федерального кабінету міністрів, чеського й словацького республіканських урядів, висловлювали своє ставлення до військових блоків в Європі.

Переговори посприяли змінам у країні. 29 листопада 1989 р. Федеральні збори відмінили четверту статтю Конституції, яка визначала КПЧ як керівну силу в суспільстві й державі [10, с.159]. 30 листопада Словацька національна рада (СНР), прийнявши відставку свого голови В.Шалговича, на цей пост обрала Р.Шустера. 5 грудня Чеська національна рада затвердила сформований Ф.Пітрою “уряд національної згоди Чеської Соціалістичної республіки (ЧСР)”, до складу якого ввійшли представники різних партій і безпартійні.

Реальним змінам у ЧССР сприяли й переговори за “круглим столом”. 8 і 9 грудня, зокрема, під час зустрічі за “круглим столом” представники різних політичних партій обговорили питання про склад нового федерального уряду.

Це допомогло 10 грудня сформувати тимчасовий коаліційний уряд “національної згоди” на чолі з М.Чалфою. До складу цього уряду ввійшли комуністи й реформатори. Перед урядом М.Чалфи ставилася мета привести країну до вільних парламентських виборів у червні 1990 р. [12, с.314–316]. 10 грудня подав у відставку з поста президент Г.Гусак. 12 грудня президія СНР затвердила новий словацький уряд, який очолив М.Чіч – колишній міністр юстиції. 22 грудня в Празі на засіданні “круглого столу” представники 14-ти різних суспільно-політичних формувань досягли згоди щодо дальшої демократизації й висунення В.Гавела для обрання президентом країни, а А.Дубчека – головою ФЗ ЧССР. 29 грудня ФЗ ЧССР одногolosно обрали В.Гавела президентом країни. Його політичні погляди відображені в книзі “Заочный допрос” [4, с.134; 2].

Отже, “оксамитова” революція відбулася в Чехословаччині організовано. Її рушіями виступили низи. Швидким змінам у країні сприяв високий ступінь готовності до їх здійснення в суспільстві, усвідомлення більшістю населення необхідності подолання існуючої системи.

Після перемоги “оксамитової” революції в Чехословаччині здійснювалася трансформація суспільного ладу. Її нове керівництво вжило заходи щодо ліквідації тоталітарної системи, розвитку демократії, переходу до ринкової економіки та здійснення нових підходів до зовнішньої політики.

На початку 1990 р. Федеральні збори затвердили закон про політичні партії, що посприяло відновленню раніше існуючих партій і створенню нових. Також було затверджено нову назву держави – Чеська і Словацька Федеративна Республіка в чеській транскрипції й Чехо-Словаччина – у словацькому варіанті [6, с.215–216].

У червні 1990 р. відбулися вибори до ФЗ ЧСФР, на яких переконливу перемогу отримали кандидати ГФ і ГПН [11, с.188]. У парламенті були представлені й інші політичні сили. Шість комуністів ще стали членами президії ФЗ ЧСФР. Однак до складу нового уряду, очоленого М.Чалфою, комуністи вже не ввійшли. У липні 1990 р. Федеральні збори знову обрали президентом республіки В.Гавела. У країні завершився перехід від монополії партійно-державної влади до політичного плюралізму й була ліквідована тоталітарна система [6, с.216]. За два роки виникло біля 120 партій і рухів, що сприяло становленню багатопартійності [4, с.134].

Перші демократичні вибори прискорили диференціацію політичних сил. “Громадянський форум” розділювався на “Громадянську демократичну партію” (ГДП), “Громадянський рух” (ГР) і “Громадянський демократичний альянс” (ГДА). З “Громадсь-

кості проти насилля” виділювався “Рух за демократичну Словаччину” (РДС), а інша її частина приєдналася до Соціал-демократичної партії Словаччини (СДПС). З утратою керівної ролі КПЧ перестала існувати як єдина організація в масштабах усієї країни. У 1991 р. у ході її трансформації виникли Комуністична партія Чехії і Моравії (КПЧМ), Спілка комуністів Словаччини (СКС) і словацька Партія лівих демократів (ПЛД) [13, с.622].

На початку трансформації суспільного ладу в роботі чехословацьких державних органів були труднощі, окремі їх дії піддавалися критиці опозицією. Так, у 1991 р. ліві й ліберальні сили оцінили прийнятий ФЗ ЧСФР закон про “люстрації” як такий, що суперечив декларації прав людини. Цей закон заборонив колишнім функціонерам КПЧ, працівникам державної безпеки та їх інформаторам упродовж п’яти років обіймати керівні посади в державному управлінні, армії, службі безпеки й системі освіти. Разом із цим у країні було завершено реабілітацію жертв політичних репресій. Це дало змогу залучити до розбудови держави колишніх емігрантів, політиків, учених, письменників, журналістів та ін. [7, с.234–235; 3, с.605].

Трансформаційні процеси посприяли корінним змінам в економічній галузі. Чеські й словацькі реформатори в 1990–1992 рр. пропонували створити основи нової ринкової економіки. У жовтні 1990 р. ФЗ ЧСФР схвалили запропонований В.Клаусом проект економічної реформи, який передбачав створення сильного приватного сектора, “малу купонну приватизацію”, антиінфляційні заходи, структурну перебудову народного господарства й інтенсивне включення його у світові господарські зв’язки [8, с.58]. Також було прийнято закон про приватизацію та реституцію, на основі якого почалося роздержавлення в промисловості, сфері послуг і сільському господарстві.

Здійсненню економічної реформи сприяли відміна державних дотацій на виробництво окремих видів продукції, наближення цін на товари до світового рівня й збільшення їх кількості в державних магазинах. У 1991 р. у ЧСФР було приватизовано близько 20 тис. підприємств торгівлі, громадського харчування й побутового призначення [13, с.623]. Розпочалася приватизація підприємств важкої індустрії шляхом придбання спеціальних купонів. Це допомогло припинити спад виробництва. У 1991 р. у країні зростання цін зменшилося із 40 до 2–3% на місяць, було стримано інфляцію, стабілізовано крону, зменшилася кількість безробітних, підвищилася заробітна плата [4, с.135–136].

На підставі закону про реституцію на селі кооперативи були перетворені в кооперативи власників, а більшість державних господарств (держгоспів) – в акціонерні товариства [3, с.605].

ЧСФР здійснила нові підходи в зовнішній політиці, спрямувала її на входження до європейських структур. Домігшись разом з іншими країнами розпуску ОВД і РЕВ, ЧСФР установила дружні відносини з ФРН, Україною, Польщею, Угорщиною. У 1991 р. вона стала асоційованим членом ЄС, що дало змогу збільшити експорт товарів за кордон [1, с.454].

У 1990–1992 рр. здійснювався розпад Чехословацької федерації. Його прискорив перехід до демократичних форм управління та ринкових відносин. У перехідний період Словаччина опинилася в гіршому економічному становищі, що негативно вплинуло на життєвий рівень її населення. Це посилювало його прагнення до незалежності, яке активно підтримали словацькі емігранти в Канаді й США. Словацькі політики усвідомлювали, що лише в умовах незалежності їх республіка може проводити самостійну внутрішню й зовнішню політику. Після червневих (1992 р.) парламентських виборів представникам чеської ГДП і словацького РДС удалося досягти згоди щодо ліквідації федерації й поділу держави. 25 листопада 1992 р. Федеральні збори ухвалили закон про ліквідацію ЧСФР з 31 грудня й поділ країни на Чеську та Словацьку незалежні респуб-

ліки [5, с.46–55; 13, с.626]. Отже, провідні політичні сили Чехії й Словаччини домоглися мирного переходу до державного суверенітету своїх народів.

1. Газін В. П. Новітня історія країн Європи та Америки (1945–2002 рр.) / Газін В. П., Копилов С. А. – К., 2004. – 622 с.
2. Гавел В. Заочный допрос. Розговор с Карелом Гвиждалой / Вацлав Гавел : [пер. с чешск.]. – М., 1991. – 214 с.
3. Історія Центрально-Східної Європи : посіб. для студ. іст. і гуманіт. ф-тів університетів / [за ред. Л. Зашкільняка]. – Львів, 2001. – 660 с.
4. Коротка історія Чехії і Словаччини / [за ред. П.С. Федорчака]. – Івано-Франківськ, 1999. – 170 с.
5. Коровицына Н. В. Два решения национального вопроса: Чехия – Словакия до и после 1989 года / Коровицына Н. В. // Славяноведение. – 1995. – № 6. – С. 46–55.
6. Кріль М. М. Історія Словаччини : навчальний посібник / Кріль М. М. – Львів, 2006. – 264 с.
7. Кріль М. М. Історія країн Центрально-Східної Європи : навчальний посібник / Кріль М. М. – К., 2008. – 284 с.
8. Передрій О. Розлучення по-чехословацьки / О. Передрій, І. Сюсько // Політика і час. – 1993. – № 3. – С. 55–59.
9. Революционные изменения в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. Год 1989 // Советское славяноведение. – 1990. – № 3. – С. 19–48.
10. Страшун Б. А. Конституционные перемены в Восточной Европе. 1989–1990 / Страшун Б. А. – М., 1991. – 208 с.
11. Фролов В. Политические силы в постсоциалистических обществах. Чехия и Словакия / В. Фролов // Общественные науки и современность. – 1993. – № 2. – С. 185–191.
12. Чехия и Словакия в XX веке. Очерки истории : в 2 кн. – М., 2005. – Кн. 2. – 558 с.
13. Яровий В. Новітня історія Центральноєвропейських та Балканських країн – XX століття : підруч. для виш. навч. закл. / Яровий В. – К., 2005. – 816 с.

In the article pre-conditions of "velvet" revolution light up in Czechoslovakia. Influence of dismantling of the totalitarian system opens up on state creative processes in a country in 1990–1992.

Key words: "velvet" revolution, Czechoslovakia, transformation, framework of society, totalitarianism, pluralism.

УДК 94 (4)“19”+327 (438:477)

ББК 63.3 (4 Пол)

Михайло Куніцький, Олена Обухова

ПОЛІТИКА ПОЛЬЩІ ЩОДО УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ 1980–1990-х РОКІВ

На основі документів і матеріалів досліджується ставлення Республіки Польща до здобуття Україною незалежності, розбудови Української держави та її входження в європейські та євроатлантичні структури. Досліджено підтримку представниками Польщі України в міжнародних організаціях, намагання РП стати визнаним регіональним лідером у Центрально-Східній Європі. Показано взаємозалежність політичного й економічного співробітництва двох держав, процес зародження й розвитку їхнього стратегічного партнерства.

Ключові слова: Польща, Україна, східна політика, польсько-українські відносини, економічне співробітництво.

Наприкінці 80-х років XX століття більшість країн Центрально-Східної Європи приступили до реформування своїх політичних та економічних систем і за відносно короткий термін досягли помітних успіхів не лише у внутрішніх перетвореннях, але й у міжнародних відносинах. РП уже з початку 90-х років XX століття стала лідером ринкових перетворень серед постсоціалістичних країн. Україна в той час тільки розпочинала свій шлях побудови демократичного суспільства, економічних перетворень, визначення основних напрямів зовнішньої політики, форм і методів входження до міжнародних організацій.

Формування та еволюція політики Республіки Польща щодо України, форми й засоби реалізації польських національних інтересів на Сході незмінно привертають увагу політиків і науковців. Актуалізація українсько-польських відносин, своєю чергою, гостро ставить питання про мотиви й чинники, якими керуються польські дипломати, представники партій і рухів, громадських організацій у своїй міжнародній діяльності. У зв'язку із цим важливо з'ясувати базу, на якій вибудовується зовнішня політика Польщі, виявити позитивні й негативні складові євроатлантичної інтеграції, яка є пріоритетним вектором зовнішньої політики РП.

Польський чинник у світовому співтоваристві особливо важливий для України ще й тому, що напрями соціально-економічного й політичного розвитку України та Польщі в 1990-ті роки в основному мали ідентичний характер, проте проголошені програми помітно відрізнялись в ефективності та темпах здійснення. На різних відтинках свого суспільного розвитку Україна й Польща, маючи загалом близьку за значенням стратегічну мету, по-своєму вирішували тактичні завдання. Це диктувалося історичними передумовами, адже Польська Народна Республіка, навіть будучи сателітом Радянського Союзу, мала свою державність, а радянська Україна її не мала. Тому після розпаду світової системи соціалізму й СРСР Польща головні зусилля докладала на шляху економічного прогресу, а Україна більше дбала про розбудову політичної незалежності. Із середини 1990-х років розв'язання економічних проблем в Україні набуло принципового змісту й не останнє значення при цьому мало врахування досвіду трансформації економіки в країнах Центральної і Східної Європи, насамперед Польщі.

Упродовж десятиліття Республіка Польща здійснила історичний стрибок. Його особливість полягає в тому, що він відбувався за допомогою форм і методів, які дали можливість уникнути конфліктних ситуацій у внутрішньополітичному житті та в міжнародних відносинах. У зв'язку із цим можна говорити про польський феномен світової історії, який має позитивні наслідки для сусідніх держав і світової спільноти. Польський досвід реформ і зважена оцінка перспектив його перенесення на український ґрунт мають виняткове значення для України.

Політичне й економічне партнерство Польщі з Україною, яке обидві сторони визначають як стратегічне, стало однією з умов розв'язання інших пріоритетних для РП проблем. Польща й Україна – найбільші країни в регіоні й від розвитку взаємин між ними значною мірою залежать стабільність і розвиток ситуації в Центральній Європі. З політичної точки зору Україна для Польщі може служити природним союзником на міжнародній арені. Польська політична еліта всерйоз побоюється російської експансії в Україні й відродження Російської імперії, що зумовить нові спроби розподілу сфер впливу на сході Європи. Крім того, після входження РП у НАТО цілком реальним є намагання країн Північноатлантичного альянсу за допомогою Польщі знаходити порозуміння з новими незалежними державами на сході Європи.

Як уже зазначалося вище, досліджувана проблема незмінно привертає до себе увагу політиків, науковців, економістів, політологів. Важливіші історичні аспекти проблеми міждержавних взаємин України й Польщі, традиційні зв'язки та взаємозалежність країн Центрально-Східної Європи розглядав у своїх працях В.А.Потульницький [3]. Захищено ряд кандидатських дисертацій, які прямо чи опосередковано досліджують цю проблему: В.І.Моцок “Сучасні українсько-польські міждержавні відносини: політичний аспект”, О.І.Бабак “Політика Польщі щодо України (кінець 1980-х – 1990-ті роки)”, В.Р.Гевко “Україна і Польща: особливості розвитку двосторонніх відносин (1991–2004 рр.)”.

В останнє десятиліття фактично жоден історичний науковий часопис чи періодичне видання не обходили питань внутрішньої та зовнішньої політики Польщі, розглядаючи їх під різним кутом зору. Вартісні статті друкувалися на сторінках “Українського історичного журналу”, “Проблем слов'янознавства”, видань, започаткованих у

1990-ті роки в Інституті історії України, Інституті політичних і етнонаціональних досліджень, Інституті української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України та його Львівському відділенні, університетських збірниках наукових праць, що виходять у Києві, Львові, Луцьку, Чернівцях, Тернополі, Одесі, Запоріжжі.

Розмаїтість традиційних і нових видань демонструє привабливість тематики досліджень, що нерідко стимулюється грантами різноманітних польських і міжнародних фондів, а також усвідомлення науковою елітою України й Польщі ролі гуманітарної сфери у взаєминах польського й українського суспільств. На прикладі цих численних публікацій можна простежити процес становлення й розвитку зовнішньої політики незалежної Української держави, проте створення фундаментальної багатотомної праці, яка б послідовно й з урахуванням усіх важливіших історичних, політичних, економічних і культурних чинників комплексно розкривала історію міжнародних відносин за участю України, ще справа майбутнього, хоч передумови для цього накопчуються з кожним роком.

1989 рік увійшов в історію РП як початок системної трансформації країни, одним із важливих елементів якої була зміна засадничих принципів і пріоритетів зовнішньої політики. Системні зміни, пов'язані із закінченням епохи соціалізму, збіглися в часі зі зміною геополітичної ситуації в Європі. Занепад східного блоку, демократичні процеси в країнах Центрально-Східної Європи, криза СРСР та його крах великою мірою вплинули на особливості формування зовнішньої політики Польщі.

Процес формування польської зовнішньої політики з 1989 року досить складний і суперечливий, адже від самого початку треба було виробити чітку позицію щодо змін, які відбулися на Заході, але ще важливіше – на Сході. Розпад СРСР і чимраз виразніші декларації незалежності колишніх радянських республік позначилися на потребі польської дипломатії з особливою обережністю сприймати та трактувати процеси, які відбувалися за східним польським кордоном, і з особливою увагою підійти до формування нової закордонної політики III Речі Посполитої [5, с.515–516].

Осягнути політику Польщі стосовно України неможливо без урахування еволюції й співвідношення основних політичних сил польського суспільства, які визначали саму ідеологію й практику будівництва польсько-українських відносин, без знання тих політичних чинників, які зумовили високі темпи соціально-економічних перетворень у Польщі й системну кризу в Україні. Загалом 1990-ті роки в політичному житті Польщі пройшли під знаком протиборства “лівиці” і “правиці”, однак між ними не було корінних розходжень у виборі напрямів суспільно-політичного й економічного розвитку, а йшлося лише про різницю у формах і методах їх запровадження.

Однією з впливових течій у Польщі протягом 1980–1990-х років була “Солідарність”, яка заклала фундамент польського національного відродження, зробила вагомий внесок у визначення зовнішньої політики й економічної стратегії III Речі Посполитої. Значення “Солідарності” в історії Польщі особливо рельєфно виступає при порівнянні двох останніх десятиліть у розвитку країни, а також ролі України в ці періоди на європейському континенті.

На початку 90-х років ХХ століття Польща підтримала Україну як державу в її нинішніх кордонах без будь-яких застережень. Політичні сили в Польщі, проти яких боролися представники радянської України в 1980-ті роки, з розумінням ставилися до визвольних прагнень українського народу й підтримували його під час вирішальних історичних подій. Факти свідчать про те, що польські керівники цілеспрямовано добилися, щоб Республіка Польща першою визнала незалежну Україну, символізуючи цим відкриття нової сторінки в польсько-українських відносинах. Найсильнішими зовнішніми чинниками, які вплинули на формування політики Польщі щодо України на зламі 1980–1990-х років, були об'єднання Німеччини й розпад СРСР. Ці процеси зумо-

вили бажання польських лідерів скористатися історичним шансом і назавжди вийти з-під опіки Росії, не допустивши при цьому російсько-німецького союзу, який би міг знову нависати над Польщею [5, с.516].

Протягом 1990-х років Республіка Польща займала конструктивну позицію щодо України, підтримуючи її зусилля, спрямовані на зміцнення власної державності. Зближення Польщі із західними державами додало їй упевненості у взаєминах із Росією, що мало одним із наслідків урахування інтересів України на польсько-російських переговорах. Формування відносин Польщі з Україною відбувалося на основі існуючої міжнародної договірно-правової практики та національного законодавства двох країн і не було спрямоване проти інших держав. Незважаючи на певні антипатії поляків на побутовому рівні як до російського, так й українського народів, у Польщі дійшли висновку, що всілякі антиросійські чи антиукраїнські дії будуть контрпродуктивними.

Входження до європейських та євроатлантичних структур є головним напрямом зовнішньої політики Польщі. На відміну від української багатовекторності, зовнішня політика РП спрямована на досягнення стратегічного партнерства з країнами Західної Європи та США і, як контрольний тест, країнами Східної Європи. Здобутки на міжнародній арені дозволили Польщі зайняти дружні позиції щодо України в питаннях членства в Раді Європи, Центральноевропейській Ініціативі, співробітництві з Північно-атлантичним альянсом. Проте Україна не готова повторити зовнішньополітичний успіх Польщі й змушена буде ще тривалий час балансувати між Сходом і Заходом, що матиме безумовний вплив на подальше формування польської політики щодо України й польсько-українських відносин [5, с.518].

Причиною незмінно нильного польського інтересу до України відомий український учений і публіцист М.Рябчук вважав не так прагматичний як романтичний, емоційний характер, закорінений глибоко в особливостях національної психіки, міфології, спільного історико-культурного розвитку поляків та українців [4]. Додамо, однак, що за діями Польщі стоїть також, по-перше, намагання забезпечити нормальне співіснування й співробітництво з усіма сусідами, по-друге, довести західноєвропейським країнам і США вміння домовлятися зі своїми партнерами незалежно від їхнього економічного потенціалу й політичних уподобань, по-третє, запропонувати посткомуністичним країнам власну модель суспільно-політичних й економічних перетворень і стати регіональним лідером, тим самим задовольнивши вікові амбіції польського суспільства про своєрідне відродження за допомогою інструментів східної політики Речі Посполитої в її історичних кордонах.

Економічне співробітництво між Республікою Польщею та Україною стало одним із напрямів реалізації східної політики Польщі. Цей напрям збігається з національними інтересами України й потребує адекватних відповідей на “мирний наступ” Польщі. Економічна співпраця на засадах рівноправності та взаємної вигоди, крім позитивних економічних наслідків, має супутній політичний ефект у вигляді наближення України до об'єднаної Європи, де головну роль відіграє стан економіки [2, с.490].

З метою гармонізації економічних інтересів України й Республіки Польща, створення привабливого інвестиційного клімату України, ефективнішого використання можливостей співробітництва з РП доцільно й в Україні було б мати за аналогією комплексну програму своєї західної політики, важливішою складовою якої повинна бути участь України в економічному співробітництві країн Центрально-Східної Європи.

У першу чергу потребує прискорення процес зближення законодавчої бази України та Польщі щодо зовнішньоекономічної діяльності, адже це водночас означатиме уніфікацію законодавства з країнами Західної Європи. Польща сьогодні пододала вже більшу частину цього шляху. Деякі відповідні документи між Польщею та Україною вже підписані, наприклад, Угода про співробітництво в галузі взаємного

визнання результатів робіт із сертифікації [2, с.469]. Проте недосконалий механізм реалізації таких угод зводить їх значення до рівня декларації намірів. Поширення польського досвіду реформування економіки в процесі підготовки вступу Польщі до Європейського Союзу, створення спільних товарних бірж та інших фінансових структур з метою підтримки підприємництва сприяло б інтенсифікації відповідних процесів в Україні. Однією з форм активізації економічних відносин між Україною та Польщею могло б бути також створення трикутників співпраці (Україна – Канада – Польща, Україна – Польща – Німеччина, Україна – Польща – США, Україна – Словаччина – Польща тощо).

Важливе стратегічне значення для обох країн має диверсифікація джерел забезпечення діяльності паливно-енергетичного комплексу. У питаннях будівництва й використання нових газо- та нафтотранспортних систем Польща підтримувала Україну, проводила “проукраїнську” політику. Однак РП потребує зустрічних зусиль, які з боку України не завжди були адекватними. Як і раніше, актуальними залишаються питання залучення взаємних інвестицій в енергетичні галузі обох країн, насамперед у будівництво української частини євразійського нафтотранспортного коридору, одеського нафтотерміналу й участі польської сторони в поставках сучасного технологічного обладнання для теплових електростанцій. У зв'язку із затяжним характером вирішення питання про будівництво мереж енергопостачання очевидною стає чіткість позицій Польщі й відсутність належної ініціативи з боку України [5, с.517]. Значні резерви українсько-польського економічного співробітництва криються в металургійній галузі, де можливе створення промислово-фінансових груп, поглиблення промислової кооперації та виробництва товарів народного споживання на конверсійних підприємствах військово-промислового комплексу обох країн [2, с.479–480].

Корисним для України буде вивчення польського досвіду виробництва, переробки та збуту сільськогосподарської продукції, яка не може пробитися на західні ринки, проте заповнила країни Східної Європи. Українських сільськогосподарських товаровиробників, очевидно, ще очікує жорстка конкуренція з польськими селянами, які користуються державною підтримкою і є активними провідниками польської східної політики. Одним із варіантів розв'язання проблеми є створення спільних підприємств у сільському господарстві та переробці його продукції з використанням сучасних технологій і сировинної бази з наступним виходом на ринки третіх країн.

В інтересах кожної держави знайти спільну мову з усіма етнічними меншинами, які її населяють, добитися від них лояльності й водночас підтримувати зв'язки з діаспорою, визнаючи її приналежність до іншої держави й закликаючи до дотримання її законів. Знання того, як сусідня країна ставиться до національних меншин і враховує їхню активність у своїй зовнішній політиці, потрібне як для науковців, громадськості, так і для інститутів державної влади в Україні та Польщі [3, с.21]. Очевидно, що Україна та Польща мають багато спільного в питаннях відродження національних меншин. Адже й польська громада в Україні, і українська – у Польщі протидіють асиміляції, прагнуть збереження тотожності й самобутності у сфері культури, мови, релігії. Вони життєво зацікавлені в розширенні польсько-українського політичного, економічного, культурно-освітнього й наукового співробітництва, у взаємній підтримці на шляху до інтеграції з європейськими структурами [1, с.520–521]. Діаспора може служити своєрідним містком, сполучною ланкою для зближення польського й українського народів і важливішою складовою “народної дипломатії”. Однак ці важливі функції вона спроможна виконувати лише за умови сприяння держави самоідентифікації й подолання консерватизму у формуванні негативного образу в польському й українському суспільствах.

Польська діаспора одержувала з боку уряду та громадських організацій РП значну допомогу, на відміну від декларативної підтримки української діаспори з боку України. Підтримка культурницьких акцій польських українців на найвищому держав-

ному рівні завжди мала суспільний резонанс й опосередковано сприяла зміцненню авторитету польської держави в справі охорони прав національних меншин, що, своєю чергою, становило серйозний аргумент для реалізації політики РП щодо сусідніх держав та у відносинах з міжнародними структурами.

Польща бачить в Україні перспективного постачальника електроенергії, газу, антрациту, руди, деревини, продуктів харчування, кольорових металів. Польським товаровиробникам потрібен український ринок для реалізації вугілля, будівельних матеріалів, текстилю, меблів, продовольства. Але звичайним товарообміном обмежитися недоцільно, оскільки в сучасних світогосподарських відносинах майбутнє належить налагодженню спільного виробництва товарів, що тісно пов'язано з інвестуванням економіки України та Польщі. Досвід Польщі показує, що після етапу трансформації економіки й суспільства, на якому домінували підприємці, риночники, господарники, настає етап модернізації, на якому головними дійовими особами мають стати інтелектуали. Досі вони були в “тіні”, відігравали допоміжну роль, але в майбутньому саме вони мають визначати місце країни у світовому співтоваристві, її спеціалізацію, яка не зводиться лише до вимог ринку, а передбачатиме також високий духовний і технологічний рівень суспільства, провідну роль інтелектуального потенціалу нації.

Завдяки політичній волі своїх лідерів Україна та Польща здійснювали вагомі кроки назустріч один одному, успішно долали взаємні претензії та стереотипи. На міждержавному рівні українсько-польські відносини склалися як послідовно добросусідські. У польських політичних колах і серед громадськості існувало дві групи прихильників України. До першої слід віднести представників правих партій, для яких поняття проукраїнський та антиросійський є тотожними. Для реально мислячих польських політичних діячів такі погляди містили потенційну небезпеку як для України та Польщі, так і для міжнародних відносин загалом. До другої групи належали ті польські політики, ставлення яких до України й українців упродовж багатьох років політичної діяльності завжди було поміркованим. Вони ніколи не узагальнювали наслідків певних історичних конфліктів між Україною та Польщею, не переносили їх на сучасні польсько-українські відносини. Водночас окремі прикрі випадки свідчать про те, що в деякій частині польського суспільства на побутовому рівні укоренився негативний стереотип українця, а певні сили, використовуючи засоби масової інформації, намагаються надалі сіяти неприязнь між польським та українським народами. Отже, політичні кроки й декларації лідерів обох країн і в майбутньому мусять підкріплюватися процесами осмислення уроків історії й цілеспрямованого формування передумов для добросусідства та взаєморозуміння українського й польського народів.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що в кінці 80-х – у 90-ті роки ХХ століття Україна потужно ввійшла в польську східну політику й займає в ній одне з найпривілейованіших місць [6]. Час, який витрачено на становлення та побудову взаємовідносин, не є змарнованим для обох сторін, і підтвердження цього – партнерські й добросусідські відносини між Україною та Польщею сьогодні, які польська політична еліта називає найкращими в історії обох держав. Власне, з-поміж усіх сусідів РП найкращі відносини має нині з Україною. Головними наслідками стратегічного партнерства Польщі й України є зміцнення позицій обох держав у міжнародній спільноті й поширення сфери стабільності на Центральну Європу.

1. Журовська Т. Використання досвіду Республіки Польща в розбудові української державності / Т. Журовська // III Міжнародний науковий конгрес українських істориків “Українська історична наука на шляху творчого поступу” (Луцьк, 17–19 трав. 2006 р.) : доповіді та повідомлення : у 3 т. / Укр. іст. товариство, Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки ; гол. ред. Л. Винар, І. Коцан ; відп. ред.: С. Гаврилюк [та ін.]. – Луцьк : РВВ “Вежа” Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2008. – Т. 3. – С. 519–523.
2. Литвин В. М. Україна: хроніка поступу (1991–2000) / В. М. Литвин. – К., 2000. – 516 с.

3. Потульницький В. А. Українська та світова історична наука / В. А. Потульницький // Український історичний журнал. – 2000. – № 1. – С. 1–24.
4. Рябчук М. Подібна доля, різний досвід. Дещо про перспективи польсько-українського діалогу / М. Рябчук // Україна і Польща у Східно-Центральній Європі: спадок і майбуття. – К., 1999. – С. 68–75.
5. Стрільчук Л. Україна в польській східній політиці 1989–1999 рр. / Л. Стрільчук // III Міжнародний науковий конгрес українських істориків “Українська історична наука на шляху творчого поступу” (Луцьк, 17–19 трав. 2006 р.) : доповіді та повідомлення : у 3 томах / Укр. іст. товариство, Волни. нац. унів. ім. Лесі Українки ; гол. ред. Л. Винар, І. Коцан ; відп. ред.: С. Гаврилюк [та ін.]. – Луцьк : РВВ “Вежа” Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. – Т. 3. – С. 515–519.
6. Gayeta Wzborcza. – 1997. – z 21 marca.

Based on the documents and materials the Polish attitude to the problem of Ukrainian independence, formation of the Ukrainian State and its integration into the euro Atlantic structures have been investigated. The concrete examples of the support provided by Polish representatives to Ukraine as a member of international organizations and the Poland's attempts to become a recognized regional leader in the Central-East Europe have been highlighted. One can trace the interdependence of political and economic partnership of the two states, the process of conception and development of their strategic partnership.

Key words: Poland, Ukraine, eastern policy, Ukraine-Poland relations, economic partnership.

УДК 94 (477):314.743
ББК 63.3 (4 Укр) 62

Микола Генік

ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКЕ ПРИМИРЕННЯ В ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ ЛЄШКА МОЧУЛЬСЬКОГО

Значний вплив на формування польсько-українських відносин мали політичні концепції лідера Конфедерації незалежної Польщі Лєшка Мочульського. Його проекти передбачали досягнення польсько-українського примирення, непорушність кордонів і регіональну інтеграцію країн Міжмор'я. Політичні концепції Л.Мочульського є продовженням напрямку політичної думки Ю.Пілуцького та справили значний вплив на сучасні концепції політики країн Центрально-Східної Європи.

Ключові слова: Конференція незалежної Польщі, польсько-українські відносини, Центрально-Східна Європа.

Польсько-українське примирення займало важливе місце в ідеології польського опозиційного руху та розглядалося в контексті боротьби з тоталітаризмом, комунізмом і радянським поневоленням, формування нового геополітичного устрою Центрально-Східної Європи (ЦСЄ), розв'язання проблеми кордонів і національних меншин. Послідовну позицію в справі польської східної політики та польсько-українського примирення демонструвала одна з найстарших польських опозиційних партій – Конфедерація незалежної Польщі (КНП – Konfederacja Polski Niepodległej) та її лідер – Лєшек Мочульський.

Унаслідок незначної віддаленості від подій останніх десятиліть політична думка Л.Мочульського стала предметом наукового дослідження порівняно недавно. Цій тематиці присвячено праці А.Фрішке [27], Б.Савіцької [47], Д.Цецуди [22, с.46–51], Ю.Зайцева [10, с.17–33] та інших.

Джерельною базою дослідження стали неопубліковані матеріали Архіву актів нових, приватних архівів Володимира Мокрого, Павла Казанецького, інтерв'ю з Лєшком Мочульським і преса КНП.

Роберт Лєшек Мочульський народився 7 червня 1930 р. у Варшаві. Закінчив Академію політичних наук і Варшавський університет, працював журналістом в “Życiu Warszawy”, “Dokoła Świata” і “Stolicy”. У 1977 р. Л.Мочульський виступив співорганізатором Руху захисту прав людини і громадянина (Ruchu Obrony Praw Człowieka i Obywatela). У 1979 р. заснував Конфедерацію незалежної Польщі, яку

очолював понад 20 років. Багаторазовий політичний в'язень у ПНР. У своїх публікаціях використовував псевдоніми “Lem”, “Leszek Karpatowicz”, “Natalia Naruszewicz”, “Rt.”, “Robert Trzywdar”. Автор книг: “Wojna Polska 1939” (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1972), “Szpony czarnego orla” (Warszawa: Wydawnictwo MON, 1969), “Geopolityka. Potęga w czasie i przestrzeni” (Warszawa, 2000), “Narodziny Międzymorza” (Warszawa: Bellona, 2008).

Л.Мочульський виступав також основним ідеологом КНП у питаннях східної політики. На переконання лідера КНП, занепад І Речі Посполитої відбувся тоді, коли розпочалася польсько-українська суперечка. Продовжуючи пілсудчиківський напрям політичної думки, досягнення польсько-українського примирення Л.Мочульський розглядав як необхідну умову гарантування безпеки народам ЦСЄ та федеративної перебудови балто-чорноморської дуги. Найважчою перешкодою на шляху польсько-українського примирення виступала проблема кордонів.

Загалом у зазначений період у польській та українській політичній думці розглядалося 4 основні варіанти вирішення проблеми кордону: ревізіонізм, федералізація чи лібералізація, непорушність і пролонгація проблеми для розв'язання в період після отримання незалежності. Згідно з інформацією Є.Янковського, виголошеною в Польсько-українському товаристві в Парижі 15 лютого 1980 р., серед традиційних польських політичних партій в еміграції Національна партія (ендеки) виступала прихильником повернення кордонів Ризького договору 1921 р., Польська партія соціалістична об'єднувала прихильників федералізму та пролонгації, пілсудчики також виступали за пролонгацію [14, с.3].

Прихильником федералістського вирішення проблеми польсько-українського кордону зарекомендувала себе заснована 1 вересня 1979 р. Конфедерація Незалежної Польщі. Уже в травні 1980 р. у своїй резолюції КНП виступила прихильником створення незалежної України, яка б обіймала всі землі, заселені українцями. КНП вважала, що плин часу та трагічні події останніх 40 років визначили лінію польсько-українського розмежування, що повинно братися до уваги при формуванні майбутніх відносин. Проблемі кордону пропонувалося розв'язати в площині концепції Міжмор'я, тобто створення федерації, яка знизить статус кордонів з міждержавних до адміністративних і лібералізує норми їх перетину. “Основою майбутньої польсько-української співпраці повинні бути визнання та повага однакових прав українців у Польщі та поляків в Україні, взаємна відкритість на культурні впливи й гарантування обом народам перетину кордону між Польщею і Україною в умовах демократичного існування обох держав” [6; 21, с.7].

На зустрічі зі студентами краківських університетів 25 червня 1987 р. лідер КНП Л.Мочульський переконував аудиторію в необхідності відмови від претензій на повернення лінії ризького кордону, що створить передумови для лібералізації та демократичних змін у макрореґіоні. Він стверджував, що повернути незалежність Польща може тільки в існуючих кордонах. Розмови про незалежність у кордонах Ризького договору перекреслюють польські шанси на незалежність. Л.Мочульський виключав можливість політики екстермінації чи переселень у ЦСЄ. Лідер КНП вважав, що слід надати право всім депортованим і виселеним полякам чи українцям повернутися на попереднє місце проживання, хоча передбачав, що після 40-річного вигнання тільки невеликий відсоток скористається цим правом. Виступаючи прихильником незалежності України, Л.Мочульський пропонував розв'язати проблему розмежування шляхом відкритості кордонів. “(...) Мусимо визнати справедливі кордони між нами, тобто згідно з волею людей, які проживають у даному пункті – етнографічні кордони. Тільки це повинні бути пропускні кордони. Навіть якщо біля Польщі існуватиме якась незалежна українська і литовська держава, то Україна ніколи не буде для нас закордоном і навпаки – Польща не буде ніколи закордоном для України, хоч би це були дві різні держави”. Л.Мочульський заявив, що кордоном, між незалежними Польщею і Україною може бути

тільки адміністративна лінія на карті й, насамперед, кордон повинен бути відкритим. Тоді ж він виступив з відмовою від претензій на Львів. “З боєм серця кажемо і я так кажу: Львів – це українське місто”. Афористично проблема кордонів Л.Мочульським була сформульована так: “Якщо хочемо повернутися до Львова, мусимо відмовитися від Львова”.

Взаємовідносини народів на північ від Карпат пропонував побудувати на федералістичних принципах, подібних до І Речіпосполитої. “Якщо на цьому просторі укладемо стосунки між нами без конфліктів, усобиць і ворожості, то створимо потенціал, який зрівноважить те, що на схід від нас, і те, що на захід від нас”. Він наводив приклад взаємозалежності незалежності народів ЦСР – після втрати Україною державності в 1920 р. Польща змогла проіснувати тільки 19 років [6; 9; 32, s.1–7; 46, s.3–5; 60, s.6–7].

Результатом поїздки Л.Мочульського на Захід у 1987 р. стало призначення його делегатом лондонського еміграційного уряду на край. У цей час було встановлено контакти з українською еміграцією. Л.Мочульський брав участь у зборах ОУП І лютого 1987 р. у Лондоні, про що було поміщено замітку в номері “Kultury” за липень-серпень. Пізніше Е.Прус різко нападав на Л.Мочульського, обвинувачуючи його в проукраїнській орієнтації. Контакти з українською еміграцією посилили в нього переконання в необхідності польсько-української співпраці. На з’їзді партії в Гожові 22 січня 1991 р. Л.Мочульський проголосив гасло: “Не буде вільної Польщі без вільної України” [2; 8; 45, s.11].

С.Стецько в інтерв’ю органу КНП “Drodze” згадувала, що на основі порозуміння УПА з WiN після війни українська сторона пробувала досягнути порозуміння з поляками на Заході, однак вдалося досягнути контактів тільки з окремими організаціями в Англії, Бразилії та Австралії. Зміни в польсько-українських відносинах настали з появою нової хвилі еміграції, пов’язаної з “Solidarnością”, для якої важливішою була майбутня співпраця, а не концентрація на трагічних сторінках минулого [6; 59, s.41–45]. Аналізуючи еволюцію ідеології опозиційних середовищ, Я.Заленський стверджував, що найбільше змінилося ставлення польської опозиції до українських проблем у питаннях кордону, зокрема, найбільш помітною була зміна позиції КНП [6; 62, s.21–24].

Діяльність КНП особливо активізувалася на етапі розпаду ОВД і СРСР. У 1989 р. Л.Мочульський безрезультатно кандидатував на виборах до сейму. Брав участь у президентських виборах 1990 р., здобувши 411516 голосів (2,5%). Протягом 1991–1997 рр. був депутатом сейму І і ІІ каденцій від КНП. У сеймі Л.Мочульський був членом Комісії закордонних справ, Комісії зв’язку з поляками за кордоном і Підкомісії для справ східної політики. Очолювана ним КНП на виборах 1991 р. провела 47 послів до сейму, створивши 5-ту за чисельністю фракцію.

Керівництво КНП пильно спостерігало за боротьбою української опозиції щодо відновлення державності. На необхідності досягнення польсько-українського примирення наголошував діяч КНП А.Іздебський під час міжнародної наукової конференції “Незалежницькі прагнення українців у ХХ ст.”, яка проходила в Кракові 6–8 травня 1991 р. [5; 18, с.6]. КНП зі стурбованістю відреагувала на спробу путчу в Москві 1991 р., оцінивши його як загрозу трансформаційним процесам у ЦСР та пропонуючи створення міжнародної комісії [1; 31, s.3].

КНП була серед політичних сил Польщі, які підтримували проголошення незалежної України. 27 серпня 1991 р. Л.Мочульський звернувся з листом до президента Л.Валенси, у якому оцінював проголошення державної незалежності як великий історичний факт, який основоположно вплине на всю Європу. Він пригадував, що анексія більшої частини України Росією в другій половині ХVIII ст. висунула царську імперію на основне місце на континенті та створила загрозу для всієї Європи. Створення незалежної України, відокремленої від Росії, повертає колишній корисний геополітичний устрій і є вагомим чинником європейської безпеки. Для польської сторони важливим питанням була також проблема геополітичного вибору України, причому Л.Мочульський вбачав альтернативу – Польща або Німеччина. Лідер КНП нагадував, що Ю.Пілсудський у союзі суверенних польської та української держав бачив ключ до гарантування національного існування й із цією метою в 1920 р. ризикував усім, щоб досягнути цього. На переконання Л.Мочульського, Л.Валенса як черговий наступник Ю.Пілсудського на посту глави держави мав історичний шанс здійснити те, що не вдалося сімдесят років тому. “Не можна нам запізнитися із визнанням Республіки України. РП повинна стати першою державою, яка це здійснить і налагодить з Республікою Україною повні дипломатичні відносини. Візьмемо таким чином так необхідну ініціативу у формуванні нового ладу у Центральній Європі, і сприяючи створенню нового геополітичного устрою, найкраще подбаємо також про наші національні інтереси”.

літичний устрій і є вагомим чинником європейської безпеки. Для польської сторони важливим питанням була також проблема геополітичного вибору України, причому Л.Мочульський вбачав альтернативу – Польща або Німеччина. Лідер КНП нагадував, що Ю.Пілсудський у союзі суверенних польської та української держав бачив ключ до гарантування національного існування й із цією метою в 1920 р. ризикував усім, щоб досягнути цього. На переконання Л.Мочульського, Л.Валенса як черговий наступник Ю.Пілсудського на посту глави держави мав історичний шанс здійснити те, що не вдалося сімдесят років тому. “Не можна нам запізнитися із визнанням Республіки України. РП повинна стати першою державою, яка це здійснить і налагодить з Республікою Україною повні дипломатичні відносини. Візьмемо таким чином так необхідну ініціативу у формуванні нового ладу у Центральній Європі, і сприяючи створенню нового геополітичного устрою, найкраще подбаємо також про наші національні інтереси”.

Л.Мочульський звертав увагу на важкі сторінки польсько-українських відносин, які приносили шкоду обом народам і які необхідно подолати. Він помічав зростання взаємної доброзичливості. “Виразно це було помітно в декаді вісімдесятих років, коли польський народ, згуртований навколо “Solidarności” і під Вашим керівництвом, Пани Президенте, боровся за свої невід’ємні права – на нашому боці були українські серця. Великий український державний діяч покійний Ярослав Стецько розробив цілу глибоку політичну програму, стверджуючи, що “без вільної Польщі немає незалежної України”. Ми можемо сьогодні тільки повторити, що без вільної України немає незалежної Польщі”. Обґрунтовуючи необхідність підтримки Польщею української незалежності, Л.Мочульський заявляв, що “якби виявилось, що у вирішальний момент Польща не зможе стати поруч з братньою Україною – утрати для нас, для Європи, для миру були б незлічими” [1; 36, s.4].

Підписання 18 травня 1992 р. у Варшаві польсько-українського договору про добросусідство, дружні відносини й співпрацю зафіксувало непорушність міждержавного кордону та визнання права національних меншин на збереження, вираження й розвиток своєї тотожності [7, р.357; 43]. У ст.2 договору декларувалося, що “Сторони вважають за непорушний існуючий і нанесений на місцевості кордон між ними й підтверджують, що не мають щодо себе жодних територіальних претензій і не висуватимуть таких претензій у майбутньому” [4; 20, s.327–328; 56, s.2, 7–9; 57, s.219]. Підписання польсько-українського договору було реалізацією програмних цілей КНП. Союз Польщі й України Л.Мочульський розглядав як місію обох держав у майбутній Європі та гарантію проти розширення нової російської імперії на захід [1; 53, s.5].

У нових геополітичних умовах, які виникли після розпаду ОВД і СРСР, КНП одна з небагатьох запропонувала програму східної політики, висунувши концепцію Міжмор’я. В “Apelu IV Kongresu KPN do społeczeństw i sił politycznych krajów Międzymorza” передбачалися об’єднання незалежних держав, спільний ринок, спільна оборонна політика, прозорість внутрішніх кордонів, створення Ради й Парламенту Міжмор’я. Близький до КНП Тадеуш А.Ольшанський пропонував Львів як місце перебування парламенту. У рамках Міжмор’я передбачалися два регіональних блоки: північний (на північ від Карпат) і дунайсько-балканський [3; 11; 16, с.4; 29, s.6]. Л.Мочульський пропонував перетворити Калінінградську область на консорціум Литви, Білорусії та Польщі [3; 33, s.79–82].

Протягом 1993 р. КНП вела активну діяльність з пропаганди концепції Міжмор’я [1: 3; 4; 13, с.3; 15, с.96–99; 54, s.5–7]. Зокрема, один з діячів КНП Т.Щепанський у книзі “Międzymorze. Polityka środkowo-europejska Konfederacji Polski Niepodległej” передбачав, що регіональне об’єднання матиме на меті гарантування незалежності його суб’єктів, збереження національної самобутності та сприяння інтеграції його членів у рамках Європейської Спільноти. Принципами співпраці мали бути відмова від ревізії кордонів, повага прав національних меншин, лояльність меншин до

держави перебування, повага до національних традицій і недопущення пересування етнічних кордонів поза існуючі [3; 58, s.19–20; 39, s.23–24].

На шляху до створення Міжмор'я КНП підтримувала пропозицію приєднання України до Вишеградської групи [1; 42, s.4]. Українська сторона в цей період просувала свій проект створення простору стабільності й безпеки в ЦСЄ, акцентуючи на його близькості з проектами Л.Валенси й Е.Балладюра [4; 61, s.5]. На польсько-українській конференції “Nowe wyzwania – nowa odpowiedzialność” (Краків – Криниця, 18–21.II.1993) М.Горинь говорив про потребу інтеграції балто-чорноморської дуги як “третього полюса Європи” [4; 38, s.5].

Протягом 1993–1994 рр. ідея співпраці антикомуністичних партій ЦСЄ активно дискутувалася й обговорювалася. 11 лютого 1994 р. у Гданську було проведено конференцію “Напрямок розвитку співпраці Центрально-Східної Європи” за участю Збігнева Фроста, Романа Вапінського, Т.Щепанського та Кшиштофа Фігеля (Польсько-Українське товариство в Гданську) [1; 52, s.14]. У грудні 1993 р. під час V з'їзду Руху посол від КНП Даріуш Вуйцік запропонував провести нараду партій у лютому 1994 р. Однак зникнення діяча НРУ М.Бойчишина, який займався цією справою, змусило перенести термін установчих зборів [1; 51, s.15–16].

Просування плану регіональної інтеграції робилося також на міждержавному рівні. 9–11 лютого 1994 р. польська делегація на чолі із заступником Комісії закордонних справ сейму й головою Політичного комітету КНП Кшиштофом Крулем відвідала Київ, де мала зустрічі з представниками Верховної Ради, МЗС і політичних партій. Українська сторона зацікавилася ідеєю інституціоналізації центральноєвропейської співпраці в рамках Міжмор'я, убачаючи спільні риси з планом Кравчука й навіть було вжито формулювання “план Кравчука–Мочульського” [1; 28, s.6–7].

У результаті численних контактів 12 березня 1994 р. було підписано договір між КНП, Українською республіканською партією та Партією зелених України. Він передбачав проведення регулярних міжпартійних консультацій щодо найважливіших питань у двосторонніх і багатосторонніх міждержавних відносинах, створення постійного представницького консультативного органу з представників політичних партій Міжмор'я та сприяння інтеграції країн регіону до ЄЕС. 22–23 липня 1994 р. у Києві пройшла багатостороння нарада політичних партій Міжмор'я, у якій узяли участь Т.Щепанський (КНП), М.Горинь (УРП) і В.Кононов (ПЗУ) [1; 3; 24; 25, s.16].

29–30 липня 1994 р. у Києві відбувся з'їзд, на якому сповістили про створення Ліги політичних партій країн Міжмор'я (ЛППКМ), в основу якого лягли цілі, проголошені в “Декларації намірів” політичних партій України й Польщі від 12 березня 1994 р. До ЛППКМ увійшли політичні партії Білорусії (Народний фронт Білорусії та Партія зелених), Естонії (Партія “Pro Patria”), Литви (Консервативна партія Литви, Литовський національний союз), Латвії (Національно-консервативна партія, Партія “За Вітчизну і Свободу”), Польщі (КНП, Республіканська партія, Рух Третьої Речіпосполитої) та України (Демократична партія України, КУН, ПЗУ, Соціал-демократична партія України та УРП) [1; 3; 12, s.10; 40, s.8–9; 41].

Програма діяльності передбачала співпрацю політичних партій у політичній, економічній і культурній галузях, у сфері національної безпеки й у питаннях національних меншин. У прийнятій програмі стверджувалося, що національний характер кожної з держав Міжмор'я є об'єктивним історичним фактом. Для всіх громадян повинен застосовуватися принцип рівних прав без різниці етнічної приналежності чи визнання. Політика щодо національних меншин має бути спрямована на гарантування належних умов для кожної меншини з метою збереження національної відмінності. Кожна національна меншина повинна поважати права й потреби країни перебування, особливо ті, що стосуються територіальної цілісності. Декларувалося, що ЛППКМ не підтримуватиме політики стосовно національних меншин, яка буде спрямована на

маніпулювання внутрішніми адміністративними кордонами, зловживання економічною політикою, підживлювання сепаратистських настроїв чи втручання інших держав у внутрішні справи країн Міжмор'я під приводом захисту національних меншин [1; 44, s.9–10]. Констатуючи посилення російського імперіалізму, КНП вважала необхідним включення Польщі до західної оборонної системи й нав'язання співпраці з Україною та іншими незалежними сусідами на сході [1; 26, s.6–7; 37, s.18–19].

Анджей Іздебський висував проект створення Федерації народів Центральної Європи, до якої мали ввійти 17 держав: Україна, Польща, Румунія, Угорщина, Сербія, Білорусія, Болгарія, Словаччина, Хорватія, Боснія і Герцеговина, Молдавія, Литва, Албанія, Латвія, Словенія, Македонія й Естонія. Об'єднання держав з населенням 188 млн чол. і площею 2106,7 тис. кв. км повинно укласти військовий пакт і здійснювати посередництво в торгівлі Росії з Європейським Союзом. Львів пропонувався на столицю федерації, спірні території розглядалися як зона вільної торгівлі, англійська мова як офіційна [3; 55, s.10–11].

Проблеми національної безпеки становили основний предмет обговорення II конгресу ЛППКМ (Ярослав, 9–11 червня 1995 р.). В ухвалених резолюціях Ліга виступила за вступ усіх країн між Балтійським, Чорним та Адріатичним морями до НАТО і ЄС, створення між ними тіснішого об'єднання на зразок Бенілюксу, сфери вільної торгівлі, вихід із СНД, співпрацю в боротьбі з організованою злочинністю, виведення російських військ з Калінінграда й Молдавії та визнання незалежності Чечні [1; 19, s.26–29; 34; 35; 48, s.19–20; 49, s.19; 50, s.19]. У 1994 р. Л.Мочульський і фракція КНП організували допомогу для Чечні та виступили співзасновниками Чеченського Інформаційного Осередку (Czeczеńskiego Ośrodka Informacyjnego).

У середині 1990-х рр. діяльність ЛППКМ стала замирати. На III конгрес (Мінськ, 22–23 березня 1996 р.) не прибули представники Естонії і Литви, а делегати “Латвійської дороги” брали участь лише як спостерігачі [3; 23, s.7]. Причини занепаду діяльності ЛППКМ М.А.Ковальський вбачав у різних векторах зовнішньої політики країн, які вони представляли, і конфліктах між ними [3; 30, s.XVI].

Після кількох розколів у партії та поразок на виборах Л.Мочульський відійшов від активного політичного життя. Після відновлення діяльності КНП у вересні 2007 р. він отримав титул почесного голови КНП. Проекти регіональної співпраці народів Міжмор'я та польсько-українського примирення, які пропагувалися в 1980–1990-х роках Л.Мочульським, є продовженням пілсудчиківського напряму політичної думки Польщі та справили значний вплив на сучасні концепції політики країн Центрально-Східної Європи.

1. Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN). – KPN. – Sygn. 2. – Npgn.
2. AAN. – KPN. – Sygn. 17. – Npgn.
3. AAN. – KPN. – Sygn. 30. – Npgn.
4. AAN. – KPN. – Sygn. 32. – Npgn.
5. Archiwum prywatne Pawła Kazaneckiego w Warszawie.
6. Archiwum prywatne Włodzimierza Mokrego w Krakowie.
7. Les coupures de presse // Les archives de l'Institut Litteraire a Paris. – 1992. – Vol. 2. – P. 357.
8. Інтерв'ю з Лешком Мочульським. – Варшава, 2007. – 18 січня.
9. Інтерв'ю з Володимиром Мокрим. – Краків, 2004. – 28 лютого.
10. Зайцев Ю. Польська антикомуністична опозиція і Рух Опору в Україні: від порозуміння до координації дій / Юрій Зайцев // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип. 13 : у 2 ч. Україна–Польща: історія і сучасність : зб. наук. пр. і спогадів про Павла Михайловича Калениченка (1923–1983) / НАН України, Ін-т історії України ; [відп. ред. Ю. А. Пінчук]. – К., 2003. – Ч. 1. – 498 с.; Ч. 2. – 455 с.
11. Зварот IV Кангрэсу КРН да грамадзянства і палітычных сілау дзяржау Міжмора // Выбар. – 1992. – 22 VII.
12. Когут І. Балтійсько-Чорноморський союз чи вакуум? / Ігор Когут // Українське Слово. – 1994. – 20 жовт. – С. 10.
13. Лешек Мочульський: “Попереду – довга, важка боротьба” // Рада. – 1993. – 9 груд. – С. 3.

14. Михальчук В. Українська справа і польські політичні партії / В. Михальчук // Українське Слово. – Париж, 1980. – 16 берез. – С. 3.
15. Мочульський Л. Міжмор'я / Лешек Мочульський // Сучасність. – 1992. – № 7. – С. 96–99.
16. Незалежні країни Міжмор'я – єднаймось! // Самостійна Україна. – 1994. – № 5. – 14–18 лют. – С. 4.
17. Потрібна співпраця [Інтерв'ю з Анджеем Іздебським] / Розмову вів Юрій Мацюрак // Франкова Криниця. – 1992. – № 13 (117). – 27 берез. – С. 4.
18. Фрагменти виступів у дискусії після доповідей // Між сусідами. – Краків, 1991. – С. 6.
19. Щепанський Т. Міжмор'я – щит проти Москви / Томаш Щепанський // Державність. – 1995. – № 1. – С. 26–29.
20. Bonusiak W. Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1990–1996 / Włodzimierz Bonusiak // Polska i Ukraina po II wojnie światowej. – Rzeszów: Wydawnictwo WSP, 1998. – S. 327–328.
21. Boruta M. Problemy etniczne i polityka. Wybrane zagadnienia w opiniach środowisk niezależnych. Ludzie–Partie–Czasopisma / Mirosław Boruta. – Kраків : Towarzystwo Pomost, 2000. – S. 7.
22. Cecuda D. Leksykon opozycji politycznej 1976–1989 / Dariusz Cecuda. – Warszawa : BIS SZP, TRUST, 1989. – S. 46–51.
23. Chajewski A. Polityka pobożnych życzeń / Adam Chajewski // Magazyn Wilński. – 1996. – № 6. – S. 7.
24. Deklaracja intencji narady partii politycznych Ukrainy i Polski // Gazeta Polska. – 1994. – № 2.
25. “Deklaracja intencji” narady partii politycznych Ukrainy i Polski // Biuletyn Informacyjny Konfederacji Polski Niepodległej (BI KPN). – 1994. – № 64. – IV. – S. 16.
26. Deklaracja obozu patriotycznego. Bielsko-Biała 18.07.1995 // BI KPN. – 1995. – № 70. – 24 VII. – S. 6–7.
27. Friszke A. Przystosowanie i opór. Studia z dziejów PRL / Andrzej Friszke. – Warszawa : Biblioteka “Więzi”, 2007. – 428 s.
28. J. W. [Jerzy Wawrowski] . Wizyta delegacji Sejmu RP na Ukrainie / J. W. // BI KPN. – 1994. – № 62. – II. – S. 6–7.
29. Kamiński J. C. Międzymorze. Europa Środkowa w koncepcjach KPN-u / Jacek C. Kamiński // Myśl Polska. – 1993. – 1–15. XII. – S. 6.
30. Kowalski M.A. Puste Międzymorze / Marek Arpad Kowalski // Czas! – 1996. – № 5. – S. XVI.
31. KPN o puczu w Związku Radzieckim // BI KPN. – 1991. – № 18. – IX. – S. 3.
32. Kwestia niepodległości jest sprawą jakości naszej polityki. Wystąpienie Leszka Moczulskiego na spotkaniu ze studentami wyższych uczelni krakowskich w kościele oo. Dominikanów w Krakowie w dniu 25.VI.1987 r. // Opinia krakowska. Pismo II Obszaru Konfederacji Polski Niepodległej. – Kраків, 1987. – № 34. – S. 1–7.
33. Leszek Moczulski // Polska w Europie. – 1992. – IV. – S. 79–82.
34. Miszczak J. Zjednoczone Międzymorze / Jan Miszczak // Nowiny. – 1995. – № 7 (95). – 27. VI.
35. Młynarski J. Integracja polityczna / Janusz Młynarski // Gazeta Wyborcza. – 1995. – № 135 (821). – 12. VI.
36. Moczulski L. KPN żąda uznania przez Polskę niepodległości Ukrainy / Leszek Moczulski // BI KPN. – 1991. – № 18. – IX. – S. 4.
37. Ocena sytuacji w Europie Środkowo-Wschodniej // BI KPN. – 1995. – № 70. – 24. VII. – S. 18–19.
38. Olszański T. A. Notatka o przebiegu konferencji polsko-ukraińskiej w Krakowie / Tadeusz Andrzej Olszański // AAN. – KPN. – Sygn. 21. – 1993. – 24 II. – S. 5.
39. Olszański T. A. Czym ma być Międzymorze? / Tadeusz Andrzej Olszański // Dyskusja. – 1993. – № 2. – IX. – S. 23–24.
40. Oświadczenie o utworzeniu Ligi partii politycznych krajów Międzymorza // BI KPN. – 1994. – № 64. – IV. – S. 8–9.
41. Pankowski R. Is the Idea of “Intermarium” relevant for the western post-Soviet nationalities? / Rafał Pankowski // A level Political Studies project. – Eton College, 1994. – 9 p.
42. PG. Stworzymy Międzymorze / PG // Biuletyn Informacyjny Konfederacji Polski Niepodległej. – 1993. – № 41. – III. – S. 4.
43. Polish-Ukrainian Treaty // Radio Free Europe. Polish Broadcasting Department. Program title: Facts and Views. – 1992. – № 359. – 19 May.
44. Program działania Ligi partii politycznych krajów Międzymorza // BI KPN. – 1994. – № 64. – IV. – S. 9–10.
45. Prus E. Bluff stulecia / Edward Prus // Szczerbiec. – 1994. – № 1. – S. 11.
46. Przytaczamy fr. wypowiedzi Leszka Moczulskiego dotyczącej kwestii stos. polsko-ukraińskich // Świt Niepodległości. Pismo grupy afiliowanej przy KPN. – 1986. – № 2. – S. 3–5.
47. Sawicka B. Konfederacja Polski Niepodległej / Sawicka Barbara // Partie i koalicje polityczne III Rzeczypospolitej ; [pod red. Krystyny A. Paszkiewicz]. – Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2004. – S. 33–38.
48. Stanowisko Ligi partii krajów Międzymorza w kwestii agresji rosyjskiej w Czeczenii // BI KPN. – 1995. – № 70. – 24. VII. – S. 19–20.
49. Stanowisko Ligi partii krajów Międzymorza w kwestii bezpieczeństwa narodowego (Jarosław, 09–11.06.1995 r.) // BI KPN. – 1995. – № 70. – 24. VII. – S. 19.
50. Stanowisko Ligi partii krajów Międzymorza w kwestii współpracy ekonomicznej // BI KPN. – 1995. – № 70. – 24. VII. – S. 19.

51. Szczepański T. Polsko-ukraińska deklaracja intencji / Tomasz Szczepański // BI KPN. – 1994. – № 64. – IV. – S. 15–16.
52. Szczepański T. W Gdańsku o Europie Środkowej / Tomasz Szczepański // BI KPN. – 1994. – № 62. – II. – S. 14.
53. Szczepański T. Spotkanie z przewodniczącym KPN w “Towarzystwie Polska-Ukraina” / Tomasz Szczepański // BI KPN. – 1992. – № 26. – V. – S. 5.
54. Szczepański T. Sprawozdanie z działalności Referatu Międzymorze KPN za rok 1993 / Tomasz Szczepański // BI KPN. – 1994. – № 61. – II. – S. 5–7.
55. “Środkowoeuropejczyk” z Krakowa [Izdebski A.] Federacja Narodów Środkowej Europy – realność czy utopia ? / “Środkowoeuropejczyk” z Krakowa // Hale i Dziedziny. Miesięcznik Ziemi Górskich. – 1995. – № 1. – S. 10–11.
56. Traktat między Rzeczpospolitą Polską a Ukrainą o dobrym sąsiedztwie, przyjaznych stosunkach i współpracy. – 1992. – 18. V. – S. 2, 7–9.
57. Traktat między Rzeczpospolitą Polską a Ukrainą o dobrym sąsiedztwie, przyjaznych stosunkach i współpracy // Kukulka J. Traktaty sąsiedzkie Polski odrodzonej. – Wrocław ; Warszawa ; Kраків : Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1998. – S. 219.
58. Trojan W. “Międzymorze” – koncepcja polityki środkowo-europejskiej / Wojciech Trojan // Szczerbiec – 1994. – № 10. – S. 19–20.
59. W oczach innych. Rozmowa ze Sławą Stečko // Droga. Wolność i Niepodległość. Pismo KPN. – Warszawa ; Kраків ; Poznań ; Katowice ; Lublin. – 1987. – № 23. – S. 41–45.
60. Wschodnie granice Polski. Fragmenty wypowiedzi L.Moczulskiego podczas dyskusji // Opinia krakowska: Pismo II Obszaru Konfederacji Polski Niepodległej. – Kраків, 1987. – № 34. – S. 6–7.
61. Wystąpienie Ministra Spraw Zagranicznych Ukrainy A. Złenki w Ośrodku Studiów Wschodnich (Warszawa, Polska, 22 marca 1994 r.) // Ukraine. Embassy of Ukraine to the Republic of Poland. Press release. – S. 5.
62. Wywiad z Janem Zajątkiem (KOS) // Dialogi. Biuletyn Polsko-Ukraiński. – 1988. – № 2–3 (11–12). – S. 21–24.

Political conceptions of Leszek Moczulski – the leader of Confederation of Independent Poland – had a great influence on the formation of Polish-Ukrainian relations. His projects were provided for the achievement of Polish-Ukrainian reconciliation, the inviolability of borders and the regional integration of Intermarium countries. L.Moczulski's political conceptions were the continuation of J.Pilsudski's political thought trend and made the considerable influence on modern conceptions of policy of countries of East Central Europe.

Key words: Confederation of Independent Poland, Polish-Ukrainian relations, East Central Europe.

УДК 94 (477.83.86)
ББК 63.3 (4 Укр) 52

Лілія Шологон

ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ТЕАТРАЛЬНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНЦІВ ГАЛИЧИНИ (1848–1914 рр.)

У статті аналізуються архівні документи, спогади, публіцистичні та наукові праці, матеріали періодичних видань, що розкривають події з історії театрального життя Галичини другої половини XIX – початку XX ст. Вони дозволяють з'ясувати процес становлення та розвитку українського театру в краї.

Ключові слова: Галичина, театр, товариство “Руська бесіда”.

Однією з найважливіших подій національно-культурного життя українців Галичини другої половини XIX – початку XX ст. стало зародження та становлення українського театру. Варто зазначити, що професійний український театр розпочав своє функціонування тільки з 1864 р., коли театральну трупу створили при товаристві “Руська бесіда” у Львові.

Український театральний колектив упродовж 60-х рр. XIX – початку XX ст. працював у непростих умовах, переживав злети й падіння, що супроводжувалися як матеріальними труднощами, так і неналежним його керівництвом. Незважаючи на це, він залишався вагомим чинником національно-культурного життя українців Галичини зазначеного часового проміжку. Саме тому, на нашу думку, варто на основі ретельного аналізу джерел з історії українського театру з'ясувати найважливіші аспекти його становлення та розвитку.

Метою статті є виявлення й опрацювання архівних та опублікованих джерел, що розкривають передумови створення, відкриття й функціонування національного театру в Галичині та його значення в культурному житті українців краю другої половини XIX – початку XX ст.

Обрана тема стала об'єктом неабиякої уваги дослідників. Упродовж 80-х рр. XIX – початку XX ст. на сторінках періодичних видань краю з'явилося чимало критичних розвідок І.Франка [40], С.Чарнецького [35], Д.Дорошенка [20] про професійний рівень, репертуар та гастролі театру “Руської бесіди”. У 20–30-х рр. ґрунтовний аналіз організаційних аспектів діяльності українського театру зроблено в розвідці С.Чарнецького “Нарис історії українського театру в Галичині” [37] та інших працях цього ж автора, у статтях С.Русової [30] тощо. Не залишилися осторонь згаданої тематики й радянські вчені, зокрема Р.Кирчів [21], Я.Білоштан [15] та інші. Чимало наукових праць з історії українського театру другої половини XIX – початку XX ст. написано такими сучасними дослідниками, як Я.Дашкевич [19], Р.Пилипчук [27], Г.Бурдулашок [18], П.Медведик [24] тощо, які з'ясували багато важливих аспектів зазначеної проблеми. Однак комплексного розв'язання вона ще не отримала в українській історіографії.

Чимало цінних документів, що розкривають історію становлення та розвитку українського театру, зберігаються у фонді 514 “Театральне товариство “Українська бесіда” (1861–1939 рр.) Центрального державного історичного архіву України у м. Львів (далі – ЦДІА України у м. Львів). Це статут товариства, затверджений 1892 р., звіти про діяльність українського народного театру у Львові впродовж 1873–1886 рр., запрошення видатним діячам театрального мистецтва з Наддніпрянщини М.Старицькому і М.Саксаганському разом зі своїми трупами завітати до Галичини, інформаційні повідомлення про гастролі акторів українського театру в містах Галичини в 1894, 1896, 1902, 1913 рр., угоди між проводом товариства “Руська бесіда” та керівниками театральної трупи в різний час, заяви артистів про прийняття їх на роботу, надання їм

грошових допомог, відпусток тощо, листування з урядовими структурами про матеріальну підтримку українського народного театру, програма відзначення 50-річного ювілею товариства, проект побудови нового приміщення театру, спогади окремих акторів та інші матеріали.

Зокрема, у статуті “Руської бесіди” за 1892 р. було зазначено: “Ціллю товариства є плекати та розвивати драматичну штуку в українсько-руській мові” [1, арк.1]. Для реалізації цієї мети передбачалося: організація роботи української мандрівної театральної трупи, створення постійно діючого театру у Львові та побудова для нього відповідного приміщення, допомога аматорським театральним колективам у містечках і селах Галичини, створення навчального закладу для підготовки театральних акторів та режисерів, оголошення конкурсів і визначення премій за кращі п'єси, створення бібліотеки, до якої б увійшли театральні постановки й праці з теорії та практики театрального мистецтва. Опрацювання інших архівних та опублікованих джерел дозволяє стверджувати, що чимало з того, що було передбачено в статуті товариства, не вдалося втілити в життя впродовж зазначеного часового проміжку, і в основному провід “Руської бесіди” зосередив свою увагу на утриманні мандрівного театру та підборі репертуару для нього.

У контексті вищевказаного заслуговують уваги угоди, укладені між проводом товариства й керівниками театральної трупи І.Біберовичем, І.Гриневецьким та іншими в 1882–1903 рр. У них передбачалося, що впродовж року театр мав поставити 120 п'єс у різних місцевостях Галичини, з них 12 – у Львові. Щодо репертуару, то в угоді було записано: “Директори можуть лише ті утвори народного побуту представляти, котрі Виділ Рускої Бесіди узнасть відповідними” [2, арк.1]. Таким чином, кожен нову п'єсу, перед тим як виносити на суд глядачів директор мав надіслати до проводу товариства. Це не зовсім позитивно позначилося на репертуарі театрального колективу, оскільки серед керівництва “Руської бесіди” було мало компетентних осіб у справах театрального мистецтва. Натомість товариство дозволяло директору розпоряджатися коштами, отриманими від галицького краєвого сейму та прибутком від театральних постановок. В основному, вони витрачалися на платню акторам, сплату окремих податків та поновлення театральних костюмів і декорацій. Окрім цього, на директора було покладено обов'язок укласти контракт з артистами. Рукописний примірник цього контракту також зберігається серед документів зазначеного фонду [2, арк.95]. У ньому вказувався розмір платні актора та яким чином вона має виплачуватися, а також вимоги щодо його (актора) професійних якостей.

У фонді театрального товариства також зберігаються матеріали про вистави театральної трупи в різних містечках Галичини. Коротенькі записи дозволяють зробити висновок про дуже насичений графік роботи колективу. Зокрема, впродовж січня 1902 р. було показано 10 вистав у Золочеві, 2 – у Тернополі, 19 – у Бережанах [3, арк.1]. Досить часто інформацію про вистави театральної трупи можна виявити у зверненнях товариства “Руська бесіда” до органів державної влади з приводу отримання грошової допомоги на діяльність театру.

У листуванні з крайовим комітетом галицького сейму щодо надання субвенції театральному колективу серед іншого є перелік непрофесійних українськомовних труп у Львові. Так, у 1909 р. у місті працювало 7 аматорських колективів, які організували при товариствах імені І.Котляревського, “Просвіта” (три театральні гуртки), “Сокіл”, “Зоря”, “Воля” [4, арк.12]. Проте вони були малочисельними й не мали можливості розгорнути активну діяльність. Варто також зазначити, що серед національно-культурних товариств краю найбільше аматорських театральних гуртків було при філіях “Просвіти” та москвофільського товариства імені Качковського. Про це свідчать звіти про їхню діяльність.

Серед документів театрального товариства є також програма святкування п'ятдесятилітнього ювілею від дня створення "Руської бесіди" та звернення до громадськості з проханням узяти в ньому участь [5, арк.1]. Цей документ дозволяє отримати інформацію про заходи, що відбулися 28 січня 1912 р. у Львові, серед яких урочисте богослужіння, святковий концерт, вистава аматорського театру "Наталка Полтавка" та прем'єра драми В.Пачовського "Сонце руїни", поставлена театральною трупю "Руської бесіди" під керівництвом директора Йосипа Стадника.

Цікавими й інформаційно насиченими є спогади артиста Северина Паньківського "Слідами завіяними", що зберігаються в зазначеному фонді. Документи містять чимало інформації про український театральний колектив у 80-х–90-х рр. XIX ст., де він працював помічником. Про роботу артиста в театрі С.Паньківський зазначив: "Праця актора, це був справжній подвиг. Вічна мандрівка по містах і містечках Галичини, це не прогулянка, а тяжка культурно-освітня місія. Кожне й найменше містечко, де й салі театральної нсма, вимагає, щоб театр не минав його, а дав хоч кілька вистав. Треба часто до такого містечка добиратися кіньми. Щоб було де грати, треба завчасу збудувати дерев'яну будю і влаштувати там сцену, а як ні, то просто грати де можна, чи в шопі, чи в якій небудь стайні. Про вигоди і людське життя не могло бути й мови" [6, арк.39]. Проте автор мемуарної праці, актор театрального колективу Марка Кропивницького, що працювала в Наддніпрянській Україні, зовсім не звернув увагу на недоліки в організації роботи трупи, оскільки був неабияк захоплений театральним мистецтвом загалом, і тому дещо ідеалізував український театр Галичини.

При вивченні історії театрального життя краю варто також використати матеріали з особового фонду письменника та засновника аматорського Гуцульського театру Гната Хоткевича. Серед них на особливу увагу заслуговують його спогади, з яких дізнаємося, про подорож письменника до Криворівні 1905 р., знайомство з культурою гуцульського краю та його жителями, які справили настільки сильне враження, що з'явилася ідея створити тут театральний колектив. Незважаючи на скептичне ставлення багатьох відомих діячів українського національно-культурного руху, Гуцульський театр все ж таки було створено і він розпочав свою діяльність у серпні 1910 року в селі Красноїлові виставою "Антін Ревізорчук" (це була перероблена драма Ю.Коженьовського "Верховинці"), яка мала неабиякий успіх, незважаючи на те, що акторами були неписьменні селяни з гуцульських сіл. Причиною цього, на думку Г.Хоткевича, була щирість та безпосередність акторів-аматорів. Варто зазначити, що автор досить цікаво, з неабияким колоритом написав про окремих акторів, репертуар аматорського колективу та його гастролі [7, арк.33]. Адже згодом самодіяльних артистів запросили в Жаб'є. Пізніше вистави відбулися в Довгополі, Сторонці-Путилові та інших навколишніх селах. 1911 р. гуцульські артисти виступали з неабияким успіхом у Косові, Надвірній, Калуші, Рожнятові, Долині, Болехові, Стрию, Дрогобичі, Старому Самборі, Добромилі та інших містах Галичини. Усього в 1911 р. Гуцульський театр виступив у 61 місті і дав 68 вистав. Справжнім тріумфом самодіяльного театру були гастролі в Кракові та Львові. Про вистави гуцульського театрального колективу з'явилися схвальні відгуки на сторінках як українських, так і польських періодичних видань вищевказаних міст. У березні 1914 р. згадана гуцульська група з великим успіхом виступала в Москві на публічному засіданні етнографічного відділу й музично-етнографічної комісії імператорського товариства природознавства, антропології та етнографії при Московському університеті. Проте події Першої світової війни припинили діяльність Гуцульського театру [16, с.246].

Неопубліковані джерела, що розкривають окремі аспекти театрального життя Галичини, також знаходяться у фондах Відділу рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаніка НАН України. Зокрема, серед різнопланових документів Наукового товариства ім. Т.Шевченка (далі – НТШ) статут "Руської бесіди" за 1861 р. Озна-

йомлення з ним дозволяє стверджувати, що основне завдання вищезазначеної громадської організації полягало в об'єднанні освічених русинів для змістовного проведення вільного часу. Передбачалося, що члени товариства зможуть безкоштовно скористатися його періодичними виданнями, відвідувати організовані ним музичні вечірки й театральні вистави [10, арк.33]. Таким чином, у статуті товариства за 1861 р. лише побіжно згадувалося про його театральну діяльність.

Протокол перших загальних зборів "Руської бесіди", що відбулися 23 грудня 1861 р., засвідчує, що серед п'ятдесяти п'яти присутніх членів були Яків Головацький, Михайло Качковський та інші відомі громадські діячі Галичини того часу [11, арк.2]. Вони обрали головою товариства Юліана Лаврівського, який на сторінках періодичних видань уже на початку 60-х рр. XIX ст. активно виступав за створення українського театру.

Також в окремих рукописних документах із фонду НТШ уміщено чимало статистичних даних, зокрема про фінансовий стан товариства в 1897–1900 рр. Тут детальна інформація про гроші, витрачені на оренду приміщень для вистав, декорації, афіші, платню акторам та кошти, перераховані до пенсійного фонду. Окрім грошей за театральні постановки, що становили основне джерело прибутків театру "Руська бесіда", він отримував також дотацію від галицького крайового сейму. Таким чином, у середньому впродовж зазначеного часового проміжку бюджет театральної трупи становив 28 500 крон [12, арк.1].

Варто звернути увагу також на матеріали з фонду бібліографа Івана Левицького, який для підготовки своєї фундаментальної наукової праці "Галицько-руська бібліографія XIX ст." зібрав чимало газетних вирізок та листів автобіографічного характеру про видатних українських діячів Галичини. Серед них вирізки й виписки з газет про засновника аматорського театру в Коломиї в 1848 р. Івана Озаркевича; українську співачку Філомену Лопатинську, що в 1890 р. вступила до театру "Руської бесіди", а з 1896 р. співала на сценах польських і німецьких оперних театрів у Львові та Чернівцях; автобіографія гімназійного професора й відомого громадського діяча Володимира Шухевича, що тривалий час у товаристві "Руська бесіда" займався справами українського театру тощо [13, арк.30].

Цікавим для дослідника є листування між В.Шухевичем та М.Старицьким у 1902 р. У першу чергу воно стосувалося майбутніх гастролей театральної трупи з Наддніпрянщини до Львова. У листі до Володимира Осиповича останній повідомляв, що не буде брати до Галичини всіх акторів свого театру, а лише 8–10. Натомість планував залучити до трупи галицьких артистів. Також М.Старицький просив надати йому інформацію про вартість орендної плати за театральне приміщення; запитував, чи не буде клопотів зі світлом, музикою та оркестром; яким буде театральний збір при повній залі і в яких містах, крім Львова можна ще гастроловати; чи можна буде у Львові знайти хористів та акторів на ролі другого плану, і, взагалі, скільки часу доцільно показувати вистави зі своєю трупю в Галичині і коли краще приїхати [9, арк.2]. Безперечно, В.Шухевич дав вичерпні відповіді на всі запитання, що цікавили видатного драматурга та актора. Проте гастролі театральної трупи М.Старицького в Галичині не відбулися. Очевидно, непрості умови, в яких працювали українські театральні колективи, стали серйозною перешкодою для гастролей театру з Наддніпрянщини.

Неопубліковані джерела, що розкривають театральну діяльність "Руської бесіди", також знаходяться у Відділі рукописів і текстології Інституту літератури імені Тараса Шевченка НАН України. Зокрема, архів товариства містить рукописи н'єс, які були поставлені трупю, а також листи до загальних зборів "Руської бесіди", списки членів товариства, інформацію про збір коштів на будівництво Народного руського театру у Львові [28, с.616].

При дослідженні історії українського театрального життя складно оминати спогади й автобіографічні матеріали багатьох відомих діячів національно-культурного руху. Цікавою є “Автобіографія” Марка Кропивницького, який погодився на пропозицію провду “Руської бесіди” й очолив театральну трупу товариства у квітні 1875 р. Проте через півроку повернувся до Наддніпрянщини. Марко Лукич в автобіографічному творі повідомив, що основною причиною цього стали сімейні обставини. Окрім цього, загальне становище галицького театру на той час, на його думку, було вкрай поганим. М.Кропивницький гостро критикував його адміністративне керівництво, репертуар, професійну майстерність та мову акторів тощо.

Слід зазначити, що театральний колектив “Руської бесіди”, який отримував від крайової влади фінансову допомогу, змушений був зважати на думку владних структур, коли йшла мова про репертуар. Безперечно, такий стан справ не міг влаштувати М.Кропивницького. Із цього приводу він зазначив: “Коли я задумав вистановити «Дай серцеві волю – заведе в неволю», то д. Романович мусила спершу послати її у виділ (товариства. – *Л.Ш.*), там розкритикували її по всім швам; радили щось переробити, щось доробити, а те місце, де Микита ремствує на бога, сказали: «вичеркнуть». Так я цієї твори і не поставив” [22, с.71].

Не менш цікаві спогади про галицький театр залишив Микола Садовський, який 1904 р. погодився очолити мандрівну трупу. Щоб познайомитися з її професійним рівнем, він спочатку поїхав до Тернополя, де театр гастролював, і як глядач спостерігав за майстерністю акторів із залу. Тут вони грали спектакль за твором Максима Горького “На дні”. Побачене неабияк вразило М.Садовського: “Завіса піднялася, але що я побачив!.. Цілковите нерозуміння типів Горького, ніякого поняття про вбрання, про грим, а щодо мови, то це просто було щось жахливе. Еге-ге, подумав я, то тут роботи, бачу, буде багато!” [31, с.80]. Окрім цього автор спогадів звернув увагу і на надзвичайно низьку платню акторів, яку довелося йому відразу підняти, щоб мати право вимагати від них професійної роботи, і на те, що театральних залів у справжньому розумінні цього слова в Галичині практично не було. Незважаючи на це, завдяки праці М.Садовського було зроблено чимало для зростання рівня українського професійного театру в краї. Про це свідчили гастролі театральної трупи 1905 р. у Станіславі, Коломиї, Городенці, Тернополі, Чорткові, Заліщиках, Товстому, Стрию, Перемишлі тощо. Варто зазначити, що в Станіславі до театрального колективу приєдналася визначна українська акторка Марія Заньковецька. Вистави, поставлені М.Садовським, відзначалися високим професіоналізмом, акторська гра та народні пісні, виконані ним, не могли нікого залишити байдужим. У Львові, як згадував М.Садовський, йому вдалося в 1906 р. показати дві українські вистави у львівському міському театрі, де грала польська опера. На першій був присутній навіть намісник Галичини граф Потоцький. Проте польська преса із цього приводу здійняла такий галас, що перспективи й надалі працювати в належних умовах у трупи М.Садовського не було. Тому він у середині 1906 р. разом з акторами із Наддніпрянщини покинув Львів. Із цього приводу М.Садовський писав: “Не вважаючи на те, що моя праця дала вже деякі наслідки й трупа була така зіграна, що могла сміливо й далі розвиватися, я побачив, що тут роботи мені вже нема, бо розгорнутись ширше тут не можна через брак поміщення, а вертатись знов і поневірятись по тих містечкових клунях чи стайнях, де я вже побував, не було охоти. У мене виникнула думка поставити український театр на широку ногу, але цю думку я гадав здійснити в себе на Великій Україні...” [32, с.83].

Непересічний акторський талант М.Заньковецької справив неабияке враження на галицького глядача, кожен образ, поставлений нею на сцені, викликав справжнє захоплення. Із цього приводу маємо досить змістовні спогади актора театру “Руської бесіди” Івана Рубчака, який виступав разом зі знаменитою артисткою на одній сцені. Він, зокрема, зазначав: “Після першої вистави, зокрема, Заньковецька підійшла до мене і

дала цілий ряд цінних вказівок. Внаслідок я значно краще почав грати не тільки у цій виставі, а й багатьох інших, за що вдячний Марії Костянтинівні до кінця мого життя” [18, с.136]. Загалом автор спогадів досить високо оцінив працю М.Заньковецької і М.Садовського, зазначаючи при цьому, що вони “піднесли галицький театр, поставили на небувалу височінь українську класичну драму й комедію, частково перевиховали мистецький смак галицького глядача” [18, с.137]. Варто зазначити також, що в період перебування М.Садовського та М.Заньковецької в Галичині театр показав 112 вистав.

Згадки про діяльність українського професійного театру в краї вміщено також у спогадах окремих політиків та громадських діячів. Зокрема, депутат галицького крайового сейму та австрійського парламенту, член Крайової шкільної ради, педагог Олександр Барвінський у мемуарній праці “Спомини з мого життя” згадав про гастролі українського народного театру до Тернополя весною 1865 р., яким керував перший його директор Омелян Бачинський, і п’єси “Наталка Полтавка” Івана Котляревського, “Маруся” Григорія Квітки-Основ’яненка та інші, які знайомили глядача з побутом, звичаями, традицією, мовою українців. Викладене автором дозволяє стверджувати, що театр мав величезний вплив на зростання самосвідомості української молоді, селян та міщанства, адже: “вистави були для нас справді вельми поучні, розширювали наш народний світогляд, а рідна пісня будила в нас одушевлення і народну свідомість” [14, с.164].

Заслужують уваги, з огляду на інформаційну насиченість, також спогади громадського діяча та правника Євгена Олесницького “Сторінки з мого життя”. Їхній автор, як і О.Барвінський, не залишив поза увагою гастролей театральний колектив “Руської бесіди” в Тернополі. Про побачене на сцені згодом у розділі “Помітні події з часів дитинства” він написав: “Театр зробив на мене колосальне вражіння. Я мав його потім довший час безнастанно перед очима за дня і снів про нього по ночах... З того першого вражіння лишилося в мене сильне замилювання до театру на все життя” [25, с.44]. Згодом в іншому розділі праці, автор, згадуючи про свою участь у громадському житті впродовж 1886–1890 рр., зазначить, що саме в цей час провід товариства “Руська бесіда” вибрав його референтом у справах театру. Це дозволило Є.Олесницькому з добрим знанням справи писати про його керівництво, артистів, репертуар. Театр тоді очолювали талановиті актори та режисери І.Гринецький та І.Біберович, що досить позитивно позначилося на його професійному рівні. Автор спогадів звернув увагу, що саме в цей час на галицькій професійній сцені з’явилися опера та оперета. І, незважаючи на те, що підготовка до прем’єри опери Миколи Лисенка “Різдвяна ніч” тривала два роки (вона відбулася в Станіславі 1890 р.), її належне виконання, на його думку, було непосильне для тодішнього складу театральної трупи. Загалом зіставлення матеріалу, викладеного у спогадах Є.Олесницького про театральне життя Галичини другої половини ХІХ ст., з іншими джерелами дозволяє стверджувати, що їх автор намагався об’єктивно висвітлити події, що відбувалися [26, с.212].

Варто зазначити, що окремі театральні вистави викликали неабияке захоплення серед громадськості. Про це свідчать спогади, що згодом були опубліковані на сторінках періодичної преси. Журналіст, драматург та театральний критик С.Чарнецький із приводу сімдесятої річниці з дня заснування українського театру в 1934 р. пригадав про урочисте його відкриття 29 березня 1864 р. та першу виставу акторів трупи на основі мелодрами Григорія Квітки-Основ’яненка “Маруся”, про яку писав: “Як раділо сучасне покоління з приводу цієї події! Які сподівання з нею сполучувало!.. Люди вірили, що з відкриттям нашого театру пічнеться «нова щасливіша доба», що той театр «закріпить наші права на самостійне національне існування»” [36, с.70].

Також С.Чарнецький в іншій згадці під назвою “Сторінка з минулого українського театру (з нагоди 40-літніх роковин побуту Кропивницького в Галичині)”, опублікованій 1915 р., зазначив, що Марко Лукич першим погодився в 1875 р. приїхати до

Східної Галичини, щоб “влити свіжу кров в наш театральний організм” [38, с.58] і, на думку автора, він це з успіхом зробив. Проте невдовзі М.Кропивницький покинув галицький край, як вважає С.Чарнецький, через непорозуміння між ним і посереднім польським актором Львом Наторським. Останньому дирекція доручила режисуру окремих вистав.

Спогади про гастролі театральної трупи М.Садовського, у складі якої була видатна українська актриса М.Заньковецька, також з'явилися на сторінках галицької преси в 30-х рр. ХХ ст. Про враження, яке справила на громадськість праця М.Садовського, йшлося в часописі “Рідна школа”: “Його гостювання в Галичині 1905–1906 рр. було одним великим тріумфом. Галицька Україна тоді вперше познайомилася з творчістю великого брата Карпенка Карого” [33, с.59].

Важливим джерелом для вивчення театального життя Галичини зазначеного часового проміжку стали дослідження науковців кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. У першу чергу, варто звернути увагу на монографію Гната Хоткевича “Театр народний і середньовічний”, де автор, як письменник і режисер української аматорської трупи із глибоким знанням справи написав про зародження світового та українського театального мистецтва, про перші драматичні вистави в Коломиї в 1848 р., аматорський театр у Перемишлі, заснування товариства “Руська бесіда”, яке згодом зайнялося організацією українського професійного театру, та його діяльність [8, арк.100].

Не менш змістовною була наукова розвідка І.Франка “Руський театр в Галичині”. Письменник упродовж кінця ХІХ – початку ХХ ст. дуже уважно слідкував за подіями театального життя Галичини, постійно інформував про них читачів на сторінках періодичних видань краю, ставив досить високі вимоги як до професійної майстерності акторів, так і до його репертуару. У вищевказаній праці автор показав передумови становлення українського театру в Галичині, яке розпочалося у 30-х рр. ХІХ ст., приділив чимало уваги його репертуару, звернув увагу на літераторів, що писали драматичні твори.

Для належного функціонування української театральної трупи важливе значення мало як її адміністративне, так і художнє керівництво. До нього залучали професійних режисерів та акторів, дуже часто з Наддніпрянщини. Саме від їхньої роботи значною мірою залежав успіх української трупи. Не оминув їхню діяльність І.Франко у згаданій науковій розвідці. Він написав про керівництво театром у різний час упродовж 60-х–80-х рр. ХІХ ст. акторами Омеляном Бачинським, Антоном Моленцьким, Теофілією Романович, Іваном Гриневецьким та Іваном Біберовичем. Про останніх Іван Якович зазначив: “Театр руський панів Гриневецького і Біберовича в теперішнім стані сміло може рівнятися з найліпшими провінціальними театрами, які коли-небудь у нас були. Режисером єсть п. Гриневецький... За його старанням кожна штука появляється на сцені добре вистудіювана і старанно виконана, що з похвалою підносить навіть львівська польська печать...” [34, с.372].

Також уважно слідкував за розвитком українського театального мистецтва С.Чарнецький. Його праця “Нарис історії українського театру в Галичині”, опублікована в 1934 р., була ґрунтовним дослідженням історії театального життя Галичини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Автор на основі не лише власних спостережень, але й окремих документів про роботу товариства “Руська бесіда”, публіцистичних розвідок, матеріалів з періодичних видань написав про перші аматорські вистави в Коломиї у 1848 р., формування українського професійного театру в Галичині та розкрив організаційні засади його діяльності. Зокрема, С.Чарнецький звернув увагу на роботу кожного з директорів театральної трупи “Руської бесіди”, на здобутки й прорахунки в їхній діяльності. Він, як й інші дослідники вищевказаної проблематики, виділяє як періоди дуже плідної і високопрофесійної праці театру, так і періоди, коли через бездарне керівництво його рівень суттєво знижувався. Автор досить високо оцінив ви-

стави театру, винесені на суд глядача впродовж першого року його роботи під проводом О.Бачинського, суттєве підвищення майстерності театру під керівництвом М.Кропивницького в 1875 р., високий рівень театальної трупи, яку очолювали І.Гриневецький та І.Біберович у 1882–1889 рр., працю М.Садовського в Галичині в 1905–1906 рр., гастролі театального колективу під проводом Романа Сірецького в 1913–1914 рр., де режисером був С.Чарнецький. Поряд із цим, “роками недолі”, за твердженням історика галицького театру був період з 1892–1900 рр., коли провід товариства постановив більшістю голосів піклуватися про театр власними силами. Окрім цього трупу в різні роки очолювали керівники, які не виявили жодного таланту при роботі з акторами. Про них і творчу атмосферу, яка в той час панувала в театрі, автор зазначав так: “Наче на фільмовій стрічці міняються адміністратори, управителі, провідники. режисери, контрольори... Загальний заколот, невпинні спори і сварки, взаємні обвинувачення й доноси складають зміст життя й діяльність дітей музи...” [37, с.114].

Розвідка С.Чарнецького цінна також тим, що тут, окрім ознайомлення читача з найкращими постановками театру, його гастроліями, вміщено біографічні відомості про акторів театального колективу “Руська бесіда”, коротеньку інформацію про його декораторів (серед них був відомий художник Корнило Устиянович), бібліотеку, яку впорядкував Михайло Павлик, збір коштів на будівництво українського театру й діяльність аматорських театральних колективів в Галичині.

Професійний рівень українського театру не міг не хвилювати видатного українського письменника й драматурга Івана Франка. Особливої уваги заслуговує його театральна критика, зокрема статті, опубліковані в “Літературно-науковому віснику”, часописах “Народ”, “Kurjer Lwowski”, де Іван Якович продемонстрував глибоке розуміння суті театального мистецтва. У цілому, дуже цікавими були зауваження про декорації театру “Руської бесіди” в 1893 р.: “Про нутро сільської хати постановка не дає найменшої уваги. Домашні речі, що їх вживають в народних сценах, разять строкатістю: поруч з елегантними філіжанками – брудна велика миска, поруч з дерев'яною лавкою – гарний фотель (м'яке крісло. – Л.Ш.), що якимсь чудом заважає в селянській хаті. Незважаючи на те, що сільська хата має звичайно одні двері – артисти входять і виходять то в глибину, то вправо, то вліво. Так характерних в сільських хатах глиняних печей, “мисників”, “божників” (полиць для посуду, ікон. – Л.Ш) немає, на постелі бачимо якусь шовкову капу, столи нічим не пригадують відомі нам сільські столи” [19, с.339].

Український театр в Галичині, що переживав чимало періодів розквіту та занепаду, не завжди користувався належною увагою глядача. Про це писав І.Франко в одній з публіцистичних статей, опублікованих у часописі Української радикальної партії “Народ”: “Я вбачав причину сього в тім, що він замало народний, що в його існуванню не заінтересовані широкі маси нашого народу, незаінтересовано поперед усього наше селянство” [19, с.344]. На думку Івана Яковича, найважливіші передумови, що приведуть до народності театру, такі: 1) світогляд, який відбивав би справжні прагнення народу; 2) популярність театального мистецтва серед широких народних мас; 3) його загальнодоступність.

Серед публіцистичних праць також заслуговує уваги “Відозва членів дружини Львівського руського народного театру до українського суспільства”, опублікована 1907 р. У ній актори театального колективу “Руської бесіди”, намагаються привернути увагу громадськості до своїх найнагальніших проблем. Насамперед, їх обурювало зневажливе ставлення керівництва театру до артистів трупи, які не мали можливості проявити ініціативу, як краще зіграти ту чи іншу роль. Окрім цього невелика заробітна платня, якої не вистачало на оренду пристойного житла під час гастролей, придбання музичних інструментів та одягу для вистав тощо. Колектив театральної трупи висловив своє обурення із цього приводу такими словами: “... заявляємо протест против пове-

дення нашого господаря, Рускої Бесіди у Львові, яка ігноруючи членів дружини, і яко людей взагалі, і яко людей штуки, віддає нас у гешефтьярську (комерційну. – Л.Ш.) опіку людям підозрілих суспільних прикмет, які дбаючи про як можна найбільше наживання грошей, висмоктують живі соки з дружини, нищать її морально і фізично і невпинно провадять руську штуку до упадку” [17, с.28]. Варто зазначити, що зіставлення фактів, викладених у відозві з особовими справами акторів театру та іншими документами, що зберігаються у ЦДІА України у м. Львові, дозволяють стверджувати, що частково їхні вимоги були виправданими.

За діяльністю театральних колективів “Руської бесіди” можна прослідкувати за допомогою статей у періодичних виданнях Галичини. Перші публікації про необхідність створення української театральної трупи з’явилися на сторінках часопису “Слово” в 1861 р. Їхній автор Ю.Лавровський у статті “Проект до заведення руського театру в Львові” [23] зробив спробу переконати українську громадськість у необхідності створення національного театру. Існування театральної трупи у Східній Галичині, на його думку, необхідне було з огляду на те, що її територію населяють українці, які потребують наукової, естетичної й моральної освіти, засобом поширення якої є театр. У другій статті, присвяченій зазначеній тематиці, Ю.Лавровський запропонував національно-свідомій українській громадськості докласти власних зусиль, щоб новостворений колектив отримував такі ж самі дотації від галицького сейму, як і польська театральна трупа у Львові. Він також запропонував перші спроби для організації національного театру здійснити разом із товариством “Руська бесіда”, яке сам очолював.

Ініціативу Ю.Лавровського підтримав письменник і драматург Гнат Якимович, який у статті “З-під руського серця” [39] запропонував, зважаючи на чималі труднощі в організації професійної трупи, для початку створити аматорський театральний колектив, що буде згодом гастролювати в різних містах Галичини. 1863 р. Г.Якимович запропонував українській громадськості організувати спеціальний комітет для збору коштів на потреби національного театру. Це завдання згодом узяв на себе провід товариства “Руська бесіда”.

Окрім цього на сторінках часопису “Слово” в 1864 р. з’явилися розвідки про перші україномовні театральні вистави: “Наталка-Полтавка” і “Москаль-чарівник” І.Котляревського, “Сватання на Гончарівці” Г.Квітки-Основ’яненка, “Назар Стодоля” Т.Шевченка, сатиричну комедію “Опікунство” Рудольфа Моха та інші.

Перший український театральний сезон у Львові тривав з 29 березня до 21 липня 1864 р., а 14 серпня театр “Руської бесіди” вирушив на гастролі до Коломиї. У вересні Руський народний театр гастролював у Станіславові та Чернівцях. Про неабиякий тріумф акторів українського театру також регулярно повідомляли в газеті “Слово”. Зокрема, у часописі з’явилися рецензії Омеляна Гороцького на вистави професійної трупи.

Не оминули увагою становлення українського театру й інші періодичні видання Галичини. Різноманітні повідомлення про його репертуар, гастролі та критичні статті, що стосувалися як професійного рівня акторів, так і п’єс, які вони виносили на суд глядачів, з’являлися на сторінках часописів “Мета”, “Нива”, “Світ”, “Діло”, “Зоря”, “Руслан”, “Літературно-науковий вісник”, “Артистичний вісник”, “Галичанин”, “Народ”, “Неділя” тощо.

Про становище українського театру й театральні вистави 1865 р. у газеті “Мета” продовжували писати О.Гороцький (“О представленнях руського театру”), Василь Ільницький (“О руській народній театрі”). З інших статей, присвячених згаданій тематиці, варто виокремити такі як “Руський народний театр и его заряд”, “В ділі театрального персоналу”, “Про театри у Львові” та інші. Щодо часопису “Нива”, що виходив у світ 1865 р., то серед його публікацій заслуговує уваги розвідка Теофіла Андрієвича під

назвою “Руський театр” [29, с.250]. У другій половині 60-х–70-х рр. XIX ст. преса краю, як правило, не приділяла багато уваги вищезазначеній тематиці.

Проте з 1880 р. про вистави руського театру регулярно повідомляла щоденна українська газета “Діло” в рубриках “Оповістки”, “Новинки”, “Артистичні замітки”, у серії статей під назвою “Наш театр”, “Справа будови руського театру у Львові” [31] тощо. Слід зазначити, що ініціатором спорудження спеціального приміщення для української театральної трупи у Львові був голова товариства “Руська бесіда” впродовж 1896–1904 рр. В.Шухевич. Він досить активно включився в роботу із залучення коштів від громадськості для побудови театру. У результаті на шпальтах періодичних видань Галичини початку XX ст. з’явилося чимало матеріалів, присвячених збору коштів на спорудження українського театру у Львові. Значна частина інтелігенції не підтримала ідею його будівництва. Серед них М.Грушевський та І.Франко. Це зумовило також появу статей полемічного характеру. Зокрема, Іван Якович вважав, що тільки після поширення театрального мистецтва серед народу, можна й треба перейти до створення високохудожнього театрального центру – хоча б у формі міського театру у Львові. У результаті українська громадськість краю почала виявляти байдужість до цієї справи, і зібрати кошти на його спорудження не вдалося [37, с.220].

Окрім часопису “Діло”, належну увагу на своїх шпальтах театральним справам приділила газета “Руслан”, де з 1900 р. було відкрито рубрику “Руський народний театр” [29, с.634], яка анонсувала нові вистави, подавала сюжети творів, авторів робіт, головних героїв. Також низку статей було присвячено обговоренню будівництва нового театру у Львові.

Підсумовуючи огляд, варто зазначити, що з історії театрального життя Галичини другої половини XIX – початку XX ст. накопичилося чимало джерел, різних за своїм походженням та інформаційною насиченістю. Вони дозволяють прослідкувати за найважливішими етапами становлення українського театру впродовж зазначеного часового проміжку. Опрацювання джерельного матеріалу дозволяє стверджувати, що зусиллями української громадськості було зроблено чимало для формування професійної театральної трупи, яка знайомила глядача з найкращими здобутками української та світової драматургії, оперного мистецтва тощо. Проте провід товариства “Руська бесіда”, не завжди розуміючи, які завдання стоять перед театром і яким чином їх необхідно реалізовувати, допустив чимало прорахунків під час організації роботи театральної трупи й підбору репертуару. Варто також зазначити, що діяльність професійного театру досить вдало доповнювали аматорські колективи. Одним із найоригінальніших серед них був Гуцульський театр Г.Хоткевича.

1. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІАЛ). – Ф. 514. Театральне товариство “Українська бесіда” у Львові, оп. 1, спр. 2. Статут товариства і проект зміни його назви на “Українське драматичне товариство”. 1892–1896 рр. – 10 арк.
2. Там само. – Спр. 25. Договори з І. Біберовичем і І. Гриневецьким, М. Шухевичем і М. Лопатинським про передачу українського народного театру під їх керівництво. 1882–1903 рр. – 97 арк.
3. Там само. – Спр. 15. Інформація про гастролі артистів українського народного театру по містах Галичини. 1901–1902 рр. – 7 арк.
4. Там само. – Спр. 31. Листування з крайовим комітетом про надання субвенцій українському народному театру та інформації про турне цього театру по містечках Галичини. 1910 р. – 19 арк.
5. Там само. – Спр. 53. Програма відзначення 50-річного ювілею товариства та звернення до громадян і товариств із закликом взяти участь у ньому. 1911–1912 рр. – 4 арк.
6. Там само. – Спр. 102. Мемуари артиста С. Паньківського під назвою “Слідами завіяними” 1872 – 1938 рр. – 103 арк.
7. Там само. – Ф. 688. Хоткевич Гнат Мартинович, український письменник і громадський діяч, оп. 1, спр. 62. Гнат Хоткевич. Спогади автобіографічного характеру. Автограф. – 49 арк.
8. Там само. – Спр. 176. Монографія Гната Хоткевича “Театр народний і середньовічний”. – 108 арк.

9. Там само. – Ф. 735. Шухевич Володимир, педагог, етнограф, громадський діяч, голова товариства “Руська бесіда”, оп. 1, спр. 21. Листи Старицького М., Старицької С. до Володимира Шухевича. 1902–1914 рр. – 7 арк.
10. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів, ф. 1. НТШ, спр. 486/1. Статут товариства “Руська бесіда” м. Львів. – 1861 р. – 2 арк.
11. Там само, спр. 486/2. Протоколи перших зборів та список присутніх на них членів товариства “Руська бесіда”. – 1861 р. – 4 арк.
12. Там само, спр. 486/6. Рахунок надходжень і витрат товариства “Руська бесіда” за 1897 – 1900 рр. – 1901 р. – 1 арк.
13. Там само, спр. 167. Левицький І, оп. 2, спр. 3470. Автобіографія Володимира Шухевича. 1890–1902 рр. – 33 арк.
14. Барвінський О. Спомини з мого життя : (Уривки) / О. Барвінський // Самі про себе : автобіографії видатних українців ХІХ-го століття / за ред. Юрія Луцького. – Нью-Йорк : Українська Вільна академія наук у США, 1989. – 327 с.
15. Білоштан Я. Франко і театр / Я. Білоштан. – К. : Мистецтво, 1967. – 160 с.
16. Бурдуланюк Г. Український театр на Прикарпатті у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. / Г. Бурдуланюк // Галичина : науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – 2004. – № 10. – С. 242–247.
17. Відозва членів дружини Львівського руського народного театру до українського суспільства. – Львів : Загальна друкарня, 1907. – 30 с.
18. Вінок спогадів про Заньковецьку / упоряд. : О. Ватуля, П. Долина, П. Перепелиця. – К. : Мистецтво, 1950. – 259 с.
19. Дашкевич Я. Іван Франко як театральний критик / Я. Дашкевич // Постаті / Я. Дашкевич. – Львів : Піраміда, 2000. – С. 333–357.
20. Дорошенко Д. Марія Заньковецька : (До 25-літнього ювілею її сценічної діяльності) / Д. Дорошенко // Літературно-науковий вісник. – 1908. – Т. 41. – С. 312–319.
21. Кирчів Р. Гуцульський театр / Р. Кирчів // Вітчизна. – 1959. – № 3. – С. 142–148.
22. Кропивницький М. Збірник статей, спогадів і матеріалів / М. Кропивницький. – К. : Мистецтво, 1995. – 530 с.
23. Лавровський Ю. Проект до заведення руського театру в Львові / Ю. Лавровський // Слово. – 1861. – 26 липня.
24. Медведик П. Матеріали до бібліографії праць Степана Чернецького / П. Медведик // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – 1999. – Т. 237 : Праці Театрознавчої комісії. – С. 633–637.
25. Олесницький Є. Сторінки з мого життя. Ч. 1. (1860–1890) / Є. Олесницький. – Львів : Накладом видавничої спілки “Діло”, 1935. – 252 с.
26. Олесницький Є. Сторінки з мого життя. Ч. 2. (1890–1897) / Є. Олесницький. – Львів : Накладом видавничої спілки “Діло”, 1935. – 122 с.
27. Пилипчук Р. Перші виступи Руського народного театру в Коломиї і Станіславові (1864 р.) / Р. Пилипчук // Українознавчі студії. – 2005–2006. – № 5–6. – С. 374–383.
28. Путівник по фондах відділу рукописів Інституту літератури / відп. ред. С. А. Кальченко, М. Г. Жулинський. – К. : Спадщина, 1999. – 864 с.
29. Романюк М. Українські часописи Львова 1848–1939 рр. : історико-бібліографічне дослідження / М. Романюк, М. Галушко. – Львів : Світ, 2001. – Т. 1. – 774 с.
30. Русова С. Марія К. Заньковецька / С. Русова // Нова хата. – 1932. – Ч. 1 (січень). – С. 2–3.
31. Справа будови руського у Львові // Діло. – 1910. – 26 квітня.
32. Садовський М. Мої театральні згадки. 1881–1917 / М. Садовський. – Харків – К. : Державне видавництво України, 1930. – 121 с.
33. Садовський Микола (1856–1933) // Рідна школа. – 1933. – 15 лютого.
34. Франко І. Руський театр в Галичині / І. Франко // Франко І. Зібрання творів: у 50 т. / І. Франко. – Т. 26. – С. 357–373.
35. Чарнецький С. Гостина театру “Руської Бесіди” у Львові / С. Чарнецький // Літературно-науковий вісник. – 1905. – Т. 29. – С. 238–248.
36. Чарнецький С. В 70-ті роковини заснування українського театру у Львові (1864–1934) / С. Чарнецький // Життя і знання. – Ч. 3 (березень). – С. 70–71.
37. Чарнецький С. Нарис історії українського театру в Галичині / С. Чарнецький. – Львів : З друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, 1934. – 253 с.
38. Чарнецький С. Сторінка з минулого українського театру : (з нагоди 40-літніх роковин побуту Кропивницького в Галичині) / С. Чарнецький // Шляхи. – 1915. – № 5. – С. 55–58.
39. Якимович Г. З-під руського серця / Г. Якимович // Слово. – 1863. – 23 жовтня.
40. Franko I. Teatr ruski / I. Franko // Kurjer Lwowski. – 1890. – 18 grudnia. – S. 4.

The article analyses the archival files, memoirs, publicistic writing and scientific works, materials of periodicals edition the that exposing events from history of theatre life of Galychyna in the 2nd half of 19th century – beginning of the 20th century. They allow to ascertain process creating and develop of Ukrainians' theatre in region.

Key words: Galychyna, theatre, society “Ruska besida”.

УДК 39 (477) “1890/1939”
ББК 63.3-7

Оксана Дрогобицька

ЕПІСТОЛЯРНА СПАДЩИНА ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ПОБУТУ УКРАЇНСЬКОЇ СІЛЬСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ГАЛИЧИНИ (КІНЕЦЬ ХІХ – 30-ті рр. ХХ ст.)

У статті автор аналізує побут сільської інтелігенції Галичини наприкінці ХІХ – 30-х рр. ХХ ст. на основі вивчення епістолярної спадщини представників цієї верстви. Зокрема, використано листи священників і вчителів, які зберігаються у фондах Центрального державного історичного архіву в м. Київ, Центрального державного історичного архіву в м. Львів, Державного архіву Івано-Франківської області, відділах рукописів Інституту літератури ім. Т.Шевченка НАН України, Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаника НАН України. Автор висвітлює особливості соціального становища, матеріальної та духовної культури сільської інтелігенції.

Ключові слова: сільська інтелігенція, епістолярна спадщина, побут, Галичина.

Проблема формування власної еліти та її “місійної ролі” в суспільно-політичному, культурно-освітньому чи соціально-економічному житті української нації вже неодноразово піднімалася дослідниками. Однак, незважаючи на це, й досі нез’ясованими залишається низка питань, пов’язаних з особливостями світосприйняття та повсякденним життям представників сільської інтелігенції* в Галичині наприкінці ХІХ – 30-х рр. ХХ ст.

На наш погляд, такий стан речей значною мірою зумовлений самою специфікою проблеми, а відтак і її джерельної бази. Так, найбільше інформації стосовно побуту сільської інтелігенції можна знайти в джерелах приватного походження, відомих під назвою его-документи. До них належать спогади, щоденники, автобіографії, життєписи та приватне листування. Особливий інтерес із перелічених категорій становить листування, яке зазвичай дозволяє з’ясувати обставини родинного побуту й матеріального становища сільської інтелігенції, а також дає цінну інформацію про емоційно-психологічну сферу кореспондента.

Епістолярна спадщина кожної епохи є своєрідним її портретом, створеним свідками тогочасних подій. Водночас приватне листування виступає також автопортретом авторів листів, тобто важливим джерелом вивчення суспільних настроїв різних епох [50, с.426]. Однак, на жаль, доводиться констатувати той факт, що цей вид джерел ще не достатньо широко використовується сучасними дослідниками. Можливо, це зумовлено переважанням в науці традиційних підходів, коли основна увага акцентується на часі, місці та події, а не на особливостях світосприйняття учасника історичного процесу. Негативну роль тут відіграє й важкодоступність окремих документів та проблеми, пов’язані з їх інтерпретацією. Не завжди можна точно встановити автора чи адре-

* До сільської інтелігенції відносимо осіб, що шляхом одержання середньої або вищої освіти здобули певну професію, постійно мешкали й працювали в сільській місцевості. Наприкінці ХІХ – 30-х років ХХ ст. основу освіченої верстви на селі складали вчителі і священники, у той час як представники інших спеціальностей (медики, юристи, інженери) зосереджувалися у великих містах і повітових центрах.

сата, місце або час події, про які йдеться в листі. Окрему проблему становить “дешифрування” почерку, що зазвичай не тільки потребує чималих витрат часу, а й може призвести до хибних висновків.

Складність вивчення епістолярної спадщини галицької сільської інтелігенції кінця XIX – 30-х рр. XX ст. полягає в тому, що багато листів й досі залишаються неопублікованими та зберігаються у приватних колекціях чи архівних установах. Так, значний обсяг епістолярної спадщини міститься в особових фондах Центрального державного історичного архіву у м. Київ (ЦДІАК), Центрального державного історичного архіву у м. Львів (ЦДІАЛ), Державного архіву Івано-Франківської області (ДАІФО), відділу рукописів і текстології Інституту літератури ім. Т.Шевченка НАН України, відділу рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаніка НАН України. За тематикою ці матеріали можна розділити на три групи: листування, пов'язане із суспільно-політичним становищем українського населення в Галичині, звернення в суто побутових справах, а також із питань творчої діяльності. Однак, варто зауважити, що цей поділ є досить умовним, оскільки практично в кожному документі можна почерпнути інформацію про особливості суспільно-політичного життя українців Галичини (у тому числі переслідування з боку влади, безробіття, заборону використання української мови чи символіки), а часто в одному документі відображені й усі ці питання.

Розглядаючи першу групу листів представників сільської інтелігенції, насамперед слід зауважити, що особливою інформативністю відзначаються листи до родини відомих галицьких педагогів Заклинських (ф.48 “Заклинські” відділу рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаніка НАН України). Колекція вміщує як листи членів родини, так і сторонніх осіб, здебільшого освітян.

Однією із центральних проблем, що порушуються в документах, є потреба виховання власної інтелектуальної еліти із середовища селян шляхом виявлення талановитих дітей і надання їм матеріальної підтримки [41; 42; 45]. У листі до Заклинського Романа Гнатовича вчителька із с. Вікторів Станіславського повіту Федора Трусевич прохала прийняти до учительської семінарії Данилу Кузьму – “крайно бідного хлопчика, котрого батько не має навіть кусника ґрунту...” [42, арк.5 зв.]. З листа вчителя із с. Волчківці Снятинського повіту В.Равлюка до цього ж адресата, датованого 16 січня 1904 р., довідуємося, що він самотужки готує до навчання в гімназії 19 дітей: “Я маю великий мір у громади... Недавно я тут, четвертий рік – а довів до того, що нема дитини в віці шкільнім, щоби не ходила до школи і то без примусу – з за мене жоден селянин і крейцара кари не заплатив. Застав я тут одну учительку – тепер довів до того що є п'ять учителів і то всі кваліфіковані” [41, арк.8–8 зв.].

Подібний характер має кореспонденція, адресована відомому громадському діячеві О.Барвінському (ф. 11 “Барвінські” відділу рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаніка НАН України). Зокрема, характеризуючи становище освітян на початку XX ст., учитель Г.Боб'як писав: “У нас все таке заговкане, переполохане, що тіни боїться, кожний припис так старається виконати, щоби нічого не мож йому закинути... Навіть в таких случаях ми не певні свого місця” [37, арк.5–6]. Поряд із цим він наголошував на дискримінаційній політиці щодо українців у гімназіях Східної Галичини, спрямованої на недопущення чисельного зростання української освіченої верстви: “З практики своєї бачу, що в остатніх часах инакше поступаєсь навіть в вихованню молодіжи тут (у Західній Галичині, де переважало польське населення. – *О.Д.*) а в всхідній Галичині. Все можливе робить ся, щоби тут як найбільше витворювати патентованої інтелігенції, а на всході сіє ся через сито, коли тут через драбину” [37, арк.5–6].

Аналізуючи відображення проблеми творення власної еліти в епістолярній спадщині сільських учителів, необхідно згадати й такий окремий вид кореспонденції, як листи до редакцій тогочасних часописів. Із цієї точки зору, особливо показовим є

звернення сільської учительки до читачів журналу “Жіноча доля”, в якому вона прохає допомогти здобути освіту своїй здібній учениці [52, с.11].

Якщо вчителі в основному зверталися з подібними петиціями до своїх колишніх педагогів чи товаришів по праці, то священники надавали перевагу написанню листів безпосередньо до митрополита. Зокрема, о. Тома Дуткевич, відомий у Галичині як засновник товариства “Сільський господар”, звертався до Андрея Шептицького з проханням матеріально підтримати студента Краківської Академії мистецтв М.Шаха, а також посприяти у справі присудження для нього стипендії [8, арк.47].

Серед указаної групи листів чималий інтерес також становлять звернення вчителів до товариства “Рідна школа”, які зберігаються у ф.206 ЦДІАЛ. У них часто відображено поневіряння освітян через утиски з боку влади. Наприклад, в одному з листів учителька із с. Войнилів Калуського повіту скаржилася, що вона втратила посаду через відмову складати присягу на вірність польській державі [7, арк.142].

З другої групи листів, присвячених здебільшого приватним справам, особливий інтерес становлять листи сільських священників про необхідність зміни парафії.

Як відомо, прибутки пересічного душпастиря значною мірою визначалися величиною парафії та рівнем заможності місцевого населення. Тому з метою отримання вигідного з економічної точки зору місця душпастирювання та зміцнення свого матеріального становища священнослужителі застосовували різні способи впливу, одним з яких було звернення за допомогою в цій справі до родичів і знайомих, визначних суспільно-політичних діячів того часу. Наприклад, священник В.Кальба в листі від 5 лютого 1894 р. прохав вищезгаданого О.Барвінського заступництва в митрополита у справі одержання парафії Болехів Долинського повіту, яка приносила вдвічі більше прибутків, аніж його тогочасне місце праці [38, арк.1 зв.].

Аналіз листів представників кліру до митрополита Андрея Шептицького (фонди 358 (“Шептицький Андрей, граф, митрополит Галицький греко-католицької церкви (1865–1944 рр.)”) і 408 (“Греко-католицький митрополичий ординаріат”) ЦДІАУЛ) та інших впливових осіб, дозволяє твердити, що одним з основних мотивів при зміні священником однієї парафії на іншу був брак коштів на утримання дітей у школі. У цих проханнях потреба відправляти дітей на навчання визначається як головна підстава для переїзду на більш вигідне місце праці [16, арк.90; 17, арк.7, 159; 18, арк.15, 48; 19, арк.82].

Зокрема, священник с. Володимирці Жидачівського повіту В.Левицький у клопотанні до митрополита свос бажання перенестись ближче до м. Стрий пояснював тим, що навчає там чотирьох дітей у гімназії. Із цієї причини він змушений систематично довозити в місто харчі, долаючи щотижня відстань – 42 км [12, арк.31]. Те саме зустрічаємо в листі пароха с. Лопушани Зборівського повіту о. Олександра Ілевича, де він прохає іншу парафію: “Ссьм в першій мірі священником, але силою факту мушу бути і отцем родини і навірно ледви чи котрий інтелігентний отец, до того священник, по причині недостачі средств, схотів би пішки і сам і з дітьми відбувати 25 км дорогу з Лопушан до Золочева, як я се в протягу цілого шкільного року робивем!” [16, арк.31].

Парох с. Стриганці Товмацького повіту С.Левицький в одному з листів до О.Барвінського прохав допомогти влаштувати доньку в гімназії на безкоштовній основі або за малу оплату. Він так описував своє становище: “Як Вам відомо, у мене шестеро дітей, з котрих троє треба уже до школи посилати та на жаль при теперішніх лихих роках в господарстві приходиться священникам діти держати дома, та заправляти до пашення стад... Така доля і мені припадає – троє дітей не в силі я дати до школи” [39, арк.24–24 зв.].

Душпастир с. Красна Надвірнянського повіту О.Лелет клопотав про нову парафію для свого зятя, також мотивуючи це дуже поганими побутовими умовами та необхідністю відправляти дітей на навчання. “Двоє дітей конечно потребують науки.

Училися минулого року приватно у мене, але в кінці влади шкільні заборонили приватну науку, мусять учитися в школі, що тепер коштує великі суми, а все то тим гірше, що всі доходи ідуть на сплату чиншу і податків – з величезними відсотками – за уживане ґрунту ерекційного” [17, арк.159].

Схожий характер має лист о. А.Гуглевича, батька шести дітей у віці від трьох до дванадцяти років, який пише про матеріальну скруту, викликану наслідками Першої світової війни: “Парохію хочу змінити по тій причині, що єсьм цілковито через війну знищений, як може і моя парохія, тож не єсьм в стані вижити з доходів моєї парохії з так численною родиною, тим більше, що мушу діти посилати до школи” [6, арк.30–31].

Після війни почастішали скарги духовенства до вищих ієрархів УГКЦ на незадовільні умови проживання [10, арк.131 зв.; 14, арк.58 зв.; 15, арк.15. 45; 17, арк.229; 27, арк.100 зв.]. Наприклад, з листа о. В.Левицького від 18 липня 1922 р. до станіславської єпископської консисторії довідуємося, що він “вже 4 роки мучиться в курній хаті, разом з родиною, в хаті в одній убікації (кімнаті. – *О.Д.*), де вариться, білизну переться і де разом і канцелярія парохіальна поміщується” [23, арк.291 зв.]. У зверненнях о. А.Андришака читаємо: “Загально стан помешкання такий, що вечором вітер гасить світло в комнатах... помешкання крайно нездорове, чиста пивниця, до полудня звернені найменші дві кімнати, сіни і кухня” [27, арк.100 зв., 103]. Доволі показовим є й лист пароха с. Худиківці Борщівського повіту, де той скаржиться, що через погане житло сам часто хворіє й поховав трьох дітей, а після пожежі змушений разом із сім’єю мешкати в стодолі [21, арк.21–22].

Післявоєнна розруха викликала й таке відносно нове явище, як продаж церковної землі. Кошти, вивільнені в результаті цих фінансових операцій, часто спрямовувалися на поліпшення побутових умов духовенства. Листи сільського духовенства Станіславської єпархії до єпископського ординаріату із проханнями дозволу на продаж церковного поля, широко представлені у фонді 504 (“Станіславська греко-католицька консисторія”) ДАІФО [23; 24; 26; 28; 31]. Такі листи часто супроводжуються схемами парафіяльних забудов, господарських приміщень, планами садіб, що робить їх цінними для вивчення житлово-побутових умов сільської інтелігенції [29; 30]. У них також відображені угоди з інженерами стосовно різних видів будівельних робіт та їхньої вартості, звіти священників про використані кошти тощо.

З листів кліру можна почерпнути відомості про рівень життя духовенства, особливості його взаємовідносин із громадою, причини конфліктів із селянами та їх наслідки [9; 10; 12; 17]. Якщо вести мову про особливості громадського побуту духовенства, то найчастіше парохіи скаржилися на падіння оплати за треби (весілля, хрестини, похорон та ін.). Зокрема, у листі від 26 березня 1924 р. душпастир с. Головецьке Старосамбірського повіту о. Тадей Галькевич стверджував, що його парафіяни “не то, що не хочуть священника в нічім ратувати, хоч обов’язані до сего, але хотіли би ще, щоби їм священник робив все за дармо і то після їх волі, а самі за кожний свій крок кажуть собі солено платити” [14, арк.33]. Інший священник П.Циганенко в листі (15 серпня 1931 р.) зазначав: “... нині я радий коли можуть мені дати за похорон 10 з. (злотих. – *О.Д.*), де давніше у мене в 1928 і 1929 роках я міг взяти 80 з.” [20, арк.37].

У листах священнослужителів знайшло своє відображення й таке явище як радикалізація настроїв галицького селянства. Наприклад, о. П.Теодорович у листі до митрополита від 18 липня 1938 р. так обумовлював своє бажання змінити парафію: “Обставини в Ріпневі є того рода, що я за всяку ціну мушу звідсіля вибратися. Маю ту досить безбожників-комуністів, котрі вже від 10 ти літ ведуть зі мною завзяту війну. Є борня за кожний похорон, вінчання, а навіть за Службу Божу. Безбожники намовляють вірних, щоби хоронили покійників без «попа», не давали на Служби Божі, а при вінчаннях, щоби вносили скарги до М. Консисторії, що «під дере» [19, арк.57].

Загалом проаналізоване листування дозволяє виділити три типи конфліктів між парохіями й селянами, а саме: конфлікти, спровоковані матеріальними питаннями, спробами змінити місцеві традиції та суспільно-політичними розходженнями.

Не рідкісним явищем були і конфлікти між священнослужителями та іншими представниками сільської інтелігенції, насамперед учителями. Їх можна назвати “конфліктами авторитетів”, оскільки обидві сили змагалися за вплив над селянами. Для ілюстрації напружених відносин, які інколи склалися між вчительством і духовенством, цікавим є лист від 1 березня 1908 р. педагога із с. Голови на Гуцульщині Л.Гарматія (фонд 1235 “Грушевські – історики, лінгвісти (1830–1958)” в ЦДІАК) [2, арк.35 зв.–36]. У ньому описано конфлікт автора з о. Я.Рожкою, який завершився поданням скарги пароха на вчителя до окружної шкільної ради з обвинуваченнями в антирелігійній пропаганді [2, арк.36].

Завершуючи розгляд епістолярної спадщини, присвяченої особливостям відносин сільського духовенства з громадою, варто зауважити, що в листах часто зустрічаються й позитивні приклади. Це можна вдало проілюструвати на підставі листа о. Володимира Герасимовича до своєї доньки Ганни, де він описує прощання із громадою с. Терпилівка: “Передучорашня прощальна неділя в Терпилівці сильно надшарпнула моє й так не дуже ціпке здоров’я. В церкві, підчас прощальної проповіді все ревіло в небоголоси до пана Поланецького включно, а відтак з церкви до хати ледви ми обидвоє (з дружиною. – *О.Д.*) перетиснулися. Всі нас ловили і з плачем цілувалися з нами. На городі повно людей, а все плаче заводить. Цілковито робило враження похорону пароха” [49, арк.17]. Сам о. В.Герасимович відомий як талановитий письменник, знавець багатьох іноземних мов (щонайменше десяти) та ревний душпастир*, тому в нас немає підстав сумніватися в щирості його слів.

Згадки про товариські відносини з представниками сільської громади зустрічаються в опублікованих листах відомого письменника й глибокого знавця душі галицького селянина Василя Стефаника. Зокрема в листі до В.Морачевського від 24 квітня 1897 р. читаємо: “Вчера було Юрія, середина весни. Пообтикали мужики усі ворота терням, оглянулися, чи поколеся відьма, та й пішли, куди котрий. А одні до мене. Увійшли, посідали та й бесідували за свою радість, за весну, за свою журу, за біду” [51, с.100].

Загалом у листуванні з особистих питань знаходимо чимало відомостей стосовно повсякденного життя сільської інтелігенції, а саме: режиму дня, способів проведення дозвілля (читання книг та періодики, відзначення іменин, поїздки на виступи аматорських театрів, подорожі), родинного побуту, роботи в громадських організаціях, господарських занять, харчування тощо. Прикладом цього може служити листування пароха с. Москалівка Косівського повіту О.Абрисовського [35; 36], пароха с. Острів І.Любовича [40], о. О.Глібовицького [32], а також сільських учителів: І.Федорака (відомий під літературним псевдонімом Іван Садовий) [43], У.Кравченко [11; 34; 44], О.Заклинської [46], С.Бохенської [50] та інших.

Третя група листів охоплює питання творчої діяльності інтелігенції. На її підставі можна робити висновки, що за рівнем творчої активності сільські вчителі чи священники часто не поступалися представникам міської інтелектуальної еліти. Вони володіли багатьма мовами, читали в оригіналі твори іноземних авторів, активно співпрацювали з провідними тогочасними науковими центрами, зокрема з Науковим товариством імені Тараса Шевченка (далі – НТШ). Останнє підтверджує листування представників галицької сільської інтелігенції з видатним українським істориком

* Як згадували односельчани В.Герасимовича, він особисто займався справою вступу сільських учнів до гімназії і семінарії, даючи безкоштовні лекції з латинської, німецької, польської мов, математики, історії і літератури [47, арк.4]. Завдяки старанням пароха сільські діти навчалися за кордоном [48, арк.1].

М.Грушевським, в якому автори (о. О.Волянський, о. М.Зубрицький, о. Ю.Кміт, учителі Б.Заклинський, Л.Гарматій та інші) повідомляють про надсилання етнографічних колекцій та рукописних матеріалів з метою публікації в друкованих органах НТШ [1; 3; 4; 5].

Справжньою “енциклопедією” життя можна назвати лист о. Ю.Кміта до відомого галицького педагога, письменника Осипа Маковея, який зберігається у відділі рукописів і текстології Інституту літератури ім. Т.Шевченка НАН України [33]. У ньому на семи сторінках автор описує свою душпастирську діяльність, і що не менш важливо, дає у хронологічному порядку бібліографію своїх літературних творів та наукових розвідок.

Загалом епістолярна спадщина, не зважаючи на окремі труднощі, пов’язані з певними елементами суб’єктивізму та проблемами дешифрування, є важливим джерелом для дослідження побуту галицької сільської інтелігенції кінця ХІХ – 30-х рр. ХХ ст. Листи, написані вчителями та священниками, дозволяють з’ясувати не тільки питання їхнього матеріального добробуту, родинного і громадського життя, сфери наукових зацікавлень, а й особливості суспільно-політичного становища українського населення Галичини.

1. Центральний державний історичний архів у м. Київ (далі – ЦДІАК), ф. 1235, оп. 1, спр. 393. – 86 арк.
2. ЦДІАК. – Ф. 1235, оп. 1, спр. 406. – 42 арк.
3. ЦДІАК. – Ф. 1235, оп. 1, спр. 483. – 37 арк.
4. ЦДІАК. – Ф. 1235, оп. 1, спр. 493. – 25 арк.
5. ЦДІАК. – Ф. 1235, оп. 1, спр. 526. – 27 арк.
6. Центральний державний історичний архів України у м. Львів (далі – ЦДІАЛ), ф. 201, оп. 3, спр. 70. 141 арк.
7. ЦДІАЛ. – Ф. 206, оп. 1, спр. 20. – 198 арк.
8. ЦДІАЛ. – Ф. 358, оп. 2, спр. 51. – 127 арк.
9. ЦДІАЛ. – Ф. 358, оп. 2, спр. 180. – 157 арк.
10. ЦДІАЛ. – Ф. 358, оп. 2, спр. 181. – 154 арк.
11. ЦДІАЛ. – Ф. 362, оп. 1, спр. 321. – 6 арк.
12. ЦДІАЛ. – Ф. 408, оп. 1, спр. 107. – 55 арк.
13. ЦДІАЛ. – Ф. 408, оп. 1, спр. 109. – 2 арк.
14. ЦДІАЛ. – Ф. 408, оп. 1, спр. 110. – 171 арк.
15. ЦДІАЛ. – Ф. 408, оп. 1, спр. 683. – 96 арк.
16. ЦДІАЛ. – Ф. 408, оп. 1, спр. 685. – 111 арк.
17. ЦДІАЛ. – Ф. 408, оп. 1, спр. 689. – 250 арк.
18. ЦДІАЛ. – Ф. 408, оп. 1, спр. 695. – 102 арк.
19. ЦДІАЛ. – Ф. 408, оп. 1, спр. 705. – 94 арк.
20. ЦДІАЛ. – Ф. 408, оп. 1, спр. 706. – 84 арк.
21. Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО). – Ф. 504, оп. 1, спр. 427. – 22 арк.
22. ДАІФО. – Ф. 504, оп. 1, спр. 840. – 70 арк.
23. ДАІФО. – Ф. 504, оп. 1, спр. 843. – 294 арк.
24. ДАІФО. – Ф. 504, оп. 1, спр. 847. – 54 арк.
25. ДАІФО. – Ф. 504, оп. 1, спр. 890. – 165 арк.
26. ДАІФО. – Ф. 504, оп. 1, спр. 891. – 27 арк.
27. ДАІФО. – Ф. 504, оп. 1, спр. 944. – 171 арк.
28. ДАІФО. – Ф. 504, оп. 1, спр. 945. – 138 арк.
29. ДАІФО. – Ф. 504, оп. 1, спр. 948. – 190 арк.
30. ДАІФО. – Ф. 504, оп. 1, спр. 1086. – 41 арк.
31. ДАІФО. – Ф. 504, оп. 1, спр. 1111. – 63 арк.
32. Інститут літератури ім. Т. Шевченка НАН України (відділ рукописних фондів і текстології). – Ф. 59, спр. 741. – 4 арк.
33. Інститут літератури ім. Т. Шевченка НАН України (відділ рукописних фондів і текстології). – Ф. 59, спр. 1213, арк. 239–247.
34. Інститут літератури ім. Т. Шевченка НАН України (відділ рукописних фондів і текстології). – Ф. 132, спр. 150. – 2 арк.
35. Львівська наукова бібліотека Національної академії наук України ім. В. Стефаніка (далі – ЛНБ НАН України) (відділ рукописів). – Ф. 11, спр. 501, п. 53. – 79 арк.

36. ЛНБ НАН України (відділ рукописів). – Ф. 11, спр. 504, п. 53. – 60 арк.
37. ЛНБ НАН України (відділ рукописів). – Ф. 11, спр. 660. – 57 арк.
38. ЛНБ НАН України (відділ рукописів). – Ф. 11, спр. 1297. – 15 арк.
39. ЛНБ НАН України (відділ рукописів). – Ф. 11, спр. 1644, п. 109. – 75 арк.
40. ЛНБ НАН України (відділ рукописів). – Ф. 11, спр. 3634, п. 205. – 16 арк.
41. ЛНБ НАН України (відділ рукописів). – Ф. 48, спр. 7-з, п. 2. – 16 арк.
42. ЛНБ НАН України (відділ рукописів). – Ф. 48, спр. 8-з, п. 2. – 6 арк.
43. ЛНБ НАН України (відділ рукописів). – Ф. 48, спр. 49-а, п. 10. – 45 арк.
44. ЛНБ НАН України (відділ рукописів). – Ф. 48, спр. 67, п. 12. – 57 арк.
45. ЛНБ НАН України (відділ рукописів). – Ф. 48, спр. 140-а, п. 22. – 4 арк.
46. ЛНБ НАН України (відділ рукописів). – Ф. 48, оп. II, спр. 146-ж, п. 23. – 5 арк.
47. ЛНБ НАН України (відділ рукописів). – Ф. 240, спр. 4, п. 1. – 7 арк.
48. ЛНБ НАН України (відділ рукописів). – Ф. 240, спр. 5, п. 1. – 2 арк.
49. ЛНБ НАН України (відділ рукописів). – Ф. 240, спр. 11, п. 1. – 20 арк.
50. Історичне джерелознавство : підручник / [Я. Калакура, І. Войцехівська, С. Павленко та ін]. – К. : Либідь, 2002. – 488 с.
51. Стефанік В. Повне зібрання творів : у 3 т. / В. Стефанік. – К., 1954. – Т. 3 : Листи. – 326 с.
52. Учителька. Читайте й радьте // Жіноча доля. – 1930. – Ч. 45. – С. 11.

In the article the author analyzes the way of life of rural intelligentsia of Halychyna at the end of XIX – 30th XXth centuries, studying an epistolary heritage of representatives of this layer. It is used letters of priests and teachers which remain in funds of the Central state historical archive at Kiev, Central state historical archive at Lviv, the State archive of the Ivano-Frankivsk region, department of manuscripts of Institute of the literature of NAS of Ukraine, Lviv scientific library NAS of Ukraine. The author shows the peculiarities of social status, material and spiritual culture of rural intelligentsia.

Key words: rural intelligentsia, epistolary heritage, way of life, Halychyna.

УДК 94 (477.82) “192/193”

ББК 63.3 (4 Укр) 62

Наталія Кінд-Войтюк

ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ І ПАМ’ЯТКООХОРОННА РОБОТА НА ВОЛИНІ В 1920-х–1930-х РОКАХ: ПОЛЬСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У статті проаналізовано висвітлення проблеми в працях польських дослідників, вводяться до наукового обігу польські наукові дослідження з вивчення краєзнавчої та пам’яткоохоронної роботи на Західній Волині у 1920–1930-х роках.

Ключові слова: Польща, польська історіографія, часопис “Rocznik Wołyński” (“Волинський щорічник”), монографія, наукова стаття, бібліографія, історико-краєзнавчі дослідження, часопис.

Для сучасної української історичної науки характерним явищем є помітне зростання інтересу до ґрунтового краєзнавчого дослідження регіонів та населених пунктів України, в тому числі Волині, об’єктивного показу внеску різноманітних наукових і громадських закладів, окремих краєзнавців у вивчення їх минувшини та збереження місцевих пам’яток старовини. Таке звернення до історичних коренів українського народу, відновлення призабутих вікових традицій і духовних цінностей сприяють відродженню його національної самосвідомості. Вивчення минулого України, Волині, зусиль з охорони їх культурної спадщини сьогодні допомагає будувати державну політику в галузі культури, зберігати й примножувати національні духовні надбання. Окрім того, рівень ставлення до культурної спадщини попередніх поколінь засвідчує ступінь цивілізованості й духовного розвитку нашого народу.

Вагоме місце у вирішенні цих завдань належить узагальненню досвіду краєзнавчої роботи, вивченню і збереженню культурної спадщини в минулому, в тому числі протягом 1920–1930-х років у межах Західної Волині, яка в зазначений період пере-

бувала під владою Другої Речі Посполитої. Дослідження теми дає змогу підкреслити значущість історико-краєзнавчої і пам'яткознавчої діяльності в польській історіографії для збереження національної культурної спадщини, потребу підтримки в незалежній Польщі та Україні цілісної системи такої роботи.

Науковий доробок дослідників з даної проблематики обмежується публікаціями Г.Бондаренка [2; 3], А.Силюка [3], та Л.Баженова [1]. Г.Бондаренко підготував практично перший узагальнюючий історіографічно-бібліографічний матеріал з проблеми, що знайшов відбиття в його ґрунтовній праці про історичне краєзнавство Волині [2]. Хоча хронологічно дослідження охоплює пізніший період, однак учений звертається до досвіду попередників з 1920–1930-х років: діяльності О.Цинкаловського, Л.Маслова, О.Прусевича, інших дослідників регіону, коротко аналізує роботу Волинського товариства краєзнавців й опіки над пам'ятками старовини та Волинського товариства приятелів наук, уміщує звіт про діяльність останнього за 1935–1937 роки.

Л.Баженов проаналізував внесок польських дослідників та представників західної української діаспори у висвітлення окремих аспектів краєзнавчої і пам'яткоохоронної роботи в Україні загалом і на Волині зокрема [1].

Метою дослідження є аналіз польської історіографії з вивчення краєзнавчої та пам'яткоохоронної роботи на Західній Волині у 1920–1930-х роках.

Дослідження процесу зародження, організаційного становлення та розвитку історико-краєзнавчої й пам'яткоохоронної роботи на Волині міжвоєнної доби має певну історію. Показ її окремих аспектів, перші спроби підведення підсумків, здобутків і прорахунків у цій галузі відносяться до 1930-х років і пов'язані з бібліографічними переліками та оглядами краєзнавчої літератури, що їх найчастіше публікував часопис "Rocznik Wołyński" ("Волинський щорічник") за редакцією відомого науковця й краєзнавця регіону Я.Гоффмана [42. – 1931. – Т.ІІ. – S.448; 1934. – Т.ІІІ. – S.448, 551–641; 1935. – Т.ІV. – S.257–336; 1937. – Т.V–VI. – S.407, 408–521; 1938. – Т.VІІ. – S.368–437].

Розпочинаючи опрацювання регіональної (волинознавчої) бібліографії та вміщуючи з 2-го тому часопису такі матеріали, Я.Гоффман дещо пізніше зауважував, що ця справа проводиться з великими труднощами: "На Волині немає установи, яка б систематизувала праці про Волинь. Навіть ті установи, що поставили за мету збирати матеріали про Волинь, змушені були швидко це завершити через нестачу коштів... А тому книги я змушений купувати за власний рахунок" [42. – 1934. – Т.ІІІ. – S.557].

Дослідження теми продовжилася з другої половини ХХ століття. Історіографами проблеми виступили науковці з польських дослідницьких шкіл.

При вивченні історико-краєзнавчих досліджень і пам'яткоохоронної роботи на Волині 1920–1930-х років обов'язковим є врахування й публікацій Т.Марцінковського [25; 26], які присвячені бібліографії краєзнавчої літератури від середини ХІХ століття до 1939 року про місто Луцьк. Зокрема, автор згадує праці А.Войнича, М.Орловича, подає короткий зміст публікацій часописів "Ziemia Wołyńska" ("Волинська земля") та "Rocznik Wołyński", що стосувалися історико-краєзнавчих досліджень і пам'яткоохоронної роботи на Західній Волині міжвоєнного періоду. На підставі аналізу опрацьованої історичної та науково-популярної літератури з теми, усю її сукупність можна поділити на розвідки зарубіжних учених, представлені дослідженнями польських науковців.

Стосовно польської історіографії, проблематику історико-краєзнавчої та пам'яткоохоронної роботи на теренах Волині 1920–1930-х років певною мірою зачіпають узагальнюючі дослідження з міжвоєнної історії Польщі. Вони з'являються регулярно впродовж усієї другої половини ХХ – початку ХХІ ст. Це праці А.Альберекта [5], М.Папежинської-Турек [31; 32], Р.Тожецького [50], В.Паруха [33], В.Мосяпта [28] та інших науковців, присвячені політиці польських урядових кіл того часу, її проявам

стосовно національних меншин Другої Речі Посполитої, польсько-українським стосункам, що впливали на здійснення краєзнавчої і пам'яткоохоронної роботи.

Польська історіографія була менш скutoю ідеологічними догмами, ніж українська радянська. Однак і для деяких польських істориків характерна певна тенденційність в оцінці політичної ситуації, суспільно-культурного розвитку Західної Волині у 1920–1930-х роках. Польські науковці нерідко прагнуть применшити відверто антиукраїнський характер політики щодо цього регіону, інших українських територій, що перебували тоді у складі Другої Речі Посполитої. Зокрема, ця тенденція притаманна монографії Л.Капральської: тут проводиться теза про підтримку владою в міжвоєнний період культурного й етнічного плюралізму на так званих південно-східних кресах і відсутність тиску, спрямованого на полонізацію краю [18].

Більш об'єктивним у цьому сенсі є дослідження В.Менджецького про Волинське воєводство [27]. У ньому проаналізовано суспільно-політичне життя цієї адміністративно-територіальної одиниці, коротко охарактеризовано становище у сфері культури. У монографії стисло висвітлюється діяльність науково-краєзнавчих товариств, причетних до історико-краєзнавчої і пам'яткоохоронної роботи, у тому числі й Волинського товариства приятелів наук.

Неупередженістю при висвітленні окремих питань теми відзначаються монографії М.Папежинської-Турек [32; 33] та Р.Тожецького [50]. Навіть у період комуністичної влади, коли було незручно зачіпати проблеми польсько-українських конфліктів, щоб не підривати так званих непорушних основ польсько-радянської дружби, ці автори не побоюлися сказати про політичний тиск польської влади на українську спільноту Другої Речі Посполитої, пов'язані з ним втрати в культурній спадщині. Йдеться насамперед про акції щодо перетворення православних храмів у католицькі впродовж 1920-х – початку 1930-х років й особливо – нищення православних святинь на теренах Холмщини, Підляшшя й частково Волині напередодні Другої світової війни.

З-поміж напрямів краєзнавчого вивчення й пам'яткоохоронної діяльності на Волині польські науковці помітну увагу звертають на археологічне дослідження регіону, вивчення окремих пам'яток мистецтва. Ця проблематика певною мірою зачіпається в узагальнюючих працях Д.Пйотровської [36], Й.Костшевського [20], А.Абрамовича [4] з історії польської археології, І.Кобловського [19], С.П'еха [34], Р.Тожецького [50] та інших [48; 52], в яких йдеться про минувшину польського мистецтва і науки.

Спеціальні студії про археологічне дослідження регіону в міжвоєнний період підготували А.Броницький [8] та Я.Гурба [16]. Перший з авторів свою роботу присвятив археологічним розвідкам пам'яток епохи неоліту в селі Зимне (поблизу міста Володимира-Волинського). Значну увагу він зосередив на співпраці польських й українських археологів у проведенні розкопок. Зокрема, за приклад такого співробітництва у 1930-х роках автор наводить спільну працю українця О.Цинкаловського й поляка Я.Фітцке.

Науковий співробітник університету Марії Кюрі-Склодовської міста Люблін Я.Гурба звернувся до теми охорони археологічних пам'яток Люблінського і Волинського воєводств у 1920–1928 роках. Він вивчив діяльність Державного об'єднання реставраторів давніх пам'яток, проаналізував роботу польських та українських дослідників М.Древка, І.Савицької, Л.Савицького, С.Павловського, Я.Брика, Я.Фітцке, Я.Пастернака, О.Цинкаловського у Волинському воєводстві, подав відомості про археологічні розкопки в Городку поблизу Луцька впродовж 1922–1927 років.

Польська історіографія звертається й до проблем збереження та охорони на Волині в міжвоєнний період культурної спадщини. Так, організацію пам'яткоохоронної роботи у 1921–1939 роках у Польщі, на підставі якої здійснювалася відповідна діяльність і в краї, розглянули А.Гачол [10–14], Я.Прушинський [37; 38] та Б.Римашевсь-

кий [44]. Автори проаналізували нормативну базу, яка слугувала основою збереження пам'яток старовини, відзначили провідну роль музеїв у цій діяльності.

Серед дослідників пам'яткоохоронної роботи в Польщі цього періоду слід відзначити Я.Левицького [23]. У статті, присвяченій інвентаризації пам'яток упродовж міжвоєнного періоду, автор змалював причини потреби в обліку об'єктів культурної спадщини, процес їх збереження та відновлення, показав сильні й слабкі сторони законодавчої бази, що регулювала в той час таку діяльність. На загальнопольському тлі Я.Левицький подає відомості про пам'яткоохоронну роботу у Волинському воєводстві, зокрема характеризує заходи з відновлення пам'яток, проведені тут Ю.Дуткевичем – одним із тодішніх окружних реставраторів.

Досить ґрунтовно, спираючись на джерела і власні дослідження, підійшли А.Гачол [10; 12; 14], Л.Каліновський [17], Х.Пеньковська [35], А.Бохнак [7] до висвітлення діяльності й біографії польського окружного реставратора, керівника відділу мистецтв воєводського управління в 1932–1935 роках, дійсного члена Волинського товариства приятелів наук, директора Волинського музею в 1933 році – Ю.Дуткевича, завдяки старанням якого у 1934–1939 рр. удалося провести реставрацію колонного залу Дубенського замку, зміцнити фундамент і стіни костелу XVIII ст. у Турійську, законсервувати В'їзду вежу Луцького замку, відремонтувати палац князів Вишневецьких, звести покрівлю костелів XVIII ст. у Кисиліні, реставрувати костел XVIII ст. у Голобах, відновити дзвіницю в костелі XVI ст. у Мацейові, провести консервацію православної церкви XVII ст. у Низкиничях, даху парафіяльного костелу Берестечка, міської башти Острога, вежі синагоги XVII ст. у Луцьку.

Об'єктами дослідження польських істориків С.Кузнежа [22], А.Пжибося [39], А.Гачола [12], Т.Радзика [40], З.Мушинського [29], І.Глосика [15], Р.Терлецького [49], І.Махника [24] та О.Рейманової [41] виступають постаті польського історика, етнографа, першого директора Волинського музею О.Прусевича, редактора часопису “Ziemia Wołyńska”, директора бібліотеки Товариства приятелів науки, доктора Ю.Неця, головного хранителя Волинського музею Я.Фітцке, наукового співробітника відділу давньої історії Львівського університету імені Яна Казимира Т.Сулімирського.

Низка наукових праць польських авторів присвячена висвітленню діяльності наукових та громадсько-культурних установ і закладів Польщі загалом та Волинського воєводства зокрема, причетних до здійснення в регіоні історико-краєзнавчих досліджень і пам'яткоохоронної роботи. 1958 року з'являється публікація А.Соколовської про Варшавське товариство опіки над пам'ятками минулого [47]. Написана з нагоди 50-ї річниці заснування цього товариства, стаття розповідає й про роботу його відділення, яке наприкінці 1920-х – у 1930-х роках діяло в Луцьку. Певні матеріали про це товариство та його місцеві осередки подали І.Ковальчик [21], І.Серчик [46] та В.Фіалковський [51]. 1972 року вийшла монографія В.Ролбецького “Наукові товариства у Польщі”, в якій автор значну увагу звернув на діяльність Волинського товариства приятелів науки у 1935–1939 рр. [43].

Вищезгадана проблематика є предметом зацікавленості З.Запоровського, який вивчає співпрацю Люблінського і Волинського воєводств Другої Речі Посполитої в суспільно-політичній та культурно-освітній галузях. Зокрема, автор описує контакти між Волинським товариством приятелів наук і професором із міста Любліна Л.Бялковським, який проводив наукові пошуки на Волині у 1921–1939 роках [53]. М.Жезняк проаналізувала діяльність Волинського музею [45]. Вона охарактеризувала його експозицію, роботу відділів. При цьому автор подала цікаві відомості про життя й діяльність керівника наукового відділу закладу й водночас голови історичної комісії Волинського товариства приятелів науки Ю.Неця.

Отже, досліджувана нами тема вирізняється наявністю помітної кількості публікацій, різних за формою та змістом. Відзначаючи позитивні сторони цього історіо-

графічного доробку, вважаємо, що йому поруч із беззаперечними здобутками притаманні прогалини й упущення. У наявних працях не подається розгорнута характеристика внеску краєзнавчих сил у вивчення минулого Волинського воєводства та його пам'яток. Увага нерідко зосереджується на характеристичі вже відомих фактів, які часто наводяться без логічного зв'язку та ґрунтовних висновків.

Практично не розробленими залишаються питання періодизації історико-краєзнавчих досліджень і пам'яткоохоронної роботи на Волині у 1921–1939 роках, проблеми збереження української культурної спадщини, зокрема у сфері дерев'яної сакральної архітектури. Поза увагою української історіографії продовжує залишатися тема аналізу польського пам'яткоохоронного законодавства, його вплив на збереження українських старожитностей. Не до кінця з'ясованою залишається низка питань, пов'язаних з організацією музейної справи, вивченням минулого Волинського воєводства науковими та громадсько-культурними інституціями.

Актуальним є дослідження особистого внеску багатьох місцевих краєзнавців, чий імена незаслужено забуті, у розвиток історичного краєзнавства й пам'яткоохоронної роботи на Волині. Для низки публікацій, насамперед тих, що з'явилися в матеріалах окремих регіональних конференцій, властивим є оперття на недостатню джерельну базу, наявність фактологічних неточностей. Таким чином, і надалі існує необхідність розробки теми в загальному контексті вивчення історії України, процесу зародження й розвитку вітчизняного краєзнавчого руху та пам'яткоохоронної діяльності.

1. Баженов Л. В. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX ст. : Становлення. Історіографія. Біобібліографія / Баженов Л. В. – Хмельницький : Доля, 1995. – 256 с.
2. Бондаренко Г. В. Історичне краєзнавство Волині : монографія : у 2 кн. / Бондаренко Г. В. – Луцьк : Вежа, 2003. – Кн. 1. – 238 с.
3. Бондаренко Г. В. Історичні традиції краєзнавчих досліджень Волині від 40-х рр. XIX ст. до 40-х рр. XX ст. / Г. В. Бондаренко, А. М. Силук // Zamojsko – wołyńskie zeszyty muzealne. T. 1. – Zamość : Muzeum Zamojskie w Zamościu, 2003. – С. 167–179.
4. Abramowicz A. Historia archeologii polskiej : XIX i XX wiek / Abramowicz A. – Warszawa ; Łódź : Instytut historii kultury materialnej Polskiej Akademii nauk, 1991. – 206 s.
5. Alberect A. Najnowsza historia polski / Alberect A. – Warszawa : W-wo Krag, 1983. – 248 s.
6. Batily R. Łuck przedwojenny czyli szalony dzień / R. Batily // Szkieownik kresowy / w tłum. T. Terleckiego. – Przemyśl, 2005. – S. 79–80.
7. Bochnak A. Józef Edward Dutkiewicz. 1903–1969 / A. Bochnak // Folia Historiae Artium . – 1971. – T. VI/VII. – S. 267–273.
8. Bronicki A. Badania archeologiczne neolitycznej osady wyżynnej w Zimnem koło Włodzimierza wołyńskiego jako przykład współpracy archeologów polskich i ukraińskich / A. Bronicki // Zamojszczyzna i Wołyń w minionym tysiącleciu. Historia, kultura, sztuka : konferencja naukowa (25–26 lutego 2000 r.). – Zamość : Zakład Poligraficzny zamoscia, 2000. – S. 24–28.
9. Chochorowski J. “Scytyjska mogiła” / J. Chochorowski // Alma Mater. – 2008. – № 99. – S. 158–165.
10. Gaczol A. Dutkiewicz Józef Edward (1903–1968) / A. Gaczol // Polski Słownik Biograficzny Konserwatorów Zabytków. – 2006. – № 2. – S. 64–66.
11. Gaczol A. Jan Fitzke (1909–1940) – prekursor badań nad najstarszymi dziejami Wołynia / A. Gaczol // Alma Mater. – 2005. – № 11. – S. 36–38.
12. Gaczol A. Poczet konserwatorów krakowskich / A. Gaczol // Wiadomości Konserwatorskie Województwa Krakowskiego. – 1994. – T. 1. – S. 64–67.
13. Gaczol A. Wpisani w historię Gdowa : Fitzkowie i książd Jan Smółka / A. Gaczol // Społeczeństwo Gdowa w pierwszej połowie XX wieku. – Gdów, 2004. – S. 15–30.
14. Gaczol A. Związki Łucka i Krakowa na przestrzeni wieków XIX i XX (ze szczególnym uwzględnieniem 80-letnich dziejów Wołyńskiego Muzeum Krajoznawczego) / A. Gaczol // Волинський музей : історія і сучасність : науковий збірник. – Луцьк, 2009. – Вип. 4. – 542 с.
15. Głosik J. Cmentarzysko kultury strzyżowskiej w Torczynie pod Łuckiem na Wołyniu / J. Głosik // Wiadomości Archeologiczne. – 1975. – № 1. – S. 53.
16. Gurba J. Ochrona zabytków archeologicznych województw Lubelskiego i wołyńskiego – VI okręg konserwatorski lubelski w latach 1920–1928 / J. Gurba // Zamojszczyzna i Wołyń w minionym tysiącleciu :

- historia, kultura, sztuka : konferencja naukowa (Zamość, 25–26 lutego 2000 r.). – Zamość : Muzeum Zamojskie w zamościu, 2000. – S. 159–162.
17. Kalinowski L. Profesor dr Józef E. Dutkiewicz (1903–1968) – wspomnienie pośmiertne / L. Kalinowski // Ochrona Zabytków. – 1968. – T. XXI. – № 4. – S. 61–65.
18. Kapralska L. Pluralizm kulturowy i etniczny a odrębność regionalna Kresów południowo-wschodnich w latach 1918–1939 / Kapralska L. – Kraków : Nomos, 2000. – 254 s.
19. Koblowski I. Dzieje sztuki polskiej : panorama zjawisk od zarania do współczesności / Koblowski I. – Warszawa : Arkady, 1987. – 288 s.
20. Kostrzewski J. Dzieje polskich badań prehistorycznych / Kostrzewski J. – Poznań : Nakładem Polskiego Towarzystwa Prehistorycznego, 1949. – 221 s.
21. Kowalczyk I. Powołanie i działalność towarzystwa opieki nad zabytkami przeszłości z perspektywy siedemdziesięciu lat / I. Kowalczyk // Ochrona zabytków. – 1978. – № 2. – S. 99–103.
22. Kuśnierz J. Zygmunt Leski (1896–1965), archeolog z Muzeum Wołyńskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Łucku – szkic biograficzny / J. Kuśnierz // Волинський музей : історія і сучасність : наук. зб. – Луцьк, 2009. – Вип. 4. – 542 с.
23. Lewicki I. Inwentaryzacja zabytków w okresie dwudziestolecia międzywojennego / I. Lewicki // Ochrona zabytków. – 1999. – № 1. – S. 375–390.
24. Machnik J. J. Fitzke jako badacz neolitu i początków epoki brązu / J. J. Machnik // Sprawozdanie z posiedzeń Komisji Naukowych Polskiej Akademii Nauk, Oddział w Krakowie. – 1990. – T. XXXIV. – S. 8.
25. Marcinkowski T. Łuck w polskiej literaturze krajoznawczej XIX wieku i pierwszej połowy XX wieku : informacja bibliograficzna / T. Marcinkowski // VI Всеукр. наук. конф. з історичного краєзнавства (м. Луцьк, вересень–жовтень 1993 р.). – Луцьк : [б. в.], 1993. – С. 407–408.
26. Marcinkowski T. Volyn – moja mała ojczyzna / T. Marcinkowski // Волинський музей : історія і сучасність : наук. зб. – Луцьк, 2009. – Вип. 4. – 542 с.
27. Mędrzecki W. Województwo Wołyńskie 1921–1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych, politycznych / Mędrzecki W. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków ; Gdańsk ; Łódź : Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1988. – 203 s.
28. Mosiapt W. M. Strzelcy Podhalańscy. 1918–1939 / Mosiapt W. M. – Kraków : Wydawnictwo Literackie, 1989. – 190 s.
29. Muszyński Z. Julian Jerzy Nieć / Z. Muszyński // Gazeta Wyborcza. – 2004. – № 10. – S. 29.
30. Nicieja S. Cmentarz Łyczakowski we Lwowie w latach 1786–1986 / Nicieja S. – Warszawa : Wyd. Ossolineum, 1989. – 295 s.
31. Papierzyńska-Turek M. Między tradycją a rzeczywistością : państwo wobec prawosławia 1918–1939 / Papierzyńska-Turek M. – Warszawa : PIW, 1989. – 484 s.
32. Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska Drugiej Rzeczy Pospolitej 1922–1926 / Papierzyńska-Turek M. – Kraków : W-wo Literackie, 1979. – 390 s.
33. Paruch W. Między rzeczywistością polityczną a światem iluzji: rozwiązania problemu mniejszości narodowych w polskiej myśli politycznej XX wieku / Paruch W. – Lublin : UMCS, 2002. – 315 s.
34. Piech S. Znowu sławny z nauki (1918–1939) / S. Piech // Księga Jubileuszowa pod red. S. Piecha. – Kraków, 1997. – 321 s.
35. Pieńkowska H. Działalność konserwatorska prof. dr Józefa E. Dutkiewicza (okres powojenny) / H. Pieńkowska // Ochrona Zabytków. – 1968. – T. XXI. – № 4. – S. 69–73.
36. Piotrowska D. Z działalności instytucji II Rzeczypospolitej chroniących zabytki archeologiczne na zachodniej Ukrainie / D. Piotrowska // Przegląd Archeologiczny. – 2006. – T. 54. – S. 87.
37. Pruszyński J. Ochrona zabytków w Polsce : geneza, organizacja, prawo / Pruszyński J. – Warszawa : PWN, 1989. – 375 s.
38. Pruszyński J. Organizacja ochrony zabytków w dwudziestolecu międzywojennym / J. Pruszyński // Ochrona zabytków. – 1988. – № 2. – S. 75–85.
39. Przyboś A. Nieć Julian (1908–1939) / A. Przyboś // PSB. – T. XXII. – 1977. – S. 726–727.
40. Radzik T. Profesor Tadeusz Sulimirski – archeolog (1898–1983) / T. Radzik // Kimmerowie, Scytowie i Sarmaci : księga poświęcona pamięci profesora Tadeusza Sulimirskiego / pod red. J. Chochorowskiego. – Kraków : Wydawnictwo Literackie, 2004. – S. 17–52.
41. Reymanowa O. Ze wspomnień o Janie Fitzkem / O. Reymanowa // Z Otchłani Wicków. – 1951. – № 9–10. – S. 167.
42. Rocznik Wołyński (Pівне). 1930–1939 pp.
43. Rolbiecki W. Towarzystwa naukowe w Polsce / Rolbiecki W. – Warszawa, 1972. – 342 s.
44. Rymaszewski B. Polska ochrona zabytków : refleksje z lat 1918–2002 / B. Rymaszewski. – Warszawa : Bohdan Rymaszewski, 2002. – 84 s.
45. Rzeźniak M. Julian Nieć (1908–1939), historyk, organizator życia naukowego na Wołyniu / M. Rzeźniak // Волинський музей : історія і сучасність : наук. зб. – Луцьк : Пульс, 2004. – Вип. 3. – С. 117–118.
46. Serczyk J. Towarzystwo Naukowe w Toruniu : krótki zarys dziejów / J. Serczyk. – Warszawa ; Poznań, 1974. – 254 s.

47. Sokołowska A. W pięćdziesiąt rocznicą założenia Warszawskiego Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości / A. Sokołowska // Kwartalnik architektury i urbanistyki : teoria i praktyka. – 1958. – T. 3. – S. 217–222.
48. Teleżyńska J. Kalendarium życia b. Władysława Bukowińskiego 1904–1974 / J. Teleżyńska // Spotkałem człowieka. Ks. Władysław Bukowiński w pamięci wiernych i przyjaciół. – Biały Dunajec-Ostróg, 2001. – Cz. 1. – S. 32.
49. Terlecki R. Prusiewicz Aleksander / R. Terlecki // Polski Słownik Biograficzny (dalej – PSB). – 1985. – T. XXVIII. – S. 581–582.
50. Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929 / R. Torzecki. – Kraków : Wydawnictwo Literackie, 1989. – 468 s.
51. Fiałkowski W. Towarzystwo opieki nad zabytkami – spadkobierca i kontynuator działalności TOnZP / W. Fiałkowski // Ochrona zabytków. – 1994. – № 10. – S. 45–48.
52. Zabytki sztuki polskiej na dawnych kresach wschodnich : materiały z konf. [“Dzień dzisiejszy dawnej sztuki polskiej na Wschodzie”], Warszawa, 12 grudnia 1994 r. – Warszawa : Instytut Sztuki Polskiej PAN, 1997. – 70 s.
53. Zaporowski Z. Kontakty i współpraca między województwami Lubelskim i wołyńskim w okresie Drugiej Rzeczy Pospolitej / Z. Zaporowski // Zamojszczyzna i wołyń w minionym tysiącleciu : historia, kultura, sztuka : konferencja naukowa (25–26 lutego 2000 r.). – Zamość : Zakład Poligraficzny Zamościa, 2000. – S. 151–158.

The thesis focuses on the basic stages and important peculiarities of historiographical, historical and country study researches and monument protection activity in Volyn region in 1920–1930.

Key words: historical and country study research, monument protection activity, Western Volyn, Poland, museum, restoration.

УДК 930.1:94 (477.8)

ББК 63.3 (4 Укр) 624

Тетяна Гуменюк

ПАКТ МОЛОТОВА–РІББЕНТРОПА В ІСТОРИЧНІЙ ДОЛІ ЗАХІДНИХ УКРАЇНЦІВ: ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У статті проаналізовано праці українських істориків, які найбільш аргументовано й об'єктивно з використанням нових документів висвітлюють передісторію підписання Пакту Молотова–Ріббентропа та його наслідки. Лише в останнє десятиліття на основі виявлених архівних документів і творчих здобутків сучасних незаангажованих дослідників утверджується висновок, що саме змова між Гітлером і Сталіним – лідерами двох тоталітарних режимів – відкрила шлях до Другої світової війни.

Ключові слова: Пакт Молотова–Ріббентропа, Друга світова війна, західноукраїнські землі, українська історіографія, зовнішня політика.

Аналізуючи стан розробки проблеми, необхідно визнати, що її історіографія включає величезну кількість досліджень, які мають контроверсійний характер, несуть відбиток повоєнної політичної кон'юнктури та пануючої у Східній Європі ідеології. Це стало наслідком того, що впродовж десятиліть історична наука в СРСР, зрештою, як й інші гуманітарні студії, розглядалася тоталітарним режимом насамперед як інструмент державної політики. Вона отримувала підтримку влади лише тією мірою та в межах, в яких була здатна виконувати потрібну державі функцію. З науки усувалися, а в часи сталінських репресій – здебільшого назавжди, дослідники, які намагалися об'єктивно, всупереч ідеологічному тиску, висвітлити неоднозначні процеси національно-державного будівництва СРСР. Потужному тиску піддавалися вчені УРСР, які розглядали політичні події під національним кутом.

Мета статті – на основі критичного аналізу монографій, історіографічних праць із проблеми визначити основні риси розвитку історіографії передісторії підписання Пакту Молотова–Ріббентропа та його наслідки. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань: аналіз сучасного етапу вивчення питання геополітичних

передумов підписання та міжнародні наслідки Пакту Молотова–Ріббентропа; характеристика праць російських істориків, які зробили чималий внесок в історіографію проблеми.

Аналіз історіографії проблеми свідчить, що однією з ключових подій, яка привернула увагу широкого загалу дослідників, було підписання радянсько-німецького договору 23 серпня 1939 р. – так званого Пакту Молотова–Ріббентропа. Упродовж півстоліття ця подія брутально фальсифікувалася радянською історіографією з метою виправдати зовнішньополітичну діяльність Кремля, яка спричинила трагічні наслідки для народів Європи, зокрема України, що зазнала важких демографічних утрат у цій війні.

Власне в бібліографічній студії А.Трубайчука і П.Полянського “Історико-публіцистична література 1988–1991 рр. про договори 1939 р. між СРСР та Німеччиною” проаналізовано здобутки радянських російських і українських дослідників у період розпаду СРСР й утворення незалежної України. Насамперед автори звертають увагу на те, як історики зреагували на оприлюднення приховуваних раніше документів. Київські автори констатували, що вони розділилися на дві групи, причому водорозділом стала проблема впливу Пакту Молотова–Ріббентропа та його таємних протоколів на вибух (дтонацію) Другої світової війни. Якщо автори дискусійних праць – Ю.Афанасьєв, Д.Волкогонов, Б.Коваль, М.Коваль – намагаються докорінним чином переосмислити подію (насамперед відзначимо Ю.Афанасьєва), то група відомих істориків, зокрема С.Волков (директор Інституту балканістики РАН), Ю.Смельянов, П.Севостьянов, Г.Сергєєва, В.Фалін та інші оминали негативні аспекти Пакту і протоколів скоромовкою, наполегливо протягували “традиціоналістські, несталінські, імперські оцінки подій”. Концептуальною основою виправдання радянсько-німецьких угод стала формула про вимушеність кроку з боку СРСР унаслідок не тільки ігнорування союзу із західними державами, але їх нібито намаганнями зіштовхнути Німеччину з Радянським Союзом. Історіографи слушно відзначають, що в роки перебудови радянська наука загалом еволюціонувала в бік перегляду усталених концепцій, проте дуже обережно й повільно [24, с.78–89].

Серед сучасних українських істориків чи не найбільший внесок у дослідження Другої світової війни зробив М.Коваль (Інститут історії України НАН України). Насамперед, він аргументував, що “деформація історичної правди свідомо і цілеспрямовано почалася вже з перших днів війни”. Згодом однобічно (позитивно) висвітлювалися сталінська зовнішня політика, “зокрема дії СРСР, спрямовані на створення системи колективної безпеки, радянсько-німецькі переговори та угоди, заходи щодо обмеження сфер агресії” [9, с.7].

Загалом у науково-історичних виданнях радянського періоду домінувала теза, висловлена сталінським керівництвом, що це був вимушений крок Кремля, спричинений відмовою урядів країн Заходу, насамперед Франції й Англії, створити спільно із СРСР систему колективної безпеки в Європі. Характерним прикладом може бути фундаментальне 10-томне видання “Історія Української РСР”, автори якої стверджували: “Незважаючи на неодноразові пропозиції Радянського Союзу, правлячі кола західних держав в умовах загострення суперечностей з державами фашистського блоку відхиляли пропозиції СРСР щодо створення системи колективної безпеки і приборкання агресора, провокаційно нацьковували Німеччину на Радянську країну... У ситуації безперервних спроб західних держав спровокувати збройний конфлікт між Німеччиною та СРСР радянський уряд з метою самооборони був поставлений перед необхідністю погодитися на пропозиції Німеччини й укласти угоду про ненапад” [7, с.561].

Щоб обґрунтувати цю міфологему, критикувалася діяльність англо-французької військової делегації на переговорах у Москві з наркомом оборони К.Ворошиловим у середині серпня 1939 р., які були обірані радянською стороною у зв’язку з підписан-

ням Пакту Молотова–Ріббентропа. “Після того, як переговори з Англією і Францією довели, що позиція урядів Чемберлена і Даладье виключає можливість укладання англо-франко-радянського договору про взаємодопомогу і чесне співробітництво з Радянським Союзом, – стверджував 1951 р. київський історик С.Білоусов, – радянський уряд прийняв пропозицію Німеччини щодо укладення Пакту про ненапад” [1, с.75].

Власне, таку оцінку переговорів започаткував центральний орган Комуністичної партії – газета “Правда” 27 серпня 1939 р.

Нині вже є чимало свідчень про те, що на переговорах Сталіна з Ріббентропом 23–24 серпня 1939 р. йшов елементарний поділ території Польщі і сфер впливу в Європі, а про долю, зокрема західноукраїнського населення, навіть не згадувалося. Серед них свідчення Ріббентропа, який перед стратою за вироком Нюрнберзького процесу у в’язниці писав, що саме Сталін запропонував означений поділ. “Уже у ході першої половини переговорів, – зазначив нацистський дипломат, – Сталін заявив, що бажає встановлення визначних сфер інтересів...”. Зокрема, щодо територій інших країн, Ріббентрон зауважував: “Були поділені сфери інтересів у країнах, які лежали між Німеччиною і Радянським Союзом. Фінляндія, переважна частина Прибалтійських країн, а також Бессарабія були оголошені як такі, що належать до радянської сфери” [16, с.13–37].

Інший німецький дипломат й учасник переговорів у Москві Г.Хільгер відзначив, що підписаний Пакт був вигідним для задоволення імперських прагнень Кремля.

В унісон із кремлівськими постулатами виправдовували угоду з Німеччиною й звинувачували західні держави московські автори праці “СССР в борьбе против фашистской агрессии. 1933–1945”, які стверджували: СРСР широким прагнув створити колективний фронт захисту миру в Європі, але “англійські і французькі мюнхенці, а також реакційні кола Польщі й Румунії, засліплені класовою ненавистю до Радянської країни, виявилися нездатними тверезо оцінити розвиток подій. Подвійна гра реакційних сил Англії та Франції, Польщі та Румунії завела англо-франко-радянські переговори в тупик” [21, с.131].

До подібних висновків схилився 1991 р. український дослідник В.Прибилов, який у статті “Осінь 1939-го” визнав, що Пакт “викликав у наші дні палкі спори і різні інтерпретації”, пропонуючи оцінювати його з позиції внеску щодо “забезпечення національних інтересів держави”. Автор вважав, що він був укладений “у повній відповідності з міжнародним правом, відповідав усім етичним і юридичним нормам”, а головне підтвердив далекоглядність радянської дипломатії і відсунув війну з Німеччиною не лише в часі, але в території далеко на захід. Утім, історик прагнув використати висновки західних науковців, насамперед тих, які збігаються із його твердженнями, а також на досвід Леніна як “основоположника радянської зовнішньої політики” [15, с.79–80]. Слід відзначити, що значний загал істориків України, зокрема західного регіону, у 1960–1980-х роках, усвідомлюючи наслідки угоди з Німеччиною, нерідко оминав політичні оцінки 1939 р. або ігнорував узагалі, як це сталося при виданні колективної праці “Торжество історичної справедливості”, підготовленої Інститутом суспільних наук АН УРСР у Львові 1968 р. У колективній книзі того ж інституту “Возз’єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною” (видала “Наукова думка” в Києві 1989 р.) цій визначальній події присвячено лише абзац: “В таких складних умовах, які характеризувалися ізоляцією СРСР на міжнародній арені, нацистська дипломатія звернулася до Радянського уряду з пропозицією підписання договору. Переговори завершилися 23 серпня підписанням радянсько-німецького договору про ненапад, в якому містилося взаємне зобов’язання утримуватися від агресивних дій у відношенні один до одного” [2, с.299]. Тобто знову подавалася традиційна точка зору.

Як бачимо, висвітлення подій серпня–вересня 1939 р., насамперед заключення Пакту Молотова–Ріббентропа, таємних протоколів про поділ сфер впливу, договору від

28 вересня про дружбу і кордони з Німеччиною, формулювання концепцій та оцінок щодо них було чітко регламентовано партійно-ідеологічними структурами й відступ від них не допускався. Одним із таких документів, яким мали керуватися історики, було видання “Фальсифікатори історії (історична довідка)”, що містила офіційну точку зору Комуністичної партії і радянського уряду. Брошура вийшла 1948 р. накладом п’ять мільйонів примірників і служила дороговказом для всіх інтерпретаторів зазначеної проблеми. До речі, дослідники тривалий час були позбавлені можливості ознайомитися з більшістю документів дипломатичного відомства СРСР – Росії, оскільки після війни їх запроторили в суворо засекречений Особливий архів ЦК КПРС (у 90-ті рр. реорганізований в Архів Президента Російської Федерації, доступ до якого дуже обмежений) [23, с.275, 277].

Лише на третьому, сучасному етапі розвитку вітчизняної історичної науки, який розпочався з відродженням незалежності України, нарешті з’явилися праці, вільні від ідеологічного контролю та політичної цензури. Саме вони започаткували відтворення правди про переддень і початок світової війни, зокрема на базі архівних документів досліджують геополітичні передумови підписання та міжнародні наслідки Пакту Молотова–Ріббентропа, що зіграв непересічну роль у долі західноукраїнських земель. Глибоким й об’єктивним дослідженням сприяють реальні можливості поєднати зусилля вітчизняних істориків і науковців українського зарубіжжя, які мають чималі історико-археологічні здобутки, в єдине русло розвитку національної історичної науки.

Отже, у ході дослідження історіографії проблематики узагальнено праці значного загалу вітчизняних істориків, зокрема Я.Грицака, М.Ковалюка, С.Кульчицького, М.Литвина, О.Луцького, С. і В.Макарчуків, К.Науменка, Ю.Шаповала та інших [11]. На наш погляд, найбільш аргументовано, глибоко й об’єктивно, з використанням нових документів і матеріалів, висвітлено передісторію підписання Пакту Молотова–Ріббентропа та проаналізовано його наслідки в праці науковців Інституту українознавства ім. І.Крип’якевича НАН України М.Литвина, О.Луцького і К.Науменка “1939. Західні землі України” (Львів, 1999 р.) [10].

Насамперед львівські історики спростовують офіційні твердження щодо “вимушеного” кроку до заключення угоди з Гітлером і відмови союзу з країнами Заходу. “Історіографія цього питання налічує величезну кількість монографій, збірників документів, спогадів учасників подій трагічного 1939 року, – зазначають автори. – Ще й сьогодні дискутується проблема – чи була альтернатива у Сталіна в серпні 1939 р. при виборі партнера і який вплив мав його зовнішньополітичний курс на вибух війни – поділяє істориків на два полярні угруповання. Відповідь на це пекуче питання дав сам Сталін у виступі перед членами Політбюро ЦК ВКП(б) 13 серпня 1939 р.” Отож, коли одночасно велися переговори з англо-французькою делегацією щодо заключення воєнної конвенції та водночас таємні контакти з Берліном, Сталін виклав свій курс на політику СРСР. У праці львівських істориків уперше в українській історіографії наведено текст цієї заяви, в якій, зокрема, говорилося: “Якщо ми заключимо договір про взаємодопомогу з Францією і Великобританією, Німеччина відмовиться від Польщі, війна буде відвернена... Якщо ми приймемо пропозицію Німеччини щодо Пакту про ненапад, вона, безперечно, нападе на Польщу, і втручання Франції та Англії в цю війну стане невідворотним”. Таким чином, підсумував Сталін: “Ми повинні прийняти німецьку пропозицію і ввічливо відіслати назад англо-французьку місію. Першою перевагою, яку ми отримуємо, буде ліквідація Польщі... включаючи українську Галичину”. Більше того, диктатор заявив: “В інтересах СРСР, щоб війна між Німеччиною і західними державами точилася якомога довше, Москва буде надавати Гітлерові потужну допомогу, насамперед стратегічною сировиною [10, с.32–33]. Далі автори слушно резюмують: Сталін обрав курс на світову війну спільно з Гітлером і тому за це несе однакову з ним відповідальність. Ураховуючи таємні протоколи до угоди, Пакт

Молотова–Ріббентропа став змовою двох диктаторів щодо поділу Європи й поставив на карту долю багатьох народів континенту [10]. Аналогічної точки зору дотримувався вже покійний київський історик В.Коваль. Пакт мав тяжкі наслідки для народів сталінської імперії, підсумовує В.Коваль, оскільки він виявився вигіднішим для Німеччини. Отже, “за “мудру” комуністичну зовнішню політику радянському народові довелося заплатити десятками мільйонів зайвих людських жертв та руїною західної частини СРСР, найбільше України” [8, с.68].

М.Швагуляк (Львівський національний університет ім. І.Франка), розглядаючи й аналізуючи радянсько-німецькі угоди 1939 р., звернув увагу на український чинник проблеми. Плани нацистської Німеччини, насамперед Гітлера, щодо експансії на схід і захоплення України ніколи не знімалися з порядку денного фюрера. Та коли зондувалася можливість змови з Москвою влітку 1939 р., його закордонне відомство чітко висловлювало радянським дипломатам: Берлін не має ніяких посягань на Україну. Більше того, стверджував М.Швагуляк, під час переговорів у Москві було вирішено, що Західна країна відходить до СРСР, тобто німецькі війська в ході бойових дій проти Польщі дійдуть лише до Сяну. “Ведучи торг із Гітлером за території у Східній Європі, – наголошує автор, – Сталін мав на меті свої цілі. Західна Україна цікавила його передусім як нове володіння імперії і «зона безпеки» на її західних рубежах. А водночас сталінський режим прагнув якомога скоріше покласти край ненависним йому національній свідомості та визвольному рухові українського населення. Гасла возз’єднання українських земель були використані при цьому як прикриття злочинних намірів” [26, с.91–95]. Услід за М.Швагуляком, львів’янин М.Гетьманчук (Національний університет “Львівська політехніка”) вважав, що Сталін та його оточення “намагалися насамперед використати українське питання, зокрема факт окупації Польщею Західної України як один з дійових способів експорту комуністичної революції та російської експансії в країни Центральної і Західної Європи”. Слушно резюмує М.Гетьманчук: “Українське питання відіграло важливу роль як у процесі радянсько-німецького зближення, так і в ході Пакту Ріббентропа – Молотова” [5, с.106–107, 111].

Одним із перших українських істориків (ще до проголошення незалежності України) М.Панчук (нині завідувач відділу Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України), аналізуючи серпневі події 1939 р., визначив радянсько-німецькі угоди прямим відступом від загальноприйнятих принципів зовнішньої політики. Він назвав аморальними заяви Молотова і Сталіна на прийомах, а також надіслані Гітлеру поздоровлення. Автор закликав колег негайно очистити вітчизняну історичну науку від нашарувань тоталітаризму. Утім, підсумовуючи результати й наслідки воєнно-дипломатичних заходів СРСР, автор вважав акт входження західноукраїнських земель до УРСР історично справедливим і доленосним для української соборності [14, с.1–2]. Із цією думкою київського історика, відомого дослідника ліворадикальної течії національно-визвольного руху на Західній Україні, важко не погодитися.

Резюмуючи сказане, слід погодитися з Ю.Сливкою, який зазначив: радянсько-німецькі договори, як і наступні дії їх творців, мали відверто імперський характер, були спрямовані проти незалежності багатьох держав і народів Центральної Європи; вони “не були просякнуті й турботою про долю українського народу, не несли свободи населенню Західної України та Північної Буковини. Це була злочинна змова найреакційніших у тогочасній Європі тоталітарних режимів” [22].

Багатогранною й неоднозначною є зарубіжна історіографія. Насамперед, заслуговують уваги праці російських істориків, які зробили чималий внесок в історіографію проблеми, зокрема оцінку одіозного Пакту Молотова–Ріббентропа. Зауважимо, що дехто з них, навіть достатньо відомих і авторитетних, наприклад Д.Волкогонов, А.Якушевський та інші, у часи значного послаблення ідеологічного тиску з боку режиму або його падіння на початку 90-х років, усе ще дотримувалися старих постулатів. Договір з

Німеччиною, спекулятивно стверджує автор, “надавав СРСР більше можливостей ... ніж договір з Англією і Францією”. Відтак, резюмує А.Якушевський, “рішення уряду СРСР заключити договір з Німеччиною про ненапад було вимушеним, але цілком логічним у тодішніх умовах” [27, с.263–264].

У монументальній та оригінальній праці “Тріумф і трагедія” Д.Волкогонов загалом об’єктивно оцінив діяльність Сталіна, що став кривавим тираном більшовицької імперії. Аналіз праці Д.Волкогонова свідчить, що він не звільнився від деяких пропагандистських тверджень сталінської верхівки. На його думку, Сталін пішов на угоди з Гітлером, оскільки “ні Англія, ні Франція не виявили готовності до такого союзу”, який би забезпечив мир в Європі. Автор ставить на одну дошку відповідальності обидві сторони: “І Сталін, і західні демократії виявилися не на висоті справді державної мудрості” [4, с.28–30].

Безпідставно виправдовувала підписання радянсько-німецьких угод 1939 р. і Г.Сергєєва, яка на основі вивчення документів і матеріалів радянської дипломатії зробила висновок, що вони забирали в агресора – Німеччини – всяку можливість виправдати можливий напад на СРСР, отже, створювали серйозні перешкоди для просування німецької агресії на схід. Заклученням Пакту Молотова-Ріббентрона радянська дипломатія зірвала, вважала автор, спроби утворення єдиного антирадянського фронту й отримала, таким чином, переконливу перемогу, уникнувши війни із силами імперіалізму [19].

У значній за обсягом монографії П.Севостьянова щодо зовнішньої політики СРСР у 1939–1941 рр. зокрема стверджується, що Москва провадила миролюбну політику, і відкидається звинувачення “буржуазних” істориків у “змові” з нацистською Німеччиною. Усі військово-дипломатичні заходи СРСР, тобто заключення Пакту Молотова-Ріббентрона та приєднання шляхом спільного з вермахтом розгрому Польщі західноукраїнських земель та окупацію Прибалтійських країн, автор вважає законними засобами забезпечення безпеки й, на відміну від значної частини американських, англійських та західнонімецьких істориків, аж ніяк не “агресією”. П.Севостьянов повторив офіційну тезу Кремля: світову війну зупинити було неможливо з вини західних держав і Польщі, отже, СРСР змушений був в односторонньому порядку забезпечити себе від нападу Німеччини [18, с.29, 41].

Відомий російський історик дипломатії В.Сіполс усупереч Д.Волкогонову, який наголошував, що уникнути нападу Німеччини на Польщу було неможливо, на основі німецьких документів акцентує увагу: Гітлер серйозно побоювався зближення СРСР з Англією і Францією. При цьому він навів висловлення фюрера: “У випадку завершення переговорів у Москві заключенням союзу між західними державами і СРСР він змушений буде відмовитися від нападу на Польщу. Якщо ж західні держави не підпишуть союзу з СРСР, то шлях для розгрому Польщі буде відкрито”. Водночас автор стверджує: радянський уряд робив усе можливе, щоб домовитися щодо політичного й воєнного співробітництва з Англією та Францією, а також з Польщею з метою не допустити війни [20, с.73].

Сучасний російський історик М.Мельтюхов убачає в Пакті Молотова-Ріббентрона навіть позитивний аспект, який проявився в тому, що “завдяки цій угоді Радянський Союз уперше за всю свою історію домогся визнання своїх інтересів у Східній Європі з боку великої європейської держави. Москві вдалося... знизити для СРСР загрозу загальноєвропейської консолідації на антирадянській основі”. Водночас автор визнає, що угода розв’язала Гітлеру руки й створила для нього сприятливі умови для нападу на Польщу й розв’язання Другої світової війни. На основі нових архівних документів М.Мельтюхов слушно резюмує: Сталін був зацікавлений у вибуху світової бійні, про що він відверто заявляв лідеру Комінтерну Г.Димитрову. Завдання Москви полягало в тому, щоб підштовхувати обидві сторони до війни, тобто західні держави й

Німеччину, і допомагати всіляко останній. Польщу, нагадує автор, Сталін назвав фашистською державою, яка гнобить українців і білорусів, і планував після її розгрому “розповсюдити соціалістичну систему на нові території і населення” [13, с.279].

Російський історик Г.Городецький (нині мешкає в Ізраїлі) усіляко (і безпідставно) захищає військово-політичний статус СРСР у 1939–1941 рр. Сталін, на його думку, підтримуючи колективну безпеку, “прагнув дипломатичними способами створити буферну зону від Галичини до Чорного моря”, тож Пакт 1939 р. не був ні “військовим союзом з Німеччиною, ні відродженням старої мрії про безмежну експансію” [6]. Утім, на основі методу систематичного аналізу, більшість російських дослідників відійшли від заідеологізованих підходів в оцінці зовнішньополітичних дій СРСР як “безгрішної сторони”.

Слід відзначити, що в радянській історіографії до 1989 р. таємний протокол до Пакту про фактичний поділ Європи Гітлером і Сталіним не був визнаним, і лише після його відкриття 1992 р. склалися умови для глибокого переосмислення й об’єктивного висвітлення подій 1939 р. Але частина істориків, зокрема Р.Медведєв, аналізуючи дипломатичні і військові прорахунки Сталіна у 1939–1941 рр., слушно вважав: Пакт повинен був бути доповнений конкретним таємним протоколом, оскільки подальші події після його заключення були спланованими, розвивалися за чітким сценарієм, зокрема вступ у війну проти Польщі СРСР та окупація Прибалтики. Водночас, вважає автор, оскільки зупинити напад Німеччини на Польщу було неможливо, СРСР змушений був піклуватися про безпеку власних західних кордонів. Він піддав критиці істориків, які стверджували, що вступ Червоної армії у війну був нібито “четвертим” поділом Польщі”, адже йшлося про визволення українців і білорусів, які двадцять років боролися за національне визволення [12].

Публікація на Заході повного тексту таємних протоколів викликала інформаційно-емоційний вибух не лише в історіографії, але й громадській думці. Різко посилювався національний рух у західних регіонах СРСР, особливо в Прибалтійських республіках. Навколо правочинності Пакту розгорнулася широкомасштабна кампанія щодо визнання його з таємними додатками незаконним від самого початку. З’являлася підстава для відділення народів Балтії від СРСР. У зв’язку із цим на замовлення агонізуючого режиму провладні історики видали низку праць на захист Пакту Молотова-Ріббентрона. Серед них була книга С.В.Волкова і Ю.В.Ємельянова “До і після секретних протоколів”. Автори знову обстоювали заявлені постулати про “саботаж наполегливих спроб СРСР створити систему колективної відсічі гітлерівській агресії” і вимушеність угод із нацистською Німеччиною. Водночас вони піддали критиці тих істориків, які вважали, що саме СРСР зірвав переговори із Західними державами й заключенням Пакту сприяв Гітлеру розв’язати світову війну, здійснив акт агресії щодо Польщі та Прибалтійських держав, що договір з Гітлером був важким злочином проти народів. Відтак автори зробили спробу повернути нове трактування історії в старе русло [3, с.3–11].

Один із провідних учених-істориків Російської академії наук В.Роговін у книзі “Світова революція і світова війна” глибоко проаналізував події, пов’язані з підготовкою й підписанням радянсько-німецького Пакту 23 серпня 1939 р. Використовуючи й ретельно зіставляючи радянські й зарубіжні джерела дипломатичної історії 30-х років, автор переконує: заключення Пакту Молотова-Ріббентрона – злочинна змова двох диктаторів, що стала безпосередньою причиною вибуху Другої світової війни. При його розробці, підкреслює історик, “начисто проігноровано конституційно-правовий механізм формування зовнішньої політики... усунено не лише Верховну Раду і уряд СРСР, але навіть і Центральний Комітет ВКП(б)”. У серпневому Пакті, за висловом автора, сповна відбилися імперські замисли Сталіна, які склали суть його зовнішньої політики. Вони особливо проявилися в таємних протоколах, які дозволяли

здійснити окупацію частини Польщі та поглинути Прибалтійські держави. У книзі наведено слушний вислів гітлерівського дипломата, учасника переговорів Гауса: “За ці позиції майже два з половиною століття назад вів 21 рік війну цар Петро Великий, а Сталіну... вони без усілякої боротьби падали з неба завдяки заключенню пакту з Гітлером” [17, с.274]. Загалом вищезгадана праця досить детально відтворює події, пов’язані з Пактом Молотова–Ріббентропа, зокрема аналізує реакцію світового співтовариства на московсько-берлінську змову.

Дискусії щодо Пакту російських істориків можна підсумувати висновком директора Інституту всесвітньої історії РАН, академіка А.Чубар’яна, який у праці “Європа в ХХ столітті” наголосив, що у 1939 р. Сталін керувався аргументами безпеки країни, а також ідеєю “зіткнення імперіалістичних країн”. Він діяв, власне, як і інші країни, що керувалися своїми інтересами, не зважаючи на норми міжнародного права. Але в тих умовах Сталін “відкинув убік усі моральні, ідеологічні й правові судження й пішов на далекосяжне співробітництво з нацистським режимом” [25, с.272–273].

Отже, навіть через шість десятиліть після радянсько-німецьких угод серед істориків не досягнуто концептуального консенсусу. Вважаємо, що найближчими до істини є праці сучасних українських істориків, які зробили вагомий внесок в історіографію проблеми. Проте в нинішній ситуації не повністю використано можливості для створення фундаментальних праць із цього питання, зокрема, й із залученням документальних колекцій і методик істориків Західної Європи та Америки.

Більшість сучасних вітчизняних і зарубіжних студій доводять: возз’єднання переважної частини західноукраїнських земель з основним масивом української території у 1939 р. (як, зрештою, і в 1940 і 1945 рр.) стало наслідком радянсько-німецької угоди про поділ Східної Європи. Однак зроблено це було Кремлем не в ім’я пошматованого українського народу, а задля інтересів більшовицької імперії, зміцнення й розширення її західних прикордонних теренів. Імперіалістична змова диктаторів тоталітарних держав, стверджують зарубіжні автори, надовго вирішила й долю інших країн і народів Східної Європи, полегшила Гітлерові й Сталіну виконання їхніх експансіоністських планів.

1. Білоусов С. М. Возз’єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі / Білоусов С. М. – К., 1951. – 166 с.
2. Возз’єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною / [відп. ред. Ю. Ю. Сливка]. – К. : Наукова думка, 1989. – 448 с.
3. Волков С. В. До и после секретных протоколов / С. В. Волков, Ю. В. Смелянов. – М., 1990. – 222 с.
4. Волгогонов Д. А. Триумф і трагедія: Політичний портрет Й. Сталіна : в 2 т. / Д. Волгогонов. – К., 1990. – Кн. 2. – 671 с.
5. Гетьманчук М. П. Українське питання в зовнішній політиці Радянського Союзу на початковому етапі Другої світової війни (вересень – листопад 1939 р.) / М. П. Гетьманчук // Вісник Національного університету “Львівська політехніка” “Держава та армія”. – 2005. – № 528. – С. 106–112.
6. Городецький Г. “Ледокол” Сталин и путь к войне / Г. Городецький // Война и политика. 1939–1941. – М. : Наука, 1999. – 313 с.
7. История Украинской ССР. – К. : УСЭ, 1984. – Т. 7. – 720 с.
8. Коваль В. Друга світова війна і доля України: причини і наслідки (фрагменти історичного досвіду) / В. Коваль // Сучасність. –1999. – № 9. – С. 65–79.
9. Коваль М. В. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) : спроба сучасного концептуального бачення / Коваль М. В. – К., 1994. – 57 с.
10. Литвин М. Р. 1939: Західні землі України / М. Р. Литвин, О. І. Луцький, К. Є. Науменко. – Львів : Ін-т українознавства НАНУ, 1999. – 152 с.
11. Марушенко О. В. “Золотий вересень” 1939 року: деякі проблеми історіографії / О. В. Марушенко // 1939 рік в історичній долі України і українців : м-ли міжнар. наук. конф., 23–24 вересня 1999 р. – Львів, 2001. – С. 183–186.
12. Медведев Р. А. Дипломатические и военные просчеты Сталина в 1939–1941 гг. / Р. А. Медведев // Новая и новейшая история. – 1989. – № 4. – С. 140–164.
13. Мельтюхов М. Советско-польские войны. Военно-политическое противостояние 1918–1939 гг. / Мельтюхов М. – М., 2001. – 464 с.

14. Панчук М. Повертаючись до вересня 1939-го року / М. Панчук // Вільна Україна. – 1990. – 18 вересня. – С. 1–2.
15. Прибилов В. Осінь 1939-го / В. Прибилов // Політика і час. – 1991. – № 15. – С. 79–80.
16. Риббентроп И. Фон между Лондоном и Москвою / Риббентроп И. – М., 1996. – 270 с.
17. Роговин В. Мировая революция и мировая война / Роговин В. – М., 1998. – 416 с.
18. Севостьянов П. П. Перед великим испытанием. Внешняя политика СССР накануне Великой Отечественной войны : сентябрь 1939 г. – июнь 1941 г. / Севостьянов П. – М., 1981. – 367 с.
19. Сергеева Г. Документы и материалы кануна второй мировой войны / Г. Сергеева // Новая и новейшая история. – 1982. – № 4. – С. 156–162.
20. Сиполс В. Я. Тайны дипломатические. Канун Великой Отечественной. 1939–1941 / Сиполс В. Я. – М., 1997. – 448 с.
21. СССР в борьбе против фашистской агрессии. 1933–1945. – М., 1976. – 413 с.
22. Случ С. З. Речь Сталина, которой не было / С. З. Случ // Отечественная история. – 2004. – № 1. – С. 113–138.
23. Советская историография / [под ред. Ю. Афанасьева]. – М., 1996. – 613 с.
24. Трубайчук А. Ф. Историко-публицистична література 1988–1991 рр. про договори 1939 р. між СРСР та Німеччиною / А. Ф. Трубайчук, П. Б. Полянський // УІЖ. – 1992. – № 1. – С. 78–89.
25. Чубар’ян А. Европа в ХХ веке / А. Чубар’ян // Мир в ХХ веке. – М., 2000. – С. 271–274.
26. Швагуляк М. М. “Українська карта”: Українське питання у міжнародній політиці напередодні та на початку Другої світової війни / М. М. Швагуляк // Дзвін. –1990. – № 7. – С. 91–95.
27. Якушевский А. С. Советско-германский договор о ненападении: взгляд через годы / А. С. Якушевский // Страницы истории советского общества. – М., 1989. – С. 263–264.

The given clause analyses the works of the Ukrainian historians who light up the pre – history of signing the Molotov – Ribbentrop pact and its results using new files found in archives.

The authors came to the conclusion that the way to the World war II had been opened just by the conspiracy between Hitler and Stalin, the leaders of the most powerful totalitarian regimes.

Key words: Molotov – Ribbentrop Pact, World war II, Western Ukrainian lands, Ukrainian historiography, foreign policy.

УДК 930.22

ББК 45.1

Валентина Бездрабко

ІЗ ДОСВІДУ УНІФІКАЦІЇ УПРАВЛІНСЬКИХ ДОКУМЕНТІВ В УКРАЇНІ (1990–2000 рр.)

У статті висвітлюються основні досягнення українського документознавства в галузі уніфікації та стандартизації управлінських документів. Порушуються головні історичні й теоретичні аспекти формальної та змістової уніфікації. Аналізуються вітчизняні нормативні документи з уніфікації управлінської документації.

Ключові слова: документ, уніфікація документів, стандартизація документів.

Зі здобуттям незалежності України творення власних систем уніфікованої документації стало одним із найважливіших завдань документознавства, що пояснюється прагненням владних й управлінських структур до єдиного підходу в документаційному забезпеченні, оптимізації виробничих процесів, пов’язаних з організацією роботи з документами, широкомасштабним упровадженням комп’ютерних засобів створення управлінської документації в електронній формі, перспективою аналізу її функціонування з позицій інформаційного менеджменту. Це, у свою чергу, вимагало урегулювання стандартизації на державному рівні.

Часткове розв’язання цього питання через декрет Кабінету Міністрів України, як-от “Про державний нагляд за додержанням стандартів, норм і правил та відповідальність за їх порушення” від 08 квітня 1993 р. №30–93 та ДСТУ 1.5–93 “Державна система стандартизації України. Загальні вимоги до побудови, викладу, оформлення та змісту стандартів” не задовольняло реальних запитів щодо правового забезпечення

стандартизації. Лише на початку 2000-х рр., у зв'язку з ухваленням Закону України “Про стандартизацію” від 17 травня 2001 р. №2408–III, спрямованого на розроблення єдиної технічної політики в цій сфері, напруга між потребами й реаліями життя була знята. Окремі організаційні аспекти його реалізації врегульовувалися “Положенням про створення національного фонду нормативних документів”, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 18 вересня 2002 р. № 1395, та “Положенням про Головний фонд нормативних документів”, ухваленого наказом Держспоживстандарту України від 25 березня 2003 р. №48, “Інструкцією про порядок здійснення державного нагляду за додержанням стандартів, норм і правил”, затвердженою наказом Держспоживстандарту України від 03 червня 2002 р. №321, іншими нормативно-правовими актами. Згідно із Законом України “Про стандартизацію”, стандарти тлумачаться як нормативні документи, що встановлюють для загального і багаторазового застосування правила, принципи або характеристики, які стосуються діяльності чи її результатів, із метою досягнення оптимального ступеня впорядкування у певній сфері [1].

Чинні до 1990–2000-х рр. ГОСТи з уніфікації документації, творення більшості яких припадає на 1970–1980-ті рр., незважаючи на високий ступінь пропонованої уніфікованості, потребували уточнень і коригування змісту та форми. Рубіжним десятиліттям ХХ–ХХІ ст. належать помітні теоретико-прикладні та науково-технологічні здобутки у сфері уніфікації управлінської документації. Провідними науковими установами у справі теоретичного й практичного освоєння уніфікації управлінської документації виступили Державний науково-дослідний інститут інформатизації й моделювання економіки (ДНДІМЕ) та Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства (УНДІАСД) Державного комітету архівів України.

Важливими нормативними документами, що заклали підвалини розбудови національної уніфікованої системи документації (УСД) в Україні, стали ДСТУ 3843–99 “Державна уніфікована система документації. Основні положення” та ДСТУ 3844–99 “Державна система документації. Формуляр-зразок. Вимоги до побудови” [5, с.6]. Зміст стандартів чітко вказує на активне наслідування розробниками радянських, а також сучасних міжнародних і міждержавних нормативних документів, що регламентують склад і зміст уніфікації форм документів, зокрема ГОСТ 6.10.1–80 “Унифицированные системы документации. Основные положения”. Обидва стандарти призначені для використання міністерствами (відомствами), підприємствами, організаціями всіх форм власності з метою впорядкування й мінімізації інформаційних документопотоків, проектування уніфікованих форм управлінських документів [5, с.1; 6, с.1]. Їх поява ознаменувала започаткування серії нових версій і редакцій національних стандартів з уніфікації управлінської документації.

Визначаючи основні положення уніфікації управлінської документації, як процесу роботи з документами, ДСТУ 3843–99 окреслює методи уніфікації документації, порядок розроблення уніфікованих форм документів (УФД), ведення та впровадження УСД, внесення змін до УФД та їх скасування, окремі питання фінансування робіт зі створення та підтримки УСД [5, с.2]. Якісною відмінністю ДСТУ 3843–99 стала модернізація унормувань загальних дій, пов'язаних із визначенням складу і змісту УСД, науково-методичного керування, координації робіт зі створення та функціонування ДУСД, міжнародного співробітництва в галузі уніфікації і стандартизації форм документів.

Згідно із ДСТУ 3843–99, державна уніфікована система документації (ДУСД) – це система, призначена для організації процесів створення і впровадження уніфікованої управлінської документації, що забезпечує функціонування державних органів виконавчої влади, підприємств, установ і організацій, а також їх взаємодію з фізичними та юридичними особами всіх форм власності [5, с.2]. Потреба забезпечити належне функціонування органів державної влади й установ, реалізувати єдину технічну полі-

тику у сфері уніфікації управлінської документації та створити умови для організації взаємодії юридичних осіб різних форм власності на основі використання УФД, упорядкувати інформаційні потоки між органами державної влади й управління та юридичними (незалежно від форми власності) і фізичними особами стала головним мотивом створення ДУСД. Основними завданнями формування й звершення ДУСД є встановлення єдиних вимог до порядку розроблення, затвердження, реєстрації, ведення та впровадження УФД; визначення раціонального складу форм документів, а також сукупності взаємопов'язаних техніко-економічних і соціальних показників, що містяться в цих формах [5, с.2].

Уніфікація систем документації вибудовується на впорядкованій процедурі уніфікації документів. Це, у свою чергу, передбачає оперування методами змістової та формальної уніфікації, зумовленими усвідомленням двоякої природи документа. Методи формальної уніфікації застосовуються у випадку уніфікації структур документів і методів контролю документної інформації, створення загальних синтаксичних і лінгвістичних правил побудови документів, а змістової – тоді, коли прагнуть побудувати єдину модель документів (формуляр-зразок) для груп однорідних завдань, встановити обмеження на номенклатури чинних форм, створити уніфіковані форми документів, уніфікувати та стандартизувати назви і значення реквізитів документів і використовуваних показників [5, с.4].

Унормований алгоритм творення УФД включає такі стадії: організація роботи та розроблення проекту УФД; затвердження і державна реєстрація УФД, впровадження та їх ведення; тиражування бланків форм документів, кожна з яких складається з поетапного проведення дослідних робіт, їх експертизи й оформлення результатів [5, с.5]. Осмислення змінності УФД переконала розробників у важливості її перегляду, а в разі необхідності – заміни, вилучення або внесення нових вимог до форми документа. Особливі приписи у стандарті стосуються порядку розроблення галузевих УФД і форм документів установ. Підкреслена вимога обов'язкового посилання при цьому на розроблені державні УФД і заборонний припис дублювати міжвідомчі форми демонструє специфіку кожної з них на тлі загальних положень про уніфікацію документів і систем документації [5, с.6]. До того ж, виокремлення трьох категорій УФД – державні (міжвідомчі), галузеві (відомчі), документів установ підкреслює їх узалежнення від рівня затвердження та масштабності розповсюдження чинності [5, с.3]. Акцентована увага авторів-розробників ДСТУ 3843–99 на складі ДУСД і УСД вплинула на процедуру створення уніфікованих форм документів на державному рівні. ДСТУ 3843–99 визначив загальні положення формування ДУСД, алгоритм і методологію процедури та діапазон можливих варіацій “галузевих” і “установчих” відхилень у справі створення УФД від загальних установок національного стандарту. У 2000-х рр. студійований стандарт ліг в основу творення новітніх стандартів з уніфікації документації.

Маємо всі підстави, аби зарахувати ДСТУ 3844–99 “Державна уніфікована система документації. Формуляр-зразок. Вимоги до побудови” до найважливіших заходів, спрямованих на реформування й стабілізацію засад розбудови УФД будь-якого класу управлінської документації. Джерельну базу розроблення стандарту склали такі нормативні документи: ДСТУ 1.5–93 “Державна система стандартизації України. Загальні вимоги до побудови, викладу, оформлення та змісту стандартів”; ДСТУ 2732–94 “Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення”; ДСТУ 3239–95 “Документація у сфері зовнішньої торгівлі. Формуляр-зразок”; КНД 50–054–95 “Правила побудови та написання назв об'єктів у класифікаторах техніко-економічної та соціальної інформації”; ДК 010–98 “Державний класифікатор управлінської документації”, тобто ті з них, які тією чи іншою мірою визначають формальні параметри уніфікації документації [6, с.1]. Центральним об'єктом розгляду стандарту став формуляр-зразок, який розтлумачено як “модель побудови форми документа”, яка встановлює галузь використання,

формати, розміри берегів, вимоги до побудови конструкційної сітки та основні реквізити” [6, с.2].

Історично склалися дві моделі уніфікації форми документів – описова та графічна, які певною мірою відображають і зміст [37, с.83]. Якщо перша з них має давню історію походження, сутність якої полягає в описовому визначенні змісту реквізитів та їх площинному розташуванні, то графічні моделі побудови документів з’явилися відносно недавно. Розроблення графічної моделі певної сукупності документів – формуляра-зразка, що вказує послідовність розташування, плани і площі реквізитів, які входять до складу більшості документів певної множини, на аркушах встановленого формату при фіксованих розмірах берегів; створення типових форм, котрі деталізують вимоги формулярів-зразків стосовно меншої множини однорідних документів, а також створення формулярів конкретних документів, які представляють сукупність реквізитів, певним чином розташованих на заданому форматі, – суть уніфікації форм документів [38].

Згідно із ДСТУ 2732:2004 “Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення понять” формуляр-зразок (службового документа) – це модель побудови формуляра службового документа, що встановлює сферу його застосування, формат, розміри берегів, вимоги до побудови конструкційної сітки та реквізити [2, с.7]. У ДСТУ 3844–99 “Державна уніфікована система документації. Формуляр-зразок. Вимоги до побудови” відзначається, що документи, які використовуються на різних рівнях управління, необхідно проектувати на основі формуляра-зразка з урахуванням вимог УСД. Відштовхуючись від положення про те, що документи, які вживаються на різних рівнях управління, повинні створюватися на основі заповнення відповідних уніфікованих форм [6, с.2], розробники окреслили основні вимоги до побудови формуляра-зразка для документів, які об’єднані функційним призначенням і рівнем використання (формуляр-зразок для державних (міжвідомчих), галузевих (відомчих) форм документів). Констатували обов’язковою наявність у формуляра-зразка всіх реквізитів і необхідної для їх розташування площі, автори нормативного документа акцентували увагу на вимогах до формату паперу, службових берегів, конструкційної сітки, робочої площі, принципів проектування форм документів, їх уніфікованих зразків, виготовлення бланків.

Формуляр-зразок має вигляд креслення, яке містить план розміщення реквізитів та описання цих реквізитів. Як зазначено у ДСТУ 3844–99, для полегшення складання УФД, зокрема розташування реквізитів, рекомендується розмічати робочу площу вертикальними та горизонтальними лініями, які утворюють конструкційну сітку [6, с.6–8]. Перелік постійних і додаткових реквізитів відзначений повторюваністю з радянськими аналогічними документами, відкоригованою вітчизняними нормативно-правовими актами. Постійними реквізитами робочої площі визначалися назва форми за ДКУД, код форми за ДКУД, назва організації-видавця документа за ЄДРПОУ, код організації-видавця за ЄДРПОУ, дата, постійні реквізити для певного типу документа, підпис. До додаткових реквізитів рекомендовано було долучати адресу організації-видавця документа, назву одержувача документа, періодичність подання документа та/або строк його подання, гриф затвердження форми документа. Як бачимо, напружений пошук практиками діловодства оптимального складу реквізитів тієї чи іншої частини формуляра-зразка документа увінчався мінімізованим списком, відтвореним на рівні аналізованого ДСТУ 3844–99.

Таким чином, загальні засади розроблення УФД і створення УСД в Україні регламентуються двома державними стандартами – ДСТУ 3843–99 “Державна уніфікована система документації. Основні положення” (далі – ДСТУ 3843–99) та ДСТУ 3844–99 “Державна уніфікована система документації. Формуляр-зразок. Вимоги до побудови” (далі – ДСТУ 3844–99). Уведення в дію ДСТУ 3843–99 і ДСТУ 3844–99 мало важливе

значення для становлення вітчизняної системи національних стандартів, спрямованих на уніфікацію та стандартизацію управлінських документів.

Набуття чинності студійованих стандартів згодом виявили неузгодженості між загальною моделлю формуляра-зразка всіх управлінських документів і конкретним його видом, що, безперечно, потребує усунення розбіжностей. Утім, наразі мусимо констатувати лише поодинокі випадки розроблення, упровадження та застосування формулярів-зразків окремих видів управлінської чи іншої документації, у т. ч. й унормування частковостей форми та змісту [3–16]. Активізація зусиль розробників УСД сприятиме упорядкуванню процесів, пов’язаних із циркулюванням документів в АСУ, новітніх інформаційних системах.

Перший національний стандарт, який визначав вимоги до оформлення управлінської документації, був присвячений документам, призначеним для організації самої управлінської праці, і стосувався організаційно-розпорядчої документації (ОРД). Йдеться про ДСТУ 4163–2003 “Державна уніфікована система документації. Уніфікована система організаційно-розпорядчої документації. Вимоги до оформлення документів” [9], що набув чинності 01 вересня 2003 р. Авторами-розробниками ДСТУ 4163–2003 виступили представники УНДІАСД, функціонуючого в системі Державного комітету архівів України, який є повноважним органом виконавчої влади щодо розвитку системи ОРД, у т. ч. і її уніфікації, зокрема С.Г.Кулешов (керівник), Л.В.Кузнецова, Н.І.Гончарова, А.Л.Маньковський, С.Ф.Лозова, О.М.Загорецька, Т.О.Ситник [9, II].

Коло поширення дії стандарту охоплює ОРД (постанови, розпорядження, накази, положення, рішення, листи, акти тощо), утворену в результаті діяльності органів державної влади України, місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій усіх форм власності [9, с.1]. “Повноваження” стандарту стосовно оформлення реквізитів пропонувалося поширювати на всі класи УСД, робота над якими передбачається в найближчому часі [9, с.1].

Стандарт встановлює склад реквізитів, вимоги до їх змісту й розташування, бланків та оформлення документів, що виготовляють за допомогою друкувальних засобів [9, с.1]. ДСТУ 4163–2003 визначає вимоги до схем розташованості реквізитів і меж зон на форматі А4 кутового і поздовжнього бланка, переліки реквізитів документів різної форми уніфікації тексту (загальна кількість – 21), у т. ч. й обов’язкових, регламентовано способи оформлення дат, змісту і розміщення зображення Державного герба України, емблеми установи чи товарного знака, нагород, кодів організації, форми документа, назви установ вишого й нижчого рівнів підпорядкування, виду документа, дати його підписання, затвердження, прийняття, зареєстрування, реєстраційного індексу.

Спеціально виокремлено вимоги до оформлення грифів обмеження доступу до документа, затвердження та погодження, а також резолюцій, віз, відміток про наявність додатків, виконання документа і направлення його до справи, наявність електронної форми, підпису й печатки. Наведені в стандарті приклади унаочнюють зміст вимог [9, с.3–8]. Окремий розділ ДСТУ 4163–2003 присвячено вимогам до бланків документів та оформлення документів. Зокрема, встановлено формати бланків, вимоги до якості паперу, виконання друку, їх проектування залежно від статусу – загального бланка для створення різних видів документів, бланка листа та бланка конкретного виду документа, мовного режиму “бланкових” текстів, порядку їх обліковування [9, с.8–9].

Важливою складовою ДСТУ 4163–2003 є визначення особливостей тексту документа. Одними з аксіомних стилістичних вимог до тексту управлінського документа є стислість, грамотність, зрозумілість викладу інформації, без повторів і вживання слів, зворотів, які не несуть смислового навантаження [9, с.6]. Тенденція до уніфікації текстів документів, безперечно, є явищем історично вмотивованим і раціонально обґрунтованим, зумовленим їх функціонуванням у системі управління й залежним від бага-

трьох факторів. Передусім ідеться про конкретні офіційні зв'язки, які неодмінно виникають у діяльності будь-якої системи управління й регламентуються нормативно-правовими актами. До того ж, тематична обмеженість кола питань, що розв'язує певна установа, які визначаються її функціями і правами, а також повторюваність управлінських ситуацій і дій, регулярна відтворюваність в однотипних управлінських ситуаціях, започаткували організовану діяльність, спрямовану на підвищення ефективності функціонування документів в управлінні [20, с.3].

Складна структура тексту зумовлює багатоетапність його уніфікації. Йдеться, зокрема, про уніфікацію структури тексту, тобто вибір послідовності розташування семантичних компонентів, що відповідають призначенню документа; мовні засоби передачі сенсу в змісті документа; розроблення уніфікованих текстів у вигляді зв'язного тексту, трафарету, анкети, таблиці [20, с.5–6]. Зрозумілість тексту, його інформаційна ємність і переконливість стали фактично ідейними гаслами розробників проблем уніфікації тексту.

Сприймаючи текст документа як складне змістове й формально-граматичне утворення, уніфікації піддаються склад інформації та способи її розташування, мовні засоби, які використовуються для передачі змісту тексту [24]. Основними етапами уніфікації тексту управлінських документів були визнані уніфікація структури тексту – вибір послідовності розташування смислових компонентів тексту, що найбільш відповідає призначенню документа, уніфікація мовних засобів передачі змісту в тексті документа, розроблення уніфікованих текстів у вигляді зв'язного тексту, трафарету, анкети й таблиці [20, с.5–6].

Мовознавчі аспекти уніфікації текстів службових документів є прерогативою наукових дисциплін “Українська ділова мова” і “Лінгвістичні основи документознавства” чи “Документна лінгвістика” [31]. Ці дисципліни досліджують можливості оптимізації представлення текстів за певною структурою та використання уніфікованих лексичних засобів – мовних кліше, які є результатом уніфікації лінгвістичних засобів організації тексту документа. Саме вдосконалення текстів і мови документів, звуження інтересів і концентрація досліджень довкола проблеми уніфікації текстів сприяли, на думку В.Ф.Янкової, становленню документної лінгвістики [46, с.5], популярність якої відчутно зростає на тлі стрімкого розвитку текстології [45, с.458], помітного приросту подібних знань у межах джерелознавства, дипломатики, загальної лінгвістики та лінгвістики тексту, лінгвістичного джерелознавства, функційної стилістики тощо [46, с.6].

Незважаючи на усвідомлення фахівцями необхідності розгляду уніфікації тексту документа у філологічному ракурсі, дослідження навчальних посібників з лінгвістичних основ документознавства, що з'явилися останнім часом у виконанні Г.Г.Поберезької, І.М.Волинець, С.А.Водолазької, Л.В.Пізнюк, демонструє відсутність розгляду уніфікації документів, відтак, залишаючи одну з найголовніших документознавчих теоретико-прикладних тем на маргінесі мовознавчих інтересів [32; 41; 42].

Не обійшли увагою розробники стандарту уніфікацію мовного режиму. При цьому уніфікуються не тільки мова складання документа, але й термінологія, застосування й написання скорочень, правила побудови речень і словосполучень, виокремлення фрагментів мови та абзаци. Так, згідно з ДСТУ 4163–2003, для всіх установ, які здійснюють діловодство в Україні, ведуть документацію й листування винятково державною мовою. Дозволено використання мови національної меншини в тих населених пунктах, де більшість населення становлять громадяни, котрі належать до національних меншин [9, с.6].

Безперечно, впровадження ДСТУ 4163–2003 поклато початок творенню вітчизняної ДУСД. Його поява відкрила новий етап у розвитку УСД, зокрема організаційно-розпорядчої, заклавши підвалини для формування типового складу документів УСД, який включає: а) стандарт, що встановлює склад реквізитів документів; вимоги до зміс-

ту й розташування реквізитів документів; вимоги до бланків документів та оформлення документів; вимоги до документів, що виготовляють за допомогою друкувальних засобів; сферу дії; б) настанови (методичні рекомендації) щодо застосування стандарту на організаційно-розпорядчі документи; в) альбом УФД; г) нормативні документи та методичні рекомендації щодо застосування УФД; д) класифікатор УФД; е) нормативні документи та методичні рекомендації щодо застосування класифікатора УФД.

Серед новацій ДСТУ 4163–2003 щодо оформлення організаційно-розпорядчої документації варто назвати: 1) встановлення останнього реквізиту “Запис про державну реєстрацію” (позиція – 32), 2) зміни назв окремих реквізитів, наприклад, “Зображення Державного герба України” (замість – “Державний герб України”), “Зображення емблеми організації” (замість – “Емблема організації”), “Відбиток печатки” (замість – печатка), 3) визначення берегів бланків документів (лівий – 30 мм, правий – 10 мм, верхній і нижній – 20 мм) тощо.

Логічним продовженням запровадженого стандарту стала підготовка “нормативно закріплених статичних канонів” (за О.А.Уваровою) – “Методичних рекомендацій щодо застосування ДСТУ 4263–2003 “Державна уніфікована система документації. Уніфікована систем організаційно-розпорядчої документації. Вимоги до оформлення документів” (далі – “Методичні рекомендації”) (2004) та “Збірника уніфікованих форм організаційно-розпорядчих документів” (далі – “Збірник”) (2006) [17; 19], укладених колективом наукових співробітників УНДІАСД, до складу якого увійшли С.Г.Кулешов (керівник), Л.В.Кузнєцова, О.М.Загорецька, С.Ф.Лозова, Т.О.Ситник. “Методичні рекомендації” та “Збірник” містять конкретизовані приклади-роз'яснення положень ДСТУ 4163–2003, що виступає своєрідним способом уточнень норм стандарту, необхідною умовою успішного впровадження й функціонування ДУСД. Таким чином, введення ДСТУ 4163–2003 відбувалося за схемою, що знайшла успішну апробацію в минулому столітті у зв'язку з втіленням у життя аналогічного нормативного документа радянської доби – ГОСТу 6.39.72.

Окрім згаданих науково-методичних матеріалів – “Збірника” та “Методичних рекомендацій”, ДСТУ 4263–2003 як об'єкт вивчення потрапив у центр уваги керівників короткотривалих професійних тренінгів, семінарів, курсів, увійшов окремим рядком у навчальні програми з діловодства, документаційного забезпечення управління, управлінського документознавства, інших суміжних і споріднених навчальних предметів вищої школи.

Додаткове студіювання стандарту документознавцями-практиками переконало в необхідності точнішого визначення меж розташування реквізитів документів і відстані між ними, скоординувати ДСТУ на ОРД зі стандартами на інші системи документації. Це переконує в потребі комплексної перевірки придатності УФД для виконання ними функцій в умовах традиційного управління та застосування ЕОМ.

Невпорядкованість вживання термінів, їх значень у документознавстві так само вимагало уніфікації. Термінологічний стандарт ДСТУ 2732–94 “Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення” став першим у галузі діловодства й архівної справи. Як відзначають фахівці, через відсутність серед його розробників архівістів і документознавців, нагромаджений досвід, пропозиції спеціалістів не були враховані, що безпосередньо вплинуло на обмеженість словника, спосіб розкриття значень через калькування з російської термінології й, відповідно, широке запозичення норм радянських ГОСТів і термінологічних словників [33, с.29]. Необхідність докладного редагування, розроблення нової редакції ДСТУ 2732–94 виявилася практично відразу після набуття документом чинності. Підготовка УНДІАСД упродовж 2000–2003 рр. оновленого варіанту ДСТУ 2732–94 звершилася його появою, який відповідно до наказу Держспоживстандарту України від 28 травня 2004 р. набув чинності від 01 липня 2005 р. [2]. Практичне значення функціонування ДСТУ 2732–2004 полягає в обов'язковому засто-

суванні термінів, понять окреслених значень в усіх видах нормативних документів щодо діловодства й архівної справи. З-поміж іншого, завдяки стандартизованості спеціальної лексики підвищується ефективність автоматизації пошуку й обробки інформації.

Відаючи належне досягненням вітчизняних процесів стандартизації у сфері діловодства, науковці не стали ігнорувати модифіковану версію ISO 15489:2001 – національний стандарт ДСТУ 4423:2005 “Інформація та документація. Керування документаційними процесами”, активно її роз’яснюючи та пропагуючи. Залишаючись дещо скептично налаштованими щодо безперешкодної реалізації ідей стандарту, Г.В.Беспяньська й С.В.Сельченкова вказують на широкі приховані наслідки його впровадження, спираючись при цьому на більш прикладні теми керування документаційними процесами [30]. Відзначена ними значущість стандарту ДСТУ 4423:2005 для уніфікації керування документаційними процесами тісно перегукується із публікаціями І.Є.Антоненко [21–23], що так само підтверджують спрямованість нормативного документа на проповідування глобальної уніфікації управлінських структур засобами всюдисутніх комунікаційних систем. Безперечно, науково-практичні розвідки цих та інших авторів актуалізували напрацьований міжнародними та вітчизняними дослідниками досвід, викладений у стандартах, покликаний забезпечити чітке керування установою за допомогою унормування документаційного забезпечення управління у всіх його виявах.

Уніфікація управлінської документації стала стрижневою темою більшості наукових публікацій у виконанні В.В.Бездрабко, Г.В.Беспяньської, О.М.Загорєцької, С.Г.Кулешова, С.В.Сельченкової, що з’явилися останнім часом у навчальних, періодичних виданнях практичного спрямування, призначених для фахівців діловодства й архівістики, – “Секретарь-референт” і “Довідник секретаря та офіс-менеджера [33; 29–36; 39, 43]. Наукові розвідки яскраво віддзеркалюють помітну тенденцію новітніх проблемно-тематичних розробок – комплексної уніфікації управлінської документації. Теоретичні інтереси пройняли всю товщу даної теми, позначившись на розвитку мета-критичного знання про уніфікацію як об’єктивну закономірність еволюції документів.

Таким чином, розроблення та впровадження УСД залишається одним із пріоритетних завдань державної політики у сфері управління. За основними складовими документа виокремлюють уніфікацію його інформаційної частини й уніфікацію носія інформації. Найбільша увага в уніфікації управлінської документації приділяється процесам створення документа – документуванню. Уніфікація документування включає два головних напрями – уніфікацію складання текстів документів (структура тексту, його мовні, тобто лексичні, морфологічні, синтаксичні, стилістичні аспекти) та уніфікацію оформлення документів (розроблення сталого формуляра, методів контролю інформації в документах (показників)). Справжнім досягненням у царині уніфікації систем документації стало розроблення основних положень створення формуляра-зразка. Більш-менш вдала апробація ДСТУ 3844–93 виявилася в розробленні ДСТУ 4163–2003.

Той факт, що уніфікація документів та їх стандартизація залишається основним напрямом підвищення науково-інформаційної, управлінської діяльності в країні, дозволяє стверджувати про перебування досліджуваної теми в колі найактуальніших для сьогодення. Таке твердження базується не на інтуїтивних припущеннях дослідників, а на практичних досягненнях роботи з документами протягом тисячоліть.

Здобутки науковців-теоретиків і практиків другої половини ХХ ст., активно залучені у ХХІ ст. ученими до студювань уніфікації та стандартизації управлінських документів, залишають відкритими багато теоретичних і методичних проблем, розв’язання яких буде залежати від вищого рівня узагальнень вузлових моментів керування документаційними процесами. Серйозність і важливість уніфікації та стандартизації документів вимагає більшої уваги з боку владних структур і зведення теми в ранг

загальної державної програми. Більшість новітніх проблем не під силу прикладному діловодству. Настав час теорії уніфікації документації.

1. Про стандартизацію : Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 31.
2. ДСТУ 2732:2004. Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення понять. – Чинний від 2005–07–01. – К. : Держспоживстандарт, 2005. – 32 с.
3. ДСТУ 3574–97. Патентний формуляр : Основні положення. Порядок складання та оформлення. – Введ. 1998.01.01. – Офіц. вид. – К. : Вид-во Держстандарту України, 1997. – Різн. паг. – (Державний стандарт України).
4. ДСТУ 3814–98. Інформація та документація. Видання. Міжнародна стандартна нумерація книг. – Введ. 2000.01.01. – Офіц. вид. – К. : Держстандарт України, 1999. – III, 4 с. (розд. паг.) – (Державний стандарт України).
5. ДСТУ 3843–99. Державна уніфікована система документації. Основні положення. – Чинний від 2000–07–01. – К. : Держстандарт, 2000. – 8 с.
6. ДСТУ 3844–99. Державна уніфікована система документації. Формуляр-зразок. Вимоги до побудови. – Чинний від 2000–07–01. – К. : Держстандарт, 2000. – 10 с.
7. ДСТУ 4010–2001. Бланки цінних паперів і документів суворого обліку та звітності. Загальні технічні вимоги / розроб. Я. Дуб. – Чинний від 2001.07.01. – Офіц. вид. – К. : Держстандарт України, 2001. – III, 14 с. – (Державний стандарт України).
8. ДСТУ 4068–2002. Документація ; Звіт про геологічне визначення надр. Загальні вимоги до побудови, оформлення та змісту / керівник розробки В. Семінський. – Чинний від 2002.10.01. – Офіц. вид. – К. : Держстандарт України, 2002. – IV, 40 с. – (Державний стандарт України).
9. ДСТУ 4163–2003. Державна уніфікована система документації ; Уніфікована система організаційно-розпорядчої документації. Вимоги до оформлювання документів / розроб. С. Кулешов. – Офіц. вид. : Держспоживстандарт України, 2003. – III, 22 с. – (Національний стандарт України).
10. ДСТУ 4387:2005. Бланки цінних паперів і документів суворого обліку та звітності. Терміни та визначення понять / розроб. Й. Васьків. – Офіц. вид. – К. : Держспоживстандарт України, 2006. – III, 22 с. – (Національний стандарт України).
11. ДСТУ 4489:2005. Видання книжкові та журнальні. Вимоги до форматів / розроб. Л. Лопушинська. – Офіц. вид. – К. : Держспоживстандарт України, 2006. – III, 5 с. – (Національний стандарт України).
12. ДСТУ ISO 3098-0:2006. Документація та технічні вироби ; Шрифти. – Вид. офіц. – К. : Держспоживстандарт України, 2008. – Ч. 0 : Загальні вимоги (ISO 3098-0:1997, IDT). – IV, 8 с. : рис. – (Національний стандарт України).
13. ДСТУ ISO 5457:2006. Документація технічна на вироби ; Кресленики. Розміри та формати (ISO 5457:1999, IDT). – Вид. офіц. – К. : Держспоживстандарт України, 2008. – IV, 7 с. – (Національний стандарт України).
14. ДСТУ ГОСТ 2.052:2006. Єдина система конструкторської документації ; Електронна модель вибору. Загальні положення (ГОСТ 2.052–2006, IDT) / розроб. В. Морозов. – Вид. офіц. – К. : Держспоживстандарт України, 2006. – III, III, 10 с. – (Національний стандарт України).
15. ДСТУ ГОСТ 2.053:2006. Єдина система конструкторської документації ; Електронна структура вибору. Загальні положення (ГОСТ 2.053–2006, IDT) / оформ. В. Морозов. – Вид. офіц. – К. : Держспоживстандарт України, 2007. – III, II, 9 с. : рис. – (Національний стандарт України).
16. ДСТУ ГОСТ 2.104:2006. Єдина система конструкторської документації ; Основні написи (ГОСТ 2.104–2006, IDT) / оформ. В. Морозов. – Вид. офіц. – К. : Держспоживстандарт України, 2007. – III, III, 14 с. – (Національний стандарт України).
17. Збірник уніфікованих форм організаційно-розпорядчих документів / Держкомархів України, УНДІАСД ; уклад. : О. М. Загорєцька, Л. В. Кузнєцова, С. Г. Кулешов. – К., 2006. – 73 с.
18. Методические рекомендации по внедрению и ведению Унифицированной системы организационно-распорядительной документации (УСОРД) в организациях, учреждениях и на предприятиях / Главархив при Совете Министров СССР; ВНИИДАД ; под ред. А. Н. Сокова. – М., 1982. – 45 с.
19. Методичні рекомендації щодо застосування ДСТУ 4163–2003. Державна уніфікована система документації. Уніфікована система організаційно-розпорядчої документації. Вимоги до оформлювання документів / Держкомархів України, УНДІАСД ; уклад. : С. Г. Кулешов, Л. В. Кузнєцова, О. М. Загорєцька [та ін.]. – К., 2004. – 62 с.
20. Унификация текстов управленческих документов: методические рекомендации / ГАУ, ВНИИДАД ; сост. В. Д. Банасюкевич, М. В. Бельдова, И. И. Глуховская, В. Ф. Янковая. – М., 1982. – 56 с.
21. Антоненко І. Є. Національний стандарт “Інформація та документація – керування документаційними процесами” невдовзі набуде чинності / І. Є. Антоненко // Секретарь-референт. – 2006. – № 8. – С. 18–23.
22. Антоненко І. Є. Національні стандарти у сучасному діловодстві / І. Є. Антоненко // Довідник секретаря та офіс-менеджера. – 2007. – № 3. – С. 28–34.

23. Антоненко І. Є. Новий Національний стандарт “Інформація та документація – Керування документальними процесами” (ДСТУ 4423:2005) / І. Є. Антоненко // Довідник секретаря та офіс-менеджера. – 2007. – № 9. – С. 10–15.
24. Архипов В. А. Организационно-распорядительная документация: вопросы применения : учеб. пособие / В. А. Архипов, И. П. Марков, А. Н. Сокова. – М. : Изд-во стандартов, 1983. – 128 с.
25. Банасюкевич В. Д. Классификация форм и информации организационно-распорядительной документации / В. Д. Банасюкевич // Внедрение Унифицированной системы организационно-распорядительной документации (УСОПД) в условиях АСУ и традиционных методов управления : тез. докладов и сообщений Всесоюзного совещания (Москва, 20–22 октября 1976 г.). – М., 1977. – С. 47–54.
26. Бездрабко В. В. Управлінське документознавство: навч. посіб. / В. В. Бездрабко. – К. : Четверта хвиля, 2006. – 208 с.
27. Беспяньська Г.В. Інструкція з діловодства / Беспяньська Г.В. // Секретарь-референт. – 2007. – № 6. – С. 9–13.
28. Беспяньська Г. В. Класифікатор уніфікованих форм документів / Г. В. Беспяньська // Секретарь-референт. – 2007. – № 7. – С. 18–21.
29. Беспяньська Г. В. Методика розроблення номенклатури справ підприємства / Г. В. Беспяньська // Секретарь-референт. – 2007. – № 11. – С. 9–14.
30. Беспяньська Г. В. Упровадження міжнародного стандарту “Інформація та документація. Керування документальними процесами в Україні” / Г. В. Беспяньська // Секретарь-референт. – 2008. – № 1. – С. 15–19; № 2. – С. 9–11.
31. Веселов П. В. Из истории становления документной лингвистики / П. В. Веселов // Труды ВНИИДАД. – 1976. – Т. VI. – Ч. 1. – С. 229–235.
32. Водолазька С. А. Лінгвістичні основи документознавства : навч. посіб. / С. А. Водолазька. – К., 2007. – 208 с.
33. Загорецька О. М. Нормативне та методичне забезпечення організації діловодства й архівної справи в Україні / О. М. Загорецька // Секретарь-референт. – 2006. – № 1. – С. 19–24; № 2. – С. 18–22; № 3. – С. 27–30.
34. Загорецька О. М. Оформлюємо службові листи (гарантійні, супровідні, інформаційні листи та їх різновиди) / О. М. Загорецька // Довідник секретаря та офіс-менеджера. – 2007. – № 9. – С. 16–24.
35. Загорецька О. М. Складання й оформлення службових телефонограм / О. М. Загорецька // Довідник секретаря та офіс-менеджера. – 2007. – № 10. – С. 23–27.
36. Загорецька О. М. Усе про накази. Спільні накази організацій одного рівня. Накази з особового складу / О. М. Загорецька // Довідник секретаря та офіс-менеджера. – 2008. – № 2–4; № 5. – С. 13–23.
37. Кокорев В. И. Совершенствование форм документов АСУ / В. И. Кокорев. – М. : Наука, 1983. – 168 с.
38. Кокорев В. И. Унификация документов управления / В. И. Кокорев. – М. : Экономика, 1979. – 278 с.
39. Кулешов С. Г. Управлінське документознавство : навч. посіб. / С. Г. Кулешов. – К. : ДАКККіМ, 2003. – 57 с.
40. Курантов А. П. Основные принципы и перспективы развития УСОПД / А. П. Курантов, А. М. Сокова // Внедрение Унифицированной системы организационно-распорядительной документации (УСОПД) в условиях АСУ и традиционных методов управления : тез. докл. сообщений Всесоюзного совещания (Москва, 20–22 октября 1976 г.). – М., 1977. – С. 7–19.
41. Пізнюк Л. В. Лінгвістичні основи документознавства : навч. посіб. / Л. В. Пізнюк. – К., 2007. – 356 с.
42. Поберезька Г. Г. Лінгвістичні основи документознавства та інформаційної діяльності : навч. посіб. / Г. Г. Поберезька, І. М. Волинець ; за ред. І. П. Юшука. – К. : Знання, 2008. – 351 с.
43. Сельченкова С. Вдосконалення роботи з документами: розробляємо Табель форм документів та Альбом уніфікованих форм документів / С. Сельченкова // Довідник секретаря та офіс-менеджера. – 2008. – № 4. – С. 18–27.
44. Сокова А. Н. О возможных направлениях исследований в области унификации систем документации / А. Н. Сокова // Унификация систем документации: история, современное состояние, перспективы : сб. трудов / ГАУ при Совете Министров СССР ; ВНИИДАД. – М., 1989. – С. 3–19.
45. Спеціальні історичні дисципліни : довідник : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. [І. Н. Войцехівська, В. В. Томазов, М. Ф. Дмитрієнко та ін.]. – К. : Либідь, 2008. – 520 с.
46. Янковая В. Ф. Оптимизация текстов управленческих документов (теоретический аспект) : автореф. дис. на соискание уч. степени к. и. н. : спец. 05.25.02 / В. Ф. Янковая / Главархив при Совете Министров СССР; ВНИИДАД. – М., 1987. – 23 с.

In the article the main achievements of the Ukrainian documentary science in the field of management documentation unification and standardization have been highlighted. The main historical and theoretical aspects of formal and content unification have been raised. Domestic regulations of the management documentation unification have been analyzed.

Key words: record, unification of records, standardization of records.

УДК 572.9: 261.8 (477.75): 001.814
ББК 63.5 (4 Укр)

Юлія Гранат

ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ ЕТНОКОНФЕСІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В АВТОНОМНІЙ РЕСПУБЛІЦІ КРИМ

У статті досліджено в регіональному вимірі джерельну базу для вивчення етноконфесійних процесів в АРК, окреслено значний масив джерел, що характеризують етнічну та релігійну структуру населення автономії.

Ключові слова: джерела, етноконфесійні процеси, Автономна Республіка Крим, Державний архів Автономної Республіки Крим.

Етноконфесійні відносини в Автономній Республіці Крим є невід’ємними складовими соціокультурного життя населення автономії й актуалізують певний вплив на внутрішню політику України. Наростання в суспільстві інтолерантних настроїв призводить до ескалації напруги в міжетнічних відносинах. Тим самим створюється загроза політичній стабільності суспільства. З огляду на необхідність збереження громадянського миру в державі проблема етноконфесійних відносин у регіональному вимірі стає надзвичайно важливою.

Метою статті є аналіз і класифікація джерел для вивчення етноконфесійних процесів, ролі релігійного фактора в контексті етнічного ренесансу в АРК. Упродовж 90-х рр. ХХ ст. залишалось відкритим питання наукового вивчення цієї проблеми. На початку ХХІ ст. подібні студії мають спорадичний характер. Джерелознавчі огляди в контексті розробки проблем релігійних традицій греків, кримських татар, німців, караїмів, кримчаків, вірмен, євреїв Криму подають у своїх працях Р.Белоглазов [1], Г.Богославська, Ю.Полканов [2], В.Войналович [3], В.Григор’янець [4], В.Гуркович [5], М.Кирюшко, О.Бойцова [6], Ю.Лаптев [7], Л.Малиновський [8], Е.Муратова [9], С.Червона [10], О.Фарбей [11] та ін.

Джерела, що висвітлюють етноконфесійну ситуацію в Криму, можна умовно поділити на декілька груп, а саме: неопубліковані матеріали (архівні документи, матеріали архівів у вигляді статистичних звітів, інформацій, протоколів Комітету у справах релігій при Раді Міністрів Автономної Республіки Крим (далі – Комітет у справах релігій при РМ АРК), Комітету у справах міжнаціональних відносин та депортованих громадян при Раді Міністрів Автономної Республіки Крим (далі – Комітет у справах міжнаціональних відносин та депортованих громадян при РМ АРК), Духовного управління мусульман Криму тощо; матеріали польових досліджень (інтерв’ю, дані анкетування)); опубліковані матеріали (збірники документів; вихідна інформація Державного департаменту у справах релігій, Комітету у справах міжнаціональних відносин та депортованих громадян при РМ АРК та управлінських інституцій конфесій АРК; законодавчі акти (постанови, розпорядження, укази); статистичні матеріали; пресові джерела (офіційні заяви, доповіді, виступи національно-релігійних лідерів та представників органів державної влади Криму; інформаційні повідомлення, репортажі, новини).

Особливу цінність для вивчення етноконфесійного простору півострова становлять неопубліковані матеріали Державного архіву Автономної Республіки Крим, Державного архіву м. Севастополь, архівів Комітету у справах релігій при РМ АРК, Комітету у справах міжнаціональних відносин та депортованих громадян при РМ АРК, Духовного управління мусульман Криму та представництв різних конфесій Криму у формі інформацій, протоколів та статистичних звітів.

У Державному архіві Автономної Республіки Крим зберігається фонд 3909 (“Рада у справах релігій при Уряді Криму. Державний архів при Раді Міністрів АРК (1987–1997 рр.)”), який містить важливі для нас справи (№ 154–184) [12]. Справи охоплюють період із 1991 до 1997 рр. Це матеріали, передані Комітетом у справах релігій при РМ АРК.

Йдеться, по-перше, про поточну документацію у формі щомісячних і щорічних інформаційних та статистичних звітів щодо кількості релігійних організацій і культурних споруд, іноземців, запрошених релігійними організаціями АРК, протоколів засідань Комітету у справах релігій при РМ АРК, звернення громадян та представників етнорелігійних громад Криму у відповідні державні установи.

Статистичні звіти містять відомості про чисельність релігійних організацій, їх види, кількість священнослужителів, вищих навчальних закладів, недільних шкіл, періодичних видань різних конфесій у Криму. Інформаційні звіти приділяють увагу якісним показникам: характеризують зміни в релігійному середовищі, становище окремих конфесій, тенденції їх розвитку, а також торкаються питань культурних будівель, міжконфесійних конфліктів, міжнародної діяльності релігійних організацій тощо. Показники звітів характеризують еволюцію етнічної та релігійної структури населення автономії. За допомогою методу математичних розрахунків удалося перевести мову цифр у площину аналітичних висновків. Нагромаджений базис архівної конкретно-фактичної інформації поглиблює наукову вагу дослідження етноконфесійного середовища автономії.

По-друге, це роз'яснення законодавства про свободу совісті, які розсилалися із центру з метою поліпшення його практичного застосування.

По-третє, це аналітичні записки, довідки з окремих питань, заяви та постанови Ради у справах релігій при Кабінеті Міністрів України, Міністерства у справах національностей, міграцій та культів, Державного комітету України у справах релігій, а також їх обласних управлінь. Ці документи дають можливість простежити конкретну діяльність органів у справах релігій у центрі та на місцях.

По-четверте, це статuti релігійних організацій, матеріали релігійознавчих експертиз та інформації щодо діяльності окремих конфесій, які містять різнобічний матеріал з їх віровчення, культурної, просвітницької, милосердницької діяльності тощо; поточні архіви Комітету у справах релігій при РМ АРК [13] у вигляді статистичних звітів, інформацій, протоколів, сформовані на базі звітів за 1998–2009 рр.

Систематизовані відомості щодо стану, проблем та тенденцій розвитку міжнаціональних відносин отримуємо з поточних матеріалів Комітету у справах міжнаціональних відносин та депортованих громадян при РМ АРК [14]. Відомості вузькоконфесійного характеру подають Духовне управління мусульман Криму, Сімферопольська та Кримська єпархія УПЦ, Сімферопольська та Кримська єпархія УПЦ КП, Одесько-Сімферопольська єпархія РКЦ, Духовне правління караїмів Криму, Синод ПЕЛЦ, представницькі центри юдейських громад, УАПЦ, УГКЦ, ВАЦ, ЄХБ тощо [15–17].

Проведена пошукова робота дала можливість виявити значну кількість вагомих джерел інформації, які ще чекають на введення в широкий науковий обіг. Мова йде про документальні матеріали громадсько-релігійних організацій (Міжконфесійної Ради Криму “Мир-дар Божий”, “Арраїд”, “Альраїд”, “Адалет”, Російської громади Криму, фондаций “Крим-2000”, “Бірлік”, “Ас-Суна” та ін.) та національно-культурних товариств (Кримське вірменське товариство, Кримське Республіканське товариство болгар ім. П.Хілендарського, Кримський культурний центр кримських татар, Федерація греків Криму, Республіканське товариство німців Криму “Відергебурт” та ін.). Вартісним джерелом для з'ясування специфіки міжетнічних шлюбів у Криму та їх впливу на характер міжетнічної взаємодії в регіоні могли б стати фонди кримських відділів реєстрації актів цивільного шлюбу.

Попри свою велику інформативну значущість архівні та опубліковані матеріали самостійно не можуть дати цілісної картини досліджуваної проблеми. Матеріали польових досліджень у цьому контексті суттєво доповнюють отриману інформацію, допомагають у наближенні до вирішення поставленої наукової проблеми, перевірки робочих гіпотез. Так, під час етнографічних експедицій, здійснених упродовж 2005–2007 рр. у

Криму, автором зафіксовані свідчення респондентів-експертів. Це, насамперед, інтерв'ю з лідерами конфесій (муфтієм мусульман Криму Е.Аблаєвим, заступниками муфтія Е.Нагашевим та Д.Бібішевим, єпископом Сімферопольської та Кримської єпархії УПЦ КП Климентом, вікарієм єпископа Одесько-Кримської дієцезії РКЦ у Криму о. Леонідом) та окремих громад АРК (рабином юдейської громади м. Сімферополь Лівшицем, о. Богданом (римо-католицька громада м. Сімферополь), о. Миколою (громада УГКЦ м. Севастополь)), представниками кримських ЗМІ (редактором газети “Полуостров” А.Еміровим), органів державної влади (А.Булатовим та В.Петровим, заступниками голови Комітету у справах релігій при РМ АРК) [18]. Нагромаджені таким шляхом матеріали мають значну наукову вартість (хоча й не позбавлені суб'єктивності), оскільки респонденти є безпосередніми дійовими особами у сфері етноконфесійних процесів у Криму. Набули більш чіткого окреслення питання, пов'язані зі становленням етнічної і релігійної структури автономії, загрозою нетрадиційних течій в ісламі півострова, особливостей міжконфесійних відносин та впливу ЗМІ на їх розвиток, рівнем етнічної і конфесійної толерантності, виявленням авто- і гетеростереотипів тощо. Експертне опитування, реалізоване нами, має перспективи для подальшого детальнішого продовження.

Значний обсяг джерельної інформації дає колекція опублікованих документів. До такого роду джерел належать Закони України та підзаконні акти: урядові декрети, укази і постанови, а також укази та розпорядження Президента України. Законодавче оформлення прав національних і релігійних громад регламентовано законами та постановами: “Закон про свободу совісті та релігійних організацій”, Постанова №33 “О некоторых мерах по стабилизации отношений в Автономной Республике Крым”, Постанова Кабінету Міністрів України “Про використання культурних споруд – визначних пам'яток архітектури, які не підлягають передачі у постійне користування релігійним організаціям”, Розпорядження Президента України “Про повернення релігійним організаціям культурного майна” тощо. Ці джерела складають законодавчу базу існування та діяльності конфесій, міжконфесійних та державно-церковних відносин. Ряд важливих документів (постанов і розпоряджень Кабінету Міністрів України) є в урядових збірках: “Збірник урядових нормативних актів України”, “Релігія і право: коментар законодавства України”, “Сборник нормативно-правовых актов АРК” та ін. [19].

Опублікований статистичний матеріал доволі фрагментарний за характером і охоплює переважно домінуючі конфесії Криму. У журналі “Людина і світ”, починаючи з 1991 р., оприлюднювалися статистичні звіти Державного комітету України у справах релігій (Державного департаменту України у справах релігій, сьогодні – Державного комітету України у справах національностей та релігій) “Релігійні організації в областях України, Києві та Криму” станом на 1 січня відповідного року. Аналогічна інформація оприлюднюється Комітетом у справах релігій при РМ АРК, Державним Комітетом статистики України.

Тенденції розвитку етноконфесійних відносин на півострові можна прослідкувати через призму соціологічних досліджень [20], що проводилися в Криму. Характеризуючи даний вид джерела, можна констатувати, що, не зважаючи на відсоток похибки та вірогідність політичних фальсифікацій, соціальні опитування підтверджують основні тенденції процесів, імпульси, що панують у кримському суспільстві.

Чимало вагомих документів, що фіксують погляди лідерів національних еліт на проблеми етноконфесійних відносин у Криму (зокрема, стенограми засідань представників кримськотатарського народу при Президентові України), опубліковано Центром інформації та документації кримських татар, Кримським центром незалежних політичних дослідників і журналістів, Асоціацією вільних журналістів Криму тощо [21].

Окрему групу джерел складають звернення, резолюції, виступи, заяви із церковної проблематики державних діячів та інституцій, які, не маючи правової сили, є, проте, одночасно виразом офіційної позиції української держави щодо релігії та церкви. Важливими в цьому контексті є заяви та інтерв'ю національних і релігійних лідерів Криму. Ці документи відтворюють широку картину внутрішньоцерковного життя, знайомлять із позиціями лідерів конфесій із питань як церковної, так і суспільної дійсності, дозволяють висвітлити певні аспекти державно-церковних та міжцерковних відносин. Це виступи М.Джемільова, муфтіїв мусульман Криму, зокрема, Е.Аблаєва, Сеїт Джеліла Ібрагімова, архієпископа Сімферопольського та Кримського УПЦ Василя та Лазаря [22], представників владних структур (В.Бондаренка, В.Маліборського, А.Булатова) [23].

Періодика подає найбільший масив джерельної інформації (“Крымское время”, “Крымская правда”, “Крымские известия”, “Слава Севастополя”, “Республика Крым”, “Кримська світлиця” (загальнокримська), “Авдет”, “Къырым”, “Голос Крыма”, “Янгы дюнья”, “Арекет”, “Полуостров” (кримськотатарська), “Голубь Мариса”, “Сурб Хач” (вірменська), “Хоффунг”, “Ландсмакншафт” (німецька), “Извор” (болгарська), “Греческая газета” (грецька)). Важливо виокремити групу матеріалів церковних періодичних видань (часописи “Таврида православная”, “Жизнь и вера”, “Хидает”, “Путь к спасению”, “Путь к Христу”, “Вестник Евпаторийского благочиния”, “Живородный источник”). Це конфесійні видання, тому вони містять дані, пов’язані з історією, віровченням, діяльністю своєї конфесії та, відповідно, висвітлюють дійсність саме з їх точки зору.

З одного боку, ця група джерел містить різнобічні дані стосовно подій етнорелігійного життя на півострові, з іншого, – саме для неї характерна найбільша упередженість, не завжди досконале володіння матеріалом, орієнтування на певні релігійні або політичні сили. Тон преси в Криму нерідко залежить від розстановки політичних сил. Комісія з питань журналістської етики констатувала, що на півострові зафіксовані газети, які порушують етичний кодекс українського журналіста, не вирізняються толерантністю та межують із прямим закликком до протистояння. В ідеалі ж преса має подавати збалансовану, об’єктивну інформацію щодо фактів і подій, пропонувати узгоджені визначення ситуацій і на цій основі рухатись до пошуку компромісу, сприяти діалогу між релігійними групами суспільства, не допускати етнорелігійних дискримінацій.

Підсумовуючи огляд джерельної бази досліджуваної проблеми, слід зауважити, що рівень її документального забезпечення є достатнім. Джерела, зважаючи на їх видову різноманітність та змістовну насиченість, відкривають можливість для глибокого та різнобічного аналізу особливостей етноконфесійного відродження в Криму. З усього масиву джерел за рівнем інформативності на перше місце висуваються архівні та пресові матеріали. Останні, хоча й містять елементи суб’єктивізму, однак є безпосереднім моніторингом етнорелігійних процесів автономії. Загалом у джерелах найповніше відображено відомості про структуру релігійних та етнічних спільнот, види релігійних організацій, кількість священнослужителів, вищих навчальних закладів, недільних шкіл, періодичних видань різних конфесій у Криму; у той самий час бракує соціологічних досліджень конфесійного простору регіону через призму етнічних чинників.

1. Белоглазов Р. Н. Приоритеты в межконфессиональных отношениях г. Севастополя (1991-2001 гг.): проблемы и перспективы / Р. Н. Белоглазов // Историческое наследие Крыма. – 2004. – № 5. – С. 128–134.
2. Богославская Г. Бахчисарай – перекресток согласия духовных культур: ислам, христианство, караимское вероисповедание, язычество / Г. Богославская, Ю. Полканов // Altin Besik. – Симферополь, 1998. – Вып. 2. – 96 с.
3. Войналович В. Етноконфесійні процеси у Криму ХХ століття: історіографія проблеми / В. Войналович // Наукові записки Інституту політичних та етнонаціональних відносин. – 2003. – Вип. 23. – С. 217–219.

4. Григорьянц В. Е. К вопросу о государственно-конфессиональных отношениях в Украине и АРК / В. Е. Григорьянц. – Симферополь: Крымский архив, 2003. – 44 с.
5. Гуркович В. Эц-Хаим – Симферопольская стена плача / В. Гуркович // И. С. Шмелев в контексте славянской культуры: VIII Крымские междунар. шмелевские чтения: сб. м-лов Междунар. конф. – Алушка, 1999. – 235 с.
6. Кирюшко М. І. Ислам в Криму: релігійно-національна самоідентифікація кримськотатарського народу / М. І. Кирюшко, О. Є. Бойцова. – К.: Світогляд, 2005. – 300 с.
7. Лаптев Ю. Немецкие религиозные громады немцев (XIX – конец XX в.) / Ю. Лаптев // Немцы в Крыму: очерки истории и культуры. – Симферополь: Таврия Плюс, 2000. – С. 37–49.
8. Малиновский Л. В. Община немецких колонистов в России и ее национальные особенности в XIX – начале XX в. / Л. В. Малиновский // История СССР. – 1989. – № 5. – С. 175–182.
9. Муратова Е. С. Політологічний аналіз процесу відродження ісламу в Криму: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політол. наук / Е. С. Муратова; Таврійський нац. ун-т ім. В. І. Вернадського. – Симферополь, 2004. – 19 с.
10. Червонная С. М. Возвращение крымскотатарского народа: проблемы этнокультурного возрождения. 1994–1997 гг.: Крымскотатарское национальное движение / С. М. Червонная. – М., 1997. – Т. 4. – 342 с.
11. Фарбей О. М. Поява та поширення християнства в Криму (III–IX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 00.07.02. “Всесвітня історія” / О. М. Фарбей; Київський нац. ун-г ім. Тараса Шевченка. – К., 2004. – 16 с.
12. Державний архів Автономної Республіки Крим, ф. 3909 “Совет по делам религий при Правительстве Крыма. Государственный архив при Совете Министров АР Крым (1987–1997 гг.)”, оп. 1, спр. 154–184.
13. Архів Комітету у справах релігій при РМ АРК. Відомості про кількість культових будівель, які перебувають у власності або користуванні релігійних організацій в Автономній Республіці Крим станом на 1.01.2002 р. – 3 арк. Відомості про кількість релігійних організацій в Автономній Республіці Крим станом на 1.01.2002 р. – 3 арк. Відомості про кількість релігійних організацій і забезпеченість культовими будівлями (власність і користування) в Автономній Республіці Крим (без м. Севастополя) станом на 10.10.2001 р. – 3 арк. Дані про кількість іноземців, запрошених в Україну релігійними організаціями за 2004 р. – 1 арк. Дані про кількість та громадянство іноземців, які запрошувались в Україну релігійними організаціями для богослужбової та іншої діяльності за 2002 р. – 1 арк. Дані про кількість та громадянство іноземців, які запрошувались в Україну релігійними організаціями для богослужбової та іншої діяльності за 2004 р. – 1 арк. Дані про кількість та громадянство іноземців, які запрошувались в Україну релігійними організаціями для богослужбової діяльності за 2005 р. – 1 арк. Дані про мету в’їзду іноземців в Україну на запрошення релігійних центрів та організацій за 2004 р. – 1 арк. Дані про мету в’їзду іноземців в Україну на запрошення релігійних центрів та організацій за 2005 р. – 1 арк. Данные о количестве культовых зданий, находившихся в собственности или пользовании религиозных организаций в АРК на 1.01.1999 г. – 3 арк. Данные о количестве религиозных организаций в Автономной Республике Крым по состоянию на 1.01.1999 г. – 5 арк. Довідка щодо МРК. Документ від 3.11.05 № 648/Г-43/2. – 4 арк. Звіт “Про забезпечення церков і релігійних організацій в АРК культовими будівлями та приміщеннями, пристосованими під молитовні, станом на 1 січня 2006 р.”. – 15 арк. Звіт “Про мережу церков і релігійних організацій в АРК Крим” станом на 1 січня 2005 р. – 15 арк. Звіт “Про мережу церков і релігійних організацій в АРК Крим” станом на 1 січня 2006 р. – 15 арк. Звіт “Про мережу церков і релігійних організацій в АРК культовими будівлями та приміщеннями, пристосованими під молитовні, станом на 1 січня 2005 р.”. – 15 арк. Информация о работе Комитета по делам религий при Совете министров Автономной Республики Крым за 1999 год. – 18 арк. Документ № 269/02 від 23.12.1999 р. – 1 арк. Інформаційний звіт за 2000 р. Документ № 06/02 від 15.01.2001 р. – 16 арк. Количество членов зарегистрированных сект за 1983 год. – 1 арк. Количество членов незарегистрированных сект за 1983 год. – 1 арк. Обобщенные данные о нарушениях законодательства о свободе совести и религиозные организации в Автономной Республике Крым по состоянию на 1.01.1999 г. – 1 арк. Пояснювальна записка до річних форм звітності за 2004 р. Документ № 709/01 – 18 від 27.12.2004 р. – 5 арк. Пояснювальна записка до річних форм звітності за 2005 рік. Документ № 795/01 – 18/1 від 14.12.2005 р. – 5 арк. Пояснювальна записка до статистичного звіту по Автономній Республіці Крим за 2001 р. Документ № 480/02 від 14.12.2001 р. – 5 арк. Председателю правления правозащитной организации “Аркадаш” Исмаилову А. Р. Документ № 74/01 – 07/1 від 15.02.2006 р. – 1 арк. Симферопольскому городскому голове В. Ф. Ермаку. Документ № 1/74 від 15.02.2006 р. – 1 арк. Ситуація в мусульманському середовищі Криму. Документ № 393/01 – 07/6 від 10.07.2006 р. – 7 арк. Узагальнені відомості про порушення законодавства про свободу совісті та релігійних організацій в АРК станом на 1.01.2002 р. – 1 арк.
14. Архів Комітету у справах міжнаціональних відносин та депортованих громадян при РМ АРК. Дані про етнонаціональний склад населення Криму на 1.01.2006 р. – 1 арк. Данные о численности населения АРК. – 1 арк. Информация о прогнозных показателях возвращения депортированных граждан в Автономную Республику Крым до 2025 г. – 4 арк. Інформація про стан, проблеми і тенденції міжнаціональних відносин в Автономній Республіці Крим. – 3 арк. Національний склад населення

- Автономної Республіки Крим за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. – 1 арк. Протокол совещания по вопросам выделения земельных участков депортированным гражданам от 6 сентября 2006 года. – 3 арк.
15. Архів Духовного управління мусульман Криму. Регионларда сайланган баш имамлар акъкъында малюмат. – 1 арк. Сведение о бывших мечетях, медресе, не переданных мусульманским громадам по Автономной Республице Крым. – 1 арк. Сведение о росте мусульманских громад по Крыму. – 1 арк. Список мечетей Крыма на 01.01.2005 р. – 1 арк. Устав мусульманской громады. – Симферополь, 2001. – 11 арк.
16. Архів римо-католицької громади св. Климента м. Севастополь. Данные священников, монахов и монахинь, работающих в Крыму на декабрь 2006 года. – 2 арк.
17. Архів греко-католицької громади м. Севастополь. Квич Микола Михайлович. Довідка № 22–363 5097 від 26.01.2006 р. – 1 арк. Релігійна громада (парафія) Святого Василя Великого екзархів УГКЦ. Довідка № 22–363–5095 від 27.01.2006 р. – 1 арк. Релігійна організація (парафія) Успення Пресвятої Богородиці УГКЦ міста Севастополя. Довідка № 22–364–5093 від 27.01.2006 р. – 1 арк. Свідоцтво про державну реєстрацію юридичної особи. Релігійна громада (парафія) Святого Василя Великого екзархів УГКЦ. Реєстраційний номер: 288288 від 20.08.2002 р. – 1 арк. Свідоцтво про державну реєстрацію юридичної особи. Релігійна організація (парафія) Успення Пресвятої Богородиці УГКЦ міста Севастополя. Реєстраційний номер: 629044 від 27.08.1991 р. – 1 арк. Свідоцтво про державну реєстрацію юридичної особи. Релігійна організація (громада) Святого Апостола Андрія Первозданного УГКЦ. Реєстраційний номер: 288282 від 21.03.1995 р. – 1 арк.
18. Науковий етнографічний архів Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, ф. 1 (Рукописні матеріали), оп. 4, спр. 21–31.
19. Про свободу совісті та релігійні організації : закон України від 23.04.1991 № 987-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 25. – С. 283; О мерах по регулированию межнациональных отношений и реализации программы социально-экономического и национально-культурного развития ранее депортированных лиц и их потомков в АРК : решение ВР АРК // Крымские известия. – 2000. 17 мая. – С. 1; О ходе выполнения программы обустройства и социально-культурного развития депортированных граждан в АРК : постановление ВР АРК // Крымские известия. – 2002. – 31 октября. С. 2; Положение о Республиканском Комитете по делам национальностей и депортированных граждан АРК от 23 июля 2002 года : постановление Совмина АРК № 274 // Сборник нормативно-правовых актов АР Крым. – 2002. – № 8. – С. 1970–1973; Про деякі заходи щодо стабілізації відносин в Автономній Республіці Крим : постанова № 33 // Крымские известия. – 2001. – 20 февраля. – С. 3; Про використання культових споруд – визначних пам'яток архітектури, які не підлягають передачі у постійне користування релігійним організаціям : постанова Кабінету Міністрів України від 9 серпня 2001 р. № 1005. – Режим доступу : <http://www.derzhdeprelig.gov.ua>. Про затвердження Положення про Державний департамент у справах релігій : постанова Кабінету Міністрів України від 18 серпня 2005 р. № 770. – Режим доступу : <http://www.derzhdeprelig.gov.ua>. Про затвердження Типового договору про безоплатне користування релігійною організацією культовими будівлями та іншим майном, що є державною власністю : постанова Кабінету Міністрів України від 29 жовтня 2003 р. № 1169/2003. – Режим доступу : <http://www.derzhdeprelig.gov.ua>. Про умови передачі культових будівель – визначних пам'яток архітектури релігійним організаціям : постанова Кабінету Міністрів України від 14 лютого 2002 р. № 137. – Режим доступу : <http://www.derzhdeprelig.gov.ua>. Про утворення Державного департаменту у справах релігій : постанова Кабінету Міністрів України від 26 травня 2005 р. № 390. – Режим доступу : <http://www.derzhdeprelig.gov.ua>. Об установлении праздничных дней для граждан Республики Крым, исповедующих ислам : постановление Верховного Совета Крыма № 277-1 от 26 марта 1993 г. // Ведомости Верховного Совета Крыма. – 1993. – № 2. – 7 июля. – С. 104; О мероприятиях по сохранению культурного наследия крымских караимов и крымчаков на 2004 год : постановление ВС АРК от 25.12.2003. № 766-3/03. г. Симферополь // Крымские известия. – 2004. – 9 января. – С. 3; О ходе выполнения программы обустройства и социально-культурного развития депортированных граждан в АРК на 2002 год : постановление ВС АРК от 18.10.2002 № 281–3/02 // Сборник нормативно-правовых актов АР Крым. – 2002. – № 10. – С. 2519–2520; Об обеспечении социально-экономического и этнокультурного развития крымскотатарского народа : постановление Совета Министров АРК от 13 июня 2000 г. № 187 // Сборник нормативно-правовых актов АР Крым. – 2000. – № 6. – С. 692; Прогнозные объемы финансирования Программы расселения и обустройства крымских татар до 2005 года // Збірник урядових нормативних актів України. – 2002. – № 27. – С. 150–160; Релігія і право : коментар законодавства України. – Луганськ, 2003. – 285 с.; О мерах по регулированию межнациональных отношений... : решение Верховной Рады АРК // Крымские известия. – 2000. – 17 мая. Рішення № 302 від 15.07.2004 р. // Первая Крымская. – 2004. – 23 июля. Про перспективний план невідкладних заходів щодо остаточного подолання негативних наслідків політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій : розпорядження Кабінету Міністрів України від 27 вересня 2002 р. № 564-р. – Режим доступу : <http://www.derzhdeprelig.gov.ua>. Про заходи щодо реалізації державної політики у сфері міжнародних відносин, релігій і церкви : розпорядження Президента України від

- 23 вересня 2005 р. № 1172/2005-рп. – Режим доступу : <http://www.derzhdeprelig.gov.ua>. Про повернення релігійним організаціям культового майна : розпорядження Президента України від 22 червня 1994 р. № 53/94-рп. – Режим доступу : <http://www.derzhdeprelig.gov.ua>. Питання Міністерства юстиції України : указ Президента України від 20 квітня 2005 р. № 701/2005 (витяг). – Режим доступу : <http://www.derzhdeprelig.gov.ua>. Про невідкладні заходи щодо остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій : указ Президента України від 21 березня 2002 р. № 279/2002. – Режим доступу : <http://www.derzhdeprelig.gov.ua>. Про заходи щодо повернення релігійним організаціям культового майна : указ Президента України від 4 березня 1992 р. № 125. – Режим доступу : <http://www.derzhdeprelig.gov.ua>.
20. Звіт за результатами фокус-групового дослідження у м. Симферополі 6–7 листопада 2006 року // Громадянське суспільство. – 2007. – № 2. – С. 15–18; Кирюшко Н. И. Мусульмане в украинском обществе : социологическое исследование / Н. И. Кирюшко. – К. : Ансар Фаундейшн, 2005. – 46 с.; Коростелина К. В. Система социальных идентичностей : опыт этнической ситуации в Крыму / К. В. Коростелина. – Симферополь : Доля, 2002. – 255 с.; Сприяння поширенню толерантності у поліетнічному суспільстві. Моніторинг дотримання прав меншин. – К. : Європа XXI, 2002. – 312 с.; Киселева Н. Вандали XX века. Крымская ассоциация социологов / Н. Киселева // Крымская правда. – 2000. – 12 декабря. – С. 1; Киселева Н. Все хуже, хуже и хуже? Крымская ассоциация социологов / Н. Киселева // Крымская правда. – 2000. – 23 декабря. – С. 1; Кирюшко М. И. Мусульмани в українському суспільстві : соціальні виміри / М. И. Кирюшко // Українське релігієзнавство. – 2004. – № 3–4. – С. 129–141; Кирюшко Н. И. Мусульмане в украинском обществе : социологическое исследование / Н. И. Кирюшко. – К. : Ансар Фаундейшн, 2005. – 46 с.; Утвердження толерантності в українському суспільстві шляхом крос-регіональних і багатовимірних моніторингових релігійних процесів. Стан релігійної свободи і рівня толерантності в регіонах України : (за результатами опитування) // Релігійна панорама. – 2004. – № 8–9. – С. 80–88; Звіт за результатами фокус-групового дослідження у м. Симферополі 6–7 листопада 2006 року // Громадянське суспільство. – 2007. – № 2. – С. 15–18; Суспільно-політичні, міжнародні та міжконфесійні відносини в Автономній Республіці Крим – стан, проблеми, шляхи вирішення // Робочі матеріали до фахової дискусії на тему “АР Крим сьогодні і завтра: територія ризику чи зона конфлікту?” / Центр Разумкова. – К., 2008. – 64 с.
21. Витяг із стенограми засідання Ради представників кримськотатарського народу // Кримські студії. – 2002. – № 5–6. – С. 5–29; Центр інформації та документації кримських татар. – Режим доступу : <http://www.cidct.org.ua/ru>.
22. Говорит М. Джемилев : доклады на сессиях Курултая 1991–2001. – Симферополь, 2001. – 224 с.; Аблаев Э. Нам совместно предстоит свершить еще немало дел / Э. Аблаев // Голос Крыма. – 2001. – 28 июня. – С. 2; Наша Родина – Крым, а религия – Ислам. Интервью с Э. Аблаевым и А. Альчиковым // Голос Крыма. – 2003. – 7 февраля. – С. 2; О культовых объектах, земле и отнятом. Беседа с муфтием Э. Аблаевым // Диалог. – 2006. – 29 сентября. – С. 4; Савченко Е. Придите к Богу, и он возродит наши души. Интервью с владыкой Василем / Е. Савченко // Южный курьер. – 1992. – 29 мая. – С. 5; Сент-Джелит Э. Война за клочок земли “Хан Джами” против Минобороны / Э. Сеит-Джелит // Авдет. – 2006. – 26 мая. – С. 11; Совместное заявление Лазаря и Е. Аблаева // Крымские известия. – 2004. – 18 февраля. – С. 4; Хаджи Саиджалиль эфенди: “Мир и спокойствие нужны всем” // Крымские известия. – 1995. – 18 мая. – С. 1; Хаджи Эмиралли-эфенди: “Все религии в Крыму должны быть равны” // Авдет. – 2000. – 18 июля. – С. 3; Интервью с Лазарем: “Наша жизнь – сплошное поле чудес” // Южная столица. – 1993. – 12 февраля. – С. 2; Высокопреосвященство Лазаря // Крымская правда. – 2001. – 6 января. – С. 1.
23. Абдуллаев И. Погрешности безгрешных. Беседа с председателем Комитета по делам религий АР Крым В. Малиборским / И. Абдуллаев // Голос Крыма. – 2006. – 13 января. – С. 3; Бондаренко В. Релігійне життя України : основні тенденції та протиріччя / В. Бондаренко // Юридичний вісник України. – 2000. – 1 червня. – С. 21–24; Булатов А. Возрождение ислама в Крыму : современность, проблемы, перспективы / А. Булатов // Голос Крыма. – 2004. – 1 января. – С. 1; Булатов А. Сохраним азиы Крыма / А. Булатов // Голос Крыма. – 2005. – 20 мая. – С. 3; Краснопольская В. Дело ясное. Беседа с В. Малиборским / В. Краснопольская // Крымские известия. – 2003. – 5 сентября. – С. 2; Малиборский В. Сколько приходов, мечетей, синагог / В. Малиборский // Крымская правда. – 2000. – 14 июля. – С. 3.

In the article are investigated the sources base of study in the regional measuring the ethno-confessional processes in the ARC (the Autonomous Republic Crimea), marked the considerable quantity of the archived original sources which characterize the poly-ethnic and poly-confessional structure of population of the autonomy.

Key words: sources, ethno-confessional processes, Autonomous Republic Crimea, State Archive in the Autonomous Republic of Crimea.

ДОСЛІДЖЕННЯ МОЛОДИХ НАУКОВЦІВ

УДК 94 (477.8)
ББК 63.3 (4 Укр)

Любомира Федунішин

ПОЛІКУЛЬТУРОТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ІВАНА КРИВЕЦЬКОГО

У статті розкрито полікультуротворчу діяльність визначного галицького історика Івана Кривецького (1883–1940), представника державницького напрямку української історіографії. У центрі українознавчих досліджень ученого були проблеми української науки й культури, оскільки І.Кривецький очолював бібліотеку Наукового товариства імені Шевченка у Львові (1909–1937) й активно працював у секціях НТШ. Культурологічні дослідження вченого мають полівимірний характер, охоплюють проблеми української історії, освіти, мемуаристики, друкарства, преси, книгознавства, журналістики.

Ключові слова: Іван Кривецький, полікультуротворча діяльність, Галичина, українська наука.

Українській історичній науці, а також сучасним культурологам, журналістам, книгознавцям маловідомою є постать визначного галицького історика Івана Кривецького (1883–1940), представника державницького напрямку української історіографії. У зв'язку з пануванням радянської ідеології в українському суспільстві його ім'я, як і багатьох інших відомих науковців, було незаслужено забуто. І тільки в 1990-х роках у період функціонування в Україні перехідного суспільства вперше появились короткі біографічні дані про І.Кривецького, які разом із бібліографією його праць подав В.Качкан [2]. На межі ХХ–ХХІ століть написано статті Н.Черниш [27], У.Яворської [28], оскільки зріс інтерес до постаті І.Кривецького як директора бібліотеки Наукового товариства імені Шевченка (НТШ) у Львові, визначного книгознавця, бібліографа. Державницькі погляди вченого як репрезентанта львівської історичної школи М.Грушевського розкрив у своїй брошурі Ф.Стеблій [20]. Для української громадськості, насамперед Львівщини, ім'я І.Кривецького відкрила І.Кіхтан, яка вперше через 50 років після його смерті в 1990 р. проклала стежку до його могили, яку розшукала на цвинтарі в Роздолі. Саме Іванна Кіхтан, голова Роздольського осередку Всеукраїнського товариства “Просвіта”, була ініціатором й активним учасником різних заходів, присвячених ушануванню І.Кривецького та підготувала брошуру про нього [3]. Багато аспектів його життя й творчості як науковця не досліджено, проте громадсько-культурна діяльність І.Кривецького як великого патріота й українця є прикладом для активних творчих пошуків сучасного покоління. Тому в статті ставимо завдання розкрити полікультуротворчу діяльність вченого.

Народився Іван-Мар'ян Іванович Кривецький 14 жовтня 1883 р. у вчительській сім'ї в селі Іванівці Жидачівського повіту на Львівщині. Початкову освіту отримав у Роздолі, а середню – у Львові в Українській академічній гімназії. У 1907 р. закінчив навчання на філософському факультеті (історична група) Львівського університету.

І.Кривецький прослухав різні курси лекцій з історії професора М.Грушевського. Ще до закінчення навчання, у 1905 р., став членом НТШ у Львові та відразу брав активну участь у його роботі. Він близько 25 років керував бібліотекою Товариства, а в 1909 р. став секретарем історико-філософської секції НТШ. На її засіданнях історик систематично доповідав про наслідки своїх досліджень, реферував праці інших членів НТШ. Крім того, він активно працював ще в таких комісіях: тривалий час виконував обов'язки заступника голови бібліографічної комісії й комісії з історії мистецтва, секретаря мовної комісії та був членом археографічної комісії [19, с.87].

Уся подальша багатоаспектна діяльність І.Кривецького тісно пов'язана з НТШ. У листі до О.Назарука від 26 жовтня 1923 р. він писав про важливу роль й особливу місію НТШ у Львові як найвищої незалежної української наукової установи. Також високо оцінив діяльність структурних підрозділів установи: друкарні, переплетні, біб-

ліотеки, книгарні й музею, які проводили величезну роботу для популяризації української науки в несприятливих суспільно-політичних умовах [24, с.4].

Важливо звернути увагу на те, що І.Кривецький як директор бібліотеки НТШ налагодив обмін друкованими виданнями з українськими науковими установами й організаціями не тільки в Україні, а й за кордоном. Так, списки українських закордонних товариств і редакцій, які обмінювалися з НТШ літературою, охоплюють 28 аркушів [21].

Про широкомасштабні міжнародні зв'язки НТШ з багатьма українськими організаціями й установами в різних країнах світу свідчать і листи про обмін виданнями з Росії, Канади, Бразилії, Німеччини, США, Польщі, Франції, Чехословаччини, Австрії, Бельгії, Великобританії, Аргентини, Мексики, Перу, Уругваю, Болгарії, Єгипту, Нідерландів, Угорщини, Ватикану, Латвії, Швейцарії, Румунії, Італії, Швеції, Югославії, Естонії. Усі листи надходили на адресу бібліотеки НТШ у Львові, відповідь на які давав її директор І.Кривецький.

І.Кривецький не був кабінетним ученим. Упродовж життя він постійно перебував у центрі громадсько-політичних подій Галичини, оперативно й гостро відгукувався на актуальні проблеми свого складного часу публіцистичними виступами в різних часописах. У 1907 р. перебував у Києві, допомагаючи М.Грушевському в підготовці “Літературно-наукового вісника”. У 1909–1912 роках редагував журнал “Наша школа”, а в 1913 р. готував ювілейний збірник до 40-ліття літературної й наукової діяльності Івана Франка. Через воєнні події цей збірник, хоч був уже складений, вчасно не появився, а вийшов аж у 1918 р., після смерті ювіляра.

Учений започаткував популярний історичний журнал Наукового товариства імені Шевченка “Стара Україна”. Активно співпрацював з виданнями “Записки НТШ”, “Літературно-Науковий Вісник”, “Українсько-руський архів”, “Життя і знання”, “Галицький голос”, “Діло”, “Неділя”, “Громадський вісник”, “Нова Зоря”, “Рада”, “Історичний вісник”, “Бібліологічні вісті”, “Українське книгознавство” та інші.

І.Кривецький брав активну участь у роботі пресового відділу Української Галицької армії – редагував газети “Республіка”, “Стрілець”, організував видання журналу “Українська старовина”. У 1919–1921 рр. під керівництвом Ю.Меженка працював у бібліотеці Української академії наук над каталогізацією її фондів. Лише наприкінці 1921 р. повернувся в Галичину та відразу поринув у наукову, громадсько-культурну діяльність. У 1921–1925 роках керував семінаром з української військової історії в Українському таємному університеті.

У дослідженні історії української культури І.Кривецький велику увагу приділив княжій добі. Зокрема, писав про першу бібліотеку при соборі св. Софії 1037 р. у Києві, що проіснувала до 1240 р. Він проаналізував свідчення чужинців про Україну та зауважив, що культура в Україні за княжих часів була вищою, ніж у тодішній Франції й Німеччині, хоча пропало більше, ніж збереглося [10, с.5]. Як історичне джерело І.Кривецький використав літопис Нестора 1037 р. і Збірник князя Святослава 1076 р. На основі їх аналізу історик наголосив на особливе ставлення до книжки на Русі. Зокрема, відмітив меценатську діяльність київського князя Ярослава Мудрого, його любов до книги й письменства взагалі. Історик відзначив також великі заходи княгині Ольги, які вона здійснила для поширення християнства в Україні, і позитивно оцінив приборкання княгиною древлян та її боротьбу з анархією [1, с.9].

І.Кривецький написав статтю про український некрополь і зауважив, що найбільші церкви-гробниці знаходяться в Києві: Десятинна церква, Собор св. Софії, Печерська лавра. Виділив і столицю галицьких князів – Галич, де були гробниці князів Володимирка, Ярослава Осмомисла, Романа Галицького. Також дослідник назвав відомі поховання в церквах, монастирях, на кладовищах таких міст: Володимир-Волинський, Холм, Львів, Корсунь, Перемишль, Тереховля, Глухів, Гадяч, Батурич, Острог,

Чернігів, Харків, Ялта, Москва, Петербург, Софія, Берлін, Париж, де знаходяться могили визначних діячів української історії й культури [18, с.7].

І.Кревецький вивчав проблеми української історіографії. Він виділив такі осередки її розвитку: Київ, Харків, Львів та еміграція. У Києві народницький напрям української історіографії очолював М.Грушевський. Також діяла історична секція історико-філологічного відділу Української академії наук.

Львівський осередок української історіографії представляло Наукове товариство імені Шевченка, зокрема, його історико-філософська секція. Відомими істориками були М.Кордуба, І.Крип'якевич, О.Терлецький, С.Томашівський, а також сам І.Кревецький, які належали до національно-державницького напрямку української історіографії.

Історик зазначив, що в Харкові науково-дослідною роботою з історії України займалися О.Ковалевський, М.Слабченко, Д.Багалій та інші.

На еміграції дослідник особливо відмітив роботу “Українського Наукового Інституту” в Берліні, який очолював Д.Дорошенко. У Празі діяло “Українське Історично-філологічне Товариство”, членами якого були А.Яковлів, О.Шульгин, В.Біднов, Р.Лашенко. У Варшаві в галузі історіографії працював В.Заїкин. Також І.Кревецький зауважив, що історичні дослідження здійснюються в Одесі, Полтаві, Дніпропетровську, Чернігові, Ніжині, Ужгороді та інших містах [16, с.6]. Таким чином, учений був не тільки талановитим редактором, видавцем, бібліотекарем, істориком, а й історіографом, який здійснив класифікацію української історіографії, виділивши провідні наукові установи як в Україні, так і за кордоном.

І.Кревецький вивчав також історію появи преси та з'ясував, що першою періодичною газетою в Україні була “Gazette de Leopold”, яка виходила у Львові з 1776 р. Газета містила новини міста Львова та вістки з Великої України [11, с.9].

За дослідженнями І.Кревецького, першою українською газетою була “Зоря Галицька”, що появилася у Львові 1848 р. Перший самостійний церковний часопис виходив у 1856 р. у Будапешті – “Церковная Газета”, видавало “Общество св. Стефана”, редагував о. І.Раковський. У Відні 1858 р. виходив “Церковний вістник для Русинів австрійської держави”. Перший український церковно-урядовий часопис у Галичині появилася 1886 р. у Станіславові – “Вістник Станіславівської Єпархії”. З 1924 р. виходили “Записки ЧСВВ”. У 1926 р. почала друкуватися газета “Нова Зоря”. Також І.Кревецький назвав українські газети, які виходили в Америці (“Америка”), Канаді (“Канадійський Русин”, 1911 р., а з 1918 р. “Канадійський Українець”), Бразилії (“Місіонар”, з 1911 р.). Дослідник зробив висновок, що українську пресу започаткувало греко-католицьке духовенство [17, с.6].

Сфера наукових зацікавлень І.Кревецького дуже різноманітна. Він досліджував історію вищої освіти в Галичині. Зокрема, йому належить стаття про “Studium ruthenum” – спеціальний філософсько-богословський факультет Львівського університету з українською мовою викладання, заснований у 1787 р. Через брак греко-католицьких священників до цесаря звернулися галицький митрополит Л.Шептицький, львівський єпископ П.Білянський, перемишльський єпископ М.Рилло, які просили відкрити “богословські українські виклади” [7, с.122]. Історик зазначав, що в 1790 р. на богословському відділі церковну історію викладав Т.Захаряевич, моральне богослов'я – А.Павлович, церковне право – А.Ангелович та інші; на філософському відділі: чисту й прикладну математику, фізику – І.Земанчик, філософію – П.Лодій. У 1805 р. Університет перенесено зі Львова до Кракова, а богословські українські виклади тривали до 1808 р. у греко-католицькій семінарії. І.Кревецький у своїй статті виявив науковий хист історіографа при намаганні з'ясувати причину короткого існування української освітньої установи вищого типу. Історик проаналізував праці багатьох учених: Й.Левницького, І.Гарасевича, Я.Головацького, О.Огоновського, І.Франка, О.Барвінського та зробив висновок, що “Руський Інститут” “покликував ся до життя тільки провізорично,

часово, – і виключно тільки для кандидатів на греко-католицьких духівників, тих власне, що не знали латинської мови, у якій відбувалися виклади теології на університеті” [7, с.123]. Також І.Кревецький зауважив, що викладачі з “Руського Інституту” отримували тільки половину того доходу, який мали викладачі латинських студій. У зв'язку із цим, вони 21 березня 1789 р. звернулися з проською в губернію, щоб академічний сенат вважав руських професорів членами університету й дав їм можливість брати участь у засіданні факультетів.

І.Кревецький як культуролог великого значення в динаміці культури надавав рідній українській мові. Про це свідчить його відкритий лист 1911 р. до кандидата в депутати до австрійського парламенту А.Вахнянина про захист прав на навчання українською мовою у Львівському університеті й школах [25].

Галицький історик писав про намагання цензури знищити український театр. У 1889 р. заборонено вистави з життя інтелігенції, купців, міщан, а згодом історичні й побутові драми з минулого [8, с.1]. Він зазначав, що 1900 р. було подано до цензури 45 українських рукописів, з яких заборонено 22 (49%) [8, с.11].

І.Кревецький досліджував також історію книгодрукування в Україні. Зокрема, йому належить стаття про першу друковану книжку, видану українцем за кордоном. Автором був Юрій Дрогобич, справжнє прізвище Котермак (близько 1450–4.02.1494) – український учений XV ст. І.Кревецький зазначав, що вперше про книжку згадав у своєму каталозі один антиквар у Німеччині в 1898 р. Разом із назвою книжки “Прогностична оцінка року Божого 1483”, видана в Римі 7 лютого 1483 р., він подав ще замітку французькою мовою про те, що ця книжка є унікальною й не відома іншим бібліографам [14, с.13]. Антиквар оцінив книжку Юрія Дрогобича (оправлену разом з другою також з 1483 р.) у 480 німецьких марок, тоді це були значні гроші.

І.Кревецький зауважив, що деякі російські наукові видавництва передрукували замітку з антикварного каталогу дослівно. Згодом Юрій Дрогобич увійшов до великого “Русского Біографичного Словаря”. А перша українська замітка про першого автора українця появилася в “Новій Зорі” (1929 р., ч. 91). На основі цієї замітки Юрій Дрогобич згадувався вже й в Українській Енциклопедії. Отже, І.Кревецький як учений-книгознавець, культуролог прослідкував бібліографічний процес появи книжки в друкованих виданнях як закордонних, так і вітчизняних. За його словами, він тримав у руках антикварний каталог у 1912 р. і тоді звернув увагу на книжку Юрія Дрогобича. Після появи замітки в “Новій Зорі” дослідник вирішив більше її вивчити. Протягом 1931–1932 рр. І.Кревецький відшукав книжку (вона ще в 1899 р. була продана, на жаль, не в Україні), зробив виписки, опис і знімки, зібрав про її автора цікаві відомості. Історик писав, що перша згадка про Юрія Дрогобича знаходиться в актах Краківського університету 1468 р. З 1473 р. учився в Болонському університеті – це перший університет у Західній Європі, заснований в Італії 1119 р. Протягом 1478–1482 рр. читав лекції з астрономії в Болонському університеті, а в 1481–1482 рр. був ректором цього навчального закладу. Згодом Юрій Дрогобич читав лекції з медицини, астрономії, теорії мистецтв у Краківському університеті. Помер у лютому 1494 р. у Кракові, де й похований.

Учений вивчав виникнення й розвиток друкарства в Україні, досліджував діяльність І.Федорова у Львові 1574 р., заснування ним друкарні, видання перших друкованих книжок “Апостол” і “Буквар” і долю його надгробного каменя [26, с.54].

І.Кревецький окреслив розвиток української мемуаристики, здійснив типологію мемуарів, виділивши спомини, автобіографії й подорожні записки. Найстарішим українським мемуаром він вважав спомин Нестора-літописця про перенесення мощей засновника Києво-Печерської лаври св. Теодозія [26, с.191]. Першою українською автобіографією назвав “Повчання дітям” Володимира Мономаха [12, с.6].

І.Кревецький проаналізував “Подорожні записки Данила Паломника” – першого українського мандрівника ігумена Данила із Чернігівщини, який здійснив паломництво

до Святої Землі в 1106–1107 рр., описав Галілейську землю, міста Єрусалим і Вифлеєм, ріку Йордан, природу й тварин. Дослідник відмітив великий патріотизм автора, зауваживши, що він завжди пам'ятає про свій рідний край, згадує про руських князів і княгинь, єпископів, ігуменів, бояр і відспівав за всіх руських християн 50 літургій, а 40 – за покійних [6, с.6].

І.Кревецький як дослідник мемуаристики визначив головні критерії класифікації мемуарів: 1) час, коли мемуари написані; 2) роль автора мемуарів у подіях, які описує; 3) зміст самих мемуарів. Науковець також відзначив спільні й відмінні ознаки мемуарів і літописів, мемуарів та історії. Розрізняв записки (мемуари, які написані одночасно з подіями, наприклад щоденники, історичні нотатки) та спомини або спогади (мемуари, що написані не одночасно з подіями, а пізніше). Дослідник виділив два види мемуарів: 1) активні (діяльні), де автор описує ті події, у яких сам брав активну участь; 2) пасивні (обсерваційні) мемуари, де автор виступає як переповідач або очевидець-обсерватор, і в подіях, які описує, не брав активної участі [4, с.12]. За змістом він поділив мемуари на політичні, культурно-побутові, військові, подорожні, професійні та інші. Здебільшого достовірність мемуарів залежить від особистих рис, віку автора, статі, від розуміння та зацікавленості матеріалом.

І.Кревецький вивчав також зарубіжну мемуаристику, зокрема російську й польську [22, с.69]. Йому належать статті про російську мемуаристику від XII до початку XX століття, де він аналізував описи, мемуари, записки, щоденники російських князів, царів і цариць, послів, духовенства, декабристів, селян, поетів, письменників, істориків [9, с.6]. Дослідник відмітив, що за період від XII до кінця XVIII століття в бібліографії нараховано близько 1000 російських мемуарів, а за XIX – початок XX століття – близько 4000 [15, с.6].

І.Кревецький появу польської мемуаристики датував XIV–XV століттям [5, с.6]. Досліджував польські військові, літературні, культурні мемуари, особливо відзначив ті мемуари, які є важливими для історії України [13, с.6].

Іван Кревецький, працюючи в Науковому товаристві імені Шевченка, мав широке коло наукових інтересів. Його творчість багатогранна, відзначається високою професійністю й українознавчим характером. Як науковець він виявив себе в різних галузях знань. Будучи фаховим істориком, писав статті про Галичину та проблеми української історіографії, відомий як талановитий редактор й організатор періодичних видань, активний дописувач до різних газет, часописів. Проявив себе як дослідник української, російської, польської мемуаристики. Розкрив історію появи української преси, книг, бібліотек. Вивчав актуальні й маловідомі факти з історії української культури різного періоду, написав чимало наукових і науково-популярних праць, більшість з яких, в основному історичні, залишилися неопубліковані.

1. І. К. Св. Велика Княгиня Ольга / І. К. // Нова Зоря. – 1934. – 24 черв. – Ч. 46. – С. 9–10.
2. Качкан В. “Реальні образи сумної правди”: основні консеквенції у діяльності Івана Кревецького / В. Качкан // Хай святиться ім'я твоє. – Львів, 1998. – С. 189–205.
3. Кіхтан І. Іван-Мар'ян Кревецький – гордість Роздільської землі (до 120-річчя з дня народження) / І. Кіхтан. – Роздол, 2003. – 16 с.
4. Кревецький І. Мемуари. Що таке мемуари. Роди мемуарів. Значення мемуарів / І. Кревецький // Нова Зоря. – 1930. – Ч. 1. – 5 січ. – С. 12–13.
5. Кревецький І. Мемуаристика в Полях. Від найдавніших часів до найновіших / І. Кревецький // Нова Зоря. – 1930. – Ч. 4. – 19 січ. – С. 6.
6. Кревецький І. Найстарші українські подорожні записки “Хожденье Данила, Руськия Земли игумена” до св. Землі в рр. 1106–1107 / І. Кревецький // Нова Зоря. – 1930. – Ч. 66. – 31 серп. – С. 6–7.
7. Кревецький І. Неоправдані докори: до історії т. зв. “Руського Інституту” (Studium ruthenium) на Львівському університеті / І. Кревецький // Записки НТШ. – 1911. – Т. СІІ. – Вип. ІІ. – С. 116–126.
8. Кревецький І. “Не было, нет и быть не может!” / І. Кревецький // Літературно-науковий вісник. – 1904. – Т. 28. – С. 1–18.

9. Кревецький І. Нова російська мемуаристика / І. Кревецький // Нова Зоря. – 1930. – Ч. 10. – 9 лют. – С. 6–7.
10. Кревецький І. Перша бібліотека на Україні: в 900-ті роковини її існування 1037–1937 / І. Кревецький. – Львів, 1937. – 24 с.
11. Кревецький І. Перша газета на Україні / І. Кревецький. – К., 1927. – 14 с.
12. Кревецький І. Перша українська автобіографія “Поучення дітям” вел. кн. Володимира Мономаха (поч. XII ст.) / І. Кревецький // Нова Зоря. – 1930. – Ч. 62. – 17 серп. – С. 6.
13. Кревецький І. Польська мемуаристика в XIX–XX ст. / І. Кревецький // Нова Зоря. – 1930. – Ч. 6. – 26 січ. – С. 6–7.
14. Кревецький І. Прогностик Юрія Дрогобича. Наша найстарша печатана книжка появилася 1483 р. в Римі і присвячена папі. Її автор: Галичанин. Вона відома тільки в 1 примірнику / І. Кревецький // Нова Зоря. – 1932. – Ч. 32. – С. 13.
15. Кревецький І. Російська мемуаристика від XII-ого до XVIII-ого ст. / І. Кревецький // Нова Зоря. – 1930. – Ч. 8. – 2 лют. – С. 6–7.
16. Кревецький І. Сучасна українська історіографія / І. Кревецький // Нова Зоря. – 1928. – 25 лист. – С. 6.
17. Кревецький І. Українська католицька преса: історично-бібліографічний огляд в 75-ліття її існування / І. Кревецький // Нова Зоря. – 1928. – 30 груд. – С. 6–7.
18. Кревецький І. Український некрополь: пригадка з приводу Зелених свят / І. Кревецький // Нова Зоря. – 1930. – Ч. 42. – 8 черв. – С. 6–7.
19. Стеблій Ф. Іван Кревецький – вчений і бібліотекар / Ф. Стеблій // Бібліотека Наукового товариства ім. Шевченка: книги і люди : матеріали круглого столу. – Львів, 1996. – С. 86–102.
20. Стеблій Ф. Іван Кревецький – історик-державник / Ф. Стеблій. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – 40 с.
21. Центральний державний історичний архів (ЦДА) України у Львові. – Ф. 309, оп. 1, спр. 850. – 28 арк.
22. ЦДА України у Львові. – Ф. 309, оп. 1, спр. 1521. – 74 арк.
23. ЦДА України у Львові. – Ф. 309, оп. 1, спр. 1526. – 99 арк.
24. ЦДА України у Львові. – Ф. 359, оп. 1, спр. 268. – 15 арк.
25. ЦДА України у Львові. – Ф. 364, оп. 1, спр. 174. – 10 арк.
26. ЦДА України у Львові. – Ф. 402, оп. 1, спр. 7. – 291 арк.
27. Черниш Н. І. Кревецький – книгознавець, видавець, бібліограф / Н. І. Черниш // Українська періодика : історія і сучасність : доп. та повід. VI Всеукр. наук.-теорет. конф., 11–13 трав. 2000 р. ; за ред. М. М. Романюка. – Львів, 2000. – С. 460–468.
28. Яворська У. Бібліотечна діяльність Івана Кревецького (1905–1914) / У. Яворська // Вісник книжкової палати. – 2005. – № 4. – С. 40–44.

The article reveals polycultural activity of the prominent Halychyna historian Ivan Krevetskyi (1883–1940), representative of state-forming trend in Ukrainian historiography. Scientific research of the scientist concentrated at problems of Ukrainian science and culture, as I.Krevetskyi headed Library of T.Shevchenko Scientific Society in Lviv (1909–1937) and worked in various sections of the Society. Cultural research of the scientist has polydimensional character, because it covers problems of Ukrainian history, education, memoirs, publishers, press, bibliology, journalism.

Key words: Ivan Krevetskyi, polycultural activity, Halychyna, Ukrainian science.

УДК 930.1: 821.161.2

ББК 63.1 (4 Укр) – 8

Олена Дутчак

УКРАЇНСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ ПРО КРАЄЗНАВЧУ ДІЯЛЬНІСТЬ ІВАНА ФРАНКА

Стаття присвячена розгляду підходів до проблем вивчення краєзнавчої спадщини Івана Франка в українській історіографії. Проаналізовано основні франкознавчі проблеми, що актуалізувалися на кожному з етапів розвитку української історичної науки протягом кінця XIX – початку XXI ст. Зроблено висновки про недостатню наукову розробку та практичне застосування теоретико-методологічних напрацювань Івана Франка в краєзнавчих дослідженнях українських науковців.

Ключові слова: Іван Франко, історіографія, краєзнавство, туристично-краєзнавчий рух.

Інтерес до наукової діяльності Івана Франка з'явився ще за його життя. Саме з того часу бере початок франкознавство як окрема галузь українознавства. Упродовж усього ХХ ст. виходили у світ твори Франка, спогади сучасників, численні дослідження його літературної й наукової діяльності, біографічні та бібліографічні видання. На початку ХХІ ст. цей процес триває.

На сучасному етапі розвитку української історичної науки спостерігається зростання кількості досліджень, присвячених діяльності Івана Франка. Різні аспекти його краєзнавчої діяльності стали предметом наукового зацікавлення як професійних учених, так і місцевих краєзнавців: П.Арсенича [1], І.Білинкевича [3–5], Б.Гаврилів [7: 8], В.Грабовецького [9], П.Гуралюка [10], М.Дзурака [11], Я.Луцького [17], Г.Луцюк [18], В.Скоморовського [25–28], К.Шевціва [39] та інших. Тематика досліджень є надзвичайно різноманітною: історико-краєзнавчі дослідження, етнографічна й організаційно-мандрівницька діяльність Івана Франка, а також біографічні й історіографічні франкознавчі надбання. Незважаючи на значну кількість праць, досі не здійснено узагальнюючого дослідження, де б на належному теоретико-методологічному рівні було проаналізовано краєзнавчу діяльність Івана Франка, деякі аспекти якої почали висвітлюватися на сторінках наукових праць лише нещодавно.

Сьогодні назріла потреба підсумувати надбання науковців різних напрямів, подати так званий історіографічний зріз стану дослідження організаційно-мандрівницької та краєзнавчої діяльності Івана Франка, а також виокремити проблеми, які не знайшли належного висвітлення на сторінках наукових праць.

Ураховуючи недостатню наукову розробку проблеми, метою дослідження є аналіз, систематизація й узагальнення підходів українських науковців різних напрямів до висвітлення краєзнавчої й організаційно-мандрівницької діяльності Івана Франка.

Вплив Івана Франка на розвиток краєзнавчих досліджень в Україні важко переоцінити. На сторінках низки наукових праць він не лише систематизує зібраний фактичний матеріал, а один з перших в українській науці займається розробкою теоретико-методологічних основ краєзнавства.

Особливу цінність для нашого дослідження становлять ті праці Івана Франка, у яких підсумовано здобутки певних етапів його краєзнавчої діяльності: “Етнографічна виставка в Тернополі” [36], “Етнографічна експедиція на Бойківщину” [38], “Із наукових екскурсій по краю” [33], “Українсько-руська студентська мандрівка літом 1884 р.” [35].

Власні погляди щодо проблем практичної організації краєзнавчих досліджень Іван Франко висвітлює на сторінках праці “Етнографічна виставка в Тернополі”. На початку статті автор подає досить детальний вступ, що є характерною ознакою більшості його праць; у ньому – коротка історична довідка щодо проведення серії етнографічних виставок, які проходили на території Галичини наприкінці ХІХ ст. Не оминув Іван Франко й проблеми українсько-польського протистояння, яке яскраво проявилось навіть на організаційному етапі проведення цієї виставки: українці, яких дещо менше, ніж поляків, було залучено до організації, прагнули показати етнічну різноманітність Галичини, а також повною мірою представити українську самобутність, що впливало з їхніх автономістських інтересів. У свою чергу поляки ставили собі за першочергове завдання представити Східну Галичину перед австрійськими високопосадовцями як землю, що споконвіків належить Польщі. Саме тому найбільш дискусійним було питання поділу Галичини на окремі територіальні зони, у межах яких мали проводитись етнографічні дослідження та збір експонатів.

Це дослідження привертає увагу насамперед тим, що методика проведення краєзнавчих досліджень тут постає не як відірвана від практики абстрактна формула, а як перелік чітко сформульованих рекомендацій, здійснення яких є необхідним для побудови цілісної наукової картини досліджуваного явища. Зокрема, Іван Франко наводить

переконливі аргументи проти застосованої “класифікації етнографічних предметів за принципом сучасної географії – характеризувати населення по території басейнів головних рік краю”. Учений зазначає: “Чи в даному випадку принцип цей найслухніший із можливих, не берусь наперед оцінювати, але видається, що Галичина (говорю тут тільки про Східну Галичину, бо лише вона буде представлена на даній виставці), має більше різних етнографічних типів, ніж головних річкових басейнів” [38, с.472]. Також він висловлює низку зауважень стосовно методики збору етнографічного матеріалу, яку застосовували в той період. Вважає, що під час подорожі чи екскурсії неможливо глибоко дослідити етнографічні особливості тієї чи іншої етнографічної групи. У результаті, навіть значний за обсягом матеріал не завжди повною мірою відображатиме внутрішню сутність досліджуваного явища, хибуватиме однобічністю, якщо він був зібраний нашвидкуруч [38, с.477].

Праця “Етнографічна експедиція на Бойківщину” є своєрідним звітом про здійснену експедицію. У вступній частині автор перелічує її учасників та організаторів, подає детальний маршрут експедиції. Основна частина праці присвячена аналізу одержаних результатів і зіставленню їх із результатами досліджень інших науковців, які займалися етнографічними чи фольклористичними дослідженнями самобутності бойків, подаючи детальний аналіз здобутків і прорахунків кожного вченого. Незважаючи на надзвичайно плідні здобутки експедиції, у процесі якої тільки розроблялися наукові основи проведення аналогічних досліджень, сам Іван Франко досить стримано й критично оцінює досягнуте: “Експедиція не мала ані можливості, ані наміру дати вичерпну картину цього певною мірою незвичайного, досі ще мало досліджуваного гірського населення – бойків. Це була ніби тільки спроба, зроблена більше для того, щоб зафіксувати найбільш цікаве й те, що пізніше треба було глибше і ширше дослідити, щоб встановити головні риси терену, а не щоб вичерпати предмет дослідження. Тому наведені нижче зауваження про бойків слід розглядати як побіжні спостереження туриста, якщо навіть він раніше не одноразово уже знайомився з краєм і населенням...” [40, с.70].

Проблемам підбору методів краєзнавчих досліджень присвячена невелика за обсягом стаття під назвою “Із наукових екскурсій по краю” [35], у якій Іван Франко описує процес збору матеріалу “для пізнання нашої минувшини”, здійснений упродовж літа 1900 року.

Праця “Українсько-руська студентська мандрівка літом 1884 р.” проливає світло на процес становлення українського (не тільки за національною приналежністю учасників, а й за внутрішнім змістом) туристично-краєзнавчого руху на території Галичини. Віршована форма твору не дозволяє повною мірою піддати його історіографічному аналізу як будь-яку іншу наукову працю, чого не можна сказати про вступну частину, де автор перелічує учасників мандрівки, деталізує маршрут і подає інші додаткові відомості. Важливо, що І.Франко пише про мандрівку не як про окремо взятий факт, а як про одну з багатьох, що періодично здійснювалися територією краю, і як другу, яка проходила за участю української студентської молоді. Дослідник чітко окреслює її мету: “... познайомити учасників із досить значною частиною нашого краю, його мальовничими місцевостями та його населенням” [37, с.251].

Першою історіографічною працею, присвяченою аналізу рівня розвитку галицького краєзнавства, стала невелика за обсягом стаття Івана Франка “Галицьке краєзнавство”, яка досі залишається однією з найбільш удалих спроб показати стан розвитку краєзнавчих досліджень на території Галичини наприкінці ХІХ ст. Унікальність цієї праці полягає в тому, що автором максимально об'єктивно висвітлено наукові здобутки представників усіх етнічних груп Галичини, а також іноземних мандрівників. Жоден з усіх наступних поколінь науковців не здійснив схоже за методикою дослідження. Більшість вітчизняних науковців акцентують увагу на напрацюваннях,

здійснених власне українськими вченими. Такий підхід є помилковим з огляду на масштабність наукових здобутків польських та інших учених другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Цікавою є структура праці “Галицьке краєзнавство”: вона складається з дев’яти розділів. Перший розділ праці – вступний, майже повністю присвячений розгляду причин, що зумовили відсутність належного рівня розвитку будь-якого напрямку галицького краєзнавства. Іван Франко небезпідставно виокремлює політичні чинники як такі, що найбільш негативно впливають на розвиток краєзнавства в краї, висловлюючи низку думок із цього приводу: “Австрійський уряд, приєднавши Галичину, не дуже дбав про піднесення в ній краєзнавства, яке легко могло б пробудити у її мешканців надто велику любов до свого краю, небезпечні думки про давнє і недавнє минуле, не кажучи вже про теперішній стан” [33, с.117]; “За австрійських часів ... надмірна цікавість до громадських і політичних справ чи навіть географії краю легко могла стати небезпечною, викликати до цікавого підозри і переслідування з боку пильної бюрократії” [33, с.118]; “бурхливий 1848 рік, ота весна народів, був надто розполітикований, щоб знайти час для вільних краєзнавчих студій. В літературі тоді панувала, гриміла і вирувала публіцистика на злобу дня, нерідко блискуча, часом різка і завжди тенденційна і однобока. Тільки роки, що наступили безпосередньо після того, роки реакції і силою придушеного політичного життя, викликали першу польську працю про Галичину, визначну в своєму роді, що блискуче започаткувала нашу краєзнавчу літературу...” [33, с.118].

На сторінках праці “Галицьке краєзнавство” Іван Франко вперше в українській науці обґрунтував поняття “краєзнавство” як науковий напрям, опираючись на наукові здобутки у сфері краєзнавства в Німеччині, Данії, Швеції, зазначаючи, що “наука краєзнавства, що її німці називають Heimatskunde, в інших країнах... становить один із найважливіших предметів шкільного навчання, починаючи із початкових шкіл” [31, с.116].

Наступні п’ять розділів Іван Франко присвятив огляду стану розвитку різних видових варіантів краєзнавства: географічного, етнографічного, історичного, а також комплексу статистично-економічних досліджень, спрямованих на вивчення демографічної ситуації та економіки краю. В останніх трьох розділах подано аналіз найбільш ґрунтовних краєзнавчих досліджень Галичини. Розглядаючи праці польських авторів, він намагається максимально об’єктивно оцінити їх значущість. Таким чином, Іван Франко виступає чи не єдиним представником наукових кіл періоду кінця ХІХ – початку ХХ ст., який у своїх дослідженнях опирався лише на наукові методи, відкидаючи існуючі в галицькому суспільстві стереотипи. Значну увагу автор приділяє фольклористичним дослідженням польських та українських дослідників, здійснених у процесі мандрівок галицькими теренами. Порівнюючи наукові здобутки польських та українських науковців, учений доходить висновку, що наприкінці ХІХ ст. “українська фольклористика відставала” [33, с.130].

Дослідження такого напрямку не були продовжені жодним ученим як того періоду, так і на сучасному етапі розвитку вітчизняної історіографії, що відкриває перед сучасними українськими науковцями простір для реалізації плідної дослідницької діяльності.

Характерною рисою української історіографії кінця ХІХ – початку ХХ ст., яка згодом ще більшою мірою проявилася в діаспорній історіографії, виступає спроба показати становлення українського мандрівництва через призму гуртування українців навколо ідеї дослідження свого краю. При цьому здобутки мандрівників (освоєння нових туристичних маршрутів, становлення елементарної туристичної інфраструктури тощо) практично не бралися до уваги. З точки зору розгортання національно-культурного відродження, утвердження автономістських, а згодом і самостійницьких прагнень

українського суспільства, питання, пов’язані з розвитком туристики*, не входили в коло наукових інтересів науковців, як правило, активних суб’єктів національно-культурного відродження. Заповнення цих прогалів відбувається завдяки працям сучасних українських науковців. На відміну від української, польська історіографія відповідного періоду, навпаки, приділяла цьому питанню досить значну увагу. Проблеми, пов’язані з розвитком мандрівництва, неодноразово ставали предметом досліджень численної когорти науковців.

Важливу інформацію, що дозволяє максимально об’єктивно подати історіографічний зріз стану дослідження туристично-краєзнавчої діяльності Івана Франка, містить мемуарна література. Це, зазвичай, спогади учасників організованих Франком мандрівок, визначних науковців і громадсько-політичних діячів того часу. На жаль, серед значного за обсягом масиву мемуарної літератури надзвичайно мала частина присвячена туристично-краєзнавчим здобуткам Івана Франка. Це – спогади С.Барана [2], А.Дольницького [12], Д.Осічного [22], В.Лукича [16], О.Маковея [19], В.Охрімовича [23], П.Франка [37]. Практично всі вони опубліковані в збірниках “Іван Франко у спогадах сучасників” (Львів, 1956, 1972), вихід у світ яких став можливим завдяки другому етапові актуалізації франкознавчих досліджень, зумовленому пом’якшенням тоталітарного режиму (перший етап актуалізації франкознавства проходив у 20-х роках ХХ ст. у рамках політики “українізації”).

Автори спогадів подають відомості про особисті зустрічі, навчання та співпрацю з І.Франком, акцентуючи увагу на кількості написаних творів упродовж певного періоду, датах зустрічей, предметах побуту та інших дрібних деталях, що є характерною рисою літератури мемуарного характеру.

Важливим з огляду на досліджувану проблему є цикл спогадів Осипа Маковея, поміщений у збірнику під назвою “Із щоденника”. Він описує кількадечну мандрівку в гори, що відбувалася наприкінці травня 1889 р., і подорож до Перемишля – у серпні того ж року. Про Івана Франка говорить як про ініціатора й організатора мандрівок.

Дмитро Осічний повідомляє про перебування Івана Франка на Гуцульщині, зокрема в Криворівні: “Тут проживав і Франко, сам або з ріднею, кожного літа, починаючи з 1902 (за винятком 1908) до 1914 року”; “Франко любив ходити на прогулянку в ліс, збирати гриби. Незважаючи на слабе здоров’я, йшов Франко нелегким плаєм поза далекі гуцульські садиби на Угрєці, в ліси, звані “осіками”. Він завжди йшов із сільською молоддю” [22, с.235–236].

Одна з перших Франкових студентських мандрівок улітку 1876 р. детально описана Антоном Дольницьким у “Споминах про молодого Івана Франка” [12]. Автор зазначив учасників мандрівки, а також деталізував її маршрут: Долина – Мізунь – Пациків – Велдіж – Лолин – Вишків – Сенечів.

Петро Франко серед численних спогадів про свого батька згадує про неодноразове перебування в Криворівні, де той “зібрав доволі етнографічного матеріалу, записуючи пильно приповідки, оповідання (особливо про Довбуша) та пісні” [37, с.383].

Зазначимо, що туристично-краєзнавча діяльність Івана Франка не стала предметом наукових досліджень ні діаспорної, ні вітчизняної міжвоєнної історіографії. Це можна пояснити комплексом причин: по-перше, увага науковців діаспори та вітчизняних учених міжвоєнного періоду була здебільшого прикута до проблем національно-державного будівництва, тому практично вся франкознавча література присвячена суспільно-політичній діяльності Івана Франка; по-друге, характерною рисою досліджень Галичини, здійснених істориками різних напрямів, є звернення уваги до процесів, що мали місце у 20–30-х роках ХХ ст. Довоєнний період перебував, так би мовити, “в тіні” останніх.

* Запозичений із польської мови відповідник терміна “туризм”, широкоживаний у досліджуваний період.

За радянського періоду проблеми розвитку туристично-краєзнавчого руху кінця XIX – початку XX ст. не вивчалися. Краєзнавство, як і всі соціогуманітарні науки, було спрямоване на ідеологічну “обробку” суспільства. Становлення так званого радянського краєзнавства як псевдонаукової дисципліни проходило з “вихолощенням” тем, які більшою чи меншою мірою торкалися проблем українського національно-культурного розвитку. Радянське краєзнавство в основному було покликане досліджувати боротьбу трудящих проти “загниваючого” капіталізму на окремих територіях та їхнє прагнення “возз’єднатися” з братнім російським народом, а також проливати світло на різні аспекти життя народних мас, обґрунтовуючи “прогресивні” зміни, що були запроваджені радянським режимом. Постать Каменяра як “будителя народних мас” була вдало використана радянськими ідеологами. Утім багато аспектів наукової та громадської діяльності Івана Франка замовчувалися, його наукові краєзнавчі здобутки практично залишилися поза увагою науковців.

Водночас організаційно-мандрівницьку діяльність Івана Франка вперше було досліджено на належному рівні. Як результат тривалої дослідницької праці вийшла у світ серія путівників [14; 20; 24; 40; 41], серед яких найбільш значущі: “Іван Франко на Прикарпатті” Володимира Полека (Ужгород, 1966) і колективна праця “Шляхами Івана Франка” (Львів, 1966), покликані до життя як розвитком туристичної галузі, так і радянською пропагандою певних видів відпочинку.

Крім того, актуалізація франкознавчих досліджень на початку 60-х років була зумовлена Указом Президії Верховної Ради Української РСР “Про перейменування міста Станіслава і Станіславської області” від 9 листопада 1962 року, текст якого був уміщений В.Поляком на одну з перших сторінок путівника “Іван Франко на Прикарпатті” [24, с.3]. Власне, путівник давав відповідь на запитання: “Чому Івано-Франківська область носить ім’я великого Каменяра?”. З його сторінок дізнається про цікаві факти з життя Івана Франка, його літературної й громадської діяльності на території Прикарпаття” [24, с.2]. Крім іншого, це – науково-популярне видання, оскільки автор робить виклад матеріалу у вигляді уявного маршруту містами та селами, пов’язаними з перебуванням і діяльністю Івана Франка. Його початок – Станіслав. Відтак подорож пролягає через такі населені пункти: Коломия – Нижній Березів – Вовчківці – Белелуя – Снятин – Косів – Довгопілля – Голови – Криворівня – Верховина (Жаб’є) – Буркут – Микуличин – Галич – Підгірки – Калуш – Долина – Шевченкове (Велдіж) – Лолин – Козаківка – Болахів – Бубнище. Крім огляду визначних місць на території вказаних міст і сіл, путівник містить значний за обсягом корпус інформації про літературну та громадську діяльність Івана Франка. Праця практично повністю присвячена розгляду так званого соціалістичного періоду його життєвого шляху. З Франкової біографії виокремлено лише ті факти, які зображують його як соціаліста, відданого послідовника марксизму. Автор замовчує той загальновідомий факт, що Франко в молодості “перехворів” соціалізмом (такий вислів уже утвердився в сучасній франкознавчій науковій літературі), що було виявом активного пошуку дієвої суспільно-політичної ідеї.

Схожі пошуки були властиві значній когорті українських суспільно-політичних діячів кінця XIX – початку XX ст., оскільки тривала відсутність української державності і, як наслідок, політичної еліти породжувала невизначеність основоположних принципів розвитку національної ідеї. Радянська історіографія, заперечуючи можливість існування самих лише понять українська національна ідея, українська державність тощо, замовчувала те, що більшу частину своєї громадської та публіцистичної діяльності І.Франко здійснював у руслі національно-державної ідеї. Попри заідеологізованість, що була обов’язковою умовою виходу у світ будь-якого дослідження за радянського періоду, праця “Іван Франко на Прикарпатті” має низку власне наукових недоліків: по-перше, автор у вступній частині називає працю путівником, чому не відповідає зміст самого дослідження (повністю відсутній довідниково-допоміжний

апарат); по-друге, указані населені пункти жодним чином не пов’язані з маршрутами подорожей, територіальною близькістю чи хронологічною послідовністю перебування Івана Франка; по-третє, немає жодних відомостей про його перебування на території сучасних Львівської та Чернівецької областей, що значною мірою перешкоджає можливості реконструкції маршрутів, які, здебільшого, виходили за межі сучасної Івано-Франківщини.

Незважаючи на наявні недоліки, праця Володимира Полека є одним із перших досліджень, присвячених туристичній діяльності Івана Франка. Значний обсяг фактичного матеріалу вперше було реконструйовано та введено в науковий обіг.

Деяко схожою з попередньою є праця “Шляхами Івана Франка” [41]. Вона має науково-популярний характер, оскільки за способом викладу матеріалу нагадує не так наукове дослідження, як літературний твір, насичений цитатами поезій. Усе ж це дослідження значно ґрунтовніше, ніж згадувана вище праця “Іван Франко на Прикарпатті”, оскільки практично повністю позбавлене некоректних з наукової точки зору просторових обмежень. Наявність ідеологічних рамок відчувається вже з перших сторінок твору, на яких висвітлено основні етапи радянзації західноукраїнських земель: “З великою радістю зустріли земляки Каменяра вересневі дні 1939 року, що знаменували здійснення заповітних мрій трудящих західноукраїнських земель про возз’єднання з Радянською Україною” [41, с.11].

На сторінках праці “Шляхами Івана Франка” в хронологічній послідовності розкрито основні віхи життєтворчості Івана Франка, пов’язані з його перебуванням у тому чи іншому населеному пункті, відповідно до чого сформульовано розділи праці: “Місто юності Каменяра” (Дрогобич), “Лолин...”, “У Львові та на Львівщині”, “На нашій золотім Поділля...”, “Слідами однієї Франкової мандрівки”, “На Прикарпатті та на Гуцульщині”, “Пляями і долинами Бойківщини”, “На зеленій полонині” та ін. Такий спосіб викладу інформації є значно ефективнішим для максимально об’єктивної реконструкції фактів, що мали місце в біографії Івана Франка.

Праці “І.Я.Франко на Станіславщині” [14], “Шляхами Івана Франка” [20], “Шляхами Івана Франка по Україні” [40] є практично аналогічними за структурою та методикою дослідження.

Багато різноманітної сучасної наукової літератури присвячено туристично-краєзнавчим здобуткам Івана Франка: статті, окремі розділи праць, спеціальні монографічні дослідження та біографічно-довідникові видання. Така увага є повністю виправданою з огляду на вагомий внесок Івана Франка в розвиток українського туристично-краєзнавчого руху в Галичині другої половини XIX – початку XX ст. Більше того, той вплив, який Іван Франко здійснив на формування наукових основ галицького краєзнавства, на розвиток його теоретико-методологічних засад, що досі являє собою “фундамент” для сучасних краєзнавчих напрацювань, важко переоцінити.

На тлі численних франкознавчих праць якісно вирізняється низка праць В.Скоморовського, який акцентує увагу на краєзнавчих поглядах Івана Франка, ставлячи собі за мету здійснити дослідження, яке б повною мірою висвітлювало їхнє формування й розвиток. Зібравши великий за обсягом корпус фактичного матеріалу, який висвітлює краєзнавчу діяльність Івана Франка, автор робить висновок: “Іван Франко здійснив великий вплив на становлення і розвиток краєзнавчої науки в Галичині, заклавши її ідейно-теоретичні підвалини. Критично і в цілому вірно оцінюючи ряд пріоритетних тоді народознавчих концепцій, Каменяр був прихильником історико-порівняльного методу дослідження” [37, с.40].

Значно менше уваги В.Скоморовський приділяє проблемі розвитку туризму на території Галичини за участю Івана Франка, незважаючи на те, що саме в процесі мандрівок, спрямованих на збір фольклорно-етнографічного матеріалу, відбувалося краєзнавче пізнання місцевості та її туристичне освоєння.

Значну увагу сучасні українські вчені приділяють перебуванню Івана Франка на Гуцульщині. Характерною особливістю більшості таких праць є публіцистичний характер викладу матеріалу, а також фрагментарність відомостей, які вони містять. Їх автори, зазвичай, спочатку висвітлюють літературні здобутки Івана Франка, а вже відтак зупиняються на розгляді його туристично-краєзнавчої діяльності. Так, приміром, Ганна Луцок на сторінках статті “Іван Франко на Гуцульщині” цитує уривки його поезій [18, с.70]; Петро Арсенич [1] і Микола Дзурак [11] також багато уваги приділяють літературним здобуткам Каменяра.

Чи не єдиною працею, де на належному рівні висвітлено мандрівницько-краєзнавчу діяльність Івана Франка, є невелика за обсягом стаття Ярослава та Василя Луцьких “Туристичними стежками Івана Франка”, на сторінках якої в хронологічній послідовності висвітлено туристичний аспект його діяльності. Так, у вказаній статті детально проаналізовано процес розвитку українського мандрівництва за участю Івана Франка впродовж 1872–1908 рр., а також показано роль Івана Франка в організації як конкретних мандрівок, так і таких туристично-краєзнавчих об'єднань, як Етнографічно-статистичний гурток, який пізніше реорганізувався в “Кружок для устоювання мандрівок по ріднім краю”, та інших. Автори не обмежуються лише поданням інформації про здійснені мандрівки та наукові експедиції, а й аналізують їхнє значення в розвитку мандрівництва в краї. Також виокремлюють у туристично-краєзнавчій діяльності Івана Франка два взаємопов'язані й взаємозумовлені складники: науково-краєзнавчий та організаційно-андрівницький. Крім того, вони здійснюють спробу показати процес розвитку українського мандрівництва як необхідний компонент національно-патріотичного виховання, підтверджуючи свої міркування словами Івана Франка: “... це більше, ніж те, що становить сферу нашої науки. Бо ж пізнати народ – то значить пізнати людей, що мешкають на певній території, а також пізнати їхнє нинішнє і минуле становище” [17, с.21].

Актуальною франкознавчою проблемою, яка постала в науковій літературі зовсім недавно, є вивчення й реконструкція туристичних маршрутів, пов'язаних з краєзнавчою діяльністю Івана Франка. Як правило, у працях такого типу подається в хронологічній послідовності короткий опис здійснених ним мандрівок. Зокрема, у статті Р.Шутки “Туристські маршрути області, пов'язані з перебуванням І.Франка на Прикарпатті”, запропоновано вісім пішохідних туристичних маршрутів із зазначенням тривалості подорожей та їх протяжності [42]. Поява аналогічних праць є яскравим свідченням переорієнтації вчених із традиційної схеми досліджень на більш прикладну.

За аналогічною методикою написана праця “Стежками Івана Франка: екскурсійні маршрути” (Львів, 2006), яка являє собою посібник, створений на основі опрацювання значного за обсягом фактичного матеріалу [30].

Упродовж досить значного хронологічного періоду, з кінця ХІХ до початку ХХІ ст., проходив процес становлення та розвитку франкознавства, набуваючи на кожному етапі якісно нових рис. Різні аспекти туристично-краєзнавчої діяльності Івана Франка неодноразово ставали предметом наукового зацікавлення вчених, зважаючи на його надзвичайно вагомий внесок у розвиток краєзнавчих досліджень і туристичне освоєння краю. На сторінках своїх праць він уперше в українській науці займається розробкою термінологічних і методологічних проблем краєзнавства. Учені української діаспори та міжвоєнного періоду, зважаючи на політичні реалії того часу, не приділяли належної уваги туристично-краєзнавчій діяльності Івана Франка. Важливий вклад у дослідження туристичної діяльності Каменяра було здійснено в радянський період, але наявні доробки характеризуються наявністю ідеологічних рамок, притаманних дослідженням того періоду, а також рядом помилок. На сучасному етапі розвитку української історичної науки спостерігається звернення великої когорти науковців до франкознавчої тематики. Різні аспекти туристично-краєзнавчої діяльності Івана Франка знайшли своє відобра-

ження на сторінках наукових праць. Спостерігається відхід від традиційної схеми досліджень на більш прикладну. Незважаючи на це, досі не здійснено узагальнюючого дослідження, присвяченого впливу діяльності Івана Франка на становлення туризму та краєзнавства на території Галичини.

1. Арсенич П. І. З фольклорно-етнографічної діяльності І. Франка на Гуцульщині / П. Арсенич // Праці Наукового товариства імені Т. Шевченка. Косівський осередок “Гуцульщина”. – Косів, 2006. – Т. 2 : Краєзнавство. – С. 43–47.
2. Баран С. З моїх спогадів про Івана Франка: в 36-ті роковини з дня смерті / С. Баран. – Берлін : Українські вісти, 1952. – 58 с.
3. Білінкевич І. О. Дорогами Великого Каменяра по Івано-Франківщині / І. О. Білінкевич. – Коломия : Вік, 1999. – 220 с.
4. Білінкевич І. О. Іван Франко і Коломия / І. О. Білінкевич. – Івано-Франківськ : Облполіграфвидав, 1991. – 24 с.
5. Білінкевич І. О. Іван Франко на Станіславщині: бібліографічно-краєзнавчі нариси / І. О. Білінкевич. Коломия : Вік, 2006. – 191 с.
6. В п'яті роковини смерті Івана Франка : збірник / [упоряд. П. Франко]. – Берлін : Українське слово, 1921. – 30 с.
7. Гаврилів Б. М. Галицьке краєзнавство / Б. М. Гаврилів ; [наук. ред. В. Грабовецький]. – Коломия : Вік, 1997. – Ч. 1 : Історичні дослідження на Прикарпатті в ХІХ – на початку ХХ ст. – 166 с.
8. Гаврилів Б. М. Прикарпаття в історико-краєзнавчих дослідженнях Івана Франка / Б. М. Гаврилів, М. Б. Гаврилів. – Івано-Франківськ, 2000. – 36 с.
9. Грабовецький В. В. Прикарпаття і Каменяр : збірник на допомогу викладачам історії України, студентам та краєзнавцям / В. В. Грабовецький. – Івано-Франківськ, 2006. – 100 с.
10. Гуралюк П. Шляхами Івана Франка на Покутті та Гуцульщині / П. Гуралюк // Праці Наукового товариства імені Т. Шевченка. Косівський осередок “Гуцульщина”. – Косів, 2006. – Т. 2 : Краєзнавство. – С. 54–58.
11. Дзурак М. Каменяра славить Гуцульщина / М. Дзурак // Праці Наукового товариства імені Т. Шевченка. Косівський осередок “Гуцульщина”. – Косів, 2006. – Т. 2 : Краєзнавство. – С. 51–53.
12. Дольницький А. Спомини про молодого Франка / А. Дольницький // Іван Франко у спогадах сучасників. – Львів : Книжково-журнальне вид-во, 1956. – С. 99–109.
13. Іван Франко в воспоминаниях современников. – М. : Художественная литература, 1966. – 447 с.
14. І. Я. Франко на Станіславщині : путівник. – Станіслав, 1956. – 28 с.
15. Іван Франко у спогадах сучасників. – Львів : Каменяр, 1972. – 336 с.
16. Лукич В. Спомини про Івана Франка / В. Лукич // Іван Франко у спогадах сучасників. – Львів : Книжково-журнальне вид-во, 1956. – С. 111–115.
17. Луцький Я. В. Туристичними стежками Івана Франка / Я. В. Луцький, В. М. Луцький // Краєзнавець Прикарпаття. – 2006. – № 8. – С. 17–21.
18. Луцок Г. Іван Франко на Гуцульщині / Г. Луцок // Краєзнавець Прикарпаття. – 2006. – № 8. – С. 70.
19. Маковей О. Із щоденника / О. Маковей // Іван Франко у спогадах сучасників. – Львів : Книжково-журнальне вид-во, 1956. – С. 213–219.
20. Мороз О. Н. Шляхами Івана Франка / О. Н. Мороз, А. М. Халімончук. – Львів, 1966. – 60 с.
21. Ольховий Я. Дрогобицькі станції Великого Каменяра / Я. Ольховий // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич : Коло, 2005. – Вип. ІХ. – С. 73–79.
22. Осічний Д. Перебування Івана Франка на Гуцульщині / Д. Осічний // Іван Франко у спогадах сучасників. – Львів : Книжково-журнальне вид-во, 1956. – С. 235–237.
23. Охримович В. Моя пригода з шибеницею / В. Охримович // Іван Франко у спогадах сучасників. – Львів : Книжково-журнальне вид-во, 1956. – С. 75–79.
24. Полек В. Т. Іван Франко на Прикарпатті : путівник / В. Т. Полек. – Ужгород : Карпати, 1966. – 64 с.
25. Скоморовський В. Іван Франко як краєзнавець / В. Скоморовський // Краєзнавець Прикарпаття. – 2004. – № 3. – С. 40–42.
26. Скоморовський В. Історико-краєзнавчі погляди Івана Франка / В. Скоморовський. – Івано-Франківськ : Гостинець, 2006. – 235 с.
27. Скоморовський В. Краєзнавчі студії Івана Франка / В. Скоморовський // Краєзнавчий збірник на пошану Богдана Гавриліва. – Івано-Франківськ : Типовіт, 2003. – С. 91–96.
28. Скоморовський В. Б. Краєзнавчі студії Івана Франка / В. Б. Скоморовський // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Івано-Франківськ : Плай, 2004. – Вип. VIII. – С. 129–144.
29. Спогади про Івана Франка. – Львів : Каменяр, 1997. – 636 с.
30. Стежками Івана Франка: екскурсійні маршрути. – Львів, 2006. – 85 с.
31. Франко І. Я. Галицьке краєзнавство / І. Я. Франко // Твори у 50 томах / І. Я. Франко. – К., 1986. – Т. 46. – Кн. 2. – С. 116–150.

32. Франко І. Етнографічна експедиція на Бойківщину / І. Я. Франко // Зібрання творів у 50 т. / І. Я. Франко. – К. : Наукова думка, 1986. – Т. 36. – С. 99–108.
33. Франко І. Етнографічний рух у Галичині в ХІХ ст. : повідомлення на Міжнародному конгресі 1900 року / І. Я. Франко // Молода Галичина. – 1912. – 12 березня.
34. Франко І. Із наукових екскурсій по краю / І. Я. Франко // Зібрання творів у 50 т. / І. Я. Франко. – К. : Наукова думка, 1982. – Т. 33. – С. 57–62.
35. Франко І. Найновіші напрямки в народознавстві / І. Я. Франко // Зібрання творів у 50 т. / І. Я. Франко. – К. : Наукова думка, 1986. – Т. 45. – С. 252–260.
36. Франко І. Українсько-руська студентська мандрівка літом 1884 р. / І. Я. Франко // Зібрання творів у 50 т. / І. Я. Франко. – К. : Наукова думка, 1986. – Т. 3. – С. 250–262.
37. Франко І. Я. Етнографічна виставка у Тернополі / І. Я. Франко // Зібрання творів у 50 т. / І. Я. Франко. – К. : Наукова думка, 1985. – Т. 46. – Кн. 1. – С. 469–479.
38. Франко П. Іван Франко зблизька / П. Франко // Іван Франко у спогадах сучасників. – Львів : Книжково-журнальне вид-во, 1956. – С. 381–388.
39. Шевців К. Дрогобицькі знахідки Івана Франка / К. Шевців // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич : Вимір, 1998. – Вип. 3. – С. 115–120.
40. Шляхами Івана Франка по Україні : путівник. – Львів, 1982. – 98 с.
41. Шляхами Івана Франка. – Львів : Каменяр, 1966. – 102 с.
42. Шутка Р. Туристські маршрути області, пов'язані з перебуванням І. Франка на Прикарпатті / Р. Шутка // Краєзнавець Прикарпаття. – 2006. – № 8. – С. 26–27.

The article is devoted to consideration of going to the problems of study of local lore inheritance of Ivan Franco in Ukrainian historiography. There are analysed the main problems which were actual on each of the stages of development of Ukrainian historical science during the end of XIX – at the beginning of the XXI century. A conclusion is done about a scientific underexploitation and practical application a theoretical and methodological works of Ivan Franco in local lore researches of the Ukrainian scientists.

Key words: Ivan Franco, historiography, study of local lore, tourist and study of local lore movement.

УДК 94 (437:94(438) “1919”

ББК 63.3 (4 Пол)

Ярослав Божак

ПЕРЕДУМОВИ ДО ВІЙСЬКОВОГО КОНФЛІКТУ МІЖ ПОЛЬЩЕЮ І ЧЕХОСЛОВАЧЧИНОЮ 23 СІЧНЯ 1919 РОКУ

У статті зроблена спроба розкрити причини та суть польсько-чехословацького конфлікту, що виник при встановленні кордонів новостворених держав Польщі та Чехословаччини, предметом якого стала державна приналежність територій Цешинської Сілезії, Спішу та Орави.

Ключові слова: Чехословаччина, Польща, Чехія, Цешинська Сілезія, польсько-чехословацький прикордонний конфлікт, Національна рада Цешинського князівства, Земський національний комітет Сілезії.

У статті автор ставить перед собою завдання дослідити взаємовідносини Чехословаччини й Польщі після відновлення їх незалежності в 1918 р., висвітлити процес установа кордонів, з'ясувати причини зародження конфлікту, розглянути позицію кожної з держав щодо цього конфлікту та методи подолання проблеми, що виникла.

В українській історіографії існує велика кількість літератури, присвяченої історії Польщі та Чехословаччини, проте питання Цешинської Сілезії та конфлікту, що виник через її приналежність, практично не висвітлено. Серед українських істориків, котрі більш широко розглядають це питання, слід відзначити М.Кірсенка, який висвітлює його в контексті українсько-польсько-чехословацьких відносин [4]. Досить велика історіографічна база із цього питання знаходиться в Чехії та Польщі. Серед основних праць треба відзначити книгу Марека Казіміра “Польсько-чеський конфлікт 1918–1921”, де ця проблема розглядається досить детально [7], працю Антоні Гіза “Польсько-чеські стосунки 1795–1920”, де подається історія польсько-чехословацьких взаємовідносин протягом 125 років [6], Анна Щепанська в книзі “Чехословаччина в

польській закордонній політиці 1918–1933” висвітлює позицію Польщі стосовно Чехословаччини на міжнародній арені [12]. Проте практично в усіх працях конфлікт розглядається в пропольській або прочеській площині, тому нами була здійснена спроба по-новому підійти до розгляду цієї проблеми та висвітлити її більш об'єктивно.

Швидке піднесення визвольного руху та поразки на фронтах Першої світової війни прискорили розпад архаїчної Габсбурзької монархії. Останній спалах ейфорії в її урядових колах після укладення Брестського миру виявився нетривким і не відвернув загальної катастрофи. Страйки та маніфестації набували дедалі виразнішого політичного характеру, дезертирство розкладало збройні сили, а розчарована в розрахунках на вигідну воєнну кон'юнктуру національна буржуазія переходила від лояльності до опозиційності щодо династії [3, с.130].

Передбачаючи неминучий крах Габсбурзької монархії, кілька чеських політичних партій у лютому 1918 року об'єдналися у Державно-правову партію на чолі з К.Крамаржем. У липні 1918 р. було реорганізовано празький Національний комітет, до складу якого ввійшли представники всіх (крім соціал-демократів) чеських політичних партій. Оновлений комітет мав стати насамперед чинником “збереження порядку”, а вже потім органом майбутньої державної влади. Зокрема, якщо депутати чеських партій раніше сподівалися на майбутню автономію при федерації монархії, то тепер чехословацький Національний комітет почав домагатися самовизначення в самостійній державі. У червні 1918 р. Франція офіційно визнала чехословацьку Національну раду як першооснову майбутнього чехословацького уряду.

28 жовтня 1918 р. у день, коли уряд Австро-Угорщини оголосив про намір укласти перемир'я з країнами Антанти, празький Національний комітет перебрав до своїх рук цивільну та військову адміністрацію й оголосив про створення незалежної держави. 14 листопада 1918 р. у Празі на урочистому засіданні Тимчасових Національних зборів була проголошена Чехословацька республіка. Першим її президентом обрали Т.Масарика, а уряд “загальнонаціональної комісії” очолив К.Крамарж [2, с.432–433].

Незабаром аналогічні процеси спричинили до створення австро-німецького, угорського, південнослов'янського та інших урядів і проголошення національної незалежності молодих держав на території колишньої Габсбурзької монархії. Проте їх остаточна внутрішньополітична консолідація виявилася значно тривалішим і боліснішим процесом. У Кракові новостворена Ліквідаційна комісія після роззброєння австрійського гарнізону від імені польської держави підпорядкувала собі землі до Сяну, а в Цешинському князівстві заявила свої претензії місцева польська Національна рада [3, с.131].

Безперечно, найважливішою проблемою в стосунках польсько-чеських була справа національного “обличчя”, а пізніше державна приналежність Цешинської Сілезії. На цій території проживали поляки, чехи, німці, євреї і в незначній кількості представники інших національностей. Територія Цешинської Сілезії, утрачена Польщею за Казимира Великого внаслідок укладеного в 1348 р. мирного договору із чехами в Намислові й підтвердженого празьким трактатом 1356 року, складала 2283 км². За австро-угорської влади була поділена на чотири повіти: Цешинський, Бельський, Фридецький, Фриштацький. Це була територія, яка простягалася із заходу від річки Остравиці на південь, сягаючи Бескиду Сілезького, на сході доходячи аж до річки Бялки. Його північну точку становила Вісла й на певній частині Ольжа. Перепис населення, проведений там у кінці ХІХ ст. австрійським урядом, показав значну перевагу польського елемента по всій території, за винятком Фридецького повіту, де домінували чехи [6, с.130].

Кількість населення в Цешинській Сілезії, згідно з переписом населення за 1910 рік на польській і чеській території, щодо поділу кордонів, проведених Радою Амбасадорів.

Польська територія: загальна кількість населення 141123:

Повіт	Поляки	Чехи	Німці	Разом
Бельськ	66148	799	32775	99722
Фриштат	6334	49	100	6483
Цешин	21687	677	12554	34918
Разом	94169	1 525	45429	141123

Чеська територія: загальна кількість населення 285307:

Повіт	Поляки	Чехи	Німці	Разом
Фридек	15093	80498	11937	107528
Фриштат	69128	28054	15059	112241
Цешин	55460	5587	4491	65538
Разом	139681	114139	31487	285307

Джерело: [1, с.78].

У 1918 р. установа кордонів обох держав виявилася дуже складним завданням. Чехи прагнули до відродження держави в історичних кордонах Чеського Королівства. Поляки у визначенні кордонів із чехами ґрунтувалися на етнічних засадах, а щодо східних кордонів надавали перевагу історичному принципу.

Визначення кордонів між Польщею й Чехословаччиною від самого початку передбачало наявність спірних територій. Поза Цешинською Сілезією в гру входили також Спиш й Орава. Там навіть дійшло до збройних сутичок, які досить скоро закінчилися внаслідок порозуміння та встановлення тимчасової лінії кордонів.

Дійсність була дуже складною. У ХІХ ст. у Цешинській Сілезії, котра розташована між польськими й чеськими землями, проте фактично знаходилася під владою Австрії, утворювалася національна свідомість народу, що розмовляв локальними діалектами, котрі в одних околицях зараховано до польської мовної групи, в інших – до чеської. Схожість призводила до того, що чеські й польські впливи збігались у свідомості мешканців тих земель. З одного боку, сильно відзначалися культурні впливи Кракова, з іншого, Праги [11, с.63–64].

У Цешинській Сілезії в дні розпаду Габсбурзької монархії утворилися локальні органи влади. На початку жовтня 1918 р. польські послы священник Йозеф Лондзін, Тадеуш Регер і Ян Міхейда склали у віденському парламенті декларацію про бажання приналежності населення Цешинської Сілезії до Польщі. Після того 12 жовтня 1918 р. у Національному домі в Цешині відбулася нарада представників польських політичних і суспільно-культурних організацій. Беручи приклад з Галичини, було вирішено створити в Цешинській Сілезії організацію, яка отримає владу після розпаду Австро-Угорської імперії. Було створено Міжпартійний комітет, котрий 19 жовтня отримав остаточну назву Національна рада Цешинського князівства [11, с.64]. Цей вчинок загрожував чварами, та місцеві активісти сподівалися на взаємні поступки й компенсації [4, с.51]. 27 жовтня Національна рада організувала на ринку в Цешині народне віче, на якому сорокатисячне зібрання прийняло “Резолюцію населення Цешинської Сілезії в справі приналежності до Польщі...”, у якій говорилось: “...ми, поляки князівства Цешинського, безумовно визнаємо приналежність нашу й землі нашої до Польщі” [10, с.395]. Отже, віче висловилося за входження Цешинської Сілезії до Польщі. 30 жовтня Національна рада видала відозву, прокламацію приналежності землі цешинської до “вільної, незалежної, об’єднаної Польщі”, а також оголосила про те, що Рада обійняла

державну владу на цій території [9, с.203]. Зокрема, у ній говорилось: “Народе сілезький! Національна рада Цешинського князівства, базуючись на принципах президента Сполучених Штатів Вільсона, ... прокламує урочисто приналежність народу Цешинського князівства до вільної, незалежної, об’єднаної Польщі й обіймає над ним державну владу.

Відносно претензій чеського народу Національна рада Цешинського князівства заявляє: “...питання щодо встановлення остаточної границі між обома братніми народами – польським і чеським – залишити на розгляд урядів: польського у Варшаві, та чеського в Празі, у тому глибокому переконанні, що ті уряди при визначенні кордонів будуть керуватися значною перевагою народу та бажанням населення” [5, с.5].

У ніч з 31 жовтня на 1 листопада 1918 р. група польських офіцерів і підофіцерів цешинського гарнізону під керівництвом поручика Клеманса Матусіка захопила місто з найближчою околицею. Безкровний військовий переворот уможливив перехід влади до Національної ради, унаслідок чого старости бельські й цешинські, а також міські ради Бельська та Цешина змушені були підпорядкуватися Національній раді. У перший тиждень листопада вона встановила адміністративний контроль над повітами Бельським, Цешинським і значною частиною повіту Фриштацького.

Чеські діячі виступили з претензіями до території Цешинської Сілезії як історичної частини земель Корони св. Вацлава. 29 жовтня чехи утворили в польській Оставі Земський національний комітет Сілезії, який отримав владу над Фридецьким повітом, до якого польська сторона не висувала значних претензій.

5 листопада 1918 р. було укладено договір між польською місцевою Національною радою й чеським Національним комітетом, на основі якого Цешинську Сілезію поділено за етнічним критерієм: територія, де мешкало польське населення, відходила до Польщі, а території, заселені чехами, – до Чехословаччини. Проте президент Масарик і прем’єр Крамарж мали дещо інші плани. Передусім бралися до уваги природні багатства (головним чином, вугілля) тієї землі, а також історичні традиції [8, с.76].

Поляки отримали владу над повітами: Бельським, Цешинським, Фриштацьким, котрі становили близько 76% території колишнього князівства, з населенням, де мешкало 76% поляків. Чехам залишився повіт Фридецький і частина повіту Фриштацького. Порозуміння мало тимчасовий характер, залишаючи остаточне розв’язання проблеми за урядами в Празі й Варшаві. Польський уряд затвердив порозуміння, котре відповідало концепції встановлення південного кордону на етнічній засаді.

Чехословацький уряд не визнав цього порозуміння, посилаючись на засади єдності земель Корони св. Вацлава. Апелюючи при цьому до історичного й економічного аргументів, стверджуючи, що новостворена республіка не буде здатна до життя без карвінського вугілля. Не без уваги залишився також той факт, що на спірній території проходила єдина залізниця, яка сполучала Чехію зі Словаччиною. З плином часу Прага щораз нав’язливіше почала домагатися приналежності цілої Цешинської Сілезії по річці Бялка до Чехословаччини.

Відмінним, у тоні, від чеських декларацій був виступ Апджея Морачевського до народу польського, виголошений 19 листопада 1918 р. на засіданні Ради Міністрів. Польський прем’єр декларував у ньому бажання покладатися в стосунках Польщі із сусідами на співпрацю й взаємну довіру. Проте ті декларації не могли змінити атмосферу на лінії Варшава – Прага [12, с.15].

25 листопада 1918 р. Національний комітет Сілезії вказав на порушення поляками листопадового договору, звертаючись із закликом до чеського уряду здійснити облогу Цешина чеськими військами та військами коаліції. 30 листопада чеський консул при Польській ліквідаційній комісії в Кракові Кароль Лохер вручив ноту чехословацького уряду, де стверджувалося, що чехословацький уряд не визнає угоди 5 листопада й вимагає визнання польською стороною права чехів на зверхність над усією Цешин-

ською Сілезією. Таку саму ноту Лохер вручив 2 грудня 1918 р. міністрові закордонних справ Польщі Леонові Василевському.

У той час у Варшаві прийнято рішення про відправку до Праги делегата – Романа Вегнеровича, котрому доручено створення польської політичної місії й організації канцелярського консульства. Віце-міністр Титус Філіпович надав усну інструкцію, згідно з якою Р.Вегнерович мав у Празі підняти питання щодо встановлення дипломатичних стосунків, а також обговорити питання Цешинської Сілезії. Польський делегат мав розмову із чеськими політиками 22 листопада, а 24 листопада – з прем'єром Каролем Крамаржем. Проте Р.Вегнерович зустрівся із застережною позицією чехів, котрі не визнавали уряду у Варшаві й підкреслювали своє визнання польського Національного комітету в Парижі. Чехи закидали полякам надмірні територіальні претензії за рахунок Чехії й Росії, підкреслюючи, що уряд не погодиться на ситуацію, створену Національною радою Цешинського князівства, і підтримає постулати Земського національного комітету Сілезії щодо військової окупації Цешинської Сілезії. Результатом зустрічі Р.Вегнеровича з Крамаржем стало унеможливлення через чеську політику проведення розмов з поляками в тій площині. Під час перебування в Празі Р.Вегнерович налагодив контакти з представниками англійської, французької та італійської місії. Враження від тих зустрічей підтверджували думки польського представника у Відні Хабіхта котрий звертав увагу на дипломатичну діяльність Едварда Бенеша в Парижі, її антипольську спрямованість, а також прихильність Антанти щодо чеських територіальних претензій [12, с.14–15].

Коли протягом грудня Ю.Пілсудський намагався порозумітися з Т.Масариком, той був для польського посла невлотимим. Насправді Т.Масарик не визнавав тоді офіційно (подібно, як й Антанта) Річ Посполиту, представлену Ю.Пілсудським, обгрунтовуючи це тим, ніби легальна польська влада – Польський національний комітет Р.Дмовського. Чехи неохоче сприймали ідею “великої Польщі”, що простягалася далеко на схід і на захід, оскільки бачили тільки себе регіональним лідером у Центрально-Східній Європі [8, с.76–78].

Слід також звернути увагу на відмінну ситуацію, у якій на порозі незалежності знаходились обидві держави. Визнання з боку Антанти чехословацької держави та прав на встановлення історичних кордонів яскраво контрастувало з міжнародною ситуацією Польщі, що відроджувалася. Небажання Антанти визнавати уряд і державу на чолі з Ю.Пілсудським, а також відсутність чітких кордонів створювали ситуацію для використання на міжнародній арені чехів проти Польщі [12, с.24].

Спроба залагодження конфлікту була здійснена в кінці грудня 1918 р. Напів-офіційна польська делегація під керівництвом Станіслава Гушовського, котра везла листи маршала Ю.Пілсудського до президента Т.Масарика з пропозицією створення мішаної польсько-чеської комісії, закінчилася невдачею. Т.Масарик у новорічній відозві зажадав виведення польських військ із Цешинської Сілезії. Уряд у Празі вважав, що до розгляду питання приналежності Цешинської Сілезії на Паризькій мирній конференції не можна визнавати приналежність цієї території до якоїсь з держав [11, с.66].

26 листопада польська влада оголосила вибори до сейму й визначила їх на 26 січня 1919 р. Серед виборчих округів значилася Цешинська Сілезія. Проведення виборів польською владою до Установчого сейму на терені Цешинської Сілезії, контрольованої Національною радою, означало для чеської влади безпідставну узурпацію поляками прав на Цешинську Сілезію. Чехи вважали, що вибори будуть неофіційним плебісцитом і Польща в результаті здобуде потужний козир [11, с.66].

Національна рада Цешинського князівства вже 20 січня 1919 р. не мала сумніву, що наближення виборів до сейму схиляло чехів до певних рішень. У депеші, направленій того ж дня до Президії Ради Міністрів у Варшаві, звертала увагу на те, що в остравській околиці зосереджуються великі військові сили, а також на прибуття транспорту з

амуніцією. Той факт мав би свідчити про певні наміри чехів, котрі щонайменше хочуть унеможливити вибори в Заглед'ю [7, с.33].

З військового погляду Цешинська Сілезія становила особливий військовий округ на чолі з полковником Латініком, який належав до Генерального округу в Кракові. У його розпорядженні були незначні сили. На кінець грудня 1918 р. вони заледве склали 4 батальйони піхоти, 2 ескадрони кавалерії й 1 батарею артилерії. Великі гарнізони знаходились у Цешині, Богумені й Фриштаді; слабші – у Даброві, Сухей, Точановічах; дрібні польські частини знаходилися в Джеджицах, Сковчові і Бельську [11, с.67].

Чехи, будучи не в змозі отримати офіційного меморандуму окупації Цешинської Сілезії, вдалися до містифікації, використовуючи перебування в Празі військових представників Антанти. Незаконно була сформована “Міжсоюзна комісія”, до складу якої ввійшли: майор Кросфілд (британський офіцер), майор Носеда (офіцер Італії), майор Мандхют і підполковник Джілайн (французькі офіцери), поручик Восек і поручик Кармазін (американські офіцери), а також професор Коернер [11, с.67].

Одночасно чеське Міністерство національної оборони видало наказ, який визначав мету й обсяг роботи. Основною метою було захопити залізничну лінію Кошице–Богумін, як мінімальна мета окупації встановлено лінію по річці Вісла. Спершу початок дій призначено на 19 січня 1919 р., але з ініціативи Т.Масарика затримано виконання наказу й 2 січня намічено новий термін – 23 січня 1919 р.

Командувати операцією захоплення Цешинської Сілезії мав французький офіцер підполковник Джілайн, котрий відмовився офіційно обійняти командування, стверджуючи, що Франція не воює з Польщею. У тій ситуації формальне командування обійняв чеський офіцер підполковник Шнайдерек, але фактично діями керував підполковник Джілайн.

Прийнятий підполковником Джілайном і підписаний Шнайдерек план передбачав рух військ з Фридка через Пшелеч Яблонківську, а також з Моравської Острави в напрямку Цешина й далі на Сковчов. З Моравської Острави виходила додатково допоміжна ударна група вздовж залізничної лінії на Жебжидовіце.

Польська сторона до попередніх чеських дій не була готова. Рух чеських військ вважала за демонстрацію сили, а не реальну загрозу, про що могла свідчити оцінка Міністерства закордонних справ: “Чехи не мають наміру порушувати кордони в Цешинській Сілезії, концентрація їх сил є тільки демонстраційна” [11, с.68–69].

23 січня 1919 р. близько 10.00 у Цешині в полковника Латініка з'явилася самозвана “Міжсоюзна комісія” з вимогою виведення до 13.00 польських військ із Цешинської Сілезії аж по лінію р. Бялки. Полковник зажадав часу на узгодження з польською владою. Погоджено, що відповідь буде надана о 13.00. Комісія покинула Цешин об 11.00. Депеша Латініка через Національну раду Цешинського князівства об 11.20 відправлена до польського Головного командування. Відповідь, котру отримано о 12.30, була такою:

- 1) не відступати, на насильство відповісти силою;
- 2) офіцерів коаліції скерувати до Варшави [11, с.71].

Поінформований про ситуацію міністр закордонних справ Польщі І.Падеревський негайно, ще 23 січня, скерував телеграму до празького Міністерства закордонних справ, протестуючи проти порушення угоди, укладеної між Національним комітетом Сілезії й Національною радою Цешинського князівства, визнаної польським урядом, за якою він представляє цю територію: “Протестуючи проти акції панів офіцерів, що належать до збройних сил Антанти, котрі замість звернутися до польського уряду вирішили зайнятися роздаванням наказів безпосередньо місцевим владам, спричиняючи в такий спосіб зародження неприязні між двома країнами, котрі мають ряд державних інтересів, щоб залишитися приятелями” [11, с.72]. Проте чехи не були зацікавлені в

офіційному розслідуванні діяльності самозваної “Міжсоюзної комісії”, у результаті якої чехословацькі війська розпочали військові дії в Цешинській Сілезії.

Таким чином, будь-які спроби вирішення конфлікту мирним шляхом зазнали невдачі, оскільки Цешинська Сілезія була важливою стратегічною територією як для Чехословаччини, так і для Польщі, яку жодна з країн не хотіла втрачати. У зв'язку із цим 23 січня 1919 р. розпочалася збройна боротьба між Чехією та Польщею за Сілезію.

1. Sprawa Śląska Cieszyńskiego. Pertratacje w SPA. – umowa i jej wykonanie. Premówienia I. J. Paderewskiego. / bruliony / Oświadczenia, sprawozdania, korespondencja. VII. XI. 1920 // Archiwum Akt Nowych w Warszawie, zespół : Archiwum I. J. Paderewskiego. – Т. 928. – С. 78.
2. Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до XX ст.). Курс лекцій : навчальний посібник / [В. І. Яровий, П. М. Рудяков, В. П. Шумило та ін.]. – К. : Либідь, 2001. – 632 с. – ISBN 966-06-0208-1.
3. Кірсенко М. В. З історії чехословацьких планів щодо України наприкінці 1918 р. / М. В. Кірсенко // Наукові Записки / Нац. ун-т “Києво-Могилянська академія”. – К., 1998. – Т. 3 : Історія. – С. 130–133.
4. Кірсенко М. В. Україна і польсько-чеські відносини 1918–1920 років / М. В. Кірсенко // Наукові Записки / Нац. ун-т “Києво-Могилянська академія”. – К., 1999. – Т. 14 : Історія. – С. 50–64.
5. Dabrowski W. Kwestja Cieszyńska. Zbiór dokumentów z okresu walki o Śląsk Cieszyński 1918–1920 / Dabrowski Włodzimierz. – Katowice, 1923. – 96 s.
6. Giza A. Stosunki polsko-czeski 1795–1920 / Giza Antoni. – Szczecin : Wydaw. Naukowe US, 1995. – 209 s.
7. Kamiński M. Kazimierz. Konflikt polsko-czeski 1918–1921 / Kamiński Marek Kazimierz. – Warszawa : Wydaw. Neriton Instytut Historii PAN, 2003. – 476 s. – ISBN 83-88973-05-3.
8. Serwatka T. Polacy i Czesi dziesięć wieków sąsiedztwa / Serwatka Tomasz. – Nowa Ruda : Ziemia Kłodzka, 1998. – 127 s. – ISBN 83911023702.
9. Śląsk Cieszyński Srodowisko naturalne Zarys dziejów Zarys kultury materialnej i dochowej Macierz Ziemi Cieszyńskiej / [całość do dr. przygot. Władysław Sosna]. – Cieszyn : Macierz Ziemi Cieszyńskiej, 2001. – 419 s. – ISBN 8388271075.
10. Stepniak A. Kwestia narodowa a społeczna na Śląsku Cieszyńskim pod koniec XIX i w początkach XX wiku (do 1920 roku) / Stepniak Andrzej. – Katowice : Śląski Instytut Naukowy, 1986. – 471 s. – ISBN 8370080227.
11. Stosunki polsko-czesko-słowackie 1918-2005 / [pod red. Janusza Gmitruka i Andrzeja Stawarza] ; Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, Muzeum Niepodległości, Zakład Historii Ruchu Ludowego. – Warszawa : Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, 2006. – 320 s. – ISBN 8360093253.
12. Szczepańska A. Czechosłowacja w polskiej polityce zagranicznej w latach 1918–1933 / Szczepańska Anna. – Szczecin : Wydaw. Naukowe US, 2004 – 265 s. – ISBN 8372414025.

In the article was made the attempt to solve the problems and aims of Polish-Czechoslovak conflict, which appeared, when the borders of two new countries Poland and Czech were made. The subject of this conflict was to what of two countries should belong the territory of Cieszynska Silesia, Spis and Orava.

Key words: Czechoslovakia, Poland, Czech, Cieszyn Silesia, Polish-Czechoslovak border conflicts, National Council of the Duchy of Cieszyn, Zemsky National Committee of Silesian.

УДК 94 (477.85) “1918/1940”

ББК 63.3 (4 УКР-4 ЧЕН) 613/624

Олександр Руснак

РЕАЛІЗАЦІЯ ПОЛОЖЕНЬ РУМУНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ В ПІВНІЧНІЙ БУКОВИНІ ТА ХОТИНЩИНІ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

У статті йдеться про реалізацію положень аграрної реформи 1920–1921 рр. в Північній Буковині та Хотинщині. На основі широкого кола джерел робиться спроба аналізу її основних етапів.

Ключові слова: сільське господарство, аграрна реформа, селяни, земля, наділ.

Найменш дослідженим аспектом румунської аграрної реформи 1920–1921 рр. у Північній Буковині та Хотинщині є втілення її положень у життя. Зокрема, серед радянських науковців найбільш ґрунтовно проблемою займалися: В.Малійський [49], В.Лит-

винов [47; 48] і С.Кобиляцький [46]. Проте в силу того, що румунська аграрна реформа передбачала наділення землею селян, а це суперечило більшовицькій формулі про ліквідацію приватної власності на землю, радянські науковці змушені були робити наголос на недоліках, зловживаннях і прорахунках у діях чиновників з проведення реформи. Зарубіжні історики, навпаки, схвально відгукувалися про неї. Так, у роботах А.Кардаша [54], Ф.Добоша [56] і Д.Шандру [58] відзначалися її прогресивність і необхідність. Що ж до вітчизняної історіографії, то автори праць “Буковина: історичний нарис” [42] і “Хотинщина: історичний нарис” [44] лише оглядово торкалися проблеми й не підвели ризику в дискусії. Саме тому в розвідці автор ставить за мету проаналізувати реалізацію положень селянської реформи. При цьому основний акцент робиться на використанні спогадів очевидців, неопублікованих раніше джерел з фондів Державного архіву Чернівецької області, Національного архіву Румунії (дирекція Сучава) та матеріалів тогочасної періодики.

Аграрна реформа в Північній Буковині та Хотинщині пройшла кілька етапів: створення установ, на які покладалися функції відчуження земель у великих земле-власників, церков, монастирів та іноземних громадян і передачі їх малоземельним або безземельним селянам; опис великих маєтків і викуп надлишкових земельних площ; складання реєстрів претендентів на додаткові, повні, колонізаційні наділи й отримання ними земельної власності.

Потрібно зазначити, що не завжди в Північній Буковині та Хотинщині все відбувалося в рамках закону. Без опису таких зловживань характеристика аграрної реформи була б неповною. Тому розглянемо найбільш значущі з них, що були відображені в скаргах на дії членів комісій і збереглися в архівних документах, а також публікувалися в тодішніх місцевих газетах. На жаль, у зв'язку з нестачею джерел щодо багатьох населених пунктів не можливо визначити їх відсоток.

Найчастіше поміщики, аби уникнути відчуження своїх маєтків, намагалися завчасно продати їх за вигідною для себе ціною, приховати справжні розміри своїх землеволодінь чи розподілити між родичами [46, с.42]. Так, поміщик Любомирський на Путильщині приховав понад 160 га; поміщик Вайслер Зайде володів 454 га [13, арк.3, 5, 23], а в повідомленні до окружної аграрної комісії показав лише 279 га [24, арк.1–5]. Між близькими родичами були розподілені землі поміщиків у Дорошівцях [12, арк.5–6], Малятинцях [14, арк.68], Михальчі та Маморниці [15, арк.16]. Також поміщики намагалися відтягнути строки відчуження. Тому маєтки Бернарда Корна, Маркуса Грейфера, Марка Куріша довго залишалися недоторканими [46, с.43].

Поширеною формою протидії землевласників відчуженню було оскарження дій аграрних комісій різних рівнів. Такі судові процеси інколи тягнулися роками, а селяни тим часом не могли отримати землю й змушені були платити поміщикам орендну плату за користування нею. Серед них родина поміщика Владислава Ромашкану (комуна Стальнівці), якому станом на 1918 р. належало понад 700 га землі [33, арк.3]. Хоч після розгляду справи в суді й винесення рішення 1930 р. у Ромашканів забрали все згідно із законом, проте до того часу маєток не було розподілено між мешканцями села [33, арк.15]. Судова тяганина із цього питання тривала ще до 1934 р., але рішення не було змінене [33, арк.32].

Траплялися й випадки відвертого свавілля. Зокрема, у Перківцях на Хотинщині повітова аграрна комісія законно відчужила в поміщика Барака 48 га орної землі й передала селянам, але після того, як вони зорали її, засіяли й виростили врожай, поміщик прогнав їх із землі, а врожай забрав [17, арк.3]. У Репужинцях окружна комісія 1925 р. відчужила в поміщика Баумана 195 га землі. З них 66 га відійшло державі та на різні потреби громади. Решта ж була наділена селянам, але протягом 10 років поміщик не допускав їх до неї [46, с.43].

У 1921 р. мешканці комуни Вашківці, незадоволені темпами проведення реформи, подали скаргу в особливий відділ сигуранци у Вижниці. У ній говорилося, що комісія навмисне затримувала роботи з укладання списку на наділення, а один з її членів (священик Мікітович) заявив: “Треба кілька років для цієї справи” і “селяни ще почекають” [4, арк.1].

У комуні Вовчинець Серетського повіту 1925 р. теж стався прикрий випадок, коли голова місцевого аграрного комітету першої інстанції і, водночас, місцевий примар, спільно з колишнім повітовим агрономом, дозволив дуже багатьом незаконно здати до земельного фонду свої наділи (низької якості) і натомість отримати значно кращі угіддя [27, арк.1].

Траплялися випадки, коли змінювалися або скорочувалися списки на наділення, зменшувався розмір земельного фонду для передачі селянам. Так, у Вербівцях право на одержання наділів мали 278 чоловік, але їм виділили лише 38 га (з них 10 га отримали ті, хто не мав на це права). А землі поміщиків Коппеля (191 га) та Лісковацької (145 га) у цій комуні залишалися не відчуженими [31, арк.1–2].

У комуні Онут фонд для наділення “скоротився” в 3 рази. Перед реформою тут обіцяли розподілити 82 га, а насправді вийшло лише 25 га [1, с.2]. Селянам Маморниці було обіцяно 300 га орної землі поміщика Гольднера, а наділено лише 2,5 га, відібраної в церкви. У Шипинцях обіцяли надати в користування селянам 150 га, а вийшло тільки 25 га [2, с.1].

Зафіксовано випадки, коли подібне “скорочення” списків на наділення, складених місцевими аграрними комісіями, відбувалося в комісіях вищих рівнів. Наприклад, у комуні Котелево спочатку право отримати землю дістав 461 селянин, а після затвердження залишилося лише 153. У Владичній було внесено до списків на отримання землі 414 голів сімей, а залишилося 335 [46, с.45].

Допускалися й інші види фальшування списків. Зокрема, замість безземельних і малоземельних селян, які потребували землі в першу чергу, записувалися заможніші. Так, у комуні Кошуляни 1921 р. місцева комісія позбавила права отримати першочергові наділи 53 родини інвалідів і вдів війни, а також дружин рекрутів. У їх скаргі сказано, що через нестачу землі вони неспроможні утримувати сім’ї, а поміщицькі землі переходять “тим людям, які мають силу та достатньо своєї землі”, тож “бідним доводиться помирати з голоду” [46, с.45]. А в комуні Новоселиця Хотинського повіту сім’ї семи загиблих на фронті отримали землю далеко від дому (в комунах Ленківці, Атаки, Коболчин тощо) [28, арк.9]. Там само, в Новоселиці, хтось із місцевих жителів підробив документи про інвалідність й отримав наділ кращої якості [28, арк.3].

Заслуговує аналізу відчуження та розподіл земель поміщика Георгія Василька. Згідно з даними перевірки 1933 р., за рішенням окружної аграрної комісії в грудні 1922 р. з його маєтностей у Шепоті й Берегометі планувалося відчужити 1997,8 га. З них переходили селянам 937 га, до державного резерву – 292,4 га, під оренду – 697 га. Парцеляцію проведено 1924 р. Від 120 га селяни відмовилися, через те, що ці землі не були придатні для обробітки. У протоколі перевірки (1933 р.) вказано, що “наділення на маєтку Георгія Василька з Берегомета було проведено дуже погано. З цієї причини до сьогодні наділення в Берегометі не закінчене. Багато селян, які мали по 3–5 га не були занесені в список на отримання землі (хоча й мали повне право. – *О.Р.*)” [30, арк.19, 23]. Зате 142 голів сімей одержали понад норму 185,7 га, а 201 чол. дістав менше від того, що зазначено в списку. На 64,4 га. 205 чол., яких не було в реєстрі, отримали 150,9 га і лише 213 чол. були законно наділені 147 га [30, арк.28–44].

Найважче із землею “прощався” Релігійний фонд. Тоді “неможливо було знайти повіт, де не було б володіння цього величезного – ще з австрійських часів – землевласника провінції” [5, с.195]. “Без нього і його підтримки не міг обійтися ні один, який би він не був поважний і багатий, поміщик. Або дорога до його землі належала фонду,

або, наприклад, лісова вузькоколіяка” [5, с.195]. Його “лоббі”, як спочатку у Відні, так і згодом, у румунський період, у Бухаресті, особливо в “міністерствах землеробства, лісопромисловості і навіть – оборони” [5, с.195], забезпечувало недоторканність маєтків фонду ще наприкінці румунського правління в краї. Окремі судові справи тривали ще з 1938 р., як у випадку з його землями в комунах Мамаївці та Коровія в Чернівецькому повіті [32, ф. 2, 7, 9].

Проте аналіз документів показав, що далеко не завжди такі махінації вдавалися. Очевидно, це у першу чергу, залежало від місцевих комісій і рішучості селян відстоювати свої законні права на землю. Поряд із порушеннями, на яких наголошували радянські дослідники (вони взагалі не навели жодного прикладу реалізації положень закону про реформу в межах правового поля), слід відзначити й цілком законні випадки відчуження та наділення землею в роки проведення аграрної реформи в Північній Буковині та на Хотинщині. Потрібно також зважати й на те, що іноді члени комісії не навмисне приймали помилкові рішення, проте при перевірках їх пізніше виправляли. Наведемо декілька прикладів.

Одним із великих поміщиків краю, який мав землі у Вижницькому й Заставнівському повітах, був Марку Фішер з Іспаса. У його маєтностях було понад 1800 га землі. З них по комунах: Бабине – 131 га, Борівці – 49 га, Калинівка – 98 га, Киселів – 149 га, Іспас – 1134 га, Мигове – 11 га, Прилипче – 298 га. Перевіркою було встановлено, що всі ці землі належали одному власникові. У результаті проведення реформи в нього забрали повністю маєтки в Бабиному, Борівцях, Калинівці, Киселеві та Миговому. Частково відчужили площі в Іспасі та Прилипчому, залишивши там по 352 і 91 га, з яких орної землі – 250 га [32, арк.41], як того вимагав аграрний закон для Буковини [37, р.169].

Також у рамках закону відбулося відчуження у великого землевласника Олександра Фішера із Стефанештів. До реформи він мав усього 327 га орної землі в комунах Бабине й Прилипче. Після її проведення йому залишили 207 га (як і слід було) [37, р.169], а 120 – перейшло у фонд реформи для малоземельних і безземельних селян [32, арк.65, 69].

Через те, що Мельцер Коппель з Мигова ще з-перед війни не займався сільським господарством, а комерційною діяльністю, у нього забрали весь маєток площею 8 га орної землі разом із будинком і господарськими будівлями [16, арк.1].

Без зауважень відбулося відчуження землі й у багатьох землевласників на Хотинщині, яким дозволялося мати не більше 100 га орної землі [52, р.5–12]. Так, маєток Олени Яворовської в Пашківцях скоротився з 176 га до 100 га (на 76 га) [19, арк.2]. Спочатку комісія залишила Яворовській зайвих 8 га, але перевірка це виявила й зобов’язала її звільнити ділянку або внести орендну плату за її використання [34, арк.35]. У Пашківцях землею володіли також поміщики з комун Толбурень і Каплівка. У них забрали понад 130 га [19, арк.2]. У тій самій комуні кілька заможних селян мали по 50–60 га орної землі, які не підлягали відчуженню (менше 100 га), тому їх реформа не зачепила [19, арк.2]. У Ширівцях з тієї ж причини ні один землевласник не потрапив під відчуження [10, арк.1].

Розглянемо ряд прикладів відчуження церковних земель. У церкв забирали всі площі, за винятком наділів священика, диякона (де був) і дяка [37, р.1181]. Як правило, разом вони налічували 18 га орної землі. У комунах Малинці [18, арк.13] та Шилівці до реформи церква мала по 72 га, а після відчуження залишилося по 18 га [20, арк.3]. У Ширівцях у церкві було 37 га, залишили 18 га [10, арк.1]. У Стальнівцях – 39 га [21, арк.2], 18 залишилось [11, арк.2]. У Малинівці – 35 га, 18 га забрали [9, арк.1]. У Ставчанах – 35 га, залишили 18 га [26, арк.1]. У Пашківцях [19, арк.2] і Синджері [7, арк.1] (тепер – Жилівка – *О.Р.*) – 36 га, забрали 18 га. У комуні Хрещатик на Буковині церква втратила 13 з 25 га землі [23, арк.4].

Великі земельні ресурси на Хотинщині до реформи мав афонський монастир “Ватопед” [9, арк.1]. Можна припустити, що свої маєтки тут він отримав ще в період правління Штефана III Великого в Молдавському князівстві у другій половині XV ст. Адже, будучи захисником православ'я від турків, він постійно дбав про монастирі на Афоні, жертвуючи великі суми грошей на їх утримання й розбудову [51]. Відомо також, що ряд монастирів Афону отримав землі від господаря на території Молдавського князівства. Серед них був і один з найбільших і найдавніших – “Ватопед” [57]. Проте румунська аграрна реформа передбачала відчуження всіх без винятку земель закордонних монастирів, тому в 1922–1924 рр. маєток “Ватопеда” в комуні Малинівка (402 га орної землі) перейшов до Державного земельного фонду [9, арк.1].

Одним з найбільших власників орної землі на Хотинщині було промислове товариство “Зарожань” (цукровий завод у комуні Зарожани). Тільки у Ставчанах воно мало 582 га [26, арк.1], у Лівинцях – 1525 га [6, арк.31], у Синджері (Жилівці) – 326 га [7, арк.1] і в самих Зарожанах – 405 га [25, арк.30]. Оскільки не було заняття сільським господарством основним видом діяльності товариства, практично всі його орні землі (за винятком кількох гектарів) були відчужені до Державного земельного фонду.

Інколи бували випадки, коли комісії першої інстанції помилялися в підрахунках, але пізніше їх виправляли окружні або повітові. Зокрема, у Давида Фішера в Киселеві було 130 га орної землі, а місцева комісія замість 28 га відчужила лише 6 га [32, арк.75]. Окружна комісія при перевірці виявила помилку й призначила забрати ще 22 га [32, арк.77]. В Адольфа Фішера в тій самій комуні мали відчужити 34 га із 160 га орної землі, які йому належали, а місцева комісія забрала лише 5 га. Помилку згодом було виправлено, і поміщик утратив ще 29 га [32, арк.80].

Траплялися й курйозні випадки, коли селяни скаржилися, що давали хабарі членам комісій за “зайві” 1–2 га землі, але землю не отримували й гроші ніхто не віддавав назад. Так було в комуні Новоселиця Бричанської волості Хотинського повіту [39, р.73]. Селянин Анатолій Сардарі скаржився 1933 р. до повітової палати землеробства, що напередодні наділення дав при свідках члену місцевої аграрної комісії Іванові Волощуку хабар у розмірі 750 леїв за те, щоб той відвів йому на 1 га землі більше, ніж дозволено. Проте землі не отримав і хотів повернути свої гроші [28, арк.14].

Як стосовно відчуження, так і стосовно наділення все могло відбуватися в рамках закону. Наведемо процедуру розподілу земель у комуні Магала Чернівецького повіту. Із земельного фонду там виділено: місцевій школі – 6 га, для створення дослідної ділянки – 2,5 га, під дороги – 6,5 га, дяку й паламарю, відповідно, по 3 й 1 га, селяни ж отримали наділи площею від 0,15 до 1 га. Лише через порівняно малу площу земельних ресурсів комуні й велику кількість населення, селянські наділи виявилися дуже дрібними [29, арк.16].

У Стальнівцях землю отримав 331 чол., причому максимальний наділ складав 2,5 га [22, арк.15]. Загальна площа селянських наділів – 428 га. На агрономічний пункт виділено 40 га, зоотехнічний – 20 га, шкільний наділ складав 2 га, 93 га засаджено лісами, а на потреби громади виділено 12 га. Усього ж тут розподілено 595 га [11, арк.3]. Більшість відчужених земель перейшла у власність селян.

Пашківська комісія розподілила 218 га орної землі між 155 землеробами. Як і в інших селах, наділи були від 0,5 до 2,5 га [19, арк.3]. У Шилівцях, із земель комуні, 39 чол. отримали по 2 га, а 8 га виділено на інші потреби [20, арк.4]. При цьому багато селян із Шилівців погодилися перейти на розподілені угіддя в сусідніх комунах.

У Ширівцях наділи до 2 га [10, арк.2] роздали 237 приватним власникам. 2 га – школі, по 1 га – сільській примарії, на дороги й цвинтар і кількості квадратних метрів – під жандармський пост і кладовище для тварин. Загалом розподілено приблизно 240 га [10, арк.34]. У Синджері (Жилівці) 179 місцевих селян отримали ділянки площею до

2 га [7, арк.2]. Ставчанська комісія наділила по 0,5–2,5 га 287 осіб [26, арк.1, 11]. У Малинцях – 322 чол. [18, арк.14]. Усі отримали землю до 1927 р. [26, арк.489].

Показово, що до реформи в комуні Зарожани більшість селян (261 чол.) мали наділи до 2 га, 119 – були взагалі безземельними, а згідно із законом про аграрну реформу вони змогли отримати наділи, які для багатьох стали порятунком від голодної смерті у важкі післявоєнні роки [25, арк.61].

Одні з найбільших наділів (до 3 га) отримували селяни комуні Лівинці, де між ними розподілено 507 га. Крім того, 55 га віддали на потреби громади, у резерви, під засадження лісом, а також кілька гектарів було визнано непридатними для ведення сільського господарства [6, арк.32].

У комуні Малинівка розподілу підлягало 438 га. Наділи площею до 2,5 га дісталися 205 головам сімей (усього 315 га) [8, арк.1], 32 га виділено в резерв комуні, 11 га визнано неродючими, а трохи більше 80 га передано під колонізаційні наділи жителям Новоселиці. Потрібно додати, що колонізаційними вважалися віддалені від громади угіддя, які могли бути передані за її згодою в користування мешканцям інших сіл, де не вистачало землі [37, р.1183]. Тож, усупереч усталеній у радянській історіографії думці [48, с.58], колоністами були не лише румуни зі Старого Королівства, а, як у цьому випадку, і селяни із сусідніх населених пунктів Буковини й Бессарабії. Аналогічно й при розподілі фонду реформи в Лівинцях колонізаційні наділи загальною площею понад 1000 га перейшли у власність мешканців Малинців, Зарожан, Ширівців, Шилівців, Поляни, Балківців, Данківців [6, арк.33]. Колонізаційні наділи до 2 га із Ставчанського земельного фонду отримали жителі комун Керстенці й Довжок [26, арк.2], а із Синджерського (Жилівського) – селяни Круглика й Білівців [7, арк.2]. Землеробам із Стальнівців, яким не вистачило угідь у комуні, було передано 291 га колонізаційних наділів з відчуженої землі поміщика Никодима Крулки в Корестауцах Бричанської волості (нині – Республіка Молдова. – *О.Р.*) [21, арк.3].

Якщо в комунах Північної Буковини в більшості випадків відсутні справи стосовно проведення аграрної реформи й, через це важко визначити точне співвідношення законних і незаконних операцій із землею, то на Хотинщині порушень значно менше.

До реформи, за скромними підрахунками, поміщики мали “коло половини всієї землі” [3, с.1154] краю. Г.Піддубний стверджував, що найбільше землі було у власників наділів площею від 5 до 1000 га. Вони обробляли 81,63% земель Буковини. Ці площі були розподілені між 18 тис. дворів. 125 найбільших власників мали у своєму розпорядженні понад 1000 га, а разом – 433000 га, тобто 40% усієї землі [50, с.164]. На Хотинщині в 1905 р. селянські господарства з площею землі до 2 га становили 10,9%, 2–5 га – 82,5%, 5–10 га – 6,4%, 10–20 га – 0,1%, 20–50 га – 0,1% [42, с.109]. Перед Першою світовою війною поміщикам, монастирям, казні належало в повіті 46% усієї землі, решта – селянам [42, с.109].

На Буковині, станом на 1929 рік, усього відчужено понад 800 [40, р.9] маєтків загальною площею 75,967 га [36, р.86]. Серед них 41,994 га у 235 поміщиків, 27,572 га в Релігійного фонду, решта – у церков, шкіл та ін. [40, р.8]. З них 42,832 га розподілено між 76,911 осіб. На 33,135 га із відчужених відкрито пасовиська, висаджено комунальні ліси, збудовано дороги та ін. 5,692 селянина через нестачу землі й велику густоту населення залишилися без наділів [36, р.86].

На Хотинщині не наділений не залишилося. Хоча б невеличкі ділянки, але дістали всі, хто мав на те законне право [36, р.86]. Під відчуження потрапили 511 маєтків, загальною площею 152,184 га [53, р.9] (за іншими даними 153,921 га) [55, р.352]. Право на наділ мали 50104 чол., які одержали 91,535 га [53, р.9]. Решта землі теж була відведена на різні потреби, як і на Буковині.

Наслідком роботи аграрних комісій стало те, що станом на 1930 р. з 303,771 га орної землі Хотинського повіту 97,7% перебували у власності дрібних власників і лише

2,24% належало поміщикам [38, р.219]. У Чернівецькому повіті, де орної землі було 119,682 га, це співвідношення становило 88,59% і 11,41% на користь селян [38, р.129]. у Сторожинецькому – 87,96% і 12,04%, а оброблювані угіддя склали 80,018 га [38, р.424]. Тобто у всіх повітах почало домінувати селянське землеволодіння, у той час як перед реформою було навпаки.

Для порівняння наведемо дані по інших західноукраїнських землях, де в міжвоєнний період відбувалися подібні реформи в аграрному секторі. У Східній Галичині та Західній Волині під владою Польщі на 1935 р. площі великих землеволодінь скоротилися лише на 23%, що практично не змінило ситуації [45, с.226]. А група найбільших землевласників навіть у 1930-х рр. займала 52,6% сільськогосподарських угідь [43, с.132]. На Закарпатті під владою Чехословаччини до 1936 р. між 34,2 тис. селянських господарств було розподілено 28,9 тис. га [45, с.228], тобто середній наділ складав менше 1 га. Дрібне селянське землеволодіння навіть після реформи там посідало лише 26% орних площ [45, с.228]. За 10 років, протягом яких тривала реформа, лише 10521 чол. із 17000 бажаючих змогли отримати землю [41, с.12–13].

Отже, наведені вище приклади яскраво свідчать, що загалом у досліджуваному регіоні положення реформи виконувалися. Концепції дослідників радянської доби, які вважали румунську аграрну реформу грабунком селян і піддавали її нищівній критиці, не знаходять підтвердження.

Так, селяни Північної Буковини й Бессарабії потребували більше землі, ніж їм дісталось в результаті проведення реформи, але, попри порушення, тисячі безземельних і малоземельних жителів краю були врятовані від голодної смерті, коли дістали хоч і невеличкий, проте власний окремий наділ. Часто ми недооцінюємо значення землі для селян у той час. Потрібно пам'ятати, що інших способів заробити “шматок хліба” було обмаль.

Аграрне перенаселення не дало змоги повною мірою забезпечити селян землею. Адже навіть просте зіставлення кількості сільського населення, яке практично повністю працювало на землі, та орних площ Чернівецького, Сторожинецького й Хотинського повітів (частини тогочасних Радівецького, Сіретського, Дорохойського повітів, що входять нині до території Чернівецької області, не враховуються, оскільки неможливо виокремити по них дані) показує, що на 1 особу припадало приблизно 0,7 га, але навіть якби під сільськогосподарські угіддя відвели тоді всі площі повітів (включаючи ліси, водойми, пасовиська, гірську місцевість, що зробити неможливо!), то все одно вийшло б трохи більше 1 га на 1 чол. Вирішити повністю проблему нестачі землі в тих умовах не було змоги.

Попри певні зауваження, усе ж слід віддати належне аграрній реформі, оскільки співвідношення поміщиків і дрібних землевласників змінилося на користь останніх. Десятки тисяч селян отримали землю.

1. Боротьба. – 1927. – Ч. 6. – 10 лип. – С. 2.
2. Боротьба. – 1928. – Ч. 11. – 29 квіт. – С. 1.
3. Грігоровіч Г. Буковинське селянство в ярмі: уривок / Г. Грігоровіч // Бажаємо до України! – Одеса : Маяк, 2008, спр. 1144–1163.
4. Інформаційне повідомлення особливого відділу сигуранци м. Вишніця про незадоволення населення комуні Вашківці роботою комісії по проведенню аграрної реформи // ДАЧО. – Ф. 12, оп. 1, спр. 467. – 2 арк.
5. Кресс В. Первая жизнь: невыдуманная повесть / В. Кресс. – Черновцы : Зелена Буковина, 2008. – 292 с.
6. Плани, акти, списки та інші матеріали про наділення мешканців комуні Лівинці відчуженими у промислового товариства “Зарожань” земельними ділянками у зв'язку з аграрною реформою // ДАЧО. – Ф. 854, оп. 1, спр. 167. – 549 арк.
7. Плани, акти, списки та інші матеріали про наділення мешканців комуні Синджер відчуженими у церкви і промислового товариства “Зарожань” земельними ділянками у зв'язку з аграрною реформою // ДАЧО. – Ф. 854, оп. 1, спр. 156. – 417 арк.

8. Плани, списки, акти та інші матеріали про наділення мешканців комуні Малінешть відчуженими у монастиря і церкви земельними ділянками у зв'язку з аграрною реформою // ДАЧО. – Ф. 854, оп. 1, спр. 147. – 30 арк.
9. Плани, списки, акти та інші матеріали про наділення мешканців комуні Малінешть відчуженими у монастиря і церкви земельними ділянками у зв'язку з аграрною реформою // ДАЧО. – Ф. 854, оп. 1, спр. 128. – 231 арк.
10. Плани, списки та акти про наділення мешканців комуні Ширауць відчуженими у церкви і промислового товариства “Зарожань” земельними ділянками у зв'язку з аграрною реформою // ДАЧО. – Ф. 854, оп. 1, спр. 478. – 308 арк.
11. План, список і акт про наділення мешканців комуні Сталінешть відчуженими у церкви земельними ділянками у зв'язку з аграрною реформою // ДАЧО. – Ф. 854, оп. 1, спр. 476. – 346 арк.
12. Рішення аграрної комісії про відчуження земельних ділянок в комуні Дорошівці // ДАЧО. – Ф. 687, оп. 1, спр. 39. – 25 арк.
13. Рішення аграрної комісії про відчуження земельних ділянок в комуні Іспас // Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО). – Ф. 687, оп. 1, спр. 157. – 49 арк.
14. Рішення аграрної комісії про відчуження земельних ділянок в комуні Малятинці // ДАЧО. – Ф. 687, оп. 1, спр. 364. – 103 арк.
15. Рішення аграрної комісії про відчуження земельних ділянок в комуні Маморниця // ДАЧО. – Ф. 687, оп. 1, спр. 131. – 98 арк.
16. Рішення аграрної комісії про відчуження земельних ділянок в комуні Мигова // ДАЧО. – Ф. 687, оп. 1, спр. 294. – 37 арк.
17. Рішення аграрної комісії про відчуження земельних ділянок в комуні Перкауць // ДАЧО. – Ф. 854, оп. 1, спр. 32. – 33 арк.
18. Рішення, акти, плани та інші матеріали про наділення мешканців комуні Малинці відчуженими у церкви і промислового товариства “Зарожань” земельними ділянками у зв'язку з аграрною реформою // ДАЧО. – Ф. 854, оп. 1, спр. 480. – 896 арк.
19. Рішення, акти, плани та інші матеріали про наділення мешканців комуні Пашкауць відчуженими у поміщиків земельними ділянками у зв'язку з аграрною реформою // ДАЧО. – Ф. 854, оп. 1, спр. 350. – 46 арк.
20. Рішення, акти, плани та інші матеріали про наділення мешканців комуні Силауць (Шилівці) відчуженими у церкви і промислового товариства “Зарожань” земельними ділянками у зв'язку з аграрною реформою // ДАЧО. – Ф. 854, оп. 1, спр. 539. – 106 арк.
21. Рішення, акти, плани та інші матеріали про наділення мешканців комуні Сталінешть відчуженими у поміщиків земельними ділянками у зв'язку з аграрною реформою // ДАЧО. – Ф. 854, оп. 1, спр. 397. – 75 арк.
22. Рішення, акти, плани та інші матеріали про наділення мешканців комуні Сталінешть відчуженими у поміщиків земельними ділянками у зв'язку з аграрною реформою // ДАЧО. – Ф. 854, оп. 1, спр. 357. – 836 арк.
23. Рішення комісії з проведення аграрної реформи про відчуження земельних ділянок в комуні Хрещатик, які належали церковній громаді // ДАЧО. – Ф. 687, оп. 1, спр. 286. – 5 арк.
24. Рішення окружної аграрної комісії про відчуження земельних ділянок в комуні Іспас // ДАЧО. – Ф. 687, оп. 1, спр. 51. – 9 арк.
25. Рішення, плани, акти та інші матеріали про наділення мешканців комуні Зарожань відчуженими у церкви і промислового товариства “Зарожань” земельними ділянками у зв'язку з аграрною реформою // ДАЧО. – Ф. 854, оп. 1, спр. 95. – 302 арк.
26. Рішення, плани, акти та інші матеріали про наділення мешканців комуні Стаучень відчуженими у церкви і промислового товариства “Зарожань” земельними ділянками у зв'язку з аграрною реформою // ДАЧО. – Ф. 854, оп. 1, спр. 94. – 494 арк.
27. Скарга мешканців комуні Вовчинь Серетського повіту про зловживання членів комісії по проведенню аграрної реформи в комуні // ДАЧО. – Ф. 1240, оп. 1, спр. 227. – 5 арк.
28. Скарга мешканців комуні Ноуа-Суліца на дії комісії з проведення аграрної реформи // ДАЧО. – Ф. 854, оп. 1, спр. 572. – 16 арк.
29. Списки мешканців комуні Магала, які отримали земельні ділянки // ДАЧО. – Ф. 293, оп. 1, спр. 12. – 34 арк.
30. Справа про аграрну реформу в комуні Берегомет // ДАЧО. – Ф. 734, оп. 2, спр. 4. – 142 арк.
31. Справа про аграрну реформу в комуні Вербівці // ДАЧО. – Ф. 14, оп. 2, спр. 16. – 54 арк.
32. Справа про відчуження земельних ділянок, які належали поміщику Фішеру Марку // ДАЧО. – Ф. 293, оп. 1, спр. 11. – 111 арк.
33. Справа про нагляд за управлінням майном у маєтку, що належав поміщику Ромашкану Владиславу в комуні Сталінешть // ДАЧО. – Ф. 854, оп. 1, спр. 49. – 37 арк.
34. Справа про нагляд за управлінням майном маєтку, що належав поміщиці Яворовській Олені // ДАЧО. – Ф. 854, оп. 1, спр. 50. – 44 арк.

35. Administrația Fondului Bisericesc Ortodox a Bucovinei // Arhivele Naționale ale României. Direcția Suceava. – Fond 10. – Inventarul 35. – Dosar 28. – 17 Foi.
36. Anuarul statistic al României pe anul 1929. – București : Tipografia Curții Regale. 1930. – 392 p.
37. Codul General al României. Legi uzuale. 1913–1919. – Vol. 8 / [упоряд. та голов. ред. С. Hamangiu]. – București : Editura Librăriei Alcalay & Co. – 1242 p.
38. Enciclopedia României: Țara românească. – Vol. 2. – 755 p.
39. Împărțirea administrativă a teritoriilor alipite pe județe, plăși, voloste, notariate și comune. – București : Imprimeria Statului. – 1921. – 88 p.
40. Zece ani de viață agricolă în Bucovina // Progresul. – 1929. – № 1. – P. 6–16.
41. Божук А. В. Аграрные отношения в Закарпатье в 20-х годах XX в. : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 “История СССР” / А. В. Божук. – Ужгород, 1974. – 23 с.
42. Буковина: історичний нарис / [Василь Ботушанський, Олександр Добржанський, Юрій Макар та ін.]. – Чернівці : Зелена Буковина, 1998. – 416 с.
43. Васюта І. К. Соціально-економічні відносини на селі Західної України до возз’єднання (1918–1939) / І. К. Васюта. – Львів, 1978. – 253 с.
44. Добржанський О. Хотинщина: історичний нарис / Добржанський О., Макар Ю., Масан О. – Чернівці : Молодий буковинець, 2002. – 464 с.
45. Історія українського селянства : нариси : у 2 т. / [голова ред. ради В. М. Литвин]. – К. : Наукова думка, 2006. – Т. 2. – 653 с.
46. Кобилянський С. Д. З історії проведення аграрної реформи на Північній Буковині під час окупації краю буржуазно-поміщицькою Румунією / С. Д. Кобилянський // Минуле і сучасне Північної Буковини. – К. : Наукова думка, 1972. – Вип. 1. – С. 40–51.
47. Литвинов В. К. Аграрная реформа на Буковине во время румынской оккупации 1921–1926 / В. К. Литвинов // Тезисы докладов XIII отчетной научной сессии профессорско-преподавательского состава / Черновицкий государственный ун-т. – Черновцы, 1957. – С. 69–70.
48. Литвинов В. К. Становище селян Буковини в боярській Румунії (1918–1939) / В. К. Литвинов // Наукові записки ЧДУ. – Серія історичних наук. – Львів : Вид-во Львів. держ. ун-ту, 1956. – Т. 18. – С. 55–68.
49. Малинский В. Аграрная реформа 1918–1924 гг. в Бессарабии / В. Малинский. – Кишинев, 1949. – 144 с.
50. Піддубний Г. Буковина, її минуле і сучасне : суспільно-політичний нарис із малюнками і мапою Буковини / Григорій Піддубний. – Харків : Держ. вид-во України, 1928. – 256 с.
51. Стефан III Великий: исторические личности Карпато-Дунайского региона [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://history.blogrus.ru/post/1555/9035>.
52. Alexianu G. Legile agrare. 1917–1936. / G. Alexianu. – București : Editura Librăriei “Universala” Alcalay & Co. – 231 p.
53. Ambrojevici T. Monografia agricola a județului Hotin / T. Ambrojevici, A. Potlog. – Câmpina : Tipografia și legătoria de cărți M. S. Gheorghiu. – 1929. – 49 p.
54. Cardaș A. Aspecte din reforma agrară basarabeană / A. Cardaș. – Chișinău, 1924. – 132 p.
55. Ciobanu Ș. Basarabia : monografie / Ș. Ciobanu. – Chișinău, 1926. – 352 p.
56. Doboș F. Zece ani de viață agricolă în Bucovina / F. Doboș. – Cernauți : Glasul Bucovinei, 1929. – 36 p.
57. Necunoscutul Ștefan: (Chișinău Forum) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://chisinau.ch/forum/46-2350-1#15668>.
58. Șandru D. Reforma agrară din 1921 în România / D. Șandru. – București : Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1975. – 359 p.

This article is about the realization of agrarian reform statements of 1920–1921 in the North Bukovyna and Hotyn region. On the basis of different sources the attempt to analyse its main stages is made.

Key words: agriculture, agrarian reform, peasants, land, plot of land

УДК 94 (477. 83/.86) “XX”

ББК 63.3 (4 Укр) 6

Нестор Федорак

ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ГРОМАДСЬКИХ ТОВАРИСТВ У СФЕРІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ Й ОПІКИ ДІТЕЙ І МОЛОДІ В ГАЛИЧИНІ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД XX ст.

У статті висвітлюється діяльність українських громадських товариств у сфері соціального захисту й опіки дітей і молоді в Галичині в міжвоєнний період XX ст. Автор аналізує офіційні урядові документи, визначає фактори, що впливали на роботу цих товариств.

Ключові слова: Галичина, молодь, соціальний захист, опіка.

Трансформація сучасного суспільства пов’язана з глибокою кризою, яка відобразилася не тільки на матеріальному благополуччі, а й на моральному здоров’ї сім’ї. Як результат – основна кількість дітей-сиріт, що перебувають під опікою й піклуванням держави, мають живих батьків і відносяться до категорії соціальних сиріт. Їх невпинне збільшення в останні десятиріччя привело до розгалуження мережі й створення нових типів державних і недержавних закладів опіки й піклування, однак проблема залишається й досі не розв’язаною – вулиці великих міст переповнені безпритульними й бездоглядними дітьми. Так, на початку ХХІ ст. в Україні понад 600 тисяч дітей не мали опікунства, близько півмільйона підлітків ніде не вчилися й не працювали [1, с.7]. Такі реалії сучасної української дійсності, зумовлені низкою соціально-економічних, політичних і культурних чинників, викликали потребу звернення до науково-історичної та педагогічної спадщини й практичного досвіду у сфері суспільної опіки та соціального захисту дітей і молоді, активізували увагу українських учених (істориків, педагогів, психологів та ін.) до порушеної проблеми.

Історичні аспекти питання суспільної опіки дітей і молоді представлені в науковому здобутку С.Бадори, О.Вацеби, Т.Завгородньої, І.Комар, Б.Савчука, Р.Романишин, Б.Ступарика, Б.Трофим’яка, Л.Шологон.

Мета статті – висвітлити діяльність українських громадських товариств у сфері соціального захисту й опіки дітей і молоді в Галичині в міжвоєнний період XX ст.

Зауважимо, що суспільна опіка дітей та їхній соціальний захист в умовах поверсальської Польщі, до складу якої в 1923 р. офіційно була включена Східна Галичина, регламентувалися відповідними нормативно-правовими документами, що виступали суттєвою основою для організації інституцій суспільної опіки (жодна з громадських організацій краю за тієї доби не могла розгорнути свою діяльність самовільно, без дозволу на це відповідних адміністративних органів). Серед початкових законодавчих актів, які забезпечували розвиток суспільної опіки та соціального захисту, виокремимо декрет про утворення Міністерства громадського здоров’я, суспільної опіки та охорони праці [2, с.21]. Утім охоронити всі сфери в цій царині воно не змогло, тому вже 30 листопада 1918 р. інший урядовий циркуляр повідомляв про створення на його базі двох міністерств – громадського здоров’я та суспільної опіки і праці [2, с.84]. 1919 р. обов’язки Міністерства праці та суспільної опіки знову були розмежовані, а спеціальне розпорядження від 9 грудня того ж року остаточно закріпило за ним назву Міністерство громадського здоров’я, при якому було створено департамент опіки над дітьми та молоддю [3, с.1]. Власне, він і займався виданням інструкцій і розпоряджень, що регламентували діяльність опікунських закладів, які діяли в краї. Департамент, окрім іншого, розробив “Проект статуту про фахову опіку”, що окреслював діяльність товариств опіки над дітьми та молоддю, відповідних закладів тощо [4, с.3–7]. Для нашого дослідження важливим є й інший документ – розпорядження міністра суспільної опіки від 19 лютого 1920 р. щодо створення служби опікунської допомоги дітям, що ставила за мету опіку над бездомними дітьми та розміщення їх в опікунсько-виховних закладах [5,

с.23]. Основний документ Польщі, її Конституція, закріпив право дитини на державне піклування.

Важливим кроком Міністерства праці та суспільної опіки у сфері соціального захисту дітей став ухвалений від 23 серпня 1923 року Закон “Про опіку над дітьми і молоддю”, який регламентував “опіку над немовлятами, дітьми та молоддю, особливо над сиротами та напівсиротами, занедбаними, а також тими, що потрапили під згубний вплив середовища” [6, с.726]. Задля максимального забезпечення опікою всіх категорій дітей, передбачених Законом, планували залучити до цієї справи органи місцевого самоврядування.

Отже, актуалізовані державні документи Польщі дають підстави для висновку про визнання в урядових колах потреби контролю в справі охорони й соціального захисту дітей, яка стала обов’язком держави й була доручена окремій державній структурі – Міністерству праці та суспільної опіки. Вищенаведене підтверджує прагнення Польщі впливати на опіку дітей і молоді, утім, як засвідчують архівні та інші джерела і як побачимо далі, цей вплив стосувався допомоги радше польським дітям, а українські сироти й надалі обмежувалися в основному допомогою українських добровільних громадських організацій, релігійних товариств та інституцій, які створювалися завдяки високій національній свідомості української інтелігенції та духовенства.

Українська громадськість краю глибоко усвідомлювала проблеми соціального захисту й опіки української дитини. Уперше виразно ці питання були окреслені на Другому конгресі міжнародної допомоги дітям (Женева, 1921), у якому взяли участь 162 делегати, які представляли уряди, товариства охорони дітей та опіки над молоддю численних європейських країн (навіть Китаю), а також американський та австрійський континенти.

Однак уже після закінчення Першої світової війни українська людина Галичини активно включилася в діяльність щодо соціального захисту дітей. Ідеться, насамперед, про опіку над жертвами війни. Аналіз матеріалів Центрального державного історичного архіву України у Львові уможливило висновок про високу активність громадськості краю в розгортанні соціальної опіки. Так, ще в січні 1916 р. при всіх трьох єпархіях краю було створено “Український Єпархіальний комітет опіки над воєнними сиротами”. Станом на 1920 р. під його егідою діяло 18 захистів (Львів, Перемишльський повіт, Станіславське воєводство) [7, с.57; 10].

Повоєнне лихоліття та польський терор актуалізували цю проблему. Саме для цього після відступу уряду ЗУНР і Галицької армії в грудні 1918 р. у Львові був створений “Український горожанський комітет” (УГК), організаторами та керівниками якого виступили знані діячі С.Федак (голова), Л.Ганкевич, о. Л.Куницький, М.Панчишин, О.Шепарович та ін. Ця позапартійна громадська інституція, що також висувала широкі соціальні й освітні завдання [8, арк.1–3], протягом трьох років фактично була єдиною легальною презентацією галицького українства в умовах польського окупаційного режиму [9, с.77]. Створення крайової структури “Українського горожанського комітету” відбувалося в умовах напружених переговорів із владою.

Протягом року вдалося відкрити 18 повітових і десятки місцевих відділень УГК. Зважаючи на постійну загрозу заборони львівського центрального УГК, у березні-травні 1920 р., щоб зберегти їхнє існування, до влади були подані заяви про затвердження статутів 46-ти “окружних горожанських комітетів” як самостійних товариств. Натомість після постійних утисків усі вони були остаточно ліквідовані в грудні того ж року. За таких обставин знищення УГК, яке вирішувало широке коло суспільних завдань, дало поштовх виникненню низки національних інституцій різного спрямування. Докладні звіти показують масштабну діяльність “Українського горожанського комітету” з надання допомоги українським інтернованим, полоненим, наддніпрянським емігрантам, голодуючому населенню та іншим категоріям потерпілих, у тому числі й дітям [11].

Підтримка інвалідів – живих символів боротьби за державність – мала не лише національно-патріотичне, але й антипольське підґрунтя. Певною мірою саме тому розв’язання не менш гострої проблеми щодо опіки над воєнними вдовами й сиротами не переросло в широкий громадський рух [9, с.79]. Свої витoki він бере від утворених заходами парламентаріїв на початку 1918 р. у Львові української й польської секцій напівдержавної інституції “Фонд вдів і сиріт”, що з’явився 1915 р. у Відні.

Після їх ліквідації за підтримкою УГК у квітні 1920 р. як окреме громадське об’єднання виник “Український фонд воєнних вдовиць і сиріт” (УФВВС) із кількома філіями в містах [12]. Утім він майже не проявив діяльності до відновлення заходами “Українського крайового товариства охорони дітей і опіки над молоддю” (УКТОДІ) в грудні 1929 р. (президенти І.Рудницький, з 1935 р. – Л.Глинка) [13]. Зареєстрованим у ньому впродовж 1930–1931 рр. близько 750 вдовам і сиротам вояків Галицької армії в наступні роки виділялося по 4,6–8,7 тис. зл. Хоч у важкому становищі продовжували перебувати тисячі українців такої категорії, це був важливий здобуток, оскільки державне забезпечення на них майже не поширювалось.

Обмеженість ресурсів й адміністративні перешкоди стримували намагання охопити опікою безпритульних дітей. Перший український притулок для них за сприянням Українського педагогічного товариства, “Просвіти” та інших громадських організацій виник ще в грудні 1915 р. у Львові. До закриття, на початку 1920 р., у ньому перебувало 220 сиріт війни [15, с.21–22].

Крім цього, для соціального захисту й опіки дітей існували й інші інституції. Так, наприклад, станом на 1920 р. у Львові діяли Українська бурса ремісничка і промислова (заснована в 1898 р.), де щорічно утримувалося кількадесят хлопців, переважно сиріт, за мінімальну оплату або безкоштовно, отримуючи моральну опіку й навчаючись на ремісників і торговців (до 1920 р. випущено близько 200 вихованців), а також “Українська захоронка” (заснована 1900 р. та утримувалася на пожертви), що здійснювала цілоденну опіку над дітьми 3–7 років, у ній перебувало пересічно 350–530 дітей; станом на 1920 р. тут були 151 хлопець і 159 дівчат, інші заклади. Велику роботу, зокрема, проводив Український Захист Сиріт у Львові (існував від 12 грудня 1915 р.), що ставив за мету повне утримання та виховання сиріт. У 1920 р. тут перебувало 200 дітей, працювало 60 сестер й обслуги [7, с.58].

Ширшу діяльність у сфері соціальної опіки та захисту дітей розгорнуло вже згадуване “Українське крайове товариство охорони дітей і опіки над молоддю”, організаторами й керівниками якого виступили відомі діячі Я.Пачовський, С.Федак, К.Малицька, М.Каратницький та ін. Після жовтневих установчих зборів 1917 р. лише 22 березня наступного року воно було затверджене намісництвом. УКТОДОМ охоплювало Львівське, Краківське, Станіславське й Тернопільське воєводства.

Статутна мета – організація різних форм опіки та виховання молоді, насамперед сиріт і вихідців із малозабезпечених сімей – наслідувала завдання схожої австрійської державної структури [16]. Хоч існував хибний погляд, нібито це товариство “дублює” УПТ, більшість громадськості правильно зрозуміла його дійсне покликання. Уже на 1921 р. виникло 30, а 1929 р. – 37 повітових філій УКТОДОМ з понад 2,5 тис. членів [17].

Діяльність товариства регламентували положення статуту, які чітко окреслювали шляхи досягнення мети УКТОДОМ, а саме:

– “ширити і розвивати ідею охорони дітей і опіки над молодіжю як словом так і письмом, а з окрема щоденною і періодичною пресою, видаванням брошур, улаштуванням фахових курсів, конференцій, анкет, з’їздів, вистав, прогульок, концертів і всякого рода пописів;

– творити свої філії, місцеві кружки і інші свої організації для опіки і виховання дітей і молоді та пособляти матеріально і морально їх діяльності;

- творити і удержувати заведення для опіки і виховання дітей і молодіж, захисти, бурси, захоронки, сирітські гнізда, фахові і іншого рода школи;
- організувати чинники, покликані до праці над опікою та вихованням сиріт і понеханих дітей та протиділати марнованню сил в такій діяльності;
- вести надзір в межах, законом означених, над заведеннями, основаними або підпомоганими Товариством, над органами Товариства і особами, які іменем Товариства ведуть опіку над дітьми і молодіжю;
- слідити за причинами та об'явами занедбання дітей і молодіж, за успіхом способів примінення проти того, та вести статистику, потрібну для цілий Товариства;
- шукати за дітьми та молодіжю, яка потребує опіки;
- старатися добути фонди потрібні для здійснення своїх цілий;
- зноситися з центральними і іншими властями державними і самоуправними, як також з організаціями, які мають подібні ціли як Товариство в справах опіки, виховання і охорони дітей та молодіж;
- вносити в таких самих справах петиції до законодавчих кіл та до державних та самоуправних властей;
- звіщати впасти держави і самоуправ про надужиття і невідрадні відносини в області опіки над дітьми і молодіжю;
- брати участь у конференціях і конгресах, улажуваних в справах опіки дітей і молодіж” [16].

Як зазначала громадський діяч, письменниця й педагог Костянтина Малицька, завданням української громадськості краю стали “змагати у двох напрямках: забезпечення дітям і молоді “корисних умов фізичного і духового розвитку від найперших хвиль життя”; охорона людського українського матеріалу, щоби ні одна одиниця для нас не пропала...” [18, с.130].

Утім спроба організації гуртків товариства селами не дала наслідків. Найпліднішими стали перші п’ять років діяльності. Завдяки пожертвам еміграції та галицького українства, особливо А.Шептицького, уже на 1923 р. фонди УКТОДОМ зросли до 586 тис. польських марок. До 1927 р. воно утримувало 10 сирітських притулків і п’ять “захоронок” (дитячих садків) для понад 600 дітей; дві “порадні матерів”, що безкоштовно чи за зниженими цінами проводили медичні огляди, щеплення, видавали ліки, харчі, білизну тощо, надавали лікарські поради (тут обслуговували 900 немовлят); десятки “американських кухонь” для безпритульних [19, с.127].

Найактивніше працювала львівська порадня під керівництвом С.Раковської та М.Рудницької, яка регулярно обстежувала 1–1,2 тис. немовлят. При ній діяли молочні станції, що видавали дітям щорічно понад п’ять тисяч літрів молока. Життєво необхідну діяльність здійснювала “Секція сирітських матерей”, котра мала 40 міських відділень та опікувалася п’ятьма тисячами українських дітей. Була налагоджена видавнича справа, великим тиражем випускалися книжки популярно-роз’яснювального характеру (“Порадник для матерей” О.Барвінського, “Про плекання немовлят” і под.). При порадні існувала спеціальна бібліотека. Проводилися “тижні дитини” та різні масові акції.

На пропозицію Міністерства праці товариство взяло на себе опіку над тисячами дітей українських репатріантів. Широку підтримку знаходили й інші влаштовані ним благодійницькі акції для бідних дітей.

Львівська філія “Українського крайового товариства охорони дітей і опіки над молоддю” теж піклувалася про дітвора, чії батьки або матері загинули на війні, у полоні чи були відсутні з причин війни або хворі внаслідок війни. Крім цього, вона утримувала порадню для матерів, яким безкоштовно надавалися санітарно-медичні поради для вагітних жінок і дітвори, білизна, одяг [21, с.139].

Проте наприкінці 20-х років влада стала обмежувати діяльність УКТОДОМ. З одинадцяти вцілілих притулків дітей почали переводити до державних закладів, а захо-

ронки товариства були змушені влитися в структуру “Рідної школи” й “Української захоронки”. У 30-х роках “Українське крайове товариство охорони дітей і опіки над молоддю” лише формально зберігало свою крайову структуру, бо більшість місцевих філій майже не діяли. Тоді праця обмежувалася організацією спільно з різними інституціями “тижнів дитини” та інших короткотривалих благодійницьких акцій [9, с.82].

Не вдалося також розвинути альтернативну державній українську громадську систему позашкільної опіки над дітьми. Діяльність у цьому напрямі намагалося розгорнути засноване 16 квітня 1905 р. “Товариство вакаційних осель” (ТВО). Наслідуючи досвід Данії та Швейцарії 60–80-х років, воно організовувало літнє оздоровлення незаможних міських дітей [20]. Фундаторами цієї інституції виступили церковне “Товариство пань під покровом Пречистої Діви” у Львові, що з нагоди свого 50-річного ювілею створило й передало йому фонд у 2 тис. кр., а також митрополит А.Шептицький, який подарував ТВО маєток у Милованому. Завдяки громадським жертвам, а також крайовим субсидіям (по 400 кр.) за чотири роки бюджет “Товариства вакаційних осель” зріс до 5 тис. кр., але через непорозуміння з “Просвітою”, що не хотіла “спільно” володіти нерухомістю в Милованому, у передвоєнні роки так і не вдалося звести там постійної оселі. Після занепаду товариство відновилося в середині 20-х років. Протягом тридцятирічного головування О.Бачинської воно мало від 70 до 130 членів, переважно жінок.

За умов польської влади ТВО змогло розвинути працю лише з 1929 р., коли перейшло на засади самоокупності. Поступово його бюджет зріс до 17 тис. зл., а кількість дітей, що оздоровлювалася в оселях Корщева й Милованого, коливалася в межах 150–220, що було втричі більше, ніж у довоєнні роки. Розширенню праці постійно перешкоджала влада, закидаючи, що ця інституція є “зайвою”, бо в Польщі існує 750 таких осель для 125 тис. дітей. Проте серед них не було жодного українського закладу [22].

Вагомий внесок у практику соціальної опіки та захисту дітей зробило українське жіноцтво, що гуртувалося в “Союзі українок”, “Українській захоронці”, “Рідній школі” та інших товариствах. Власне, навіть стислий феміністичний дискурс суспільної опіки підтверджує, що цей напрям був першочерговим у діяльності цих організацій, зокрема, у царині опіки над “дітьми війни” на рідних теренах, а також і в таборах інтернованих в Австрії; піклування про полонених та інтернованих воїнів-українців із російської армії в межах австро-угорської держави та відродженої Речі Посполитої; турботи про воїнів-українських січових стрільців. Цю сферу діяльності українського жіноцтва Галичини чітко окреслила дитяча письменниця й громадський діяч Іванна Блажкевич: це, насамперед, “поголовна опіка над людиною – від немовляти до найстарших літ, це велике поле праці... жінок”, згуртованих у жіночих товариствах [22, с.5].

Як справедливо зауважив дослідник західноукраїнського жіночого руху Борис Савчук, “жіноцтво відіграло провідну роль у розвитку дошкільного виховання – надзвичайно занедбаній сфері суспільного життя”, оскільки наприкінці 1930-х років “з 1660 закладів для 83 тис. дітей лише 183 знаходилися на “кресах”, 15 з них були українськими” [19, с.171; 14]. Створені заходами “Рідної школи”, “Української захоронки”, “Союзу українок” дошкільні установи для українських дітей забезпечували їм належний соціальний захист, педагогічну опіку, високий рівень національно-патріотичного виховання.

Таким чином, важливим чинником активізації суспільно-опікунської діяльності в Україні в добу її політичної й економічної трансформації, утвердження соціально-культурних орієнтирів є досвід цієї роботи, накопичений у минулому, зокрема, напрацювання українських громадських товариств, що діяли в Галичині за міжвоєнної доби минулого сторіччя. Аналіз актуалізованих джерел, а також законодавчих актів, урядових документів Польщі переконує в тому, що юридичною підставою для розгортання суспільної опіки та захисту всіх категорій населення, у тому числі й дітей і мо-

лоді, були відповідні закони та розпорядження чинної влади, з яких випливає, що ідея опіки та соціального захисту поступово виокремлюється як напрям державної діяльності. Утім, як засвідчила актуалізована джерельна база, офіційні заходи державних структур мали виразний пропольський характер, що, власне, і спонукало громадськість краю розгорнути широку суспільну опікунську діяльність. Естафету соціального захисту й опіки над дітьми підтримали “Український горожанський комітет”, “Український фонд воєнних вдовиць і сиріт” та інші аналогічні товариства й інституції, створені громадськими діячами, організованим українським жіноцтвом, духовенством; активно спричинилися до цієї діяльності “Українське крайове товариство охорони дітей і опіки над молоддю”, “Рідна школа”, “Просвіта” та ін.

1. Домаранський О. Правове забезпечення освіти / О. Домаранський // Освіта України. – № 40–41. – 2003. – 3 черв. – С. 7.
2. Dziennik praw państwa Polskiego. – Warszawa, 1918. – 284 s.
3. Листування з Міністерством громадського здоров'я про надання державних субсидій закладам опіки над дітьми в Україні // Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІА України у Львові). – Ф. 567, оп. 1, спр. 35. – 14 арк.
4. Проекти про організацію закладів опіки над дітьми і молоддю // ЦДІА України у Львові. – Ф. 567, оп. 1, спр. 36. – 24 арк.
5. Бадора С. Теорія і практика опікунства в Польщі : наукова монографія / С. Бадора. – Івано-Франківськ : Плай, 2000. – 252 с.
6. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1923. – № 92. – 726 s.
7. Ступарик Б. Розвиток системи опіки над дітьми в Україні / Б. Ступарик // Опіка над дітьми в добу трансформації суспільного устрою. – Івано-Франківськ ; Ужгород : Мистецька лінія, 2002. – С. 43–66.
8. Статути // ЦДІА України у Львові. – Ф. 462, оп. 1, спр. 1. – 41 арк.
9. Савчук Б. Просвітницька та соціально-економічна діяльність українських громадських товариств у Галичині (остання третина XIX ст. – кінець 30-х років XX ст.) / Б. Савчук. – Івано-Франківськ : Плай, 1999. – 137 с.
10. Листування з Тимчасовим урядовим комітетом у Львові, Міністерством внутрішніх справ, дирекцією поліції про затвердження статуту та підготовку статутів окружних і місцевих комітетів // ЦДІА України у Львові. – Ф. 462, оп. 1, спр. 2, арк. 1–3; Розпорядження поліції у Львові про припинення діяльності комітету та листи з вимогами скасувати це розпорядження. 1921–1922 рр. // Там само. – Спр. 4, арк. 1–20; Звіт Українського горожанського комітету за місяці січень і лютий. – Львів, 1921. – С. 1–6; Громадський вісник. – 1922. – 7 берез.
11. Звіти та довідки про діяльність. 1919–1921 рр. // ЦДІА України у Львові. – Ф. 462, оп. 1, спр. 21. – 22 арк.; Звіт Українського горожанського комітету за місяці січень і лютий. – Львів, 1921. – 22 с.; Звіт Українського горожанського комітету за місяці май і червень. – Львів, 1921. – 23 с.
12. Батьківщина. – 1921. – 24 берез.
13. Діло. – 1930. – 1 січ.; Новий час. – 1932. – 16 жовт.
14. Діло. – 1931. – 8, 26 трав.; 1932. – 16 жовт., 26 листоп.; 1935. – 26 трав.
15. Українське Крайове Товариство Охорони Дітей і Опіки над Молодіжжю (Львів). Статут. – Львів : Українське Крайове Товариство Охорони Дітей і Опіки над Молодіжжю, 1923. – 15 с.; Статут Українського Крайового Товариства Охорони Дітей і Опіки над Молодіжжю // ЦДІА України у Львові. – Ф. 321, оп. 1, спр. 5. – 19 арк.
16. Протоколи загальних зборів Головної ради і відділу. 1920–1939 рр. // ЦДІА України у Львові. – Ф. 321, оп. 1, спр. 2, арк. 3–25; Звіт про діяльність. 1934–1937 // Там само. – Спр. 6, арк. 8–24; Діло. – 1928. – 11 червн.; 1929. – 9 червн.
17. Малицька К. Суспільна опіка над дітьми і молоддю / К. Малицька // Наша книга. Альманах “Жіночої Долі” на 1929 р. – Коломия, 1928. – С. 128–135.
18. Савчук Б. Жіноцтво в суспільному житті Західної України (остання третина XIX ст. – 1939 р.) / Б. Савчук. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 1998. – 279 с.
19. Звіт з діяльності Виділу “Товариства вакаційних осель” у Львові від заснування, т. є. від року 1905 до 1909 включно. – Жовква : Печатня оо. Василіан, 1910. – С. 4–8, 13–15; Діло. – 1934. – 30 квіт.
20. Звіт з діяльності Виділу “Товариства вакаційних осель” у Львові від заснування, т. є. від року 1905 до 1909 включно. – Жовква : Печатня оо. Василіан, 1910. – С. 12–15; Діло. – 1930. – 24 квіт.; 1933. – 2 лют.; 1934. – 30 квіт.; Рідна школа. – 1933. – Ч. 7. – С. 101.
21. Рідна школа. – 1934. – Ч. 8. – С. 138–140.
22. Блажкевичева І. Громадянсько-суспільні завдання Жіночих Громад / І. Блажкевичева // Жіночий Голос. – 1936. – Ч. 3. – С. 5.

In the article activity of Ukrainian public societies lights up in the field of social defence and watching over children and young people in Galichina in an intermilitary period in XX century. An author analyses official governmental records, determines factors which influenced to work of these societies.

Key words: Galichina, young people, social defence, guardianship.

УДК 94 (477):26/28
ББК 63.3 (4 Укр) 63

Ярослав Олексин

ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНІ ВІДНОСИНИ В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У статті зроблено спробу з'ясування стану наукової розробки, характеристики періоджерел щодо всебічного дослідження державно-церковних відносин у незалежній Україні.

Ключові слова: державно-церковні відносини, церковні організації та об'єднання, пріоритети державної політики.

Значущість проблеми розвитку державно-церковних відносин в Україні полягає в необхідності достовірних знань про релігійну ситуацію як соціальне явище для державних структур, для всього суспільства з метою подолання упереджень, запобігання міжконфесійній нетерпимості, ворожнечі та релігійному екстремізму.

Актуальність теми зумовлена й тим, що після здобуття незалежності в Україні спостерігалось значне зростання церков, у яких задовольняють свої релігійні потреби мільйони громадян. Соціокультурний і політичний статус християнства в Україні змінився із часу розпаду СРСР. Завдяки прийняттю нового, демократичного законодавства про свободу совісті та релігійні організації, відсутність дискримінації та переслідувань з боку держави, відбулися суттєві зміни в розвитку традиційних конфесій, а також поява й організаційне оформлення нових для України течій. Розширився вплив протестантських релігійних організацій у суспільстві через активізацію їх діяльності в різних напрямках і соціальних сферах.

У той самий час серед значної частини суспільства поширені й залишаються доволі стійкими упередження, негативні стереотипи стосовно відмінних віросповідань, викликає тривогу не завжди толерантне втручання іноземних місіонерів у релігійну ситуацію в країні, а також зростає важливість співробітництва віруючих різних конфесій між собою, з державними та громадськими інституціями.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на підставі аналізу стану й тенденцій розвитку державно-церковних відносин у незалежній Україні визначити шляхи подолання гострих суспільно-політичних проблем, що постали перед українським народом у перехідний період від одного до іншого типу суспільного устрою. Виходячи зі сформованої мети, основним завданням статті є з'ясування стану наукової розробки проблеми, характеристика джерел, що, на нашу думку, найбільш значущі для дослідження заявленої теми.

Позитивні зрушення в стосунках держави й церкви відбулися лише з проголошенням політики перебудови всередині 80-х років XX ст. Саме ці процеси сприяли ухваленню 1 жовтня 1990 року прогресивного як на той час Закону “Про свободу совісті і релігійні організації”, який став підґрунтям для прийнятого згодом відповідного закону в Україні. Обидва законодавчі акти зафіксували принципові зрушення, що відбулися в суспільстві. Зокрема, ішлося про надання ширших прав і можливостей церковним організаціям у їх релігійній і світській діяльності.

Під впливом історичних змін, що сталися в 1991 році після проголошення незалежності України, відбуваються глибокі процеси переосмислення суспільної ролі релігійно-церковних установ. Нова політична реальність дала потужний поштовх для

науково-дослідницької праці. Особливу увагу фахівців викликають питання свободи совісті, специфіка православної релігійності, національні традиції віри й церкви. Помітну зацікавленість викликає рубрика церковно-релігійного ренесансу та його вплив на національну свідомість, державотворчі процеси. Саме в цей період як окремий напрям політико-релігієзнавчих і церковно-правових студій започатковується дослідження суспільно-церковних відносин з урахуванням передусім релігійної ситуації, що виникла в Україні впродовж 90-х років ХХ ст. Відповідна тематика дістає своє висвітлення в працях О.Білоуса, М.Головатого, В.Єленського, Е.Кардоша, Ф.Кирилюка, М.Колодного, І.Кураса, В.Марчука, М.Михальченка, М.Москалюка, В.Панібудьласки, В.Ребкала, М.Рибачука, О.Рублюк, Ф.Рудича, Д.Степовика, Л.Филипович та інших вітчизняних дослідників.

В Україні існує велика кількість наукових праць, серед яких є такі, що за своїм змістом наближаються до об'єкта дослідження в запропонованій роботі й не зводяться лише до історичного матеріалу. Наприклад, монографії І.Огієнка, В.Липківського, К.Панаса, у яких питання державно-церковних відносин в Україні висвітлені досить детально, відповідно періодові їх написання.

Не обминули своєю увагою питання державно-церковних відносин у ряді наукових праць М.Грушевський і В.Липинський. Крім того, кожен історик, який зробив своїм дослідженням фундаментальний внесок в історію України, присвятив окремі його сторінки висвітленню релігійно-церковного життя українського народу. Найбільш ґрунтовно це зроблено в працях Н.Полонської-Василенко [25], М.Костомарова [15], О.Єфименко [9], Д.Дорошенка [7; 8], І.Крип'якевича [16], Д.Бантиш-Каменського [1], О.Субтельного [36] та інших.

На сучасному етапі питання релігійного життя й державно-церковних відносин в Україні висвітлюють у своїх публікаціях провідні вітчизняні історики, релігієзнавці й політологи: В.Бондаренко, П.Яроцький, А.Колодний, В.Єленський, М.Рибачук, О.Шуба, С.Сьомін, В.Любчик, О.Уткін, М.Новиченко, Ю.Калінін, В.Лубський, П.Толочко та інші. Крім зазначених учених, на рівні більш високого філософського узагальнення щодо релігії як загальнолюдської цінності, ролі церкви в житті світової спільноти та розвитку міжнародних відносин працювали сучасні вітчизняні й зарубіжні вчені: К.Войтила, М.Вебер, Л.Крізберг, В.Вернадський, Н.Лобковиць, Дж.Луїджи, В.Танчер, Є.Дулуман, О.Мень, В.Ребкало.

Практика державно-церковних відносин у країнах Західної Європи й США висвітлювалася в публікаціях: К.Дьорема (США), Р.Торфса (Бельгія), Х.Папостратоса (Греція), Г.Моран (Іспанія), С.Феррарі (Італія), Г.Робберса, К.Брінкмана, Р.Ціппелюса (Німеччина).

У сучасній вітчизняній науковій і політичній думці щодо стану, шляхів і перспектив розвитку державно-церковних відносин детально розгорнуті три точки зору, які, відповідно, обстоюють три категорії авторів: діячі держави, діячі церкви і науковці.

Загальна точка зору державних діячів на це питання знаходить вираз, насамперед, у виступах Президента України в засобах масової інформації й численних науково-практичних заходах, присвячених відзначенню 2000-ліття Різдва Христового. Зокрема, Президент зазначав, що "шлях до духовного відродження нації полягає і через активну, творчу, осмислену підтримку її традицій та релігії" [19, с.4]. Президент України вважає, що "принцип відділення церкви від держави жодною мірою не суперечить і не заважає зміцненню та поглибленню їхнього партнерства. І насамперед тому, що здійснювати нам доводиться, звичайно різними, властивими державі і церкві формами та засобами, практично одне стратегічне завдання. На даному етапі це консолідація суспільства, утримання в ньому атмосфери стабільності, порозуміння і злагоди, реальне утвердження християнських і загальнолюдських цінностей" [33, с.8].

Цю думку Президента України розділяє й розвиває экс-віце-прем'єр-міністр України, академік, директор Інституту історії НАН України В.А.Смолій, який, зокрема, зазначав: "Політичне керівництво держави, Уряд України повною мірою усвідомлюють проблеми, які хвилюють сьогодні церкву, виявляють готовність і волю щодо їх розв'язання" [35, с.5].

Отже, за наявності доброї волі церков і політичної волі державної влади негативні тенденції релігійно-церковних процесів можуть бути подолані й церква в Україні буде відігравати притаманну їй роль потужної гуманістичної інституції громадського суспільства.

Яскравим виразником державної політики України в галузі релігійно-церковного життя на сучасному етапі й водночас провідним науковцем у цій галузі є В.Д.Бондаренко. До перспектив розвитку державно-церковних відносин він ставиться політично-помірковано й науково-критично. Про це свідчить ряд його публікацій [3; 4].

З наукової точки зору вагомим внеском є запропоноване ним визначення релігійно-церковного життя як складної системи взаємин, взаємодії та взаємовпливів канонічно й організаційно структурованих суб'єктів, об'єднаних за світоглядно-віровизначними ознаками. Ця система не є ізольованою й самодостатньою. Вона імплантована в загальну структуру суспільного життя й розвивається під впливом соціально-економічних і політичних процесів. Основні моменти, що, на думку В.Д.Бондаренка, характеризують якісну визначеність релігійно-церковного життя: релігійна мережа, кадри священнослужителів, матеріальне забезпечення релігійних організацій [3].

Провідними науковцями з досліджень релігійно-церковного життя є також й інші співробітники Державного комітету України у справах релігій: М.Р.Новиченко і В.П.Любчик. Зокрема, М.Р.Новиченко значну наукову увагу в ряді публікацій приділяє питанням розвитку державно-церковного співробітництва в галузях милосердя й доброчайності, духовної освіти, розвитку релігійної мережі в Україні [22]. Він звертає увагу на наявність непоодиноких фактів упередженого ставлення органів державної виконавчої влади при розв'язанні проблем релігійно-церковного життя, наголошує на важливості вирішення питання про повне повернення релігійним організаціям колишнього церковного майна, сприяння місії соціального служіння церкви. В.П.Любчик наголошує на особливому значенні консолідації українських церков навколо ідеї національного державотворення, виховання віротерпимості та взаємоповаги конфесій. На його думку, міжцерковне порозуміння – справа, безперечно, ієрархів, кліру й мирян. Водночас держава, безумовно, повинна підтримувати конструктивні практичні кроки релігійних діячів для досягнення миру в релігійному середовищі [18].

Важко переоцінити великий внесок у справу наукового забезпечення розробки державної політики в галузі релігійно-церковного життя таких професійних науковців:

– А.М.Колодного, який особливо наголошує на необхідності збільшення ролі релігійних організацій у гуманітарному житті суспільства, зокрема в справі соціального забезпечення нужденних верст населення [13], розглядає взаємозв'язок і взаємозалежність понять "релігійність", "духовність", "мораль" і роль церкви в духовному відродженні та консолідації українського суспільства [14]. Як релігієзнавець він звертає увагу на негативні моменти, внутрішні протиріччя й проблеми, що існують у надрах християнських церков, гальмують їх розвиток і модернізацію, а отже, негативно впливають і на соціально-політичний стан церкви;

– П.Л.Яроцького, що, виступаючи в критичному дусі, притаманному релігієзнавчій школі Інституту філософії ім. Г.С.Сковороди НАН України, також указує на перспективи й шляхи розв'язання деяких внутрішньоцерковних проблем, що гальмують державно-церковну суспільно корисну співпрацю.

Зокрема, він відзначає важливість міжцерковного діалогу в дусі екуменізму по напрямках [42; 43]: міжцерковного діалогу щодо шляхів досягнення автокефалії, поміс-

ності, єдності; з'ясування ролі церкви в націокультурному процесі; проведення спільних акцій християнських церков у справі духовності й морального оздоровлення суспільства; спільних дій з нагоди важливих церковних і державних подій;

– О.В.Недавнія, О.Н.Саган звертають увагу на певні кризові явища, що спостерігаються в домінуючій в Україні конфесії – православ'ї [21; 32], зокрема: перетворення православ'я з домінуючої конфесії в головного “постачальника кадрів” (адептів) для сучасних неорелігій; загострення відносин не тільки з іншими християнськими конфесіями, а й серед одновірців; “старіння” конфесії – неохочість до модернізації в душі часу; зниження рівня богословської освіти й підготовки кадрів.

Порушені науковцями питання, на перший погляд, мають досить опосередковане відношення до державної політики й більшою мірою стосуються внутрішніх проблем церкви. Але саме ці внутрішні проблеми суттєво перешкоджають плідному державно-церковному діалогу.

Отже, висновок учених такий: церква й релігійні організації, усвідомлюючи свою соціально значущу роль, насправді в Україні ще не готові повною мірою її на себе взяти.

На небезпечність процесу політизації релігійно-церковного життя звертає увагу О.В.Шуба [40; 41]. Цей процес, на його думку, небезпечний для України тим, що спричиняє порушення чинного законодавства про релігію й церкву; поглиблює соціальну напруженість і протистояння в суспільстві як на політичному, так і на релігійному ґрунті; загрожує перенесенням партійно-політичної й міжконфесійної конфронтації на етнопонаціональний ґрунт; посилює процес регіоналізації України, що загрожує її територіальній цілісності.

Церква, на словах дистанціюючись від політики, насправді завжди мала схильність до клерикалізму. Запобігти цьому явищу неможливо, а перевести його в конструктивне русло, на думку О.Шуби, є одним з важливих напрямів державної політики.

Не пройшов повз увагу науковців і геополітичний фактор релігійно-церковного життя України. На загрозу геополітичного протистояння західної (католицької) і східної (православної) церков і безпеку проникнення в Україну вахабізму й ісламського фундаменталізму у формі екстремізму наголосив М.Ф.Рибачук [29].

Вагомий внесок у наукову розробку основ державної політики України в галузі релігійно-церковного життя робить В.Є.Єленський. Його публікації наповнені багатим фактажем і характеризуються високим рівнем аналізу [10; 11].

Зокрема, В.Є.Єленський звертає увагу на те, що в пострадянських суспільствах відчувається вплив антагоністичного типу відокремлення церкви від держави, який відкидає можливість рівноправного партнерства між цими інститутами, і відносини між ними розглядаються як односпрямований процес впливу держави на церкву. Разом з тим церква в постсоціалістичних суспільствах не готова прийняти запроваджені в “західних” системах процедури контролю за дотриманням релігійними організаціями відповідних законодавств, недопущенням зловживань релігійними свободами [11].

Фундаментальну спробу охопити весь спектр державно-церковних відносин на сучасному етапі зроблено групою авторів у розділі “Право і релігія” навчального посібника “Релігієзнавство” [28]. У книзі подана спрощена, але зручна для засвоєння студентами класифікація систем державно-церковних відносин, складена з точки зору їх правового аспекту, наведено приклади функціонування таких систем і дана правова оцінка діючої в Україні системі державно-церковних відносин, розкрито (суто в правовому аспекті) основні категорії релігійно-церковного життя: свобода совісті, канонічна діяльність церкви тощо. Однак цей розділ не ставить “крпки” на вирішенні існуючих проблем, він обмежується констатацією наявного факту, а не прогнозом перспектив. Щоправда, для підручника – це цілком виправдана тенденція. Методологічний виклад

інформації свідчить скоріше про її правове, ніж політологічне й, тим більше, державно-управлінське спрямування.

Для всебічного вивчення й осмислення подій сучасного релігійно-церковного життя в Україні, з'ясування перспектив розвитку державно-церковних відносин, шляхів і напрямів упровадження державної політики в цій сфері необхідно також дослідити думку представників іншого суб'єкта відносин – діячів церкви. Найяскравішими виразниками цієї думки є настоятелі церков і керівники релігійних організацій [12; 38].

Найчисленніша й, без перебільшення, найвпливовіша в Україні конфесія – Українська православна церква – обрала для себе позицію ухилення від міжконфесійного діалогу. Про це й повідомив, у душі рішень Всеукраїнської наради “Оцінка нових фактів у відносинах між Православ'ям і єкуменічним рухом” від 2 травня 1998 року архієпископ Іонафан (Єлецьких) [12].

Отже, УПЦ пішла по шляху одноосібного формування своїх відносин із державою. Така позиція виявляє прагнення УПЦ зайняти домінуюче, привілейоване становище у відносинах із державою. Але, у контексті чинного законодавства й загального спрямування державної політики, за умов триваючого розколу в православ'ї, вона приречена на поразку.

Натомість настоятелі інших гілок православ'я – патріарх Філарет (Денисенко) і нині вже покійний патріарх Димитрій (Ярема) у своїх виступах і публікаціях закликали й закликають якраз до об'єднання православ'я й єкуменічного діалогу, підкреслюють непересічну значущість цього кроку в історичній долі Української держави [37; 39].

Настоятелі стверджують, що без духовних підвалин неможливо створити міцну державу, а історія свідчить, що носієм національної ідеології була і є церква. На їх думку, Україні потрібна єдина Православна помісна церква, рівна з іншими Православними помісними церквами світу; перед церквою й державою стоїть завдання виховання здорової сім'ї як основи суспільства, морального й духовного виховання молоді, перешкоджання проникненню в Україну й діяльності тоталітарних сект.

Тезою про необхідність широкого єкуменічного діалогу між церквами в Україні доповнюють цей перелік речники Української греко-католицької церкви [5; 17].

Представники протестантських конфесій більшу увагу звертають на соціальну й гуманітарну роль церкви в українському суспільстві. Хоч і ця місія церковного служіння пов'язана в Україні з низкою проблем. Речник Закарпатської реформатської церкви єпископ Силаї Лайош, серед інших, звертає увагу на такі [34]: повернення церкві не тільки культових споруд, а й іншого, вилученого за більшовицьких часів, майна, у т. ч. церковних земель; зменшення регламентаційного тиску з боку чиновників; полегшення процедури отримання церквою гуманітарних вантажів із-за кордону; розробка й законодавче прийняття концепції взаємовідносин держави із церквою.

Важливе питання концептуально-правового характеру порушує Олекса Петрів (УГКЦ). Він, зокрема, вважає, що церква в Україні трактується навіть не як корпоративний інститут (мається на увазі релігійна організація як юридична особа) системи цивільного права, не кажучи вже про паритетні відносини з державою. Першочерговим завданням законодавства в цій галузі є закріплення суб'єктного принципу взаємовідносин церкви й держави. Крім того, законодавство повинно зробити диференціацію між церквами у релігійними організаціями (особливо тими, які належать до нетрадиційних), діяльність яких має лишатися більш регламентованою й контрольованою з боку держави [23; 24].

Протоієрей Олег Маленяк викриває чинники, які, на його думку, не дозволяють знайти дієвий компроміс у релігійно-церковному житті та відносинах між державою й церквою [20], це: затасний атеїзм і байдужість; церковний фанатизм і зумовлені ним релігійна нетерпимість і розколи; “лібералізм” у християнстві як негативний вплив закордонних неокультів.

Щодо інших проблем релігійно-церковного життя й державно-церковних відносин в Україні думка державних діячів, науковців і діячів церкви в основному збігається. Це знайшло своє відображення в підсумкових документах низки міжконфесійних форумів:

1. Роль християнства в розвитку моралі й духовності [30; 31]: назріло питання про перегляд законодавства України в галузі свободи совісті з метою закріплення в ньому національних пріоритетів державно-церковних відносин (вирішення більшості цих питань слід передати координаційним органам на місцях); доцільно звернутися до Міністерства освіти і науки України з пропозицією про відкриття теологічних факультетів у державних вищих навчальних закладах з метою підготовки релігієзнавців. Це допоможе підняти рівень релігійної освіти населення. Фахівці з порівняльного релігієзнавства потрібні в місцевих органах влади; курс етики, який вивчається в державних навчальних закладах, базувати на основі біблійного вчення, а не конфесійних особливостей історичних церков. Організувати підготовку викладачів цього курсу в державних ВНЗ; повернутися до вирішення питання запровадження духовної опіки в армії й місцях позбавлення волі.

2. Про проблеми християнського діалогу в сучасній Україні (в більшості – пропозиції конструктивні й реальні). [26; 27]: регулярне проведення днів спільної молитви представників різних конфесій; спільні зустрічі молоді різних конфесій; викоринення прозелітизму.

3. Благодійницька діяльність християнських церков України [2]: заснувати державно-церковний орган з координації соціальної діяльності церков, зокрема, розподілу гуманітарної допомоги, і визначити його повноваження в чинному законодавстві; посилити контроль за санітарним станом і якістю гуманітарної допомоги, що надходить в Україну; повернутися до практики створення лікарень при церквах.

Нарешті – найсуттєвіші спільні пропозиції представників органів державної влади, церков і науковців щодо вдосконалення системи державно-церковних відносин, які мають безпосереднє відношення до предмета дослідження [6]: зведення до мінімуму державної регламентації діяльності релігійних організацій після офіційної реєстрації їх статутів; кожна церква має підписувати конкордат з державою; органи в справах релігій на місцях повинні підпорядковуватися тільки Держкомрелігій України, на них треба покласти контрольні функції за статутною діяльністю релігійних організацій; необхідно заснувати Біблійний інститут при НАН України; вирішити питання державного ліцензування й акредитації духовних навчальних закладів; потребує вдосконалення й роз'яснення категорійний апарат чинного законодавства України в галузі свободи совісті, релігії й церкви.

Ще вчені стародавнього світу приділяли значну увагу філософським роздумам про природу божественного та вплив її на перебіг земного життя людини й формування відносин у суспільстві. Згодом політика почала відокремлюватися від релігії. А із часів імператора Костянтина Великого й далі в Європі спостерігається відчутний вплив християнської церкви на державну законотворчість. Урешті, у боротьбі за владарювання в суспільстві між церквою й державою, переможницею, у переважній більшості випадків, вийшла держава. Унаслідок цього, держава починає розглядати церкву, перш за все, як ідеологічне знаряддя зміцнення своєї (державної) влади.

Як бачимо, у сучасній Україні з усього обсягу спільного державно-церковного діалогу виявлена не така вже й велика кількість проблем, які потребують розв'язання в контексті державної політики щодо релігії й церкви, порівняльно з тим, що нагромаджується в окремих публікаціях. Намічено багато напрямів і перспектив, більшість з яких скоріше являють собою декларації, ніж конструктивні пропозиції. Запропоновані вектори державної політики інколи виявляються діаметрально протилежними. Хоча за-

гальна тенденція до зближення церкви й держави на шляху суспільного прогресу є незаперечною.

1. Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России / Д. Н. Бантыш-Каменский. – К. : Час, 1993. – 492 с.
2. Благодійницька діяльність християнських церков України : звіт про роботу секції // Матеріали Міжнар. конф. “Релігія і суспільство в Україні: фактори змін”. – К., 1998. – С. 79–81.
3. Бондаренко В. Д. Доповідь / В. Д. Бондаренко // Матеріали Першого всеукр. християнського конгресу “Примирення – дар Божий, джерело нового життя”. – К., 1999. – С. 52–55.
4. Бондаренко В. Д. Становлення громадського суспільства і Церква в Україні / В. Д. Бондаренко // Збірник наук. пр. “Християнство: контекст світової історії і культури”. – К. : Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАНУ, 2000. – С. 56–63.
5. Гузар Любомир, архієпископ. Виступ / Любомир Гузар // Матеріали Першого всеукр. християнського конгресу “Примирення – дар Божий, джерело нового життя”. – К., 1999. – С. 10–12.
6. Державна політика України в галузі релігії та церкви : звіт про роботу секції // Матеріали Першого всеукр. християнського конгресу “Примирення – дар Божий, джерело нового життя”. – К., 1999. – С. 133–136.
7. Дорошенко Д. І. Короткий нарис історії Християнської Церкви / Д. І. Дорошенко. – Вінніпег : Еклезія, 1970. – 240 с.
8. Дорошенко Д. І. Нарис історії України / Д. І. Дорошенко. – К. : Глобус, 1992. – 128 с.
9. Ефименко А. Я. История украинского народа / А. Я. Ефименко. – К. : Либідь, 1990. – 512 с.
10. Єленський В. Є. Державно-церковні взаємини на Україні (1917–1990 рр.) / В. Є. Єленський. – К. : Знання, 1991. – 72 с.
11. Єленський В. Є. Християнство і цивілізаційні парадигми кінця ХХІ століття / В. Є. Єленський // Збірник наук. пр. “Християнство: контекст світової історії і культури”. – К. : Гнозис, 2000. – С. 33–40.
12. Іонафан (Слецьких), архієпископ. Доповідь / Іонафан (Слецьких) // Матеріали Міжнар. конференції “Релігія і суспільство в Україні: фактори змін”. – К., 1998. – С. 34.
13. Колодний А. М. Проблеми і перспективи християнства ХХІ століття / А. М. Колодний // Збірник наук. пр. “Християнство: контекст світової історії і культури”. – К. : Гнозис, 2000. – С. 45–56.
14. Колодний А. М. Релігія в контексті духовного і національного життя незалежної України / А. М. Колодний, Л. О. Філіпович // Матеріали Першого всеукр. християнського конгресу “Примирення – дар Божий, джерело нового життя”. – К., 1999. – С. 69–74.
15. Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография / Н. И. Костомаров. – К. : Либідь, 1990. – 555 с.
16. Крип'якевич І. П. Історія України / І. П. Крип'якевич. – Львів : Світ, 1990. – С. 48–298.
17. Куташ І. Екуменізм в українській релігійній думці / І. Куташ // Людина і світ. – 1990. – № 12. – С. 16.
18. Любчик В. П. Реалізація конституційного права на свободу совісті в Україні / В. П. Любчик // Матеріали Першого всеукр. християнського конгресу “Примирення – дар Божий, джерело нового життя”. – К., 1999. – С. 126–128.
19. Матеріали Першого всеукраїнського християнського конгресу “Примирення – дар Божий, джерело нового життя”. – К., 1999. – С. 4.
20. Меленяк Олег, протоієрей. Церква і її перспективи розвитку в Україні / Олег Меленяк // Матеріали Першого всеукр. християнського конгресу “Примирення – дар Божий, джерело нового життя”. – К., 1999. – С. 122–124.
21. Недавня О. В. Відродження духовності в українському суспільстві: концептуальні основи проблеми / О. В. Недавня // Матеріали Першого всеукр. християнського конгресу “Примирення – дар Божий, джерело нового життя”. – К., 1999. – С. 87–92.
22. Новиченко М. Р. Виступ / М. Р. Новиченко // Матеріали Християнської міжконфесійної зустрічі “Будьте ж милосердні, як і Отець ваш милосердний”. – К., 1998. – С. 18–21.
23. Петрів Олекса, ієрей. Аналіз стану правового інституту забезпечення свободи віросповідання в Україні та перспективи його розвитку / О. Петрів // Матеріали Першого всеукр. християнського конгресу “Примирення – дар Божий, джерело нового життя”. – К., 1999. – С. 101–104.
24. Петрів Олекса, ієрей. Перспективи екуменізму з точки зору УГКЦ / Олекса Петрів // Матеріали Міжнародної конференції “Релігія і суспільство в Україні: фактори змін”. – К., 1998. – С. 130–136.
25. Полонська-Василенко Н. Історія України : у 2 т. / Н. Полонська-Василенко. – К. : Либідь, 1993. – Т. 1. – С. 8–254.
26. Проблеми християнського діалогу в сучасній Україні : звіт про роботу секції // Матеріали Міжнар. конф. “Релігія і суспільство в Україні: фактори змін”. – К., 1998. – С. 74–76.
27. Проблеми християнського діалогу в сучасній Україні : звіт про роботу секції // Матеріали Першого всеукр. християнського конгресу “Примирення – дар Божий, джерело нового життя”. – К., 1999. – С. 131–132.
28. Релігієзнавство : навчальний посібник / [за ред. Бублика С. А.]. – К. : Юрінком Інтер, 1998. – 496 с.

29. Рибачук М. Ф. Геополітичний контекст релігійно-політичних процесів / М. Ф. Рибачук // Збірник наук. пр. "Християнство: контекст світової історії і культури". – К. : Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАНУ, 2000. – С. 125–135.
30. Роль християнства в розвитку моралі і духовності : звіт про роботу секції // Матеріали Міжнар. конф. "Релігія і суспільство в Україні: фактори змін". – К., 1998. – С. 72–73.
31. Роль християнства в розвитку моралі і духовності : звіт про роботу секції // Матеріали Першого всеукр. християнського конгресу "Примирення – дар Божий, джерело нового життя". – К., 1999. – С. 130–131.
32. Саган О. Н. Основні проблеми європейського розвитку православ'я / О. Н. Саган // Збірник наук. пр. "Християнство: контекст світової історії і культури". – К. : Гнозис, 2000. – С. 41–44.
33. Світлий ювілей християнства // Збірник наук. пр. "Християнство: контекст світової історії і культури". – К. : Гнозис, 2000. – С. 8.
34. Силаї Лайош, єпископ. Виступ / Силаї Лайош // Матеріали Міжнар. конф. "Релігія і суспільство в Україні: фактори змін". – К., 1998. – С. 45–48.
35. Смолій В. А. Вступне слово / В. А. Смолій // Матеріали Всеукр. християнського форуму "Плід правди сіється творцями миру". – К., 1998. – С. 5.
36. Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний. – К. : Либідь, 1992. – 510 с.
37. Філарет (Денисенко), патріарх. Доповідь / Філарет // Матеріали Міжнар. конф. "Релігія і суспільство в Україні: фактори змін". – К., 1998. – С. 11–12.
38. Філарет (Денисенко), патріарх. Доповідь / Філарет // Матеріали Першого всеукр. християнського конгресу "Примирення – дар Божий, джерело нового життя". – К., 1999. – С. 12–37.
39. Філарет (Денисенко), патріарх. Доповідь / Філарет // Матеріали Першого всеукр. християнського конгресу "Примирення – дар Божий, джерело нового життя". – К., 1999. – С. 12–37.
40. Шуба О. В. Міжцерковний конфлікт. Сподівання на мудрість і терпіння / О. В. Шуба // Віче. – 1996. – № 8. – С. 142–154.
41. Шуба О. В. Релігія і політика в українському суспільстві / О. В. Шуба // Матеріали Міжнар. конф. "Релігія і суспільство в Україні: фактори змін". – К., 1998. – С. 60–67.
42. Яроцький П. Л. Етноконфесійна нетерпимість чи екуменізм – на порозі Великого ювілею / П. Л. Яроцький // Матеріали Першого всеукр. християнського конгресу "Примирення – дар Божий, джерело нового життя". – К., 1999. – С. 104–107.
43. Яроцький П. Л. Український екуменізм : богословська проблема, вимога часу / П. Л. Яроцький // Матеріали Всеукр. християнського форуму "Плід правди сіється творцями миру". – К., 1998. – С. 58–66.

In the article the attempt of finding out of the state of scientific development, description of original sources, is done in relation to comprehensive research state church relations in independent Ukraine.

Key words: *state-church relationship, church organizations and associations, government policy priorities.*

Михайло Паньків

КНИГА ПРО ЗАРОДЖЕННЯ Й ФОРМУВАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ЕТНОПСИХОЛОГІЇ

Микола Балагутрак. Генеза етнопсихології в Україні XIX століття: історико-етнологічний аспект / Микола Балагутрак. – Львів, 2007. – 220 с.

Етнічна психологія в Україні досить молода наука, проте сьогодні вона є особливо актуальною. Актуальність її визначається тими соціальними змінами, які нині проходять у суспільстві у зв'язку з його соціальною переорієнтацією після здобуття незалежності України, з одного боку, і прискоренням темпів глобалізації в економіці, політичному житті, культурі, з іншого. У XX столітті українська нація винесла важкі випробування – зміни суспільних відносин, терор і геноцид народу, технізація життя й побуту, заперечення його багатовікових культурних надбань колонізаторами та насадження своїх, різка зміна співвідношення суспільних і національних груп, особливо в містах, зростання організованого опору українського народу та спроба проукраїнських політичних сил нації виховати новий тип вольового українця – усе це відклало свої відбитки на етнічну психологію українців. XXI століття – століття боротьби національних культур і національних характерів. Тому вивчення особливостей етнопсихології для формування на цій основі стійкого національного самоусвідомлення українців, нових сильних рис національного характеру – одне з найважливіших завдань цієї науки в нашій державі. А для цього потрібно критично осмислити процес формування національної етнопсихології від її зародження до сьогодні. Саме таке висвітлення процесу зародження й формування вітчизняної етнопсихології як окремої наукової галузі в XIX столітті й поставив у своєму монографічному дослідженні науковий співробітник відділу етнології сучасності Інституту народознавства НАН України, уродженець Богородчанщини Микола Петрович Балагутрак. І хоч він належить до когорти молодих науковців, проте своїми дослідженнями в галузі етнопсихології зарекомендував себе як один із провідних дослідників у галузі етнічної психології в Україні.

У науковому плані ця монографія має немало значимість, оскільки, по-перше, піднімається як самостійна наука в Україні вперше, по-друге, вона повністю відділена від російської, де дотепер місце етнічної психології серед психологічних дисциплін не визначено: чи це складова соціології, етнографії, а чи частина соціальної психології, яка займається психологією етнічних спільнот. І, по-третє, ця робота дає прекрасний порівняльний матеріал для осмислення взаємозв'язку української етнопсихології з іншими аналогічними дисциплінами у світі, особливо європейських країн. Тому монографія не обмежується лише Україною, а фрагментарно характеризує стан зародження й розвитку етнічної психології поза її межами.

У монографії теоретичні узагальнення зроблені на основі праць з етнопсихології, фольклористики, історії, лінгвістики українських учених, починаючи від Ізмаїла Срезневського, Амвросія Метлинського, Михайла Максимовича до Миколи Костомарова, Олександра Потебні, Михайла Драгоманова, Івана Франка, учених XX століття Олександра Кульчицького, Володимира Яніва, Богдана Цимбалістого та ін. Автор розкриває вплив на процес зародження й подальше становлення етнопсихологічної думки в Україні у XIX столітті німецьких мислителів Й.Гердера, Й.Гете, Ф.Шлегеля, Г.Штенталя, М.Лацаруса, а пізніше представників французької школи "Анналів" Р.Мандру, П.Шюно, Ж.Дюбі та ін. Хронологія монографії охоплює період від 20–30-х років до

кінця XIX ст., тобто до системного вивчення народної психології. Посилюється дослідження ще вдалим поєднанням джерельної бази. іншої літератури з багатоаспектністю проблеми, використанням у ній системного аналізу: джерел зародження народної психології, формування, закономірностей і тенденцій її розвитку. Вона не лише висвітлює проблеми, які до цього часу ще не знайшли наукового осмислення й тим самим є першим спеціальним історико-етнологічним дослідженням про зародження й формування української етнопсихологічної науки, але вперше проведено її періодизацію та вмонтовано її в слов'янський і загальноєвропейський контексти.

Монографію автор поділив на три розділи, які, у свою чергу, поділяються на 3–4 підрозділи кожний. Перший розділ висвітлює поширення етнопсихологічних поглядів в Україні першої половини XIX ст., тобто період доби романтизму й ідей про “дух народу”. В історичному аспекті це час подвійного колоніального панування Російської й Австрійської імперій, коли постала проблема збереження та відродження української традиційної культури й мови, що мала вирішальний вплив на процес формування і зміцнення національної самосвідомості українців, особливо серед свідомої інтелігенції Лівобережжя й Слобожанщини. Автор подає характеристику світогляду видатних ідеологів доби європейського романтизму та їхній вплив на процес зародження й подальшого становлення етнопсихологічної думки в Україні. Сюди ж і належать представники харківського романтичного кола. Причому він не лише аналізує погляди харківських романтиків, але й підкреслює значимість їхніх концепцій навіть у наш час. Зокрема, у подоланні кризи національної ідентичності, кризи української культури та посилення етнооблізаційної й консолідувальної ролі на новому рівні.

У роботі конкретизовано основні концепції європейських романтиків у питанні національного характеру, які можна звести до такого:

- прояви національного характеру в народній культурі;
- чинники формування національного характеру;
- співвідношення національної психології й мови;
- проблема підсвідомого та неусвідомлюваного в народному світовідчутті та творчості народу.

Розкриваючи кожну з них, автор наголошує на вкладі українських учених у застосуванні їх на українському ґрунті. Тут же конкретизовані дослідницькі проблеми майбутньої етнопсихологічної науки, сформовані ще європейськими романтиками, і осмислення цих проблем українськими дослідниками першої половини XIX століття Михайлом Максимовичем, Амвросієм Метлицьким, Осипом Боденським, Миколою Костомаровим, письменником Миколою Гоголем, членами “Руської трійці”, зокрема, у питаннях народного характеру, міфологічного світогляду й світобачення, історичної динаміки національного характеру.

Наступні підрозділи виокремлюють народознавчі погляди та народознавчу діяльність Михайла Максимовича й Пантелеймона Куліша. Автор приходить до висновку, що збірки народних пісень М.Максимовича відтворювали не лише самотність, ідентичність, психокультуру, вкоріненість українського духовного світу, але й по-новому формували українську ідентичність уже на вищому рівні.

Детально охарактеризувавши народознавчі погляди Пантелеймона Куліша, М.Балагутрак зробив висновок, що його народознавчі ідеї, підходи є настільки продуктивними для процесу формування української етнопсихології XIX ст. в Україні, що за своїм значенням вони істотно перебивають здобутки в цій галузі попередніх і деяких пізніших вітчизняних учених.

Послугуючись такими етнопсихологічними критеріями, як “душа народу”, “почуття народу” тощо він бачив рушійною силою історії українців серце, душу народу. А українська душа, на його думку, складається з двох чинників: внутрішнього (сер-

ця, почуття – цією частиною душі українець пов'язаний зі своєю країною) та зовнішнього (мислення, розум – цей чинник спонукає до сприйняття краших проявів життя інших народів). Самі народознавчі ідеї й підходи Пантелеймона Куліша стали особливо продуктивними для процесу формування української етнопсихології XIX ст.

Другий розділ монографії М.Балагутрак присвятив розглядові етнопсихологічних ідей Миколи Костомарова. Микола Іванович Костомаров був, як відомо, не тільки видатним істориком, літератором, публіцистом, суспільно-політичним діячем, але й видатним етнографом. Без його етнографічних розвідок “Две русских народности”, “Историческое значение южно-русского народного песенного творчества”, “Об историческом значении русской народной поэзии”, “Книга буття українського народу” українська етнографічна наука була б явно неповною. Розкриваючи його погляди в етнопсихології, автор зазначає, що науковий доробок Миколи Костомарова ґрунтується на всебічному вивченні духовної сторони народу, його етнопсихічних характеристик. Він перший увів у науковий обіг поняття “народні маси”, “народні почуття”, “народна історія” – сам народ є творцем історичного розвитку. Далі автор визначає його як одного з перших в українському народознавстві дослідників етнопсихології. М.Костомаров уперше поставив і обґрунтував наукову проблему існування етнопсихічних відмінностей в українців і росіян: перші прямують до індивідуалізму, другі – до колективізму. Існування цих відмінностей учений бачив у взаємовпливах природного середовища, історико-культурного та соціокультурних процесів і явищ народної історії, котрі склали основу для майбутніх етностудій. Розвідка “Две русских народности” ознаменувала становлення етнопсихології в Україні.

У підрозділі Микола Балагутрак, як попередник ідей французької школи історичної психології (школи “Анналів”), переконливо доводить, що М.Костомаров є попередником етнопсихологічного поняття колективної свідомості, яке вчені школи “Анналів” значно пізніше сформулювали як менталітет і підтвердили вже на вищому науковому рівні. Отже, більш ніж за сто років український учений обґрунтував, а вже потім французькі вчені зацікавилися духовно-матеріальними умовами життя народу та дослідженням соціально-економічної історії. Автор провів порівняльний аналіз цих концепцій Миколи Костомарова та вчених школи “Анналів”, зокрема, Вовеля, Лебрена, Ле Гоффа, Ж.Дюбі, Ф.Ар'єса, Ф.Броделя та інших і прийшов до висновку, “що Микола Костомаров був не лише попередником ідей французької школи історичної психології, його наукові ідеї актуальні й науково продуктивні в наш час, про що засвідчують наведені паралелі сучасних наукових конструкцій – новітніх учених школи “Анналів”. М.Костомаров як визначний історик XIX ст. завжди намагався розкривати, як і згодом французькі історики, приховані духовно-психологічні пружини історичних подій і процесів народної історії” (с.119).

У третьому розділі “Етнопсихологічні ідеї провідних вчених другої половини XIX ст.” досліджено етнопсихологічні погляди Володимира Антоновича, який указав на істотні психологічні відмінності українців, поляків, росіян і тим самим заперечив шовіністичні твердження деяких польських і російських “вчених” щодо несамотійності українського етнотипу. Учений вивів спільності та відмінності українців від цих двох сусідніх народів на рівні етногенетичних прикмет, антропологічних особливостей і традиційно-культурної життєдіяльності спільнот.

Особливу увагу в монографії приділено науковій спадщині Олександра Потебні, який ще задовго до Вільгельма Вундта сформулював основні принципи етнічної психології. Найфундаментальнішою концепцією, розробленою О.Потебнею, є ідея про те, що початком й основою психології є мова, що найбільше індифікує й зумовлює існування етнічних спільнот, а єдність народу отожднюється з єдністю його мови, яка стає основним джерелом його самовираження. Характерним для наукової діяльності О.Потебні є й те, як зазначено в роботі, що він представив етнопсихологію як само-

достатню науку, зміст якої полягає у співвідношенні індивідуального розвитку до розвитку суспільного. Висунені О.Потебнею положення про єдність свідомості, мови й психіки народу, які є провідними в повсякденній діяльності та формуванні статусу етнічної спільноти серед інших народів, є підставою до ствердження про його значний внесок у розвиток української етнопсихології XIX ст.

Розглядаючи доробок у галузі етнопсихології Михайла Драгоманова й Івана Франка, автор доводить, що специфіку й методологію їхньої діяльності визначили еволюціонізм в етнографії та позитивізм в європейській історичній науці. Світогляд народу вони вважали не як щось постійне, статичне, а як такий, що завжди перебуває в динаміці, в історичних трансформаціях, а це, у свою чергу, міняє його світосприймання. Тому обидва вчені вимагали від дослідників соціального напряму соціопсихічного підходу до реального функціонування всіх елементів культури з урахуванням настроїв, інтересів, зрушень у ціннісних орієнтаціях певних груп народу. Характерним для них і Володимира Антоновича є не лише конкретні порівняльні етнопсихологічні дослідження, але й комплексне бачення соціально-психологічних процесів розвитку української історії. Причому під керівництвом І.Франка були опрацьовані відповідні програми-запитальники для проведення систематичних етнопсихологічних досліджень, до речі, призабутих сьогодні. Тому їхні ідеї, концепції, практичні наукові підходи залишились актуальними й нині.

І, нарешті, автор розповідає про дослідників історії української етнографічної та зароджуваної етнопсихологічної науки в XIX ст. Серед перших були російський учений О.Піпін й український етнограф М.Сумцов. Зокрема, М.Сумцов проаналізував етнопсихологічні погляди А.Метлинського, І.Срезневського, М.Костомарова, В.Антоновича, О.Потебні, М.Драгоманова. Продовжили дослідження розвитку етнопсихологічної науки в Україні видатні українські вчені Ф.Вовк, М.Грушевський, М.Ковалевський, Ф.Корш ("Український народ в його минулому й сучасному, 1941 р."). У монографії перелічуються інші праці українських і російських учених протягом усього XX ст., що досліджували розвиток етнопсихологічних ідей в Україні в XIX ст.

Окремо виділено роботи українських дослідників, які проживали за кордоном: Д.Дорошенка, В.Хромової, Є.Онацького, О.Кульчицького, харківських учених В.Вавленка, С.Талигіна та ін. Завершується огляд критичної літератури з питань розвитку української етнопсихології початком XXI ст. На їх основі М.Балагутрак прийшов до висновку, що зростання зацікавленості етнопсихічними проблемами почалося з 90-х років XX ст., тобто в час національного піднесення в Україні та зміни ідеологічної й наукової спрямованості. Зате досить скромним був інтерес до зазначеної проблеми на початку другої половини XX ст. Тоді такі дослідження з'являлися лише або за кордоном (зокрема, у Мюнхені), або не завжди об'єктивні – у російських публікаціях.

Водночас зауважимо, що робота цікава, нова, адже ніхто з дослідників не брався за цю проблему. Тому автор намагався охопити надто широке коло проблем етнопсихології, що привело його в окремих випадках до описовості викладу замість аналізу (наприклад, школи "Анналів"). Не завжди зроблений аналіз сутності окремих етнопсихологічних категорій («світобачення», «світоглядна модель»). Якщо лінгвопсихологічний аспект достатньо розкритий (наприклад, при характеристиці наукових концепцій О.Потебні), то недостатні згадки про українські казки й легенди як джерело народної характерології, хоч першими їх збирачами й дослідниками були О.Болянський, І.Срезневський, І.Головацький, М.Костомаров та ін. Аналогічно до цього можна віднести згадки про релігійні вірування українців.

Указана праця має науково-практичне значення. Вона містить теоретичний матеріал для дослідників етнопсихології України, інших слов'янських країн, а також вплила свіжий струмінь важливої інформації в таку малодосліджену проблему в укра-

їнській етнології, як розвиток етнопсихологічної думки в Україні. Маємо надію на те, що Микола Петрович Балагутрак продовжить дослідження генези української етнопсихології протягом XX і на початку XXI ст. Адже про цей період він лише згадав, як вже було нами відмічено, в огляді критичної літератури із цієї проблематики. А він вартує досить ґрунтовного дослідження.

Василь Бурдуланюк

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО КРАЄЗНАВСТВА

Г. С. Дем'янчук. Українське краєзнавство: сторінки історії / Г. С. Дем'янчук, Б. Г. Дем'янчук, А. Г. Дем'янчук. – К. : Видавничий центр "Просвіта", 2006. – 293 с.

Проблема становлення й розвитку краєзнавства в Україні має сталий науковий інтерес. Зародилося воно в глибині століть і безперервно розвивається донині. Це й закономірно. Адже краєзнавство включає в себе як гуманітарні, так і природничі науки, сприяє взаємозв'язку між ними, досліджуючи взаємовпливи історії, культури й природи на місцевому рівні, усебічно охоплюючи життєдіяльність людини, формуючи її національну свідомість і патріотизм.

У рецензованому дослідженні авторами зроблено спробу узагальнити досвід краєзнавців минулого, висвітлити напрями їхньої діяльності, створити цілісну картину розвитку краєзнавства в Україні. Ними усвідомлено ту обставину, що свій посильний вклад у розвиток краєзнавства від його зародження в давньоруський період до сьогодні вносили як ентузіасти-аматори, так і відомі вчені. Виходячи із завдань, поставлених перед собою, дослідники розглядають розвиток краєзнавства в Україні із часу його появи до кінця XX ст.

Рецензована праця складається з передмови, чотирьох розділів і висновків. У передмові автори слушно підкреслюють, що краєзнавство – це творчо-пошукова діяльність, пізнання історії та природи, матеріальної й духовної культури певної території – краю, сума здобутих знань та їх популяризації серед населення. Воно має стати важливим чинником консолідації нації, відродження, збагачення й збереження культурної спадщини, формування національної самосвідомості, а також формою масової самопізнавальної та популяризаторської діяльності, за допомогою якої кожен житель села чи міста повинен відчувати свою причетність – особисту, свого роду, своїх земляків – до історії всього українського народу.

Перший розділ дослідження присвячений витокам краєзнавства. Тут наголошується на тому, що з давніх часів стихійне народне краєзнавство формувалося на ґрунті такої духовно-психологічної риси людини, як знаннелюбність. Елементи народних знань писемно фіксувалися в давній вітчизняній літературі й виразно проявилися уже у творах давньоруського періоду: "Повісті минулих літ", "Слові про Ігорів похід", "Галицько-Волинському літописі" тощо. Тогочасні автори добре знали Київ, Галич, Володимир та інші міста з їх околицями, розташування князівських і боярських дворів, монастирів, церков, а також шляхи, близькі та далекі села.

Згодом народне краєзнавство більш повно відобразилося в земських і гродських книгах – писемних документальних джерелах XV–XVIII століть. Тут є відомості про населені пункти, замки, фільварки, першопочатки промисловості – залізні та скляні гуті, рудні, цегельні, вапнярки, млини, папірні.

Як слушно підкреслюють автори, добре знали свій край і українські козаки, що допомагало їм ефективно воювати з ворогами й перемагати їх. Значний обсяг народно-географічних знань мали чумаки. Вирушаючи в Крим по сіль, вони ніколи не блукали в степу. Орієнтирами для них були численні кургани, річки, балки.

Про минувшину кожної місцевості багато можна довідатися з усного літопису народної пам'яті – переказів, топонімічних та інших легенд, пісенного епосу. Усвідомлюючи це, їх із часом почали записувати. У XVII столітті місцеві легенди збирали й записували такі відомі діячі, як Й.Галятівський і П.Могила, а в XIX столітті Т.Шевченко, М.Костомаров, П.Куліш, В.Антонович, М.Драгоманов, І.Срезневський, І.Франко, В.Гнатюк та інші.

Усний літопис народної пам'яті береже історичну правду й часто спростовує пізніші ідеологічні вигадки та фальсифікації історії, що були досить поширеними в період тривалого бездержавного існування українського народу. Тут доречно згадати, зокрема, гайдамацький та опришківський рухи, голодомор 1932–1933 років, національно-визвольну боротьбу УПА тощо.

Далі автори приділяють увагу зародженню писемного краєзнавства, наголошуючи, що певною мірою його попередником в Україні було літописання. У XVI–XVIII століттях краєзнавчі елементи чітко виступають у козацьких літописах Г.Габ'янки, С.Величка, Самовидця й численних крайових літописах – Львівському, Острозькому, Добромільському, Хмільницькому та інших. А в останній чверті XVIII століття з'являються, переважно в Петербурзі, перші друковані українські видання, що мають і регіональний характер. Поступово починає формуватись історичний напрям краєзнавства. Тоді схильність до пізнання національної історії проявляли, передусім, нащадки українського козацтва. Вони збирали й колекціонували старожитності, були авторами історичних праць. Це стосується, зокрема, Петра Симоновського, Василя Рубана, Опанаса Шафонського, Василя Полетики, Федора Туманського, Якова Марковича та інших.

Поштовхом до розвитку краєзнавчих досліджень у першій половині XIX століття стали такі відомі праці з вітчизняної історії, як чотиритомна “Історія Малої Росії” Дмитра Бантиша-Каменського й “Історія Малоросії” Миколи Маркевича. Першими власне історико-краєзнавчими дослідженнями цього періоду, на думку авторів, були праці “Історія міста Києва” та “Короткий опис Києва” Максима Берлінського, “Волинські записки” Степана Русова, “Історико-статистичний опис Харківської губернії 1836 року” Вадима Пассека, “Записки про Полтавську губернію” Миколи Арндаренка, “Місто, нині містечко Степань” Михайла Максимовича, “Луцьк”, “Нарис історії Чернігова” Василя Домбровського та ін.

Автори слушно наголошують на тому, що саме наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. сформувались основні складники краєзнавства й тому вони вважають цей період часом його зародження в Україні, хоч воно й не мало тоді чітко вираженого характеру.

У другому розділі всебічно розкривається проблема розвитку краєзнавства в першій половині XIX століття. У цей час у науково-культурному середовищі досить чітко усвідомлюється потреба вивчення регіонів. В університетських містах Києві, Харкові й Одесі створюються перші наукові товариства, які зосереджують свою діяльність на потребі вивчення регіонів. У 30–40-х роках XIX ст. у Харкові активно діяв гурток “любителів української народності” (І.Срезневський, А.Метлинський, П.Гулак-Артемівський та ін.), який організував фольклорно-етнографічні експедиції для дослідження Слобожанщини. У 1833–1838 роках у шести випусках вийшов підготовлений І.Срезневським збірник “Запорізька старовина”, що містив історичні пісні й перекази. Він значною мірою сприяв пробудженню інтересу в сучасників до минулого українського козацтва.

У Києві ініціатором формування наукових осередків був відомий учений, перший ректор Київського університету М.Максимович. 1835 року тут був заснований Тимчасовий комітет для розшуку старожитностей, що став першою пам'яткоохоронною організацією в Україні. До речі, М.Максимович чи не першим серед учених усвідомив потребу організувати вивчення народної культури в регіонах на науковій основі. Він записує й видає збірники українських народних пісень, публікує ряд краєзнавчих матеріалів.

З 1833 року розгортає свою дослідницьку й видавничу діяльність Одеське товариство історії та старожитностей, що працювало за розробленою ним програмою народознавчих досліджень. Вийшли у світ 33 томи Записок товариства, де друкувалися матеріали з історії заселення краю, звичаї та обряди місцевого населення, описи археологічних знахідок.

Збирання краєзнавчих матеріалів, фольклорно-етнографічної спадщини слугувало обґрунтуванню національної ідентичності, що є характерним для бездержавних народів, які включалися в боротьбу за свою незалежність. У Східній Україні яскравим прикладом звертання до національних джерел були краєзнавчі, фольклорно-етнографічні й історико-культурні пошуки Т.Шевченка, П.Куліша, М.Костомарова та їх соратників, зокрема їх активна участь у роботі Археологічної комісії на початковому етапі її діяльності.

Таке ж посилення інтересу до минулого України, рідних місць, народної творчості було в той час характерним і для Галичини, яка перебувала в складі Австрії. Подорожі по рідному краю з метою вивчення історії та культури народу розпочали тут діячі “Руської трійці”, зокрема І.Вагилевич і М.Головацький. Їх матеріали частково були опубліковані в 1837 році в альманасі “Русалка Дністровая” та в пізніших виданнях.

Здобутки краєзнавчої діяльності в окреслений період супроводжувалися збиранням і колекціонуванням речових пам'яток історії та культури. Це завершувалося створенням в Україні перших музеїв з функціями збереження, охорони та дослідження пам'яток, а згодом і їхньої популяризації серед населення. Перші в Україні музеї з'явилися у Миколаєві (1806), Харкові (1807), Феодосії (1811), Одесі (1825), Керчі (1826), Києві (1836) тощо.

Наступний розділ книги автори присвятили висвітленню становлення та зміцнення краєзнавства в Україні в другій половині XIX – на початку XX століть. Цей процес відбувався в умовах піднесення національно-визвольного руху, що мало значний вплив на розвиток українознавчих, зокрема краєзнавчих, досліджень. Під впливом цього, розриваючи обруч офіційної “загальноруськості” та долаючи цензурні утиски, краєзнавство все ширше включає в себе національні елементи: посилює увагу до народного життя в різних місцевостях України в усіх його самобутніх виявах – історичних подіях, пам'ятках матеріальної та духовної культури.

У цей час у діяльності наукових організацій і товариств усе помітнішим стає процес регіоналізації досліджень, який і утверджує краєзнавство. Посилюється потреба реєстрації літературних джерел, розвивається краєзнавча бібліографія, збагачується джерельна база.

Активізації зацікавлення історією рідного краю значно посприяв відомий учений Осип Бодяньський, який, ставши секретарем Московського товариства історії та старожитностей і редактором його друкованого органу – “Читань в Московському товаристві історії і старожитностей”, опублікував тут найважливіші пам'ятки української історіографії XVII – XVIII століть.

У досліджуваний період продовжувала свою археологічну й видавничу діяльність у Києві Тимчасова комісія для розгляду давніх актів. Співпрацювали з нею М.Максимович, Т.Шевченко, В.Антонович, О.Левицький та інші. Головним виданням

згаданої комісії був “Архив Юго-Западной России” (1859–1914). Вийшли у світ 35 томів. При згаданій комісії було засновано центральний архів документів до історії Правобережної України – перший в Україні державний історичний архів.

Для розвитку краєзнавства в Наддніпрянській Україні важливу роль відіграли також Комісія для опису губерній Київської військової округи, що діяла з 1851 до 1864 рр. при університеті Святого Володимира, і губернські статистичні комітети.

Після появи в 1864 році на Лівобережній Україні земств почала розвиватись і земська статистика. Саме земства стали тоді центрами краєзнавчого руху, вони сприяли підготовці й видавали нариси про повітові міста, приділяли увагу вивченню народної виробничої культури, зокрема кустарних промислів і ремесел.

Важливу роль у розвитку народознавства та краєзнавства відіграла організована в 1869 році на Правобережну Україну етнографічно-статистична експедиція на чолі з П.Чубинським. Зібрані під час цієї експедиції матеріали покладені в основу семитомного видання “Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край...”. Зміст і структура цього видання свідчать про величезний обсяг роботи, проведеної учасниками експедиції.

Автори підкреслюють, що з другої половини ХІХ ст. виділяється церковно-історичний напрям краєзнавства, який був пов’язаний з діяльністю Комітетів для історико-статистичних описів епархій із часописами “Губернские епархиальные ведомости”. Київською духовною академією та активною роботою священників з опису приходів. Тут слід назвати, зокрема, вагомий творчий краєзнавчий доробок Юхима Сіцинського з Кам’янець-Подільського, Миколи Петрова з Києва та інших.

Авторами наголошується, що краєзнавче обстеження України організовувало та стимулювало й Історичне товариство Нестора-Літописця, що діяло в Києві з 1873 року. У ньому працювали В.Антонович, М.Біляшівський, О.Лазаревський, О.Левицький, Д.Багалій, М.Грушевський та ряд інших учених, які внесли вагомий вклад у скарбницю української історичної науки, зокрема краєзнавства.

Золотою сторінкою українського краєзнавства була подвижницька комплексна науково-краєзнавча діяльність Дмитра Яворницького з історії українського козацтва, що увінчалася появою ряду праць з його історії.

Не залишилося поза увагою авторів і те, що в 1887–1914 роках були створені й діяли в губерніях державні наукові інституції – Вчені архівні комісії, які виявляли, описували й аналізували писемний і друкований документальний матеріал, що стосувався місцевої історико-культурної спадщини. Вони також охороняли, зберігали й досліджували зібраний матеріал, засновуючи історичні архіви, музеї та бібліотеки. Ці комісії виконували роль місцевих історико-краєзнавчих товариств, публікували праці своїх членів. Активно діяли, зокрема, Чернігівська, Полтавська, Катеринославська, Київська й Таврійська Вчені архівні комісії. Найбільше проявили себе в науково-краєзнавчій діяльності А.Маркевич із Сімферополя, В.Модзалевський із Чернігова, В.Біднов, Д.Яворницький, Д.Дорошенко, А.Синявський з Катеринослава та інші дослідники.

У розвитку краєзнавчих досліджень важливу роль відіграло й Товариство дослідників Волині, що діяло в 1900–1920 роках у Житомирі й стало першою власне краєзнавчою організацією в Україні. Воно здійснювало комплексне краєзнавче вивчення згаданого регіону. Особливою активністю відзначався член природничої секції, майбутній академік Павло Тутковський.

Певний внесок у розвиток краєзнавства зробило також Українське наукове товариство, що діяло в Києві в 1907–1921 роках. На початку ХХ ст. виходили у світ “Записки УНТ”, “Український етнографічний вісник”, журнал “Україна”, на сторінках яких публікувалися наукові та краєзнавчі дослідження.

В окреслений період у Східній Україні з’явився ряд нових музеїв, в експозиціях яких належне місце займали пам’ятки української старовини. У кінці ХІХ століття

появляються музей Полтавського губернського земства, музей у Городку під Рівним – перший сільський музей в Україні, заснований Ф.Штейнгелем, історичний музей у Конотопі, створений за ініціативою відомого вченого О.Лазаревського, міський музей старожитностей у Херсоні. У 1902 році Чернігівське земство відкрило Музей українських старожитностей В.В.Тарновського в Чернігові. Того ж року відкрито крайовий історико-археологічний музей імені О.Поля в Катеринославі. Пізніше з’явилися музеї в Єлисаветграді, Житомирі, Миколасві, Глухові, Острозі та інших містах.

Належну увагу в рецензованій книзі приділено також зародженню та розвитку краєзнавства на західноукраїнських землях. Підкреслюється, що українське краєзнавство в окреслений період тут представляли Д.Зубрицький, І.Шараневич, В.Ільницький, Ю.Целевич, брати Заклинські. Новим етапом у розвитку краєзнавства була активна різностороння діяльність у цій галузі І.Франка, який виступив як перший історик і теоретик краєзнавства в краї.

Згадано й про те, що в кінці ХІХ століття краєзнавство в Галичині, Буковині та Закарпатті відчутно активізується. Його тоді підтримували й розвивали товариство “Просвіта” та НТШ. Особливо активними в останньому були відомі вчені В.Гнатюк і В.Шухевич.

У цьому розділі автори аналізують також роль преси в розвитку краєзнавства в Україні. Тут іде мова про часописи “Основа”, “Киевская старина”, губернські та епархіальні “Відомості”, про краєзнавчу тематику в тогочасній регіональній періодиці.

Наприкінці розділу автори слушно зауважують, що царський уряд робив усе для того, щоб у друкованій літературі не зустрічалось і згадки про окремішність і самотність українського народу та його культури. Тому краєзнавство в Східній Україні брутально утримувалося в ідеологічних рамках “загальноросійськості”. На західноукраїнських землях імперську політику проводив уряд Австро-Угорщини. Тому й тут тривалий час краєзнавство було переважно німецьким і польським, а українське – і за мовою й за духом майже до кінця ХІХ століття – москвофільським. І лише вчені НТШ з кінця ХІХ століття поступово змінили цю тенденцію в інтересах справжньої об’єктивності української науки.

В останньому розділі автори розглянули розвиток краєзнавства в Україні у ХХ столітті. Спочатку вони аналізують стан краєзнавства в 20–30-ті роки в Радянській Україні. Ними приділено належну увагу розгляду ролі Всеукраїнської академії наук, Інститутів народної освіти, науково-дослідних кафедр і кабінетів краєзнавства в розвитку краєзнавчого руху. Згадано й про те, що в рамках історико-філологічного відділу Академії наук та його історичної секції з ініціативи М.Грушевського в 1924–1925 роках було створено чотири комісії порайонного дослідження України: Правобережжя та Києва, Лівобережної України й Слобожанщини, Південної України та Західної України.

Окрім того, протягом 20-х років ХХ століття УНТ, а потім ВУАН організували в окружних центрах близько 40 наукових товариств. Серед них виділялися своєю активністю Кам’янець-Подільське, Одеське, Катеринославське, Полтавське та інші.

Науково-дослідні кафедри краєзнавства, що діяли переважно при ІНО, вносили значний вклад у вивчення краєзнавства та готували кваліфікованих дослідників молодшого покоління. Активно діяли такі кафедри в Києві, Харкові, Катеринославі, Луганську, Чернігові. Їх роботі приділяли значну увагу М.Грушевський (Київ), Д.Багалій (Харків), Д.Яворницький (Катеринослав) та ін.

З 1924 року у Вінниці в царині краєзнавства активно діяв створений за ініціативою краєзнавця В.Отамановського й професора А.Ярошевича Кабінет вивчення Поділля. Лише протягом п’яти років члени осередку опублікували 30 краєзнавчих видань. З ним співпрацювали понад 50 наукових установ Західної Європи, Америки, Близького Сходу та понад 180 – тодішнього СРСР.

З активізацією краєзнавчої роботи вчені та краєзнавці на місцях усе більше відчували необхідність об'єднання своїх сил і створення в Україні координаційного центру, який очолив би увесь краєзнавчий рух. З 28 по 31 травня 1925 року в Харкові відбулася Перша Всеукраїнська конференція краєзнавців, на якій було створено Український комітет краєзнавства (УКК) як координаційний центр краєзнавчої роботи в Україні. З 1927 року УКК почав видавати часопис "Краєзнавство", який поставив собі за мету об'єднати краєзнавчі сили, популяризувати набутий досвід, своєчасно повідомляти про новини краєзнавчої думки в Україні та світі. Та в 1930 році згаданий часопис, на жаль, перестав виходити у світ.

Незабаром, з кінця 20-х років ХХ століття, незважаючи на широке розгортання краєзнавчого руху в УРСР, як слушно зауважують автори, визначальним стає намагання партійних органів "переключити" його на службу тоталітарній комуністичній ідеології та штучно перетворити на своє пропагандистське знаряддя.

У 1925–1929 роках відбувалося так зване "переключення" краєзнавства з традиційних галузей (археологія, антропологія, етнографія) на "сучасні актуальні, як-от: виробничі сили, розшарування села, ефективність колективізації". Загалом "старі буржуазні" краєзнавство все більше піддавалося нищівній критиці, а "нове, радянське" отримало назву "виробничого".

З кінця 20-х – початку 30-х років ХХ ст. повсюдно запанували принципи "класового", "партійного", "виробничого" підходу до всіх явищ суспільного життя, історії, усієї науки й стали універсальним знаряддям тотальної фальсифікації. Отже, у залізних лещатах силоміць запроваджуваної ідеології краєзнавству навіть у деформованій "виробничій" формі не можна було існувати. У 30–50-х роках ХХ століття воно в Україні перебувало практично під забороною, а молоді покоління виростили, зовсім не знаючи історії України. Усю тогочасну ідеологічну систему О.Довженко справедливо назвав "вихованням безбатченків", "безбатченків без роду, без племені".

Далі автори висвітлюють розвиток краєзнавства в Західній Україні, яке тут, незважаючи на протидію державних органів міжвоєнної Польщі й шовіністичної частини польської громадськості, стало національним. Уже на початку 20-х років ХХ століття в Галичині створюються краєзнавчі гуртки й товариства, які внесли посильний вклад у процес національного самопізнання населення, що проявилось у заснуванні краєзнавчої періодики, виданні книжкової продукції, поєднанні краєзнавства з туризмом. Усе це ініціювалось, як правило, діячами НТШ і "Просвіти". Під егідою останньої в 1921–1922 роках у Львові виник і діяв перший краєзнавчий осередок "Кружок любителів Львова". У його роботі брали активну участь І.Крип'якевич, І.Свенціцький, Й.Застирець, І.Труш, О.Степанів, М.Голубець та інші вчені й діячі культури.

У 1924 році в Галичині виникло українське крайове краєзнавчо-туристичне товариство "Плаї", яке відкрило філії в ряді міст краю. У 1932 році "Плаї" започаткував курси львовознавства, а в 1935 році разом з Українським фотографічним товариством організував виставки "Наша Батьківщина у світліні", "Львів у світліні" тощо. З'явилися і документальні історичні й етнографічні кінострічки "Кринос", "Борислав", "Гуцульщина", "Весілля на Покутті", "Йордан у Львові", підготовлені українською фірмою "Фотофільм". А з 1937 року товариство "Плаї" почало випускати часопис "Наша Батьківщина" – перший суто краєзнавчий часопис у Галичині. Численні краєзнавчі публікації друкувалися також на сторінках журналів "Стара Україна", "Сьогодні і минуле", "Життя і знання" та ін. На сторінках "Літопису Червоної калини" публікувалося багато матеріалів про національно-визвольні змагання українців у першій чверті ХХ ст.

З'явилися в міжвоєнний період у Галичині й нові музеї: у Коломиї – "Гуцульщина", Самборі – "Бойківщина", Стрию – "Верховина", Сяноку – "Лемківщина", Перемишлі – "Стривігор" та інші, що вивчали життя й побут різних регіонів Галичини.

Музейники та науковці НТШ проводили археологічні розкопки, організовували виставки, брали участь у міжнародних з'їздах істориків та археологів.

Розвивався український краєзнавчий рух і на Західній Волині, Закарпатті та Буковині, хоч не так інтенсивно, як у Галичині. На Волині виділявся своєю невтомною працьовитістю Олександр Цинкаловський. Він усебічно вивчав Волинь, Полісся та Підляшшя. На Закарпатті активність на ниві краєзнавства проявляли Августин Волошин, Гіядор Стрипський, Володимир Бірчак та ін. Діяльними були краєзнавчі осередки в Луцьку, Кременці й Рівному на Волині та Мукачевому й Ужгороді на Закарпатті.

Далі автори висвітлюють стан краєзнавства в Україні в післявоєнні роки. Наголошується, що як і в 30-ті роки для тоталітарної системи з її "залізною" ідеологією краєзнавство залишалось небезпечним і неблагонадійним тому, що порушувало встановлені правила "одностайності" й часто входило в заборонені режимом зони минулого. Через те воно й надалі було під кригою заборон і забуття.

Повільний процес відродження краєзнавства розпочався лише в період "хрущовської відлиги" кінця 50-х – початку 60-х років ХХ ст. В окремих областях краєзнавці стали самоорганізовуватись. Але загалом у 60–80-ті роки для краєзнавства характерні організаційна аморфність, відсутність координаційних центрів, нечисленність діяльних осередків на місцях.

Одночасно краєзнавство утверджувалось у навчально-виховному процесі в школах і вищих навчальних закладах при вивченні історії, географії та літератури. Та все ж воно мусило розвиватись у тісних ідеологічних рамках. Проте фахове зростання спеціалістів у регіональних наукових центрах привело до кількісного зростання краєзнавчої літератури, яке помічається з другої половини 50-х років ХХ ст. Хоча в ряді таких видань використовувались архівні документи, їх добір та інтерпретація здійснювалися за задалегідь прийнятими схемами з метою втиснути всю складну, суперечливу історію в штучні фальшиво-оптимістичні концепції. Через те вони позначені однобічністю трактування історичних подій, цілковитою підпорядкованістю ідеологічним догмам.

Пріоритетною тематикою краєзнавства було ілюстрування боротьби за радянську владу, соціально-економічних перетворень, перемоги у війні 1941–1945 років, досягнень "розвинутого соціалізму". Ряд історичних подій, пов'язаних з боротьбою українського народу за незалежність, замовчувались, а ті, яких не можна було замовчати, піддавалися фальшуванню. Така селекція, диктована "партійно-класовим підходом", була характерна, у першу чергу, для історичного та літературного краєзнавства.

Як слушно зауважують автори, найбільшим здобутком усього краєзнавства 60–70-х років ХХ століття було 26-томне видання "Історії міст і сіл Української РСР" (1967–1974). До його підготовки були причетні близько 100 тисяч чоловік, які провели значні пошуки джерел і літератури. Однак сувора регламентація тематики й змісту видання призвела до схематичного зображення та збіднення історичного процесу. Багато зібраних краєзнавцями матеріалів не ввійшли до текстів видань, зокрема події, пов'язані з національно-визвольним рухом, особливості традиційно-побутової культури тощо.

Із 60-х років ХХ ст. важливим чинником у розвитку краєзнавства стало Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. Товариство поставило перед собою мету виявляти, охороняти, досліджувати й пропагувати пам'ятки історії та культури. Та через згадані вище причини ідеологічного контролю й тиску організації товариства переважно зосереджували свою діяльність на спорудженні, охороні та пропаганді пам'яток революційної, бойової й трудової слави. Інші ж пам'ятки значною мірою залишалися поза сферою реального впливу організацій товариства. Водночас слід згадати й про те, що за ініціативою активістів товариства та за його фінансової підтримки в селі Пирогові під Києвом було засновано скансен – Музей народної архітектури та побуту України, який нині є одним з найбільших у світі.

У період “перебудови” в регіонах України почали виникати краєзнавчі товариства, активніше стала з’являтися краєзнавча література. 27 березня 1990 року в Києві відбувся установчий з’їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців. В її роботі головним напрямом було задекларовано розвиток краєзнавчого руху в органічному поєднанні державних, громадських і шкільних форм, залучення до пізнання рідного краю широких верств населення. Та, на жаль, діяльність згаданої спілки має віртуальний характер.

Наприкінці розділу автори приділили увагу українському краєзнавству в діаспорі. Воно є своєрідним феноменом, бо зародилося ще в 20-х роках ХХ століття та існує поза Україною й досі. Спочатку воно виникло в країнах поселення української діаспори в Європі, а після Другої світової війни – і на американському континенті, зокрема в США та Канаді. В останніх, зокрема, з’явилися різні товариства та дослідні осередки: “Бойківщина”, “Гуцульщина”, “Лемківщина”, “Буковина”, “Волинь” та інші. Значними осередками вивчення історії та культури України є також закордонні осередки НТШ, Українське історичне товариство, Канадський інститут українських студій, Український науковий інститут Гарвардського університету, Інститут дослідів Волині тощо. Згадані інституції в різні роки підготували й видали ряд історико-мемуарних збірників та інших видань краєзнавчого характеру, де вміщено багато цікавих матеріалів про різні регіони України.

Водночас слід наголосити на тому, що в рецензованій книзі мають місце й деякі недоліки. Так, у третьому розділі, де йдеться про краєзнавство в ХІХ столітті, дуже поверхово згадано про вклад у розвиток краєзнавства дослідників Галичини й Буковини та зовсім упущено розвиток краєзнавства на Закарпатті. Не згадано про науковий доробок представників Ставропігійського інституту та Народного дому у Львові, неглибоко охарактеризовано роль НТШ і музеїв у розвитку краєзнавства в Галичині.

У четвертому розділі дещо хаотично показано розвиток краєзнавства в Україні на початку ХХ століття та в роки національно-визвольних змагань українського народу 1917–1920 років. Поверхово показано розвиток краєзнавства в міжвоєнний період на Закарпатті, а на Буковині – упущено зовсім. Спрощено показано також особливості роботи Українського товариства охорони пам’яток історії та культури. Майже не охарактеризовано стан краєзнавства в Україні в роки її незалежності.

Незважаючи на це, загалом рецензована книга, безумовно, є вагомим внеском у вивчення складної, а іноді й трагічної історії українського краєзнавства. Вона буде цікавою для науковців, учителів, студентів, усіх, хто цікавиться історією України та її регіонів.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Адамович Сергій – кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Юридичного інституту Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Бездрабко Валентина – кандидат історичних наук, доцент, директор Інституту державного управління Київського національного університету культури і мистецтв, завідувач кафедри державного управління.

Божак Ярослав – аспірант кафедри всесвітньої історії Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, викладач Надвірнянського коледжу НТУ.

Бурдуланок Василь – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Волощук Мирослав – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Геник Микола – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Гранат Юлія – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри гуманітарних дисциплін Академії Військово-Морських Сил імені П.С.Нахімова.

Гуменюк Тетяна – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри теорії та історії держави і права Івано-Франківського університету права імені короля Данила Галицького.

Дрогобицька Оксана – кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології і археології Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Дутчак Олена – аспірантка кафедри історіографії і джерелознавства Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Жерноклев Олег – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Кінд-Войтюк Наталія – кандидат історичних наук, доцент кафедри давньої і нової історії України Волинського національного університету імені Лесі Українки.

Клапчук Володимир – кандидат географічних наук, доцент кафедри екології та рекреації Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Костючок Петро – кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології і археології Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Куницький Михайло – кандидат історичних наук, помічник-консультант народного депутата України.

Кучера Ірина – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

Монолатій Іван – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Обухова Олена – аспірантка кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Волинського національного університету імені Лесі Українки.

Олексин Ярослав – аспірант кафедри історії України Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Паньків Михайло – кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології і археології Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Пендзей Іван – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Руснак Олександр – аспірант кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Скорейко Ганна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Соловка Любов – заступник начальника відділу інформації та використання документів Державного архіву Івано-Франківської області.

Федорак Нестор – аспірант кафедри історії України Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Федорчак Петро – доктор історичних наук, професор кафедри історії слов'ян Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Федорчак Тетяна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та політології Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу.

Федунишин Любомира – аспірантка кафедри історії України Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Шологон Лілія – кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії і джерелознавства Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

ЗМІСТ

ЕТНОСОЦІАЛЬНІ ТА НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ

<i>Клапчук Володимир.</i> Межі поширення та система розселення гуцулів у другій половині XIX – першій третині XX століть.....	3
<i>Соловка Любов.</i> Геноцид євреїв Коломийського округу дистрикту Галичина (1941–1944 рр.)....	9
<i>Адамович Сергій.</i> Роль Комуністичної партії України в процесі становлення політичного русинства на Закарпатті.....	17

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

<i>Волощук Мирослав.</i> Невідомі сторінки біографії Володислава Кормильчича (1214–1232 рр.).....	29
<i>Монолатій Іван.</i> “Viribus unitis”. Інституціоналізація політичної системи Австро-Угорщини: вимушені ініціативи й напівдекларації.....	39
<i>Скорейко Ганна.</i> До проблеми формування толерантності в поліетнічному середовищі окраїнної Буковини.....	50
<i>Кучера Ірина.</i> Східна Галичина в суспільно-політичній думці та зовнішній політиці Росії напередодні Першої світової війни.....	56
<i>Жерноклеєв Олег.</i> Національне питання в діяльності польської соціал-демократії Галичини напередодні Першої світової війни (1912–1914 рр.).....	63
<i>Костючок Петро.</i> Особливості політизації українців Східної Словаччини в жовтні 1938 р.....	68
<i>Пендзей Іван.</i> Соціально-економічні та політичні перетворення в Угорщині (1988–1990 рр.).....	74
<i>Федорчак Петро, Федорчак Тетяна.</i> “Оксамитова” революція в Чехословаччині: передумови та вплив на трансформацію суспільного ладу.....	82
<i>Куницький Михайло, Обухова Олена.</i> Політика Польщі щодо України наприкінці 1980–1990-х років.....	86
<i>Геник Микола.</i> Польсько-українське примирення в політичній думці Лешка Мочульського.....	92

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

<i>Шологон Лілія.</i> Джерела з історії театрального життя українців Галичини (1848–1914 рр.).....	100
<i>Дрогобицька Оксана.</i> Епістолярна спадщина як джерело до вивчення побуту української сільської інтелігенції Галичини (кінець XIX – 30-ті рр. XX ст.).....	111
<i>Кінд-Войтюк Наталія.</i> Історико-краєзнавчі дослідження і пам’яткоохоронна робота на Волині у 1920-х–1930-х роках: польська історіографія проблеми.....	117
<i>Гуменюк Тетяна.</i> Пакт Молотова–Ріббентропа в історичній долі західних українців: історіографія проблеми.....	123
<i>Бездрабко Валентина.</i> Із досвіду уніфікації управлінських документів в Україні (1990–2000 рр.)..	131
<i>Гранат Юлія.</i> Джерела до вивчення етноконфесійних процесів в Автономній Республіці Крим...	141

ДОСЛІДЖЕННЯ МОЛОДИХ НАУКОВЦІВ

<i>Федунишин Любомира.</i> Полікультуротворча діяльність Івана Кривецького.....	148
<i>Дутчак Олена.</i> Українська історіографія про краєзнавчу діяльність Івана Франка.....	153
<i>Божак Ярослав.</i> Передумови до військового конфлікту між Польщею і Чехословаччиною 23 січня 1919 року.....	162
<i>Руснак Олександр.</i> Реалізація положень румунської аграрної реформи в Північній Буковині та Хотинщині в міжвоєнний період.....	168
<i>Федорак Нестор.</i> Діяльність українських громадських товариств у сфері соціального захисту й опіки дітей і молоді в Галичині в міжвоєнний період XX ст.....	177
<i>Олексин Ярослав.</i> Державно-церковні відносини в незалежній Україні: історіографія проблеми...	183

РЕЦЕНЗІЇ

<i>Паньків Михайло.</i> Книга про зародження й формування вітчизняної етнопсихології.....	191
<i>Бурдуланюк Василь.</i> Історія українського краєзнавства.....	195
Відомості про авторів.....	203

CONTENTS

ETHNOSOCIAL AND NATIONAL-CULTURAL PROCESSES IN UKRAINE

<i>Klapchuk Volodymyr.</i> The Limits of Expansion and Settlement System of the Hutsuls in the Second Half of the 19 th – the First Third of the 20 th Century.....	3
<i>Solovka Liubov.</i> Genocide of the Jews of Kolomyia Region of the District of Galicia (1941–1944).....	9
<i>Adamovych Sergiy.</i> The Role of the Communist Party of Ukraine in the Process of the Establishing of the Political Russianism in Transcarpathia.....	17

URSENT AUESTIONS OF WORLD HISTORY

<i>Voloschuk Myroslav.</i> Unknown Pages in Vladyslav Kormylchych's Biography (1214–1232).....	29
<i>Monolatiy Ivan.</i> "Viribus Unitis". Institutionalization of the Political System of Austria-Hungary: the Forced Initiatives and Semi-Declarations.....	39
<i>Ckoreyko Anna.</i> To the Problem of the Formation of the Tolerance in a Multi-Ethnic Environment of Outlying Bukovyna.....	50
<i>Kuchera Iryna.</i> East Galicia in the Socio-Political Thought and Foreign Policy of Russia Before World War I.....	56
<i>Zhernokleyev Oleg.</i> The National Question in the Activity of the Polish Social-Democratic Party of Galicia before World War I (1912–1914).....	63
<i>Kostiuchok Petro.</i> Peculiarities of the Ethno-Consolidated movement of the Ukrainians of Eastern Slovakia in October 1938.....	68
<i>Pendzey Ivan.</i> The Socio-Economic and Political Transformation in Hungary (1988–1990).....	74
<i>Fedorchak Petro, Fedorchak Tetiana.</i> The Velvet Revolution in Czechoslovakia: the Preconditions and Influence on the Transformation of the Social Order.....	82
<i>Kunyt'skyi Mykhajlo, Obukhova Olena.</i> The Politics of Poland Towards Ukraine in the Late 1980–1990-ies.....	86
<i>Henyk Mykola.</i> The Polish-Ukrainian Reconciliation in Leshko Motschulsky's Political Thought.....	92

SOURCE STUDY AND HISTORIOGRAPHY

<i>Sholohon Liliya.</i> Sources on the History of Theatrical Life of the Ukrainians of Galicia (1848–1914)....	100
<i>Drohobyska Oksana.</i> The Epistolary Heritage as a Source to the Study of Life of the Rural Ukrainian Intelligentsia of Galicia (Late 19 th – the 30-ies of the 20 th Century).....	111
<i>Kind-Voytiuk Nataliya.</i> The Local-Historical Researches and Monument Protection in Volyn in 1920, 1930: the Polish Historiography of the Problem.....	117
<i>Humeniuk Tetiana.</i> The Molotov–Ribbentrop Pact in the Historical Destiny of the Western Ukrainians: Historiography Problems.....	123
<i>Bezdrabko Valentyna.</i> From the Experience of the Unification of Administrative Documents in Ukraine (1990–2000).....	131
<i>Granat Julia.</i> Sources for the Study of Ethno-Confessional Processes in the Autonomous Republic of Crimea.....	141

RESEARCHES OF YOUNG SCIENTISTS

<i>Fedunyshyn Lubomyr.</i> Ivan Krevetsky's Poly-cultural and Creative Activity.....	148
<i>Dutchak Olena.</i> The Ukrainian Historiography about Ivan Franko's Local History Activity.....	153
<i>Bozhak Jaroslav.</i> The Preconditions to the War Between Poland and Czechoslovakia on January 23, 1919.....	162
<i>Rusnak Olexander.</i> The Implementation of the Romanian Agrarian Reform in Northern Bukovyna and Hotynschyna in the Interwar Period.....	168
<i>Fedorak Nestor.</i> The Activity of the Ukrainian Public Associations in the Sphere of the Social Protection and Wardship of Children and Youth in Galicia in the Interwar Period of the 20 th Century....	177
<i>Oleksyn Jaroslav.</i> The State-Church Relations in Independent Ukraine: Problems of Historiography.....	183

REVIEWS

<i>Pankiv Mykhajlo.</i> The Book about the Origin and Formation of National Ethnopsychology.....	191
<i>Burdulaniuk Vasyl.</i> History of the Ukrainian Local Study.....	195
Our authors.....	203

ВИМОГИ

до подання статей у Вісниках Прикарпатського університету, журналах, збірниках наукових праць, матеріалах конференцій

1. Обсяг оригінальної статті – 6–12 сторінок тексту, оглядових – до 12 сторінок, коротких повідомлень – до 3 сторінок.

2. Статті подаються у форматі Microsoft Word. Назва файлу латинськими буквами повинна відповідати прізвищу першого автора. Увесь матеріал статті повинен міститися в одному файлі.

3. Текст статті повинен бути набраним через 1,5 інтервалу, шрифт "Times New Roman Cyr", кегль 14. Поля: верхнє, нижнє, ліве – 2,5 см, праве – 1 см (30 рядків по 60–64 символи).

4. Малюнки повинні подаватись в окремих файлах у форматі *.tif, *.eps, Corel Draw або Adobe Photo Shop.

5. Таблиці мають мати вертикальну орієнтацію і мають бути побудовані за допомогою майстра таблиць редактора Microsoft Word. Формули підготовлені в редакторі формул MS Equation. Статті, що містять значну кількість формул, подаються у форматі LaTeX.

6. Текст статті має бути оформлений відповідно до постанови ВАК №7-05/1 від 15 січня 2003 року "Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України" (див. Бюлетень ВАК України. – 2003. – №1).

Статті пишуться за схемою:

- УДК і ББК (у лівому верхньому куті аркуша);
- автор(и) (ім'я, прізвище; жирним шрифтом, курсивом у правому куті);
- назва статті (заголовними буквами, жирним шрифтом);
- резюме й ключові слова українською мовою;
- постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;

- аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми й на які спирається автор, виокремлення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття;

- виклад основного матеріалу дослідження з новим обґрунтуванням подальших розвідок у цьому напрямі;

- список використаних джерел подавати згідно з новим стандартом з бібліографічного опису ДСТУ ГОСТ 7.1:2006. Основні відмінності від ГОСТ 7.1.–84, який набув чинності з 1 липня 2007 року;

- резюме й ключові слова англійською мовою.

7. Стаття повинна бути написана українською мовою, вчитана й підписана автором(ами).

8. У цілому до "Вісника" необхідно подати дві рецензії провідних учених у даній галузі.

Наукове видання
ВІСНИК
Прикарпатського університету

ІСТОРІЯ
Випуск 16
Видається з 1995 р.

Головний редактор: *В. ГОЛОВЧАК*
Літературні редактори: *О. ЛЕНІВ, Р. БОДНАР*
Комп'ютерна правка і верстка: *Л. КУРІВЧАК*
Коректор: *Т. БОЙКО*

Друкується українською мовою
Реєстраційне свідоцтво КВ №435

Підп. до друку 18. 05. 2010 р.
Формат 60x84/16. Папір офсет. Гарнітура "Times New Roman".
Друк на різнографі. Ум. друк. арк. 32.3.
Зам. 50. Наклад 100 пр.

Видавець
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. С.Бандери, 1, тел.: 71-56-22
E-mail: vdvcit@pu.if.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2718 від 12.12.2006